

พระอภิธรรมปิฎก

เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๒

ธรรมสังคณี

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

บทภาษณียอกุศลธรรม

อกุศลจิต ๑๒

จิตดวงที่ ๑

[๒๗๕] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมานินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทัญญู มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อโนตตปปพละ โลภะ โมหะ อภิชฌา มิจฉาทัญญู อหิริกะ อโนตตปปะ สมถะ ปักคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ก็หรือว่านามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๒๙๖] ผัสสะ มีในสมยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะ มีในสมยนั้น.

[๒๙๗] เวทนา มีในสมยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมนวิญญาน-
ธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวย
อารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนา
มีในสมยนั้น.

กถาแสดงฉัมมุตเทสวารในบทอกุศล

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะจำแนกแสดงบทอกุศล จึงทรงเริ่มพระดำรัสว่า กตเม ชมฺมา อกุสลา (ธรรมเป็นอกุศล เป็นโณ) ดังนี้ เป็นต้น.

ในคำว่าอกุศลเป็นต้นเหล่านั้น ฟังทราบประเภทวาระมีการกำหนดธรรมเป็นต้น และการวินิจฉัยเนื้อความแห่งบทที่มาแล้วในหนหลัง โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ก็ข้าพเจ้าจักพรรณานาบทที่เพียงต่างกันในที่นั้น ๆ เท่านั้น ในอธิการแห่งอกุศลนั้น จะวินิจฉัยในการกำหนดสมัยก่อน เพราะอกุศลไม่ต่างภูมิกันเหมือนกุศล ฉะนั้น อกุศลนี้แม้เป็นกามาวจรอย่างเดียว พระองค์ก็มีได้ตรัสว่า เป็นกามาวจร.

วินิจฉัยคำว่าทัญญุคตสัมปยุต

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า ทัญญุคตสัมปยุตต์ นี้ต่อไป.

ทัญญุนั้นแหละชื่อว่า ทัญญุคตะ เหมือนในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า อุตถตฺ (อุต) มุตฺตตตฺ (มุตฺร) ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ชื่อว่า ทัญญุคตะ เพราะอรรถว่า ทัญญุคตะนี้เป็นเพียงการเป็นไปของทัญญุเท่านั้น เพราะไม่มีสิ่งที่ควรรู้ หรือเพราะไม่มีสิ่งที่ควรดำเนินไป. ที่ชื่อว่า ทัญญุคตสัมปยุต เพราะอรรถว่า สัมปยุตด้วยทัญญุนั้น.

ในทัญญุคตสัมปยุตจิตนั้น บัณฑิตฟังทราบความเกิดขึ้น แห่งความเห็นผิด กล่าวคือทัญญุคตะนี้ ด้วยเหตุทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ

อสุทฺถมสวณํ การฟังแต่่อสุทฺถม

อกฺลฺยณมิตฺตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว

อริยานํ อทฺสณกามตาทีนํ ความเป็นผู้ไม่ต้องการเห็นพระอริยะ
เป็นต้น.

อโยนิโสมนสิกาโร การทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคาย.

จริงอยู่ ความเห็นอันนั้น ฟังทราบว่าย่อมเกิดขึ้นด้วยการฟังเว้นจาก
ความใคร่ครวญกล่าวถึงความ เป็นกลาง มีมานะหลายอย่างเป็นประธานแห่ง
อสุทฺถมที่ประกอบด้วยวาทะอันผิดเหล่านั้น ด้วยความเป็นผู้มีอกฺลฺยณมิตฺร
กล่าวคือความเป็นผู้ชองเสพ มิตรชั่วผู้มีทฎฐวิบัติเหล่านั้น ด้วยไม่ต้องการเห็น
พระอริยะทั้งหลาย และสัตนุรุษทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ด้วยความเป็น
ผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรมและสัปปริสธรรมอันต่างด้วยสติปัญฐาน ๔ เป็นต้น
ด้วยความไม่มีวินัยกล่าวคือการแตกแห่งสังวรในอริยธรรม และสัปปริสธรรม
อันมีปาฏิโมกขสังวร อินทริยสังวร สติสังวร ญาณสังวร และปหานสังวร
ด้วยการกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แยบคายด้วยเหตุเหล่านั้นนั้นแหละ
อันตนอบรมแล้ว และเพราะความเป็นผู้ชวนชวายในมงคลต้นข่าวเป็นต้น.
ก็ฟังทราบความที่จิตนี้เป็นอสังขาร (ไม่มีการชักจูง) โดยนัยที่กล่าวไว้ใน
หนหลังนั้นแหละ.

ว่าด้วยธัมมุตเทศมผัสสะเป็นต้น

ฟังทราบวินิจฉัยในวาระแห่งธัมมุตเทศ (ข้อธรรม) ต่อไป.

บทว่า **ผลโส** ได้แก่ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิต. แม้ในธรรมมีเวทนาเป็นต้นกันชนนี้แหละ ธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านี้แตกต่างจากธรรมที่แสดงไว้ก่อนเพียงเป็นอกุศลเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **จิตตเสกकुคตา โหติ** (เอกัคคตาแห่งจิตย่อมมี) ความว่า เอกัคคตา (สมาธิจิต) ย่อมมี เพราะความไม่ส่งจิตไปอื่นแม้ในปาณาติบาต เป็นต้น. จริงอยู่ มนุษย์ทั้งหลายตั้งจิตไว้มันไม่ซัดสายจึงยังศัสตราให้ตกไปในสระของสัตว์ทั้งหลายไม่ผิดพลาด เป็นผู้มิจิตตั้งมั่นแล้วย่อมนำวัตถุอันเป็นของมืออยู่ของคนอื่นไป ย่อมประพฤติกิจจาจารด้วยจิตมีสภาพยินดีอย่างหนึ่ง เอกัคคตาแห่งจิตย่อมมี แม้ในเพราะประพฤติกุศล ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **มิจฉาทิฏฐิ** ได้แก่ ความเห็นไม่มีตามความเป็นจริง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ เพราะอรรถว่า เห็นคลาดเคลื่อนโดยถือเอาผิด. ชื่อว่า **มิจฉาทิฏฐิ** เพราะอรรถว่า เป็นทิฏฐิอันบัณฑิตเกลียด เพราะนำมาแต่ความฉิบหายบ้าง. แม้ในมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นกันชนนี้แหละ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **มิจฉาทิฏฐิ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนเห็นผิด หรือเห็นผิดเอง หรือทิฏฐินี้ เพียงเห็นผิดเท่านั้น.

มิจฉาทิฏฐินั้นมีการยึดถือมั่นโดยอุบายไม่แยกคายเป็นลักษณะ (**อโย-นิโส อภินิเวส ลกขณา**) มีความยึดมั่นผิดสภาวะเป็นรส (**ปรามาสรสา**) มีความยึดถือผิดเป็นปัจจุปัญฐาน (**มิจฉาภินิเวสนปัจจุปัญฐานา**) มีความไม่ต้องการเห็นพระอริยะทั้งหลายเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน (**อริยาน์ อทสฺสน-กามตาปทปัญฐานา**) พึงเห็นว่าเป็นโทษอย่างยิ่ง. แม้ในมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นมีความต่างกันเพียงบทว่า **มิจฉา** เท่านั้น. คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยที่กล่าวในอธิการแห่งกุศลนั้นแหละ.

เนื้อความแห่งพละในชื่อว่า อหิริกพละ โอนัตตปปพละ นี้
จักแจ่มแจ้งในนิทเทสวาร ส่วนในคำนอกนี้ พึงทราบวจนัตถะดังต่อไปนี้.
บุคคลชื่อว่า อหิริโก เพราะอรรถว่า ย่อมไม่ละอาย. ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่
ละอาย ชื่อว่า อหิริก * (ความเป็นผู้ไม่ละอาย). สภาวะธรรมที่ไม่ใช่โอดตปปะ
ชื่อว่า โอนัตตปปะ (ความเป็นผู้ไม่กลัว) ในธรรมทั้งสองเหล่านั้น อหิริกะ
มีการไม่รังเกียจกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ. หรือมีความไม่ละอายกายทุจริต
เป็นต้นเป็นลักษณะ (กายทุจริตาทีหิ อชิจฺจุฉนลฺกฺขณํ อลฺหฺชนลฺกฺขณํ
วา). โอนัตตปปะ มีความไม่กลัวกายทุจริตเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละเป็น
ลักษณะ หรือมีความไม่สะอึดกายทุจริตเป็นต้นเหล่านั้นเป็นลักษณะ (เตหฺว
อสฺสารขุขฺกฺขณํ อนุตฺตาสฺนลฺกฺขณํ วา). พละคืออหิริกะนั้นแหละ ชื่อว่า
อหิริกพละ. พละคือโอนัตตปปะนั้นแหละ ชื่อว่า โอนัตตปปพละ. เนื้อความ
สังเขปในอริการแห่งอกุศลนี้มีเท่านี้. ส่วนความพิสดารพึงทราบด้วยสามารถ
ความเป็นปฏิปักษ์กันตามที่กล่าวในหนหลังนั้นแหละ.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า โลภะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนอยากได้
หรืออยากได้เอง หรือเป็นเพียงอยากได้เท่านั้น. ที่ชื่อว่า โมหะ เพราะอรรถว่า
เป็นเหตุให้คนหลง หรือหลงเอง หรือเป็นเพียงความหลงเท่านั้น. บรรดาสภาวะ
ทั้งสองเหล่านั้น โลภะ มีการยึดอารมณ์เป็นลักษณะ (อารมฺมณฺคฺคฺคฺค-
ลฺกฺขณํ) เหมือนลิงติดค้าง มีความคิดในอารมณ์เป็นรส (อภิสฺสํ ครุสฺสํ)
เหมือนชินเนื้อที่ใส่ในกระเบื้องร้อน มีการไม่สละไปเป็นปัจจุปัญฐาน (อปรี-
จาคปฺปจฺจุปฺปฺจฺจาโน) เหมือนเปื้อนสีน้ำมันและยาหยอดตา มีความเห็นชอบ
ใจในธรรมเป็นอารมณ์ของสังโยชน์ เป็นปทัฏฐาน (สญฺโยชนียธฺมฺเมสุ
อสุสฺสาททสฺสนปฏฺฐาโน) เมื่อเจริญขึ้นโดยความเป็นแม่น้ำ คือ ตัณหา
* บทนี้เป็น อิริกุกัม ทานลบกะอักษรจึงเป็นอหิริก .

พึงทราบว่าย่อมพาไปสู่อบายเท่านั้น เหมือนแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยว ย่อมไหลพัดพาไปสู่มหาสมุทรฉะนั้น.

โมหะ มีความมืดมนแห่งจิตเป็นลักษณะ หรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะ (จิตตสฺส อนฺธภาวลกฺขณํ อญฺเญณาลกฺขณํ วา) มีความไม่เที่ยงตลอดเป็นรส (อสมฺปฏฺฐิเวรโร) หรือมีความปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์เป็นรส (อารมณ์สภาวะจุลาทฺทโร วา) มีการไม่ปฏิบัติโดยชอบเป็นปัจจุปัญฐาน (อสมฺมาปฏฺธิปตฺติปจฺจุปฺปญฺจํ) หรือมีความมืดมนเป็นปัจจุปัญฐาน (อนฺธการปจฺจุปฺปญฺจํ วา) มีการทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคายเป็นปทัฏฐาน (อโยนิโสมนสการปทฺฐจํ) พึงทราบว่า เป็นมูลของอกุศลธรรมทั้งปวง.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า อภิชฌา เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้คนเพ่งเฉพาะ หรือย้อมเพ่งเฉพาะเอง หรือธรรมนี้เป็นเพียงการเพ่งเฉพาะเท่านั้น. อภิชฌานั้นมีความปรารถนากระทำสมบัติของผู้อื่นให้เป็นของตนเป็นลักษณะ (ปรสมฺปตฺตีนํ สกฺกณฺณอิจฺฉาลกฺขณํ) มีความเกี่ยวข้องโดยอาการอย่างนั้นเป็นรส (เตนากาเรน ปสฺสจฺฉาวรสา) มีความมุ่งหมายแต่สมบัติของผู้อื่นเป็นปัจจุปัญฐาน (ปรสมฺปตฺติอภิมุขภาวปจฺจุปฺปญฺจํ) มีความยินดีในสมบัติของผู้อื่นเป็นปทัฏฐาน (ปรสมฺปตฺติสุ อภิริติปทฺฐจํ). จริงอยู่ อภิชฌานั้นย่อมปรากฏมุ่งหน้าแต่สมบัติของผู้อื่นเท่านั้น ก็เมื่อความยินดีมีอยู่ อภิชฌานั้นก็ย่อมเป็นไปในสมบัติของผู้อื่น พึงทราบว่า เหมือนจิตเหี้ยมคืบมือไปในสมบัติเหล่านั้น ฉะนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า สมถะย่อมมี ต่อไป.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า สมถะ เพราะสงบความฟุ้งซ่านในกิจอื่น ๆ ที่ชื่อว่า ปัสสัทธิ เพราะประกอบจิตให้เป็นไปในอกุศล. ชื่อว่า อวิกเขปะ เพราะไม่ซัดส่ายไป. ในอกุศลจิตนี้ ไม่ถือเอาธรรมเหล่านี้คือ ศรัทธา สติ ปัญญา และธรรม ๖ คู่ เพราะเหตุไร ? เพราะขึ้นชื่อว่า ความเลื่อมใสในจิตที่ไม่มีศรัทธาหาไม่ได้ไม่ ฉะนั้น เบื้องต้นนี้จึงไม่ถือเอาศรัทธา. ถามว่า ก็คนมีทิวะทั้งหลายไม่เชื่อศรัทธาของตน ๆ หรือ ? ตอบว่า เชื่อ. แต่การเชื่อนั้นไม่เชื่อว่าเป็นศรัทธา คำเชื่อนี้เป็นเพียงการรับคำเท่านั้น ว่าโดยอรรถ ความเชื่อนั้นย่อมเป็นความเชื่อที่ปราศจากความใคร่ครวญบ้าง เป็นทิวะบ้าง.

อนึ่ง สติย่อมไม่มีในอกุศลจิตเพราะไม่เป็นที่ตั้งแห่งสติ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงไม่ถือเอา. ถามว่า บุคคลผู้มีทิวะทั้งหลายย่อมไม่ระลึกถึงการงาน อันตนกระทำบ้างหรือ ? ตอบว่า ย่อมระลึก แต่การระลึกล้วนไม่เชื่อว่าเป็นสติ เพราะอาการระลึกล้วน เป็นความประพฤติของอกุศลจิตอย่างเดียว ฉะนั้น จึงไม่ทรงถือเอาสติ. ถามว่า เมื่อความเป็นอย่างนั้น เพราะเหตุไร ในพระสูตร จึงตรัสว่า มิจฉาสติเป็นความระลึกเล่า ? ตอบว่า เพื่อจะทรงยังมีจิตตะแห่งมิจฉามรรคให้บริบูรณ์ เพราะอกุศลจันท์ทั้งหลายเป็นสภาวะเว้นจากสติ และเป็นปฏิปักษ์ต่อสติ จึงทรงทำเทศนามิจฉาสติไว้ในพระสูตรนั้นโดยปริยาย แต่มิจฉาสตินั้นว่าโดยนิตยปริยายย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น จึงไม่ทรงถือเอา.

อนึ่ง ปัญญา ย่อมไม่มีในจิตของอัมภพาลนั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่ทรงถือเอา. ถามว่า ความรู้ (ปัญญา) เป็นเครื่องหลอกลวงของบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิวะ ไม่มีหรือ ? ตอบว่า มีอยู่ แต่ความรู้เป็นเครื่องหลอกลวงนั้นไม่ชื่อว่า ปัญญา ความรู้นั้นชื่อว่าปมามา ว่าโดยใจความ มายานี้ก็คือคั่นหานั่นเอง. ก็เพราะจิตนี้เป็นจิตกระวนกระวาย หนัก หยาบ แจ่ง กระด้าง

ไม่ควรแก่การงาน ป่วย คด โกง ฉะนั้น ธรรม ๖ คู่ มีปัสสัทธิเป็นต้น
พระองค์จึงไม่ทรงถือเอา.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงบท ๓๒ ที่ขึ้นสู่พระบาลีด้วยสามารถ
องค์แห่งจิตโดยลำดับบทเพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงเขวาปนกรรมจึง
ตรัสพระพุทธพจน์มีอาทิว่า **เย วา ปน ตสฺมี สมเย** (ก็หรือว่านามธรรม
ที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น) ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำมีอาทิว่า เขวาปนกรรมนั้นต่อไป.

ในอกุศลจิตแม้ทั้งหมด ธรรมทั้ง ๑๐ เหล่านี้เท่านั้น คือ จันทะ
อิริโมกษ์ มนสิการ มานะ อิสสา มัจฉริยะ ถีนะ มितระ อุทัจจะ ถูกอุจจะ
เป็นเขวาปนกรรมมาในพระสูตร ย่อมปรากฏในบทพระสูตร เพราะฉะนั้น
ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ในที่นี้ ส่วนในอกุศลจิตนี้มีเขวาปนกรรม ๔ ประการ
กล่าวคือเป็นองค์ที่แน่นอน คือ จันทะ อิริโมกษ์ มนสิการ อุทัจจะ.

ในบรรดาเขวาปนกรรมเหล่านั้น ธรรมมีจันทะเป็นต้น พึงทราบ
โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ ก็ธรรมมีจันทะเป็นต้น (จันทะ ๑
อิริโมกษ์ ๑ มนสิการ ๑ ตัตถมัจฉัตตดา ๑ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้น) เป็น**กุศล**
อย่างเดียว ธรรมมีจันทะเป็นต้น (คือ จันทะ ๑ อิริโมกษ์ ๑ มนสิการ ๑
อุทัจจะ ๑) เหล่านี้เป็น**อกุศล**. ส่วนธรรมนอกนี้ ความที่จิตฟุ้งซ่าน ชื่อว่า
อุทัจจะ.

อุทัจจะนั้นมีความไม่เข้าไปสงบเป็นลักษณะ (**อวุปสมนลกฺขณํ**)
เหมือนน้ำกระเพื่อมเพราะลมพัด มีความไม่ตั้งมั่นเป็นรส (**อนวฏฺฐานรตํ**)
เหมือนธงชัยและธงแผ่นผ้าพริ้วไปเพราะลมพัด, มีความพล่านไปเป็นปัจจุบัน-

ฐาน (ภนุตตปจจุปฏฐาน) มีความไม่เข้าไปสงบเหมือนขี้เถ้าฟุ้งขึ้นเพราะ
แผ่นหินที่ท่วมลง, มีความมณสิการโดยอุบายไม่แยกคายเป็นปฏฐาน (เจตโส
อวุปสโม อโยนิโสมนสิการปฏฐาน) ฟังทราบว่าเป็นความฟุ้งซ่านแห่งจิต.

บทธรรม ๓๒ มีผัสสะเป็นต้น (มีอวิกเขปะเป็นที่สุด) กับบทธรรม
๔ มีฉันทะเป็นต้นที่ตรัสด้วยอำนาจเขวาปนกธรรม รวมทั้งหมดเป็นบทธรรม
๓๖ ในวาระแห่งธัมมทเทศนี้. บทธรรมที่มาในบาลีเหล่านั้นลดบทธรรมที่เป็น
เขวาปนกธรรมที่แน่นอน ๔ อย่าง ออกแล้วก็เหลือ ๓๒ เท่านั้น ด้วยประการจะ
นี้. แต่ในอุทเทศแห่งอภุสสนี้ เพราะเว้นธรรมที่ไม่ถือเอาจึงเป็นธรรม ๑๖ บท
คือ หมวดธรรม ๕ มีผัสสะเป็นต้น* วิตก ๑ วิจารณ์ ๑ ปีติ ๑ เอกัคคตาจิต ๑
วิริยินทรีย์ ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ มิจฉาทิฏฐิ ๑ โลกะ ๑ โมหะ ๑ อหิริกะ ๑
อนอตตปปะ ๑.

บรรดาธรรม ๑๖ เหล่านั้น ธรรม ๗ จำแนกไม่ได้ ธรรม ๕ จำแนกได้
ธรรม ๑ ที่จำแนกไม่ได้ เป็นไฉน ? ธรรมที่จำแนกไม่ได้เหล่านี้คือ ผัสสะ
สัญญา เจตนา วิจารณ์ ปีติ ชีวิตินทรีย์ โมหะ ส่วนธรรมที่จำแนกได้ ๕
เหล่านี้ คือ เวทนา จิต วิตก เอกัคคตาจิต วิริยินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ
อนอตตปปะ โลกะ.

บรรดาธรรม ๑๖ อย่างเหล่านั้น ธรรม ๖ อย่างจำแนกได้ ๒ ฐาน
ธรรมอย่างหนึ่งจำแนกได้ ๓ ฐาน ธรรมอย่างหนึ่งจำแนกได้ ๔ ฐาน และ
ธรรมอีกอย่างหนึ่งจำแนกได้ ๖ ฐาน. เป็นอย่างไร ? ธรรม ๖ อย่างเหล่านี้
คือ จิต วิตก มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ โลกะ
จำแนกได้ ๒ ฐาน. จริงอยู่ บรรดาธรรมทั้ง ๖ เหล่านั้น จิตก่อนเพ่งถึง
ผัสสปัญจะเรียกว่าจิต เพ่งถึงอินทรีย์เรียกว่ามนินทรีย์. วิตกเพ่งถึงองค์ฌาน

* ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต

ทั้งหลายเรียกว่าวิตก เพ่งถึงองค์มรรคทั้งหลายเรียกว่ามิจฉาสังกัปปะ. มิจฉาทิฏฐิ ก็เป็นมิจฉาทิฏฐิเหมือนกันทั้งในองค์มรรคทั้งในกรรมมถ. อหิริกะเพ่งถึงผละทั้งหลายเรียกว่าอหิริกผละ เพ่งถึงหมวดสองแห่งธรรมเป็นเครื่องยังโลกให้พินาศเรียกว่าอหิริกะ แม้ในอนัตตปปะกัณณินี้แหละ. โลกะเพ่งถึงมูลเรียกว่า โลกะ เพ่งถึงกรรมมถ เรียกว่า อภิขณา. ธรรม ๖ อย่างเหล่านี้ท่านจำแนกในฐานะทั้ง ๒ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนเวทนาเพ่งถึงผัสสปัญจะเรียกว่าเวทนา เพ่งถึงองค์ฌานทั้งหลายเรียกว่า สุข เพ่งถึงอินทรีย์ทั้งหลาย เรียกว่า โสมนัสสินทรีย์ ธรรม (เวทนา) อย่างเดียวจำแนกได้ ๓ ฐานด้วยประการฉะนี้. กัวิริยะเพ่งถึงอินทรีย์ทั้งหลาย เรียกว่า วิริยอินทรีย์ เพ่งถึงองค์มรรคทั้งหลายเรียกว่า มิจฉาวายามะ เพ่งถึงผละ เรียกว่า วิริยผละ เพ่งถึงธรรมปิฎกุกะ เรียกว่า ปัคคาหะ ธรรม (วิริยะ) อย่างเดียวจำแนกไว้ ๔ ฐาน ด้วยประการฉะนี้. กัสมาธิเพ่งถึงองค์ฌานทั้งหลาย เรียกว่า เอกัคคตาจิต เพ่งถึงอินทรีย์ เรียกว่า สมาธินทรีย์ เพ่งถึงองค์มรรคทั้งหลาย เรียกว่า มิจฉาสมาธิ เพ่งถึงผละทั้งหลาย เรียกว่า สมาธิผละ เพ่งถึงธรรมปิฎกุกะ เรียกว่า สมถะ ด้วยสามารถแห่งธรรมหมวดหนึ่งในทุตติยทุกะ เรียกว่า อวิกเขปะ โดยทุกะที่สาม ธรรม (สมถะ) นี้อย่างเดียวท่านจำแนกไว้ ๖ ฐาน ด้วยประการฉะนี้.

ก็ธรรมแม้ทั้งหมดเหล่านั้นจัดเป็น ๕ กอง คือ

ผัสสปัญจะ ๑ องค์ฌาน ๑ อินทรีย์ ๑ องค์มรรค ๑ ผละ ๑

มูล ๑ กรรมมถ ๑ โลกนาสกธรรม ๑ ปิฎกุกะ ๑.

บรรดาธรรม ๕ กองนั้น กองนั้น คำใดที่ข้าพเจ้าฟังกล่าว คำนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ในนิเทศแห่งกุศลจิตดวงที่หนึ่งแล้วแล.

จบกล่าวด้วยธัมมุตทวาร

บาลีนิทเทศวาร

[๒๗๘] **สัญญา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่
สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญา มีในสมัยนั้น.

[๒๗๙] **เจตนา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุ
ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนา มีในสมัยนั้น.

[๒๘๐] **จิต** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
จิต มีในสมัยนั้น.

[๒๘๑] **วิตก** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน
อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความขกจิตขึ้นสู่อารมณ์ มีจลา-
สังกับปะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิตก มีในสมัยนั้น.

[๒๘๒] **วิจารณ์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา
ความที่จิตสืบท่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งดูอารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
วิจารณ์ มีในสมัยนั้น.

[๒๘๓] **ปีติ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอิมใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง
ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความตื้นเต้น ความที่จิตชื่นชมยินดี ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ปิติ มีในสมัยนั้น.

[๒๘๔] สุข มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาที่เสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สุข มีในสมัยนั้น.

[๒๘๕] เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิพละ สมาธิพละ มิจลาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตา
มีในสมัยนั้น.

[๒๘๖] วิริยินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ
หมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้ง
ธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ อินทรีย์คือวิริยะ วิริยพละ มิจลาวยามะ
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิริยินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๘๗] สมาธิินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ

อินทรีย์คือสมาธิ สมาธิพละ มิจาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า
สมาธิอินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๘๘] มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ อินทรีย์คือ
มโนวิญญูณ วิญญูณจันท์ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด
นี่ชื่อว่า มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๘๙] โสมนัสสินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาที่เสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๒๙๐] ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการสืบเนื่อง
กันอยู่ ความประพฤติดังไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์คือชีวิต
ของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๙๑] มิจาทิฎฐิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ทิฎฐิ ความเห็นไปข้างทิฎฐิ ปาชัญคือทิฎฐิ กัณการคือทิฎฐิ ความเห็น
เป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฎฐิ ความผันแปรแห่งทิฎฐิ สัญโญชนคือทิฎฐิ ความยึดถือ
ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธินี้
เป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาสในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า
มิจาทิฎฐิ มีในสมัยนั้น.

[๒๙๒] มิจาสังกัปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน
อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความ
ดำริผิด ในสมัยนั้น อันใด ที่ชื่อว่า มิจฉายามะ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๓] มิจฉายามะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น
ความก้าวไปอย่างไม่ห้อถอย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ
ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ ความพยายามผิด
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มิจฉายามะ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๔] มิจฉาสมาธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิในทรีย์ สมาธิพละ ความตั้งใจผิด ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มิจฉาสมาธิ
มีในสมัยนั้น.

[๒๕๕] วิริยพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ
หมั่น ความก้าวหน้าไปอย่างไม่ห้อถอย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้ง
ธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ กำลังคือวิริยะ มิจฉายามะ
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิริยพละ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๖] สมาธิพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบสมาธิทริย์ กำลังคือสมาธิ มิจฉาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สมาธิพละมีในสมัยนั้น.

[๒๕๗] อหิริกพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประกอบกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า อหิริกพละ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๘] อโนตตปปพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประกอบกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า อโนตตปปพละมีในสมัยนั้น.

[๒๕๙] โลกะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การโลก กิริยาที่โลก ความโลก การกำหนดนัย กิริยาที่กำหนดนัย ความกำหนด ความเพ่งเล็ง อกุศลมูลคือโลกะ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า โลกะมีในสมัยนั้น.

[๓๐๐] โมหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่กระทำให้ประจักษ์ ความทรมานปัญญา ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชชา โอฆะคืออวิชชา โยคะคืออวิชชา อนุสัย

คืออวิชา ปริยฐานคืออวิชา ล้มคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โมหะ มีในสมัยนั้น.

[๓๐๑] อภิชฌา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การโลภ กิริยาที่โลภ ความโลภ ความกำหนด กิริยาที่กำหนด ความกำหนดนักร ความเพ่งเล็ง อกุศลมูลคือโลภะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อภิชฌา มีในสมัยนั้น.

[๓๐๒] มิจฉาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ ความเป็นไปข้างทิฏฐิ ปาฐาคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็น เป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สัตยโฆชน์ คือทิฏฐิ ความ ยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปلاส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น.

[๓๐๓] อหิริกะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประพฤติทุจริตอันเป็นสิ่งที่น่าละอายกิริยาที่ไม่ ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อหิริกะ มีในสมัยนั้น.

[๓๐๔] อโนตตปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติทุจริตอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโนตตปปะ มีในสมัยนั้น.

[๓๐๕] สมณะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ

สมาธิทริย สมาธิพละ มิจฉาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สมณะ
มีในสมัยนั้น.

[๓๐๖] ปักคาหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น
ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ
ความประดับประดาเครื่องทูลกระหม่อม วิริยะ วิริยินทริย วิริยพละ มิจฉาวายามะ ในสมัยนั้น
อันใด นี่ชื่อว่า ปักคาหะ มีในสมัยนั้น.

[๓๐๗] อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิทริย สมาธิพละ มิจฉาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น.

[๓๐๘] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อันใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๓๐๙] กัจจันท์ ๔ อายุคนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทริย ๕

ฌานมีองค์ ๕ มรรคมีองค์ ๘ พละ ๔ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อันใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๓๑๐] สังขารจันท์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมารินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ มิจาภิภูติ มิจาสังกัปปะ มิจาวายามะ มิจาสมาธิ วิริยพละ
สมาธิพละ อหิริกพละ อนโตตปปพละ โลกะ โมหะ อภิขมา มิจาภิภูติ
อหิริกะ อนโตตปปะ สมณะ ปัสสาคะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัย
เกิดขึ้นแม่อันใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น
นี้ชื่อว่า สังขารขันธ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

อรรถกถาแสดงนิเทศवार

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศเอกัคคตาแห่งจิตในนิเทศวารก่อน.

สองบทนี้ที่ตรัสว่า **สมุติ** (ความดำรงอยู่) **อภุติ** (ความมั่น
อยู่) เป็นคำไวพจน์ของบท **ฐิติ** (ความตั้งอยู่) นั่นแหละ ส่วนคำใดที่กล่าวไว้
ในนิเทศแห่งกุศลว่า ชื่อว่า **อภุติ** (ความมั่นอยู่) เพราะอรรถว่า หยั่งลง
คือเข้าไปสู่อารมณ์แล้วตั้งอยู่ ดังนี้ คำนั้นไม่ได้ในนิเทศแห่งอกุศลนี้ เพราะว่า
ในอกุศล เอกัคคตาแห่งจิตมีกำลังทราม เพราะฉะนั้น สองบทว่า (**สมุติ**
และอภุติ) นี้ จำพเข้าแสดงไว้ในบทหลังตามที่กล่าวแล้วนั้นแล.

ธรรมที่ชื่อว่า **อวิสาหาโร** (ความไม่ส่ายไปแห่งจิต) เพราะเป็น
สภาพตรงกันข้ามกับความส่ายไป ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจอุทธัจจะและวิจิกิฉา
เพราะฉะนั้น ในนิเทศแห่งอกุศลนี้ จึงไม่ได้อรรถะแม้เช่นนี้ แต่ในสหชาต-
ธรรม จิตชื่อว่า **อวิสาหาร** เพราะอรรถว่า ย่อมไม่ส่ายไป. ที่ชื่อว่า **อวิกเขปะ**

(ความไม่พึงชาน) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่พึงไป. ภาวะแห่งใจที่ไม่ส่ายไปด้วย
สามารถเอาก็คตาแห่งจิตที่เป็นอกุศล ชื่อว่า **อวิสาหฏมานस्ता** (ภาวะที่จิต
ไม่ส่ายไป). ที่ชื่อว่า **สมาธิพละ** เพราะอรรถว่า ย่อมไม่หวั่นไหวในสหชาตธรรม
ทั้งหลาย. ที่ชื่อว่า **มิจฉาสมาธิ** เพราะตั้งมั่นตามความไม่เป็นจริง พึงทราบ
เนื้อความในอธิการแห่งอกุศลนี้ อย่างนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งวิริยอินทรีย์ต่อไป.

นัยมีอาทิว่า ก็นี้เป็นความบากบั่นเพื่อบรรเทาความทั้งหลาย อันใดที่
ข้าพเจ้ากล่าวในหนหลัง นัยนั้นย่อมไม่ได้ในนิเทศแห่งอกุศลนี้. พึงทราบว่า
ชื่อว่า **วิริยพละ** ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหวในสหชาตธรรมทั้งหลายเท่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งมิจฉาทิฏฐิต่อไป.

สภาวะที่ชื่อว่า **มิจฉาทิฏฐิ** ด้วยอรรถว่า เห็นตามความไม่เป็นจริง.
ที่ชื่อว่า **ทิฏฐิตะ** (ความเห็นไปข้างทิฏฐิ) เพราะอรรถว่า ความเห็นนี้
เป็นไปในทิฏฐิทั้งหลาย เพราะเป็นสภาวะหยั่งลงภายในทิฏฐิ ๖๒. เนื้อความ
แห่งทิฏฐิเมื่อนี้ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในหลังนั้นแหละ. **ทิฏฐินั้นแหละ** ชื่อว่า
ทิฏฐิคณะ (ป้าชฎคือทิฏฐิ) เพราะอรรถว่า ก้าวล่วงไปโดยยาก เหมือนชฎหญา
ชฎป้า ชฎภูเข. **ทิฏฐินั้นแหละ** ชื่อว่า **ทิฏฐิกันดาร** (กันดารคือทิฏฐิ) ด้วย
อรรถว่า น่าระแวงและมีภัยเฉพาะหน้า เหมือนกันดารโจร กันดารสัตว์ร้าย
กันดารทราย กันดารน้ำ กันดารทูปกขภัย. ที่ชื่อว่า **ทิฏฐิวิตุกายิกะ** (ความ
เห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ) ด้วยอรรถว่าขัดแย้งและทวนกันสัมมาทิฏฐิ. จริง
อยู่ความเห็นผิดเมื่อเกิดย่อมขัดแย้ง และทวนสัมมาทิฏฐิไป ที่ชื่อว่า **ทิฏฐิวิป-**
ผันทิตะ (ความผันแปรแห่งทิฏฐิ) เพราะอรรถว่า ผันแปรผิตรูปแห่งทิฏฐิ
เพราะบางครั้งก็ถือเอา ความเที่ยง บางคราวก็ถือเอาความขาดสูญ เพราะว่ามี

คนผู้มีความเห็นผิดย่อมไม่อาจตั้งอยู่ในสิ่งเดียว ก็บางคราวก็คล้อยตามความ
เที่ยง บางคราวก็คล้อยตามความขาดสูญ. ทิฏฐินั้นแหละ ชื่อว่า **สัณฺโณชน**
ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องผูก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ทิฏฐิสัณฺโณชน**. ที่ชื่อว่า
คาหะ (ความยึดถือ) เพราะอรรถว่า ย่อมยึดอารมณ์ไว้มั่น เหมือนสัตว์ร้ายมี
จะเข้เป็นต้น เอาปากจับคนไว้มั่นฉะนั้น. ที่ชื่อว่า **ปติฏฐวาทะ*** (ความตั้งมั่น)
เพราะตั้งไว้โดยเฉพาะ จริงอยู่ ความตั้งมั่นนี้ ตั้งมั่นแล้วยึดไว้โดยความเป็น
ไปอย่างมีกำลัง. ที่ชื่อว่า **อภินิเวส** (ความยึดมั่น) เพราะอรรถว่า ย่อม
ตั้งมั่นโดยความเป็นของเที่ยงเป็นต้น ที่ชื่อว่า **ปรามาสะ** (ความถือผิด)
เพราะอรรถว่า ก้าวล่วงสภาวะธรรมแล้ว ถือเอาโดยประการอื่นด้วยอำนาจแห่ง
ความเที่ยงเป็นต้น. ที่ชื่อว่า **กุมมัคคะ** (ทางชั่ว) เพราะอรรถว่า เป็นทาง
อันบัณฑิตเกลียด เพราะเป็นทางนำความพินาศมาให้ หรือเป็นทางแห่งอบาย
ทั้งหลายที่บัณฑิตเกลียด. ที่ชื่อว่า **มิจฉาปะละ** (ทางผิด) เพราะเป็นทางตาม
ความไม่เป็นจริง ที่ชื่อว่า **มิจฉัตตะ** (ภาวะที่ผิด) เพราะเป็นสภาพผิดเหมือน
กัน. เหมือนอย่างว่า ชนผู้หลงทิศ แม้ยึดถือว่า ทางนี้คือทางของบ้านโน้น
ดังนี้ ก็ไม่ยังบุคคลนั้นให้ถึงบ้านได้ ฉะนั้น บุคคลผู้มีจฉาทิฏฐิ แม้ยึดถือว่า
ทางนี้เป็นไปสู่สุคติ ดังนี้ ก็ไม่สามารถถึงสุคติได้ ฉะนั้น. ชื่อว่า **ทางผิด**
เพราะเป็นทางตามความไม่เป็นจริง ทางนี้ ชื่อว่า **มิจฉัตตะ** เพราะมีสภาพผิด.
ที่ชื่อว่า **ติตตะ** (สัทธิดังกล่าว) เพราะเป็นที่ ๆ พวกคนพาลข้ามไป โดยการ
หมุนไปมาในที่นั้นนั้นแหละ **ติตตะ** (คือลัทธิดังกล่าว) นั้นด้วย เป็นอายตนะ (บ่อเกิด)
แห่งความฉิบหายด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **ติตถายตนะ** (ลัทธิดังกล่าวเป็น
บ่อเกิดแห่งความพินาศ). อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ติตถายตนะ** เพราะอรรถว่า
เป็นอายตนะด้วยความหมายเป็นส่วนสัญญาชาติ และด้วยความหมายว่าเป็นที่อาศัย

* ในธรรมสังคณีเป็นปฎิคุคาโ

ของพวกเดียรถีย์บ้าง. ที่ชื่อว่า **วิปริยสัคคาหะ** (การถือโดยวิปلاส) เพราะ
อรรถว่า เป็นการถือสภาวะที่ใคร่ครวญผิด หรือว่าเป็นการถือสภาวะโดย
ตรงกันข้าม อธิบายว่า ถือเอาคลาคลเคลื่อน.

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอหิริกะและอนัตตปปะต่อไป. บัณฑิต
พึงทราบเนื้อความแห่งอหิริกะและอนัตตปปะโดยปริยายตรงกันข้ามในนิเทศ
แห่งหิริและอนัตตปปะ ก็บัณฑิต พึงทราบอหิริกผลและอนัตตปปะผล
เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวในสหัสชาธรรมทั้งหลายเท่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งโลกะและโมหะต่อไป

สภาวะที่ชื่อว่า **โลกะ** เพราะอรรถว่า อยากได้. อาการที่โลก ชื่อว่า
ลูปภนา (กิริยาที่โลก) จิตที่สัมปยุตด้วยโลกะ หรือบุคคลผู้ประกอบด้วย
ความโลภ ชื่อว่า **ลูปภิตะ** ภาวะแห่งจิตที่สัมปยุตด้วยโลกะหรือแห่งบุคคลผู้
ประกอบด้วยความโลภ ชื่อว่า **ลูปภิตัตตะ** (ความโลภ) ที่ชื่อว่า **สाराคะ**
(ความกำหนัด) เพราะย่อมกำหนัดนัก. อาการแห่งความกำหนัดนัก ชื่อว่า
สาร์ชชา (กิริยาที่กำหนัดนัก). ภาวะแห่งจิตที่กำหนัดนักชื่อว่า **สาร์ชชิต-**
ตัตตะ (ความกำหนัด). ชื่อว่า **อภิขณา** ด้วยอรรถว่าเพ่งเล็ง.

การณะ (เหตุ) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยศัพท์ว่าโลกะอีก เพราะ
โลภะนั้นเป็นอกุศลด้วย เป็นมูลด้วย จึงชื่อว่า **อกุศลมูล** อีกอย่างหนึ่ง
โลภะนั้นเป็นมูลของอกุศลทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อกุศลมูล**.

สภาวะที่ชื่อว่า **อัญญาณ** (ความไม่รู้) เพราะปฏิบัติต่ออัญญา. ที่ชื่อว่า
อทัสสนะ (ความไม่เห็น) เพราะปฏิบัติต่อความเห็น. ที่ชื่อว่า **อนภิสมย**
ความไม่ตรัสรู้) เพราะอรรถว่า เป็นสภาพเผชิญหน้าก็ไม่ตรัสรู้ตามธรรมได้
คือย่อมไม่ถึงโดยชอบ. ที่ชื่อว่า **อนุโพชะ** (ตรัสรู้โดยสมควร) เพราะอรรถว่า

ย่อมตรัสรู้ธรรมโดยสมควร ที่ชื่อว่า **อนนุโพธิ** (การไม่ตรัสรู้ธรรมโดยสมควร) เพราะความที่อนนุโพธิ่นั้นเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุโพธิ์นั้น. ที่ชื่อว่า **อสัณโพธิ** (ไม่รู้ตามเป็นจริง) เพราะอรรถว่า ไม่ประกอบกับสภาวะทั้งหลาย มีความไม่เที่ยงเป็นต้นแล้วตรัสรู้. ชื่อว่า **อสัณโพธิ** เพราะอรรถว่า ไม่สงบและไม่ชอบ ดังนี้บ้าง. ที่ชื่อว่า **อัปปฏิโพธิ** (ไม่แทงตลอด) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่แทงตลอดธรรมคือสัจจะ ๔. ที่ชื่อว่า **อสังคาหณ** (ไม่ถือเอาให้ถูกต้อง) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่ถือเอาพร้อมแม้ธรรมหนึ่งในธรรมมีรูปเป็นต้น โดยสามัญลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น. ที่ชื่อว่า **อปริโยคาหณ** (ไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่หยั่งลงสู่ธรรมนั้นนั้นแหละ. ที่ชื่อว่า **อสมเปกขนา** (ความไม่พินิจ) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่เพ่งโดยสม่ำเสมอ. ที่ชื่อว่า **อปัจจเวกขณา** (ความไม่พิจารณา) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่เพ่งเฉพาะสภาวะแห่งธรรมทั้งหลาย. ที่ชื่อว่า **อปัจจกขกัมมะ** (การไม่ทำให้ประจักษ์) เพราะอรรถว่า กรรมแม้ข้อหนึ่งก็ไม่ประจักษ์แก่สภาวะนี้ในบรรดาคุณสกรรมและอกุศลกรรมทั้งหลายด้วยความเป็นไปโดยวิปริตบ้าง ด้วยไม่มีการกำหนดโดยสภาวะบ้าง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า การทำให้ประจักษ์แก่กรรมไร ๆ เองมิได้มี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อปัจจกขกัมมะ**. ที่ชื่อว่า **ทุมเมษณะ** (ความทรมปัญญา) เพราะอรรถว่า เมื่อโมหะนี้ยังไม่เกิดขึ้น จิตสันดานใด พึงเป็นจิตบริสุทธิ์ คือสะอาดผ่องแผ้ว จิตสันดานอันบริสุทธิ์นั้น อันโมหะนี้ประทุษร้ายแล้ว. ที่ชื่อว่า **พาลยะ** (ความโง่เขลา) เพราะอรรถว่า เป็นภาวะของพวกคนพาล. ที่ชื่อว่า **โมหะ** (ความหลง) เพราะอรรถว่า ย่อมหลง. โมหะมีกำลังแรงชื่อว่า **ปโมหะ** (ความลุ่มหลง) ที่ชื่อว่า **สัณโมหะ** (หลงใหล) เพราะอรรถว่า ย่อมหลงโดยรอบ. ที่ชื่อว่า **อวิชา** เพราะอรรถว่า ไม่ใช่วิชาเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อวิชา ความหมายของโอฆะ

โยคะ และคันฐะ ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วทั้งนั้น. ที่ชื่อว่า อนุสัย เพราะอรรถว่า
ย่อมนอนเนื่อง โดชอรรถว่ามีกำลัง. ที่ชื่อว่า ปริยฐาน เพราะอรรถว่า
ย่อมกลุ้มรุม คือ ครอบงำจิต. ที่ชื่อว่า ลังคิ (ลุ่ม) เพราะอรรถว่า ย่อม
ไม่อาจเพื่อไปมุ่งหน้าเฉพาะต่อประโยชน์ ย่อมติดโดยแท้ เพราะไม่มีการถือ
เอาประโยชน์ได้ คือ ย่อมไปลำบาก. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ลังคิ เพราะอรรถ
ว่า ถอนขึ้นได้ยาก. เหมือนอย่างว่า ลุ่มกล่าวคือกลอนเหล็กใหญ่เป็นของถอน
ขึ้นได้ยาก ฉะนั้นโดยอวิชชาเห็นก็ฉะนั้น เป็นราวกะลุ่ม เพราะฉะนั้น อวิชชา
นั้น จึงชื่อว่า ลังคิ (ลุ่ม).

คำที่เหลือมีเนื้อความง่ายทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ฟังทราบแม้สังคหาวาระ
และสุญญตวาระโดยอรรถะ ด้วยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแล.

จบอภิสลจิตดวงที่หนึ่ง

จิตดวงที่ ๒

[๓๑๑] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทัญญิ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ
มีธรรมเป็นอารมณ์ ก็หรือว่าปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๓

[๓๑๒] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากทัญญิ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปิตี สุข เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีvitินทรีย์ มิจาสังกัปปะ มิจาวายามะ มิจาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ โอตตป্পพละ โลกะ โมหะ อภิชฌา อหิริกะ อโนตตป্পะ สมถะ ปักคาหะ อวิกเขปะ มีอยู่ในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๑๓] กัจจันต์ ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๕

ฌานมีองค์ ๕ มรรคมียองค์ ๓ พละ ๔ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๑๔] สังขารจันท์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ ปิตี เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ชีvitินทรีย์ มิจาสังกัปปะ มิจาวายามะ มิจาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ โลกะ โมหะ อภิชฌา อหิริกะ อโนตตป্পะ สมถะ ปักคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้น แม้อื่นใด เว้นเวทนาจันท์

สัญญาจันท์ วิญญาณจันท์ มีอยู่ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่า สังขารจันท์ มีในสมัยใด ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๔

[๓๑๕] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ฯลฯ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๕

[๓๑๖] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนอตตปปพละ โลกะ โมหะ อภิชฌา มิจฉาทัญญู อหิริกะ อนอตตปปปะ สมถะ ปัคคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๓๑๗] ผัสสะ มีในสมัณัน เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องในสมัณัน
อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะ มีในสมัณัน

เวทนา มีในสมัณัน เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ อันเกิดแต่
สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิด
แต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ใน
สมัณัน อันใด นี้ชื่อว่า เวทนา มีในสมัณัน ฯลฯ

อุเบกขา มีในสมัณัน เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์
ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัณัน อันใด นี้ชื่อว่า อุเบกขา มีใน
สมัณัน ฯลฯ

อุpekขินทริย มีในสมัณัน เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัณัน อันใด นี้ชื่อว่า อุpekขินทริย มีในสมัณัน ฯลฯ

หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัณัน

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๓๑๘] กัจจันต์ ๔ อายุคนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทริย ๕

ฉานมืองค์ ๔ มรรคมืองค์ ๔ พละ ๕ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑

ธรรมชาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อันใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๑๕] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทิภูติ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ
สมาธิพละ อหิริกพละ อนนตตัปปะ โลภะ โมหะ อภิชฌา มิจฉาทิภูติ
อหิริกะ อนนตตัปปะ สมณะ ปักคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัย
เกิดขึ้นแก่อันใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญูณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น
นี้ชื่อว่า สังขารขันธ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๖

[๓๒๐] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณ์
ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๗

[๓๒๑] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณ์
หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็น

อารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด
ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา
วิริยอินทรีย์ สมာธิอินทรีย์ มนินทรีย์ อุปেকชินทรีย์ จีวิตินทรีย์ มิจาสังกัปปะ
มิจาวายามะ มิจาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนัตตปปพละ
โลกะ โมหะ อภิชฌา อหิริกะ อนัตตปปะ สมถะ ปัสสาคะ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๒๒] ก็ขันธ ๔ อายุคณะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๕ ฌานมี
องค์ มรรคมียองค์ ๓ พละ ๔ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายคณะ ๑ ธรรม-
ชาติ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๒๓] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมာธิอินทรีย์
จีวิตินทรีย์ มิจาสังกัปปะ มิจาวายามะ มิจาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ
อหิริกพละ อนัตตปปพละ โลกะ โมหะ อภิชฌา อหิริกะ อนัตตปปะ
สมถะ ปัสสาคะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้น
เวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญูขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขันธ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

จิตดวงที่ ๘

[๑๒๔] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระกตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูงในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๙

[๑๒๕] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระกตด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิมะ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ทุกข์ เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ โทสะ โมหะ พยาปาทะ อหิริกะ อโนตตป্পะ สมณะ ปคคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๑๒๖] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น

เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจอันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนามีในสมัยนั้น ฯลฯ

ทุกข์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ทุกข์ในสมัยนั้น ฯลฯ

โทมนัสสินทริย มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โทมนัสสินทริยมีในสมัยนั้น ฯลฯ

โทสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ความคิดประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความคิดปองร้าย ความโกรธ ความแค้น ความดูร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โทสะมีในสมัยนั้น ฯลฯ

พยาปาทะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ความคิดประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความคิดปองร้าย ความโกรธ ความแค้น ความดูร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า พยาปาทะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๓๒๓] กิขันธ ๔ อายุคณะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทริย์ ๕ ฌาน
มีองค์ ๔ มรรคมิ้องค์ ๓ พละ ๔ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายคณะ ๑
ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๒๔] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา วิริยอินทริย์ สมาธิอินทริย์
ชีวิตินทริย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ
อหิริกพละ อโนตตป্পพละ โทสะ โมหะ พยาปาทะ อหิริกะ อโนตตป্পะ
สมถะ ปีกคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้น
เวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญูณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขันธ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

จิตดวงที่ ๑๐

[๓๒๕] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิมะ มีรูปเป็นอารมณ์
 ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูงใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๑๑

[๓๓๐] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ มนินทรีย์ อุpekขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกปะ มิจฉาวายามะ วิริยพละ อหิริกพละ อนอตตปพละ วิจิกิจฉา โมหะ อหิริกะ อนอตตปปะ ปัคคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๓๓๑] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น ฯลฯ

เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตามีในสมัยนั้น ฯลฯ

วิจิกิจฉา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ นานา ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้

ความคิดส่ายไป ความคิดพราไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้
ความกระด้างแห่งจิต ความล่งเลใจ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า วิจิกจนา
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๓๒] กิขันธ ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๔ ฌาน
มืองค์ ๔ มรรคมืองค์ ๒ พละ ๓ เหตุ ๑ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมธาตุ ๑ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๓๓] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ ชีวิตินทรีย์

มิจจาสังกัปปะ มิจจาวายมะ วิริยพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ วิจิกจนา
โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ ปักคาหะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้
อื่นใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญานขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่า
สังขารขันธ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

จิตดวงที่ ๑๒

[๓๓๔] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ มีรูปเป็นอารมณ์
หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็น

อารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด
ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา
วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ อุปเพกขินทรีย์ จีวิตินทรีย์ มิจาสังกัปปะ
มิจาวายามะ มิจาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนินตคตปพละ
อุทธีจจะ โมหะ อหิริกะ อนินตคตปปะ สมณะ ปิตคาหะ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๓๓๕] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องในสมัยนั้น
อันใด นี่ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น ฯลฯ

อุทธีจจะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความวุ่นวายใจ ความ
พล่านแห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า อุทธีจจะมีในสมัยนั้น ฯลฯ

หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๓๖] กิ์ขันธ ๘ อายตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๕ ฌาน
มีองค์ ๔ มรรคมีองค์ ๓ พละ ๔ เหตุ ๑ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๓๗] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ
อหิริกพละ อนัตตปปพละ อุททังจะ โมหะ อหิริกะ อนัตตปปปะ สมณะ
ปิกคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด เว้นเวทนาขันธ
สัญญาขันธ วิญญูณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่า สังขารขันธมีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

อกุศลจิต ๑๒ จป

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๒

พึงทราบวินิจฉัยในอกุศลจิตดวงที่ ๒ ต่อไป.

บทว่า สลั ขาเรน (โดยมีการชักจูง) เป็นความต่างกัน คำว่า
โดยมีการชักจูงนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ. ก่ออกุศลจิตนี้ย่อม
เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้นแล้ว
ถือผิดโดยนัยมีอาทิว่า นี่เป็นสัตว์ นี่เป็นสัตว์ ดังนี้ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น
ในกาลใด กุลบุตรปรารธนากุมาริกาของตระกูลมิจฉาปฏิญญี และตระกูลเหล่านั้น
ย่อมไม่ให้กุมาริกา โดยอ้างว่า พวกท่านถือปฏิญญีอื่น. แต่ภายหลัง พวกญาติ
อีกพวกหนึ่งบอกให้ยกให้ ด้วยการตกลงกันว่า พวกท่านจงกระทำสิ่งที่กุลบุตร
นี้จักกระทำ ดังนี้ กุลบุตรนั้นพร้อมกับหมู่ญาติจึงพากันเข้าไปหาพวกเดียรธีย์
นั่นแหละ ตอนต้นยังเป็นผู้ลังเลอยู่ แต่เมื่อกาลผ่านไป ๆ ก็ชอบใจลัทธิ ย่อม
ถือซึ่งปฏิญญีด้วยคิดว่า กิริยาของพวกเดียรธีย์เหล่านี้เป็นที่ชอบใจ ในกาลเห็น
ปานนี้ พึงทราบว่า อกุศลจิตนี้ ย่อมได้ ดังนี้ เพราะความเกิดขึ้นโดยสัมปโยคะ

(การประกอบพร้อมกัน) พร้อมด้วยอุบาย เพราะความที่อกุศลจิตนั้นเป็น สสังขาริก (มีการชักจูง).

ส่วนในเขวาปนกรรมทั้งหลาย **ฉินมิตฺต**เป็นธรรมยังในอกุศลจิต ดวงที่ ๒ นี้. บรรดาอกุศลธรรมเหล่านั้น ความหดู ชื่อว่า **ฉิน** ความ ง่วงโงก ชื่อว่า **มิตฺต** อธิบายว่า ความไม่อดสาหะ ความไม่สามารถ และความพินาศ. **ฉิน**ด้วย**มิตฺต**ด้วย ชื่อว่า **ฉินมิตฺต** ในอกุศลทั้งสองนั้น **ฉิน**มีความไม่อดสาหะเป็นลักษณะ (**อนุสฺสาหนลกฺขณํ**) มีการกำจัดวิริยะ เป็นรต (วิริยวินทนรตํ) มีความที่อดอยเป็นปัจจุปัญฐาน (**ถํ สิทฺทปจฺจุ- ปญฺฐานํ**).

มิตฺต มีความไม่ควรแก่การงานเป็นลักษณะ (**อกมฺมมฺลฺยตาลกฺขณํ**) มีความมีการปกปิดเป็นรต (**โธทนรตํ**) มีความหดูเป็นปัจจุปัญฐาน (**สินฺตาปจฺจุปญฺฐานํ**) หรือมีความง่วงโงกและความหลับเป็นปัจจุปัญฐาน (**ปจฺจายิกนิทฺทาปจฺจุปญฺฐานํ**). **ฉินมิตฺต**แม้ทั้งสองมีมนสิการโดยอุบาย ไม่แยกคายในสภาวะมีความไม่ยินดี ความเกียจคร้าน และความง่วงเหงาหาวนอนเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน.

อกุศลจิตดวงที่ ๒ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๓

อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้น ไม่ยึดถือโดยนัยว่า นี่เป็นสัตว์ นี่เป็นสัตว์ ดังนี้ แลดูอยู่ซึ่งพระราชา มวยปล้ำ การเล่นมีการต่อสู้เป็นต้น หรือมีการชวนขวย ในการฟังเสียงที่พอใจเป็นต้น ในอิการแห่งอกุศลดวงที่ ๓ นี้ มีองค์ที่ เหมือนกัน ๕ องค์ พร้อมกับมานะ ในบรรดาองค์เหล่านั้น สภาวะที่ชื่อว่า

มานะ เพราะอรรถว่า ย่อมถือตัว. มานะนั้นมีการทรงตนเป็นลักษณะ (อนุหิตกฺขโณ) มีการขูก่อก้อมสัมปยุตธรรมเป็นรส (สมฺปยุคฺคหฺนโรโส) มีความปรารถนาจุรงเป็นปัจจุภูฐาน (เกตุกมฺยตาปจฺจุภูฐาน) มีโลภะ ไม่ประกอบด้วยทักขิเป็นปทัฐาน (ทักฺขิวิปฺยุตฺตตฺตโลภปทัฐาน) พึง ทราบว่า เหมือนคนบ้า.

อกุสลจิตดวงที่ ๓ จบ

อธิบายอกุสลจิตดวงที่ ๔

อกุสลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้นในฐานะมีประการดังกล่าวมานั้นแหละคือ ในฐานะทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า ในกาลใด พวกชนย่อมถ่มเขฬะไปหรือโปรย ฝุ่นเข้าไปบนศีรษะ ในกาลนั้น อกุสลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลาย ผู้เลวในระหว่างๆ โดยเป็นไปกับด้วยอุตสาหะเพื่อหลบหลีกเขฬะและฝุ่นเท่านั้น และย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลายผู้เลวตามช่งนั้น ๆ เมื่อความวุ่นวายเป็นไปใน เมื่อตัวละครหลวงกำลังออกมา ดังนี้. ในอกุสลจิตดวงที่ ๔ นี้ มีเวทมนก- ธรรม ๗ กับมานะถีนมิทระ แม้อรรถแห่งอกุสลจิตทั้งสอง คืออกุสลจิตดวงที่ ๓ และที่ ๔ ย่อมลคมิจาทิฏฐิ พึงทราบการนับธรรมด้วยสามารถธรรมที่เหลือ เว้นทิฏฐินั้นแล.

อกุสลจิตดวงที่ ๔ จบ

อธิบายอกุสลจิตดวงที่ ๕

อกุสลจิตดวงที่ ๕ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้มัวซัดตะ (วางเฉย) ด้วย สามารถแห่งเวทนาในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิด ผู้ยึดถืออยู่โดยนัยมีอาทิว่า นี่เป็นสัตว์ นี่เป็นสัตว์. ก็ในอกุสลจิตดวงที่ ๕ นี้ อุเบกขาเวทนาย่อมมีในที่

โสมนัส (แทนโสมนัสเวทนา) ย่อมลคบทปีติ. คำที่เหลือทั้งหมดเป็นเหมือน
อกุศลจิตดวงที่หนึ่งแล.

อกุศลจิตดวงที่ ๕ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๖, ๗, ๘

เมื่ออกุศลจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ และที่ ๘ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ใน
อกุศลจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ นั้นแหละโดยเปลี่ยนเวทนาและลคบทปีติ. อธิปติ
แม้ทั้ง ๒ คือ สหชาตาทิปติและอารัมมณาทิปติ ย่อมได้ในจิตสหรรคด้วยโลภะ
๘ ดวง เหล่านี้.

โลภมูลจิต ๘ ดวงจบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๙

อกุศลจิตดวงที่ ๙ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโทมนัสใน
อารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังปฏิมะให้เกิดขึ้นนั้นแหละ. จะวินิจฉัยในวาระว่าด้วยการ
กำหนดสมัย ๓ สมัย แห่งอกุศลจิตดวงที่ ๙ ก่อน.

মনะอันโทษประทุษร้ายแล้ว หรือมนะอันบั่นทิดเกลียด เพราะมี
เวทนาอันเลว เพราะเหตุนั้น มนะนั้น จึงชื่อว่า ทุมมโน (ผู้มีใจชั่ว). ภาวะ
แห่งบุคคลผู้มีใจชั่ว ชื่อว่า โทมนัส. อกุศลจิตสหรรคด้วยโทมนัสนั้น เพราะ
ฉะนั้น อกุศลจิตนั้น จึงชื่อว่า โทมนัสสสหคตะ (สหรรคด้วยโทมนัส).

สภาวะที่ชื่อว่า ปฏิมะ เพราะอรรถว่า ย่อมกระทบในอารมณ์โดย
ภาวะที่ไม่พอใจ. อกุศลจิตที่สัมปยุตด้วยปฏิมานั้น ชื่อว่า ปฏิมสัมปยุต.

ในธัมมเทศ โทมนัสสเวทนามาแล้วในฐานะแม่ทั้ง ๓. ในฐานะทั้ง ๓ มีเวทนาเป็นต้นนั้น บทว่า เวทนา มีเนื้อความตามที่กล่าวไว้นั้นแหละ. บทว่า ทุกข์ และโทมนัส ก็กล่าวไว้แล้วเหมือนกัน. แต่เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น โทมนัส มีการเสวยอารมณ์อันไม่หน้าชบใจเป็นลักษณะ (อนิฏฺฐารมฺมณฺฐาน-ลักษณะ) มีการเสวยอาการไม่ใช่อะไรอย่างหนึ่งเป็นรส (ยถา ตถา วา อนิฏฺฐาการสมฺโภครสํ) มีความอาพาธทางใจเป็นปัจจุปัญฐาน (เจตสิก-อาพาธปัจจุปัญฐาน) มีทथยัตถุเท่านั้นเป็นปทัฏฐาน (ททยัตถุปทฺฐานํ).

ในมูลกรรมบททั้งหลาย พระองค์ตรัสว่า โทสะย่อมมี พยาบาทย่อมมี เหมือนพระดำรัสที่ตรัสถึงอกุศลจิตดวงก่อน ๆ ว่า โลภะย่อมมี อภิชฌาย่อมมี ฉะนั้น บรรดาโทสะและพยาบาททั้งสองนั้น สถานะที่ชื่อว่า โทสะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้คนประทุษร้าย หรือประทุษร้ายเอง หรือว่าธรรมชาตินี้มันสักว่าเป็นเครื่องประทุษร้ายเท่านั้น.

โทสะนั้นมีความดุร้ายเป็นลักษณะ พึงเห็นเหมือนอสรพิษถูกประหาร (จณฺทิกุกฺกฺกฺขโณ ปหฺญาสิวิโส วีย) มีการกระสับกระส่ายเป็นรสพึงเห็นเหมือนถูกยาพิษ (วิสฺสฺปนฺโร วิสฺนิปาโต วีย) อีกอย่างหนึ่ง มีการหม่นหมื่นนิสัยของตนเป็นรส พึงเห็นเหมือนไฟไหม้ป่า (อคฺคฺตโน นิสฺสยทหนฺโร วาทาวคฺคิ วีย) มีการประทุษร้ายเป็นปัจจุปัญฐาน พึงเห็นเหมือนศัตรูได้โอกาส (ทฺสฺสณฺปัจจุปัญฺจโน ลทฺโธกาโส วีย สฺปคฺโค) มีอามาตยัตถุเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นเหมือนน้ำมูตรเน่าเจือด้วยยาพิษ (อามาตยัตถุปทฺฐานํ วิสํ สฏฺฐปฺปติมฺตํ วีย) ฉะนั้น.

สถานะที่ชื่อว่า พยาบาท เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเบียดเบียน คือ ย่อมเข้าถึงภาวะเสียจิต หรือว่าย่อมยังวินัย อาจารย์ รูปสมบัติและหิตสุขเป็นต้นให้ถึงความพิบัติ. ก็เมื่อว่าโดยอรรถ พยาบาทนี้ ก็คือโทสะนั้นแหละ แต่ใน

อกุศลจิตดวงที่ ๕ นี้ เป็นบทอกุศล ๒ โดยลำดับ. พึงทราบบท ๑๔ บท โดยการถือเอาบทที่ยังไม่ถือเอา และพึงทราบประเภทกองธรรมที่แจกได้ และแจกไม่ได้ ด้วยสามารถแห่งบทธรรมเหล่านั้น.

ในเขวาปนกรรมทั้งหลาย สภาวธรรมเป็นนิตะมีฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และอุทธัจจะ เป็นต้น (คือเจตสิกประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๕ นั้น นอน) อนึ่ง ธรรม (ทั้ง ๔) เหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นครั้งละ ๕ ๆ กับด้วยธรรม อย่างใดอย่างหนึ่งในอิสสา มัจฉริยะ หรืออกุกุจะ ธรรมทั้ง ๓ มีอิสสา เป็นต้น แม้เหล่านี้ ชื่อว่า อนียตเขวาปนกะ ด้วยประการฉะนี้. บรรดาธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ สภาวธรรมที่ชื่อว่า อิสสา เพราะอรรถว่า ย่อมริษยา.

อิสทานั้น มีการริษยาสมบัติของผู้อื่นเป็นลักษณะ (ปรสมฺปตฺติํ อุตฺตฺยณลกฺขณํ) มีความไม่ยินดีในสมบัติของผู้อื่นนั้นนั่นแหละเป็นรส (ตตฺตฺเว อนภิรติรสา) มีความเบือนหน้าจากสมบัติของผู้อื่นนั้นเป็นปัจจัยฐาน (ตโต วิมุขภาวปจฺจุปฺปฏฺฐานํ) มีสมบัติของผู้อื่นเป็นปทัฏฐาน (ปรสมฺปตฺติปทฏฺฐานํ) พึงทราบว่า เป็นสัณฺโณชน.

ความเป็นแห่งความตระหนี่ ชื่อว่า มัจฉริยะ มัจฉริยะนั้นมีการ ปกปิดสมบัติของตนที่ได้มาแล้ว หรือที่ควรได้เป็นลักษณะ (ลทฺธานํ วา ลกฺขิตพฺพหํ วา อตฺตโน สมฺปตฺติํ นิภูหนลกฺขณํ) มีความไม่ชอบใจ ในความที่สมบัติของตนนั้นนั่นแหละ เป็นของทั่วไปแก่ชนเหล่าอื่น เป็นรส (ตาสฺมฺ ยเว ปเรหิ สาธารณภาว อุกฺขมนรตฺ) มีความสยิวหน้าเป็นปัจจัยฐาน (ตํ โกจนปจฺจุปฺปฏฺฐานํ) หรือว่ามีความหวงเหวนเป็นลักษณะ (กฏฺกณฺจฺจ- ตาปจฺจุปฺปฏฺฐานํ วา) มีสมบัติของตนเป็นปทัฏฐาน (อตฺตโน สมฺปตฺติ- ปทฏฺฐานํ) มัจฉริยะนี้ พึงเห็นว่าเป็นความพิการของจิต.

กรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว อันบุคคลทำแล้ว ชื่อว่า **กุกตะ** ความเป็นแห่งกุกตะนั้น ชื่อว่า **กุกกุงจะ** กุกกุงจะนั้นมีความเดือดร้อนใจในภายหลังเป็นลักษณะ (**ปจฺจนฺตูปนฺตฺกฺขณํ**) มีความเศร้าโศกเนื่องๆ ถึงบาปที่ทำแล้ว และบุญที่ยังไม่ได้กระทำเป็นกิจ (**กตาคตานุโสจนรตํ**) มีความวิปฺปฏิสาร คือความเดือดร้อนเป็นปัจจุปฺปฏฺฐาน (**วิปฺปฏิสารปจฺจุปฺปฏฺฐานํ**) มีการทำบาปแล้วและมีได้ทำบุญไว้เป็นปฏฺฐาน (**กตาคตปฏฺฐานํ**) พึงเห็นเหมือนอย่างความเป็นทาส ฉะนั้น.

นี่เป็นความต่างกันในอุทเทสวารก่อน. ในนิทเทสวาร พึงทราบความไม่ชอบใจในเวทนานิทเทส ด้วยสามารถเป็นธรรมปฏิบัติเพื่อความชอบใจ.

พึงทราบวินิจฉัยในโทสนิทเทสต่อไป

สภาวะที่ชื่อว่า **โทสะ** เพราะอรรถว่า ย่อมคิดประทุษร้าย. อาการที่คิดประทุษร้ายชื่อว่า **ทุสสนา** (กริยาที่ประทุษร้าย). ภาวะแห่งความประทุษร้าย ชื่อว่า **ทุสสติตฺตตะ** (ความคิดประทุษร้าย).

ความคิดเบียดเบียน ชื่อว่า **พยาปตฺติ** (การคิดปองร้าย) ด้วยอรรถว่าการละความเป็นปกติ. อาการแห่งการปองร้าย ชื่อว่า **พยาปชฺชนา** (กริยาที่ปองร้าย) ที่ชื่อว่า **วิโรธ** (ความโกรธ) เพราะอรรถว่า มุ่งร้าย. ที่ชื่อว่า **ปฏฺวิโรธ** (ความแค้น) เพราะอรรถว่า พิโรธเนื่องๆ. อีกอย่างหนึ่ง คำทั้งสองนี้ ตรีสไว้ด้วยอำนาจแห่งอาการที่โกรธและอาการที่แค้น.

บุคคลมีจิตกະดังครุร้าย เรียกว่า **จันฺทิกะ** ภาวะแห่งจันฺทิกะนั้น เรียกว่า **จันฺทิกะ** (ความครุร้าย). ถ้อยคำอันคนครุร้ายนี้ยกขึ้นพูดอย่างดีมิได้มี คำพูดของคนเช่นนี้เป็นคำพูดชั่ว คือ ไม่บริบูรณ์เลย เพราะฉะนั้น

คนนี่จึงชื่อว่า อสุโรปะ (ปากร้าย). จริงอยู่ ในเวลาที่บุคคลผู้ดูร้ายโกรธแล้ว
ขึ้นชื่อว่า คำพูดที่บริบูรณ์ ย่อมไม่มี ถึงหากจะมีแก่บางคน ข้อนั้นก็ไม่เป็น
ประมาณ.

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า คนเช่นนั้น ชื่อว่า อสุโรปะ (ความ
ไม่สุภาพ) เพราะให้เกิดน้ำตาโดยการไหลออกแห่งน้ำตา ข้อที่ว่านั้น ไม่ใช่เหตุ
ได้กล่าวแล้วในหนหลัง เพราะแม้โสมนัสก็ทำให้น้ำตาเกิดได้.

สภาวะที่ชื่อว่า อนัตตมณฑา (ความไม่มีใจเข้มแข็ง) เพราะอรรถว่า
ความเป็นผู้ไม่มีใจเป็นของตน เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อความเป็นผู้มีใจเป็น
ของตน แต่เพราะความไม่มีใจเข้มแข็งนั้น เป็นของจิตเท่านั้น ไม่เป็นของ
สัตว์ ฉะนั้น จึงตรัสว่า จิตตสสุ (ของจิต) ดังนี้. คำที่เหลือในอกุศล
จิตดวงที่ ๕ นี้ และในสังคหาวาร ในสุญญตวาร พึงทราบโดยนัยที่กล่าว
ไว้ในหนหลังนั้นแล.

อกุศลจิตดวงที่ ๕ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๐

อกุศลจิตดวงที่ ๑๐ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ถูกคนอื่น ๆ ให้เกิดอุตสาหะ
บ้าง ผู้ถูกคนอื่น ๆ ตักเตือนให้ถึงถึงความผิดบ้าง ตนเองนั้นแหละถึง
ความผิดของคนอื่น ๆ แล้วโกรธบ้าง เพราะความที่อกุศลจิตนี้เป็นไปกับการ
ชักจูง. แม้ในอกุศลจิตนี้ก็มี ๒๕ บทตามลำดับบท. เพราะถือเอาบทที่ยังมิได้
ถือเอาจึงเป็น ๑๔ บทเท่านั้น. แต่เพราะในเขวาปนกรรมทั้งหลาย ย่อมได้
แม้ถีนะและมัทธะ ฉะนั้นในอกุศลจิตดวงนี้จึงเว้นอิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจะ
หรือเว้นซึ่งกรรม ๖ เหล่านี้ คือองค์กรรมที่เหมือนกัน ๔ และถีนมัทธะ ในเวลา

อิสสาเป็นต้นเกิดขึ้น ก็จะเป็นเยวาปนกรรม ๗ ข้อ ๆ กับข้อใดข้อหนึ่งใน
บรรดาธรรมมีอิสสาเป็นต้นนั้นเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน (พร้อมกัน). คำที่เหลือ
ทั้งหมดทุกวาระเป็นเช่นกับอกุศลจิตดวงที่ ๙ ทั้งนั้น. ก็ในโหมนัสจิตทั้ง ๒ นี้
ย่อมได้สหชาตวิปตีย่างเดียว ไม่ได้อารัมมณวิปติ. เพราะบุคคลโกรธแล้ว
ย่อมไม่ทำอารมณ์อะไร ๆ ให้นึก (เป็นอธิปติ) ได้ ฉะนั้นแล.

อกุศลจิตดวงที่ ๑๐ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๑

อกุศลจิตดวงที่ ๑๑ ย่อมเกิดขึ้นในเวลาความสงสัยเป็นไปแก่บุคคลผู้
วางเฉยด้วยอำนาจเวทนาในอารมณ์ทั้ง ๖. ในการกำหนดสมัยของอกุศลจิต
ดวงที่ ๑๑ นั้น บทว่า วิจิกิจญาสมฺปยุตฺตํ (สัมปยุตด้วยวิจิกิจญา) ไม่ใช่
บทที่เกิดก่อน เนื้อความแห่งอกุศลจิตนั้นว่า ที่ชื่อว่า วิจิกิจญาสมฺปยุต
เพราะอรรถว่า สัมปยุตด้วยวิจิกิจญา. ในชั้นมุตเทส บทว่า วิจิกิจญา โหติ
(วิจิกิจญาย่อมมี) ดังนี้เท่านั้นแปลกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในวิจิกิจยานั้น ต่อไป

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า วิจิกิจญา เพราะอรรถว่า ปราศจากความแก้ไข
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิจิกิจญา เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนเมื่อคิดสภาวะ-
ธรรมย่อมยุ่งยาก คือย่อมลำบาก.

วิจิกิจยานั้น มีความสงสัยเป็นลักษณะ (อัสยนลกฺขณา) มีความ
หวั่นไหวเป็นรส (กมุปนรตา) มีการตัดสินใจไม่ได้เป็นปัจจุปัญฐาน (อนิจฺ-
ฉยปจฺจุปฺปฏฺฐานา) หรือว่า มีการถือเอาอย่างเดียวไม่ได้เป็นปัจจุปัญฐาน

(อนกัม สทาหปจฺจุปฺปฏฺฐานา) มีการทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยกคายเป็น
ปฏฺฐาน (อโยนิโสมนสิกฺขนปฏฺฐานา) บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นการทำ
อันตรายต่อการปฏิบัติ. ในอุกฺคฺลจิตฺตวํ ๑๑ นี้ ได้บท ๒๓ ตามลำดับบทว่า
โดยธรรมที่ยังมิได้ถือเอาที่เป็นธรรม ๑๔ บท พึงทราบวินิจฉัยในกองธรรมที่จำ-
แนกได้และจำแนกไม่ได้ ด้วยสามารถแห่งธรรม ๑๔ บทเหล่านั้น. ธรรมแม้ทั้ง
๒ คือมนสิการ และอุทฺธจะจะเป็นเยวปนกรรม.

ก็เพราะในนิเทศเอกคฺคตาแห่งจิตแห่งนิเทศวาร อุกฺคฺลจิตฺตํ ทุรพล
มีแต่เพียงฐิติ (คือการตั้งอยู่) ในปัจจุบัน ฉะนั้น จึงไม่ตรัสว่า **สถฺฐิติ**
(ความดำรงอยู่) เป็นต้น แต่ตรัสบทเดียวเท่านั้นว่า **จิตฺตสุตฺต จิตฺติ** และด้วย
เหตุนี้แหละ แม้ในอุทฺทเทสวารพระองค์ไม่ตรัสคำเป็นต้นว่า **สมาธิอนุทฺริย**
(สมาธิอนุทฺริย).

พึงทราบวินิจฉัยในวิจิจฺจนาทิเทศ ต่อไป

สภาวะที่ชื่อว่า **กัஙฺขา** ด้วยสามารถแห่งการเคลือบแคลง. อาการ
เป็นไปแห่งความเคลือบแคลง ชื่อว่า **กัஙฺขายนา** (กิริยาที่เคลือบแคลง).
จริงอยู่ การเคลือบแคลงอันแรกชื่อนำนามาซึ่งการเคลือบแคลงต่อไป อีกอย่าง-
หนึ่ง การเคลือบแคลงนี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอาการ. จิตที่พรั่งพร้อมด้วย
การสงสัย ชื่อว่า **กัஙฺขายิตะ** เพราะนำมาซึ่งความเคลือบแคลง. ภาวะแห่ง
กัஙฺขายิตะนั้นชื่อว่า **กัஙฺขายิตตตะ** (ความเคลือบแคลง). สภาวะที่ชื่อว่า **วิมฺติ**
เพราะความคิดเห็นต่าง ๆ. วิจิจฺจนา (ความคัดสินอารมณ์ไม่ได้) มีเนื้อความ
ตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ที่ชื่อว่า **เทวพฺพหํ** (ความเห็นสองแง่) เพราะ
อรรถว่า ย่อมเห็นสองอย่างด้วยอรรถว่า ห้วนไหวไป. ที่ชื่อว่า **เทวธาปโล**
(ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง) เพราะอรรถว่า เหมือนทางสองแพร่งโดย
การห้ามการปฏิบัติ. ที่ชื่อว่า **สํ สโย** (ความสงสัย) เพราะอรรถว่า ย่อมนอน

โดยรอบเพราะไม่สามารถดำรงอยู่ในอาการหนึ่งที่เป็นไปว่า นี่เที่ยงหรือหนอ หรือว่าไม่เที่ยง เป็นต้น. ที่ชื่อว่า **อนกั สคาโห** (ความไม่สามารถถือเอาโดยส่วนเดียวได้) เพราะอรรถว่า ไม่ใช่ถือเอาโดยส่วนเดียว เพราะไม่สามารถถือเอาโดยส่วนเดียว. ที่ชื่อว่า **อาสปปนา** (ความคิดส่ายไป) เพราะอรรถว่า วิจิกิจฉานนั้นเมื่อไม่อาจเพื่ออันชี้ขาด จึงถอยกลับจากอารมณ์. ที่ชื่อว่า **ปรีสปปนา** (ความคิดพรวดไป) เพราะอรรถว่า วิจิกิจฉานนั้นเมื่อไม่อาจเพื่อจะหยั่งลง จึงคิดส่ายไปรอบด้าน. ที่ชื่อว่า **อปรีโยคาหนา** (ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาที่สุดได้) เพราะความเป็นสภาวะไม่สามารถเพื่อหยั่งลงถือเอาได้. ที่ชื่อว่า **ถมฺภิตตฺตํ** (ความกระด้าง) เพราะความเป็นสภาวะที่ไม่สามารถเพื่อเป็นไปในอารมณ์ด้วยอำนาจการตัดสินใจได้ อธิบายว่า ความที่จิตเป็นธรรมชาติกระด้าง. จริงอยู่ วิจิกิจฉาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำจิตให้กระด้าง ก็เพราะวิจิกิจฉานั้นเมื่อเกิดเป็นตุการจับอารมณ์มาขัดอยู่ซึ่งใจ ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสว่า **มโนวเลโข** (รอยขีดใจ คือ ความดั่งเลใจ. คำที่เหลือในที่ทุกแห่งมีเนื้อความง่ายทั้งนั้นแล.

อกุศลจิตดวงที่ ๑๑ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๒

พึงทราบวินิจฉัยในอกุศลจิตดวงที่ ๑๒ ต่อไป.

ในการกำหนดสมัยแห่งอกุศลจิตดวงที่ ๑๒ ที่ชื่อว่า **อุทฺธจฺจสํปยุต** เพราะอรรถว่า อกุศลจิตนั้นสัมปยุตด้วยอุทฺธจจะ จริงอยู่ อกุศลจิตดวงที่ ๑๒ นี้เป็นกลาง (อุเบกขา) ด้วยอำนาจเวทนาในอารมณ์ ๖ เป็นฟุ้งซ่าน (**อุทฺธตํ**) ในอกุศลจิตดวงนี้ จิตนี้มาแล้วในที่วิจิกิจฉานในธัมมทเทศว่า **อุทฺธจฺจํ โหติ**

(อุทฺธจจะยอมมิ) ย่อมได้บท ๒๘ ตามลำดับ ว่าโดยบทที่ยังมิได้อธิบายก็ได้ ๑๔ บท. พึงทราบวิธีการจำแนกกองธรรมได้ และจำแนกไม่ได้ด้วยสามารถแห่งธรรม ๑๔ เหล่านั้น ธรรมทั้ง ๒ คือ อธิโมกษ์ มนสิการ เท่านั้น เป็นเขวาปนกรรม.

พึงทราบวินิจฉัยในอุทฺธจจนิตเทศแห่งนิตเทศวารต่อไป.

บทว่า จิตฺตสฺส. (แห่งจิต) คือไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล. บทว่า อุทฺธจฺจํ ได้แก่ อาการที่ฟุ้งซ่าน. สภาวะที่ชื่อว่า อวุปสมะ (ความไม่สงบ) เพราะอรรถว่า การไม่เข้าไปสงบแห่งจิต. ที่ชื่อว่า เจตโส วิกุเขโป (ความวุ่นวายใจ) เพราะอรรถว่า จิตซัดส่ายไป. บทว่า ฆนตฺตตํ จิตฺตสฺส (จิตพล่านไป) ได้แก่ ความที่จิตหมุนไป. ด้วยบทนี้ท่านกล่าวจิตดิ้นรนไปในอารมณ์เดียวเท่านั้น อุชยานที่พล่านไปและโคที่พล่านไปเป็นต้น. เพราะอุทฺธจจะดิ้นรนไปในอารมณ์เดียว วิจิจจนาดิ้นรนไปในอารมณ์ต่าง ๆ. คำที่เหลือทุกวาระ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ.

บัดนี้ จะวินิจฉัยข้อปกิณกะในจิต ๒ ดวงนี้ต่อไป.

ก็เมื่อมีผู้กล่าวว่า ชื่อว่า จิตที่เป็นไปในอารมณ์ มีเท่าไร พึงตอบได้ว่าจิตเหล่านี้มี ๒ ดวงเท่านั้น. บรรดาจิต ๒ ดวงนั้น จิตที่สหระคด้วย วิจิจจนา ย่อมเป็นไปอย่างเดียว ส่วนจิตที่สหระคด้วยอุทฺธจจะได้ที่อาศัยแล้ว ได้ที่ยึดเหนี่ยวแล้วก็เป็นไปตามที่อาศัยอันได้แล้ว เพราะมีอธิโมกษ์ได้แล้ว. เหมือนอย่างว่า เมื่อแก้วมณี ๒ ดวง ดวงหนึ่งกลม ดวงหนึ่งสี่เหลี่ยม เมื่อเขาปล่อยให้กลิ้งไปในที่เนินลาด แก้วมณีดวงกลมย่อมกลิ้งไป ๆ โดยแท้ทีเดียว ส่วนแก้วมณีดวงสี่เหลี่ยมพลิกไป ๆ ย่อมตั้งอยู่ได้ จันใด คำอุปไมยเป็นเครื่องเปรียบเทียบนี้ พึงทราบฉันทัน.

ในอภิสกฺกจิตแม้ทั้งหมด พระองค์มิได้ทรงยกขึ้นแสดงความแตกต่างกันโดยความเลวเป็นต้น เพราะความที่อภิสกฺกทั้งหมดเป็นสภาพเลวอย่างเดียว

สหชาติรูปติแม้ได้อยู่ก็ไม่ทรงยกขึ้นแสดง เพราะความที่นัยทรงแสดงไว้ใน
หนหลังแล้ว. ก็ในอกุศลทั้งหมดนี้ ชื่อว่า วิมังสาธิปติ ย่อมไม่มีเพราะไม่มี
ญาณ. ในจิต ๒ ดวงหลัง (ที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจณาและอุทธัจจะ) ไม่มีความ
แปลกกันเลย เพราะเหตุไร ? เพราะไม่เกิดขึ้นทำกรรมอะไร ๆ ให้เป็นฐานะ
จึงทรงปฏิเสธไว้ในปัญฐานปกรณัณนั้นแหละ.

ก็เมื่อกรรมอันอกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านี้ประมวลมาแล้ว เว้นอกุศลจิต
ที่สหคตด้วยอุทธัจจะ อกุศลจิตที่เหลือ ๑๑ ดวงเท่านั้น ย่อมชักปฏิสนธิมา
(คือให้ปฏิสนธิ).

ถามว่า ครั้นเมื่ออกุศลจิตสหคตด้วยวิจิกิจนามีอิโหมกข์ยังไม่ได้แล้ว
แม้มีกำลังทรมาก็ยังชักปฏิสนธิมาได้ อกุศลจิตที่สหคตด้วยอุทธัจจะมีอิโหมกข์
ไม่ได้แล้ว มีกำลังย่อมชักปฏิสนธิมาไม่ได้ เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะไม่มีกรรมอันโสคาปัตติมรรคพึงละ ก็ผิววจิตที่สหคต
ด้วยอุทธัจจะพึงชักปฏิสนธิมาไซ้ ก็จะพึงตรัสไว้ในวิภังค์แห่งบทว่า **ทสฺสเนน**
ปหาตพฺพา เพราะฉะนั้น อกุศลจิตที่เหลือ ๑๑ ดวงเว้นอุทธัจจะสัมปยุตจิต
ย่อมชักปฏิสนธิมา. จริงอยู่ เมื่อกรรมอันอกุศลธรรมดวงใดดวงหนึ่งในบรรดา
อกุศลธรรมเหล่านั้น ประมวลมาแล้ว ปฏิสนธิจิตย่อมมีในอบาย ๔ ด้วยเจตนา
นั้น. บรรดาอกุศลวิบากทั้งหลาย สัตว์ย่อมถือปฏิสนธิด้วยเจตนาอันสหคต
ด้วยอุเบกขา คืออเหตุกมโนวิญญูณธาตุ แม้การให้ปฏิสนธิในอบาย ๔ เหล่านี้
นั้นแหละก็พึงมีแก่อุทธัจจะสหคตจิต แต่เพราะอุทธัจจะสหคตจิตนั้นไม่มีการ
ให้ผลในปฏิสนธิ ฉะนั้น พระองค์จึงไม่ตรัสไว้ในวิภังค์ว่าด้วยบทว่า **ทสฺสเนน**
ปหาตพฺพา ดังนี้.

พรรณนาบทว่าด้วยกรรมอันเป็นอกุศล จบ

กามาวจรวิบาก

วิญญาณ ๕ ที่เป็นกุศลวิบาก

[๓๓๘] ธรรมเป็นอัพยากฤต เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณอันเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์
เกิดขึ้นเพราะกามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สังสมไว้แล้วในสมัยใด
ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากฤต.

[๓๓๙] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องในสมัยนั้น
อันใด นี่ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น.

[๓๔๐] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายใจก็ไม่ใช่ อันเกิดแต่สัมผัส
แห่งจักขุวิญญาณาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่
เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น
อันใด นี่ชื่อว่า เวทนามีในสมัยนั้น.

[๓๔๑] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งจักขุวิญญาณาตุ
ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สัญญามีในสมัยนั้น.

[๓๔๒] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งจักขุวิญญาณธาตุ ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนามีในสมัยนั้น.

[๓๔๓] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายคณะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ จักขุวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตมีในสมัยนั้น.

[๓๔๔] อุเบกขา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัสในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเบกขามีในสมัยนั้น.

[๓๔๕] เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งใจอยู่แห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตามีใน สมัยนั้น.

[๓๔๖] มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายคณะ มนินทรีย์ คือ มโน วิญญาณ วิญญาณขันธ์ จักขุวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มนินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๓๔๗] อุเปกขินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเปกขินทรีย์มีในสมัยนั้น

[๓๔๘] **ชีวิตินทรีย์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากาโรที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทรีย์คือ
ชีวิต ขอนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์มีใน
สมัยนั้น.

[๓๔๙] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๓๕๐] กิขันธ ๔ อายุคณะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓

ผัสสะ ๑ ฯลฯ จักขุวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายคณะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต ฯลฯ

[๓๕๑] **สังขารขันธ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิด
ขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น
นี่ชื่อว่า สังขารขันธ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๓๕๒] **ธรรมเป็นอภัยากฤต** เป็นไฉน ?

โสทวิญาณอันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ

ฆานวิญาณอันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ

ชีวหาวิญาณอันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ

กายวิญญาณอันเป็นวิบาก สหจรด้วยสุขเวทนามิโสภณัพพะเป็น
อารมณ์เกิดขึ้น เพราะกามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ
เวทนา สัญญา เจตนา จิต สุข เอกัคคตา มนินทริย์ สุขินทริย์ จีvitินทริย์
มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปายกุต.

[๑๕๓] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น.

[๑๕๔] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางกาย ความสุขทางกาย อันเกิดแต่สัมผัสแห่งกายวิญญาณ-
ธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวย
อารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนา
มีในสมัยนั้น.

[๑๕๕] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งกายวิญญาณธาตุที่
สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญามีในสมัยนั้น.

[๑๕๖] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ก่อกิด กิริยาที่กิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งกายวิญญาณธาตุ
ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนามีในสมัยนั้น.

[๑๕๗] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย์
วิญญาณ วิญญาณจันท์ กายวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
จิตมีในสมัยนั้น.

[๓๕๘] สุข มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข
อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส ใน
สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สุขมีในสมัยนั้น.

[๓๕๙] เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตามีในสมัยนั้น.

[๓๖๐] มนินทริย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มนัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ อินทริย์ คือ
มโน วิญญาณ วิญญาณขันธ์ กายวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า มนินทริย์มีในสมัยนั้น.

[๓๖๑] สุขินทริย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส ใน
สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สุขินทริย์มีในสมัยนั้น.

[๓๖๒] ชีวิตินทริย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤดิเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทริย์คือ
ชีวิต ของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ชีวิตินทริย์ มีใน
สมัยนั้น.

[๓๖๓] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อันใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๓๖๔] ที่ขั้น ๔ อายุคณะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓
ผัสสะ ๑ ฯลฯ กายวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายคณะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถา ฯลฯ

[๓๖๕] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิด
ขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น
นี้ชื่อว่า สังขารขันธมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถา.

วิญญาณ ๕ ที่เป็นกุศลวิบาก จบ

มโนธาตุ เป็นกุศลวิบาก

[๓๖๖] ธรรมเป็นอภัยกถา เป็นไฉน ?

มโนธาตุ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ
มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น เพราะกามาวจร-
กุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา
สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุปเพกขินทรีย์
ชีวนทรีย์ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถา.

[๓๖๗] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น.

[๓๖๘] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ อันเกิดแต่ สัมผัสแห่งมโนธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโต-สัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนามีในสมัยนั้น.

[๓๖๙] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญามีในสมัยนั้น.

[๓๗๐] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนามีในสมัยนั้น.

[๓๗๑] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิต มีในสมัยนั้น.

[๓๗๒] วิตก มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึงอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความขกจิตขึ้นสู่อารมณ์ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิตกมีในสมัยนั้น.

[๓๗๓] **วิจาร** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา ความที่จิตสืบท่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งอารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิจารมีในสมัยนั้น.

[๓๗๔] **อุเบกขา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเบกขามีในสมัยนั้น.

[๓๗๕] **เอกัคคตา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตา มีในสมัยนั้น.

[๓๗๖] **มโนมยิทธิ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายนตะ อินทริยคือ มโน วิญญูญาณ วิญญูญาณขันธ์ มโนธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มโนมยิทธิ มีในสมัยนั้น.

[๓๗๗] **อุเปกขินทริย** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเปกขินทริยมีในสมัยนั้น.

[๓๗๘] **ชีวิตินทริย** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวตอินทริยคือ

ชีวิต ของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๓๗๕] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๓๗๖] ก็ขั้นที่ ๔ อายุคณะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓
ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนธาตุ ๑ ธรรมายคณะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต ฯลฯ

[๓๗๗] สังขารจันท์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรม
ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เวทนาจันท์ สัญญาจันท์ วิญญาณจันท์ มีอยู่
ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารจันท์มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

มโนธาตุที่กุศลวิบาก จบ

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก

สหระคด้วยโสมนัส

[๓๗๘] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบาก สหระคด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์
 ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะกามาวจร-
กุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา
เจตนา จิต วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา มโนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์

ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๓๘๓] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น.

[๓๘๔] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า เวทนา มีในสมัยนั้น.

[๓๘๕] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สัญญามีในสมัยนั้น.

[๓๘๖] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า เจตนามีในสมัยนั้น.

[๓๘๗] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณจันฐ์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า จิตมีในสมัยนั้น.

[๓๘๘] **วิตก** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกันอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน
อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความขกจิตขึ้นสู่อารมณ์ในสมัยนั้น
อันใด นี่ชื่อว่า วิตกมีในสมัยนั้น.

[๓๘๙] **วิจารณ์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา
ความที่จิตสืบท่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งอารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า
วิจารณ์มีในสมัยนั้น.

[๓๙๐] **ปีติ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอímใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง
ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความตื่นเต้น ความที่จิตชื่นชมยินดีในสมัยนั้น
อันใด นี่ชื่อว่า ปีติมีในสมัยนั้น.

[๓๙๑] **สุข** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สุขมีในสมัยนั้น.

[๓๙๒] **เอกัคคตา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า เอกัคคตามีในสมัยนั้น.

[๓๙๓] **มโนมยิธี** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ อินทรีย์คือมโน-
วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า
มโนมยิธีมีในสมัยนั้น.

[๓๕๔] โสมนัสสินทริย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โสมนัสสินทริย์มีในสมัยนั้น.

[๓๕๕] ชีวิตินทริย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่สืบ
เนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทริย์คือชีวิต
ของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ชีวิตินทริย์มีในสมัยนั้น.

[๓๕๖] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๓๕๗] ที่ขั้น ๔ อายุคณะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทริย์ ๓

ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายคณะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต ฯลฯ

[๓๕๘] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตา ชีวิตินทริย์ หรือนาม
ธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ
มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขันธมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบากสหระคด้วยโสมนัส จบ

มโนวิญญูณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก

สหระคด้วยอุเบกขา

[๓๙๕] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

มโนวิญญูณธาตุ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะ
กามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา
สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา มนินทริย์ อุเปกขินทริย์
ชีวิตินทริย์ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๐๐] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น.

[๔๐๑] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ อันเกิดแต่
สัมผัสแห่งมโนวิญญูณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิด
แต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัย
นั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนามีในสมัยนั้น.

[๔๐๒] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญูณธาตุ
ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญามีในสมัยนั้น.

[๔๐๓] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุ ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนามีในสมัยนั้น.

[๔๐๔] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตมีในสมัยนั้น.

[๔๐๕] วิตก มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความขกจิตในสู่อารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิตกมีในสมัยนั้น.

[๔๐๖] วิจารณ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา ความที่จิตสืบท่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งอารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิจารณ์มีในสมัยนั้น.

[๔๐๗] อุเบกขา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเบกขามีในสมัยนั้น.

[๔๐๘] เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตา มีใน สมัยนั้น.

[๔๐๙] มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปัณณะ มโน มนายตนะ อินทรีย์คือมโน-
วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
มโนอินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๔๑๐] อุเปกขินทรีย์ ในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเปกขินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๔๑๑] จีvitินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ จีvitอินทรีย์คือ
จีvitของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จีvitินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๔๑๒] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถ.

[๔๑๓] ก็ขันธ ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓

ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถ ฯลฯ

[๔๑๔] สังขารขันธ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา จีvitินทรีย์ หรือนามธรรม
ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ วิญญาณขันธ์ มีอยู่ใน
สมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขันธ์มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถ.

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบากสหระคด้วยอุเบกขา จบ

อธิบายอัพยากตธรรม

บัดนี้ พระองค์ทรงประสงค์จะแสดงจำแนกบทอัพยากตธรรม จึงเริ่ม
คำว่า **ธรรมอันเป็นอัพยากตะ เป็นไฉน ? เป็นต้น.**

ในพระบาลีนั้น อัพยากตะมี ๔ อย่าง คือ วิบาก กิริยา รูป
พระนิพพาน บรรดาอัพยากตะเหล่านั้น พระองค์ตรัสประสงค์เอาอัพยากตวิบาก
แม้ในอัพยากตวิบาก ก็ทรงประสงค์เอากุศลวิบาก แม้ในกุศลวิบากนั้น ก็ทรง
ประสงค์เอากามาวจรวิบาก แม้ในกามาวจรวิบาก ก็ทรงประสงค์เอาอเหตุกะ
แม้ในอเหตุกะ ก็ทรงประสงค์เอาปัญจวิญญาน (วิญญาน ๕) แม้ในปัญจวิญ-
ญานนั้นก็ทรงประสงค์เอากัมมวิญญานตามลำดับในทวาร แม้กัมมวิญญานนั้น
เล่า ทรงประสงค์จะแสดงความเกิดขึ้นด้วยอำนาจกรรมปัจจัยที่ไม่ทั่วไปเท่านั้น
เว้นสาธารณปัจจัยทางทวารและอารมณ์เป็นต้น จึงตรัสพระดำรัสว่า เพราะ
กามาวจรกุศลกรรมอันตนทำแล้ว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กตตุตา** (อันได้ทำไว้แล้ว) ได้แก่
เหตุที่ทำไว้แล้ว. บทว่า **อุปปจิตตุตา** (ได้สั่งสมไว้แล้ว) ได้แก่ ทำให้เจริญ
ขึ้นแล้ว. บทว่า **จกขุวิญญาน** ความว่า ที่ชื่อว่า จักขุวิญญาน เพราะอรรถว่า
เป็นวิญญานแห่งจักขุที่มีเหตุสำเร็จแล้ว หรือว่าวิญญานอันเป็นไปทางจักขุ
หรือว่าเป็นวิญญานอันอาศัยในจักขุ แม้ในโสตวิญญานเป็นต้นข้างหน้ากัณย
นี้แหละ.

ในวิญญาน ๕ เหล่านั้น จักขุวิญญานมีการรู้รูปอาศัยจักขุประสาทเป็น
ลักษณะ (**จกขุสนฺนิสฺสิตฺตฺรูปิขานนลกฺขณ**) มีอารมณ์เพียงรูปเป็นรส

(รูปมตฺตารมฺมณรตํ) มีความมุ่งต่อรูปเป็นปัจจุปัฏฐาน (รูปาภิมุขภาว-
ปจฺจุปฺภูจฺจํ) มีการไม่ปราศจากกิริยามโนธาตุซึ่งมีรูปเป็นอารมณ์เป็นปทัฏฐาน
(รูปารมฺมณาย กิริยามโนธาตุยา อปคฺคณปทฺฏจฺจํ).

โสตฺตวิญฺญาณ ฆานวิญฺญาณ ชิวหาวิญฺญาณ กายวิญฺญาณ ที่จะมา
ข้างหน้าก็มีการรู้เสียงเป็นต้นอาศัยโสตเป็นต้นเป็นลักษณะ มีอารมณ์สักแต่ว่า
เสียงเป็นต้นเป็นรส มีความมุ่งต่อเสียงเป็นต้นเป็นปัจจุปัฏฐาน มีการไม่
ปราศจากกิริยามโนธาตุที่มีอารมณ์มีเสียงเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน.

ในอภัยกตวิบากนี้ มีบพทรรตามลำดับ ๑๐ บท ว่าโดยการถือเอา
บทที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้ ๙ บท. ในบรรดา ๙ บทเหล่านั้น บทที่จำแนกไม่ได้
มี ๕ บท บทที่จำแนกได้มี ๒ บท บรรดาธรรมที่จำแนกได้นั้น จิตถึงการ
จำแนกให้ที่ทั้ง ๒ คือด้วยสามารถแห่งผัสสปัญจะ และด้วยสามารถแห่งอินทริย
เวทนาถึงการจำแนกในที่ทั้ง ๓ คือด้วยสามารถแห่งผัสสปัญจะ องค์ฌาน และ
อินทริย์. แม้กองธรรมเหล่านี้ก็มี ๓ เหมือนกัน เขวาปนกธรรมมีหนึ่ง คือ
มนสิการเท่านั้น.

ในนิทเทสวาร ตรัสจักขุวิญฺญาณว่า ปณฺฑร (ส่องใส) โดยวัตถุ.
จริงอยู่ กุศล ชื่อว่า ปณฺฑร (ส่องใส) เพราะความที่ตนบริสุทธิ์. อกุศล
ก็ชื่อว่า ปณฺฑร (ส่องใส) เพราะผลอันไหลออกจากภวังค์ วิบากก็ชื่อว่า
ปณฺฑร (ส่องใส) เพราะส่องใสโดยวัตถุ.

ในนิทเทสเอกัคคตาแห่งจิต ตรัสบทเดียวเท่านั้นว่า จิตฺตสฺส จิตฺติ
(ความตั้งอยู่แห่งจิต) เพราะจิตเมื่อนี้ถูพลในอภัยกตวิบากนี้ ย่อมได้เพียงตั้ง
อยู่เป็นไปเท่านั้น ย่อมไม่อาจเพื่อถึงความเป็นสัณฐิติ (ความดำรงอยู่.) อวัฐฐิติ
(ความมั่นอยู่) ในสังคหาว ไม่ทรงยกองค์ฌานและองค์มรรคขึ้นแสดง เพราะ

เหตุไร ? เพราะธรรมดานามมีวิตกเป็นธรรมดา ธรรมดานามก็มีเหตุเป็น
ธรรมดา องค์นามย่อมไม่ได้ในจิตที่ไม่มีวิตกตามปกติ องค์มรรคก็ไม่ได้ใน
อเหตุกจิต (จิตไม่ประกอบด้วยเหตุ) เหมือนกัน เพราะฉะนั้น องค์นามและ
องค์มรรคแม้ทั้ง ๒ พระองค์ จึงไม่ทรงยกขึ้นแสดงในจกขุวิญญานนี้ ก็สังขาร-
ชั้นในจกขุวิญญานนี้เป็นธรรมประกอบด้วยองค์ ๔ (ผัสสะ เจตนา เอกกคตา
ชีวิตินทรีย์) นั้นแหละจึงทรงจำแนกไว้. สุธมฺมคตารเป็นไปตามปกติที่นั่นแหละ
แม้ทิพเสแห่งโสตวิญญานเป็นต้น พึงทราบโดยนัยนี้เหมือนกัน.

ก็ในวิญญาน ๕ นั้น มีความแปลกกันอย่างเดียว คือ ในจกขุวิญญาน
เป็นต้น ทรงจำแนกอุเบกขา ในกายวิญญานทรงจำแนกสุข. แม้ความต่างกัน
นั้นก็พึงทราบว่า ย่อมมีด้วยอำนาจการกระทบ เพราะในทวาร ๔ มีจกขุทวาร
เป็นต้น อุปาทารูปย่อมกระทบกับอุปาทารูปเท่านั้น ครั้นเมื่ออุปาทารูปนั้นแหละ
กระทบอยู่ซึ่งอุปาทารูป ความเสียดสีเกิดจากการกระทบย่อมไม่มีกำลัง ย่อม
เป็นเพียงถูกันเท่านั้น ย่อมไม่กระทบกันหนัก เหมือนเวลาที่เขาวางปูขนุน
อันเกิดแต่ฝ้าย ๔ อันไว้บนทั้ง ๔ อัน แล้วเอาปูขนุนนั้นแหละกระทบกัน
ฉะนั้น เวทนาจึงตั้งอยู่ในฐานะกลาง (อุเบกขา) แต่ในกายทวาร อารมณ์
ที่เป็นมหาภูตรูปในภายนอกกระทบกายปสาทอันเป็นภายในแล้วกระทบมหาภูต-
รูปทั้งหลายที่มีปสาทรูปเป็นปัจจัย เหมือนบุคคลวางปูขนุนบนทังแล้วเอาค้อน
ทุบ ค้อนก็เลยปูขนุนไปกระทบทั้ง เพราะการเสียดสีเป็นสภาพมีกำลัง ชื่อนี้
ฉันใด การกระทบมหาภูตรูปกับมหาภูตรูปเป็นการเสียดสีที่มีกำลัง ฉะนั้น
เหมือนกัน. กายวิญญานที่สหรคตด้วยสุข ย่อมเกิดขึ้นในอิฐฐารมณ กายวิญญาน
ที่สหรคตด้วยทุกข์ย่อมเกิดขึ้นในอนิฐฐารมณ.

ก็วัตถุทวารและอารมณ์ของจิตทั้ง ๕ เหล่านี้ ย่อมเป็นของเกี่ยวข้องกัน โดยเฉพาะ ชื่อว่า การก้าวถ่ายกันด้วยวัตถุเป็นต้น ในที่นี้ย่อมไม่มี เพราะ จักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก กระทำจักขุปสาทให้เป็นวัตถุ (ที่อาศัยเกิด) แล้วยังทัสสนกิจ (กิจคือการเห็น) ให้สำเร็จในรูปารมณอันมีสมุฏฐาน ๔ ใน อិฐฐารมณ และในอิชฐัมมัตตารมณ ดำรงอยู่ในจักขุทวารสำเร็จผล. โสต- วิญญาณเป็นต้น ทำโสตปสาทเป็นต้นให้เป็นวัตถุแล้วให้สำเร็จสวณกิจฆายนกิจ ฆายนกิจ และหุสนกิจในอารมณ์มีเสียงเป็นต้นที่เป็นอิชฐารมณและอิชฐัมม- ตตารมณ ดำรงอยู่ในโสตทวารเป็นต้นสำเร็จผล. ก็ในอารมณ์เหล่านั้น เสียงมี สมุฏฐาน ๒ เท่านั้น.

อธิบายมโนธาตุกุศลวิบาก

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งมโนธาตุต่อไป.

ธาตุ คือ มโนนั้นแหละ ชื่อว่า **มโนธาตุ** ด้วยอรรถว่า สูญจาก สภาวะและมีใช้สัตว์. มโนธาตุนั้นมีการรู้รูปารมณเป็นต้น ในลำดับแห่งจักขุ- วิญญาณเป็นต้นเป็นลักษณะ (**จักขุวิญญาณาทีนํ อนนตรรูปาทิวชานน- ลกฺขณา**) มีการรับอารมณ์ มีรูปเป็นต้นเป็นรส (**รูปาทินํ สมุปฺปิณฺณนุสรสา**) มีภาวะเช่นการรับอารมณ์อย่างนั้นเป็นปัจจุปัญฐาน (**ตถาภาวปจฺจุปฺปญฺจานา**) มีการไม่ปราศจากจักขุวิญญาณเป็นปทัฏฐาน (**จักขุวิญญาณา อปคฺมนปทฺฐ- จานา**) รัสมุทเทศในมโนธาตุนี้มี ๑๒ บท ว่าด้วยการถือเอาบทที่ยังมิได้ถือเอา ก็ได้ ๕ บท. ใน ๕ บทนั้น ๗ บทจำแนกไม่ได้ ๒ บทจำแนกได้. **เยวาปนก- ธรรมมี ๒** คือ อธิโมกข์ และมนสิการ.

นิเทศแห่งวิตก พระองค์ทรงกำหนดไว้ถึงอภินิโรปนะ (คือการยกจิต ขึ้นสู่อารมณ์) ก็เพราะจิต (อัพยาคตวิบาก) ดวงนี้เป็นกุศลก็มีใช้ เป็นอกุศล

ก็มีใช้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสว่า เป็นสัมมาสังกัปปะหรือเป็นมิจฉาสังกัปปะ
องค์ฌานแม้ได้อยู่ในสังคหาวารก็ตกไปเป็นไปในกระแสแห่งวิญญาน ๕ เพราะ
ฉะนั้น จึงไม่ยกขึ้นแสดง ส่วนองค์มรรคย่อมไม่ได้โดยแท้ เพราะฉะนั้น จึง
ไม่ทรงยกขึ้นแสดงสุญญตวาระเป็นไปตามปกตินั่นแหละ จิตนี้เป็นจิตเนื่องด้วย
วัตถุ คือ อาศัยเกิดที่หทยวัตถุเท่านั้น. ทวารและอารมณ์เป็นสภาพไม่เนื่องกัน
บรรดาทวารและอารมณ์ที่ไม่เนื่องกันเหล่านั้น ทวารและอารมณ์จะก้าวกำยกัน
แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็มีฐานเดียวกัน เพราะฐานนี้มีสัมปฏิจันนกิจ (กิจคือมี
หน้าที่รับอารมณ์) เหมือนกัน จริงอยู่ จิตดวงนี้ (อัพยาคตวิบาก) เป็น
สัมปฏิจันนจิต (เป็นจิตรับอารมณ์) ในอารมณ์ ๕ ในปัญจทวาร ถ้าเสร็จผล
เมื่อวิญญาน ๕ มีจักขุวิญญานเป็นต้น ที่เป็นกุศลวิบากดับแล้ว สัมปฏิจันน-
จิต (อัพยาคตวิบาก) นั้นก็รับอารมณ์เหล่านั้นนั่นแหละมีรูปารมณ์เป็นต้นที่ถึง
ฐานในลำดับที่เดียว.

อธิบายมโนวิญญานธาตุ

พึงทราบวินิจฉัยในนิสเทศแห่งสันติธรรมโนวิญญานธาตุ. บทว่า ปิตี
เป็นบทธิกะ (ยิ่ง) ในมโนวิญญานธาตุดวงที่หนึ่ง แม้เวทนาก็เป็นโสมนัสส-
เวทนา เพราะมโนวิญญานธาตุดวงที่หนึ่งนี้ ย่อมเป็นไปในอิฐฐารมณ์อย่างเดียว
ส่วนมโนวิญญานธาตุดวงที่สอง ย่อมเป็นไปในอิฐฐัมมัตตัตตารมณ์ เพราะ
ฉะนั้น ในมโนวิญญานธาตุดวงที่สองนี้ จึงเป็นอุเบกขาเวทนา บททั้งหลาย
เป็นเช่นเดียวกันในนิสเทศแห่งมโนธาตุนั่นแหละ ในมโนวิญญานธาตุ แม้ทั้ง
๒ ดวง พระองค์มิได้ทรงยกองค์ฌานขึ้นแสดง เพราะความที่มโนวิญญานธาตุ
๒ ดวงนั้นเป็นธรรมชาติ ตกไปเป็นไปในกระแสแห่งวิญญาน ๕ ที่เดียว

องค์มรรคก็เหมือนกัน มิได้ทรงยกขึ้นแสดงเพราะไม่ได้โดยแท้. คำที่เหลือในที่ทั้งหมดพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล.

อนึ่ง ว่าโดยลักษณะเป็นต้น มโนวิญญูณธาตุแม้ทั้ง ๒ เป็นอเหตุก-
วิบาก (วิปากจิตไม่มีเหตุประกอบ) มีการรู้อารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ (สพ-
ารมฺณวิขานนลกฺขณา) พึงทราบว่า มีการพิจารณาอารมณ์เป็นต้นเป็นรส
(สนฺติรณาทิรสา) มีความเป็นอย่างนั้น (มีการพิจารณาอารมณ์เป็นต้น
อย่างนั้น) เป็นปัจจุပ္ปฏฐาน (ตถาภาวปัจจุပ္ปฏฐานา) มีทวยวัตถุเป็น
ปฏักฐาน (ทวยวัตถุปฏักฐานา).

บรรดา มโนวิญญูณธาตุ ๒ ดวงนั้น ดวงที่ ๑ ย่อมให้ผลในฐานะทั้ง ๒
จริงอยู่ มโนวิญญูณธาตุดวงที่ ๑ นั้น เมื่อมโนธาตุอันเป็นวิบาก (สัมปฏิจ-
จันนจิต) รับอารมณ์ในลำดับแห่งจักขุวิญญูณเป็นต้น ซึ่งเป็นกุศลวิบากใน
ทวาร ๕ นั้นดับแล้วก็ยังสันติรณกิจให้สำเร็จอยู่ในอารมณ์นั้นนั้นแหละ ย่อมตั้ง
อยู่ให้ผลในทวาร ๕ และย่อมเป็นตทารัมมณะให้ผลในอารมณ์ที่มีกำลังในทวาร
๖ ข้อนี้ เป็นอย่างไร ? คือ เปรียบเหมือนเมื่อเรือขวางลำในแม่น้ำกระแสน้ำเชี่ยว
ไปอยู่ กระแสน้ำก็แตกติดตามเรือไปสู่ที่น้อยหนึ่ง แล้วก็ไปตามสมควรแก่
กระแสนั้นแหละ ฉะนั้น ข้อนี้ก็ฉะนั้นเหมือนกัน คือเมื่ออารมณ์มีกำลังปรากฏ
ชัดในทวาร ๖ ไปสู่คลองแล้ว ขวนจิตย่อมแล่นไป เมื่อขวนนั้นเสพอารมณ์
แล้วก็เป็นโอกาสของภวังค์ แต่ว่าจิต (สันตรณจิต) นี้ไม่ให้โอกาสแก่ภวังค์ จึง
รับอารมณ์ที่ขวนจิตรับแล้วก็ไปสิ้น ๑ วารจิต ๒ วารจิตก็ยังลงสู่ภวังค์
ทีเดียว. บัณฑิตพึงยังอุปมาด้วยอาการอย่างนี้นั้นแหละให้พิสดาร แม้นในฝูงโคที่
กำลังข้ามแม่น้ำ. มโนวิญญูณธาตุดวงที่หนึ่งนี้ ชื่อว่า ตทารัมมณจิต เพราะ
ความที่มโนวิญญูณธาตุนั้นนั้นแหละรับอารมณ์ที่ขวนจิตรับเอาแล้วให้ผลอยู่.

ส่วนมโนวิญญูณธาตุดวงที่ ๒ ย่อมให้ผลใน ๕ ฐาน อย่างไร ? คือ
 ในเบื้องต้นให้ผลเป็นปฏิสนธิจิต ในเวลาถือปฏิสนธิของคนบอดแต่เกิด คน
 หนวกแต่เกิด คนใบ้แต่เกิด คนบ้าแต่เกิด เป็นอุกโขพัญชนกและเป็นกระเทย
 ในมนุษยโลกประการ ๑ เมื่อปฏิสนธิผ่านไปแล้วก็ให้ผลเป็นภวังค์ตลอดอายุ
 ประการ ๑ ย่อมให้ผลเป็นสันติระณะ (พิจารณา) ในวิถีแห่งอารมณฺ์ ๕ ใน
 อิฏฐัมภัคตตคารมณฺ์ประการ ๑ ย่อมให้ผลเป็นตทารัมมณะในอารมณฺ์ที่มีกำลัง
 ในทวาร ๖ ประการ ๑ ในเวลามรณะให้ผลเป็นจุติจิตประการ ๑ มโนวิญญูณ-
 ธาตุดวงที่ ๒ นี้ย่อมอำนาจผลใน ๕ ฐานเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

มโนวิญญูญาณธาตุ ๒ ดวงจบ

มหาวิทยาลัย ๘

[๔๑๕] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

มโนวิญญูณาธาตุอันเป็นวิบาก สหรัด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ
มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ
เกิดขึ้น ฯลฯ

มนโวิญญูณาธาตุนเป็นวิบาก สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ
...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ

มโนวิญญูณาธาตุอันเป็นวิบาก สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ
... เกิดขึ้น ฯลฯ

มโนวิญญูณาธาตุอันเป็นวิบาก สหรัคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ
...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ

มนโวิญญูณธาตุนั้นเป็นวิบาก สหรัคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ
...เกิดขึ้น ฯลฯ

มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบาก สหรัคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วย
ญาณ ...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ

มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบาก สหรัคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ
...เกิดขึ้น ฯลฯ

มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบาก สหรัคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ
...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง เพราะกามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้
สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาทุกต.

[๔๑๖] อัพยาทุกตมูล คือ อโลกะ ฯลฯ อัพยาทุกตมูล คือ อโทสะ
ฯลฯ อัพยาทุกตมูล คือ อโมหะ ฯลฯ

ภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาทุกต.

มหาวิบาก ๘ จบ

อธิบายมหาวิบาก ๘ ดวง

บัดนี้ พระองค์ทรงประสงค์จะแสดงมหาวิบากจิต ๘ ดวง จึงทรงเริ่ม
พระดำรัส มีอาทิว่า กตเม ชมฺมา อพฺยุกตา (ธรรมเป็นอัพยาทุกต
เป็นไฉน ?) อีก.

ในมหาวิบาก ๘ เหล่านี้ ทรงแสดงเพียงนัยไว้ในพระบาลีแล้วทรง
ย่อวาระไว้ทั้งหมด. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแห่งวาระเหล่านั้นโดยนัยที่กล่าว
ในหนหลังนั้นแหละ ส่วนความแปลกกันอันใดในมหาวิบากจิตเหล่านั้น ทรง

ประสงค์จะแสดงความแปลกกันนั้น จึงตรัสพระพุทธพจน์มีอาทิว่า **อโโลโก**
อพฺยาตมฺลํ (อพฺยาตตะคืออโโลกะ) ดังนี้. พระดำรัสใดแม้มิได้ตรัสไว้
พระดำรัสนั้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ว่า

ก็ความต่างกันแห่งกรรม ทวาร กรรมบถ บุญกิริยาวัตถุ อันใดที่
ตรัสไว้ในกามาวจรกุศลทั้งหลาย ความต่างกันอันนั้นไม่มีในมหาวิปาก ๘ เหล่านี้
ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะมหาวิปาก ๘ ให้วิญญูติเกิดไม่ได้ คือ เหตุที่
มหาวิปากไม่มีวิปากเป็นธรรมดา และเพราะมหาวิปากไม่เป็นไป (เหมือนบุญ
กิริยาวัตถุ) อย่างนั้น กรุณาและมุทิตาแม้เหล่าใดที่ตรัสไว้ในเขวาปนกรรม
ทั้งหลาย กรุณาและมุทิตานั้นก็ไม่มีอยู่ในวิปากทั้งหลาย เพราะมีสัตว์เป็นอารมณ์
ด้วยว่า กามาวจรวิปากทั้งหลายเป็นปรีตารมณ์อย่างเดียว มิใช่กรุณาและ
มุทิตาเท่านั้นไม่มี แม้วิบัติทั้งหลายก็ไม่มีในวิปากเหล่านี้ ข้อนี้สมจริงดังที่
ตรัสว่า ลิกขาบท ๕ เป็นกุศลเท่านั้น. ก็ในมหาวิปากนี้ พึงทราบวิธีของกรรม
ที่เป็นอสังขาร (ไม่มีการชักจูง) สสังขาร (มีการชักจูง) โดยกุศล และโดย
ความต่างแห่งปัจจัย.

จริงอยู่ กุศลเป็นอสังขาริก วิปากก็เป็นอสังขาริก กุศลเป็นสสังขาริก
วิปากก็เป็นสสังขาริก. อนึ่ง กุศลที่เป็นอสังขาริกเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่มีกำลัง
กุศลที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยนอกนี้เป็นสสังขาริก. แม้ในความต่างกันแห่งความเลว
เป็นต้น มหาวิปากเหล่านี้ย่อมไม่ชื่อว่าเลว ปานกลาง และประณีต เพราะ
ความที่ธรรมมีฉันทะเป็นต้นที่เลว ปานกลางและประณีตไม่สำเร็จไว้ แต่ว่า
วิปากของกุศลที่เลวก็ย่อมเลว วิปากของกุศลปานกลางก็ย่อมเป็นปานกลาง
วิปากของกุศลที่ประณีตก็ย่อมเป็นของประณีต ในวิปากเหล่านี้ แม้ธรรมที่เป็น
อธิบดีทั้งหลาย ก็มีได้มี. ข้อนี้เป็นเพราะเหตุไร ? เพราะความที่วิปากเหล่านี้

ไม่ทำฉันทะเป็นต้นให้เป็นฐานะแล้วเกิดขึ้น. คำที่เหลือทั้งหมดเหมือนกับคำที่กล่าวไว้ในกุศล ๘ นั้นแล.

บัดนี้ พึงทราบที่เป็นที่ให้ผลของมหาวิบากจิต ๘ เหล่านี้ต่อไป.

จริงอยู่ มหาวิบากเหล่านี้ย่อมให้ผลในที่ทั้ง ๔ คือ ในปฏิสนธิ ๑ ในภวังค์ ๑ ในจุติ ๑ ในตทาร์มมณะ ๑ ให้ผลอย่างไร ? คือ ย่อมให้ผลเป็นปฏิสนธิ ในเวลาถือปฏิสนธิของผู้มีบุญทั้งหลายเป็นเหตุและดิเหตุะ ในพวกมนุษย์ และในพวกเทพชั้นกามาพจรก่อน เมื่อปฏิสนธิจิตผ่านไปแล้วก็ให้ผลเป็นภวังค์ในปวัตติกาลตลอดอายุ ๖๐ ปีบ้าง ๘๐ ปีบ้าง ตลอดอสงไขยหนึ่งบ้าง ย่อมให้ผลเป็นตทาร์มมณะในอารมณ์ที่มีกำลังในทวาร ๖ และย่อมให้ผลเป็นจุติในเวลาตาย มหาวิบากย่อมให้ผลในที่ ๔ ด้วยประการฉะนี้.

ในกาลให้ผลของมหาวิบากจิต ๘ เหล่านี้ พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ แม้ทุกพระองค์ย่อมถือปฏิสนธิด้วยมหาวิบากจิตที่เป็นอสังขาริก สหระคด้วยโสมนัส เป็นดิเหตุะดวงที่หนึ่ง ในการถือปฏิสนธิภพสุดท้าย ก็มหาวิบากจิตดวงนั้นเป็นวิบากของจิตมีเมตตาเป็นส่วนเบื้องต้น ก็ปฏิสนธิจิตอันมหาวิบากมีเมตตาเป็นส่วนเบื้องต้นนั้นให้มีอายุหนึ่งอสงไขย แต่ย่อมเปลี่ยนไปด้วยอำนาจแห่งกาล.

ส่วนพระมหาสวเถระกล่าวว่า มหาวิบากจิตที่สหระคด้วยอุเบกขามีกำลังกว่ามหาวิบากที่สหระคด้วยโสมนัส พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ย่อมถือปฏิสนธิด้วยมหาวิบากที่สหระคด้วยอุเบกขานั้น เพราะผู้ถือปฏิสนธิด้วยมหาวิบากที่สหระคด้วยอุเบกขานั้น ย่อมเป็นผู้มีอริยาศัยใหญ่ เพราะความเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในอารมณ์ทั้งหลายอันเป็นทิพย์ เหมือนพระจุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกเป็นต้น. แต่คำนี้ในอรรถกถาท่านปฏิเสธว่า นี่เป็นความชอบใจของพระเถระ

ข้อนี้หาเป็นเช่นนั้นไม่ แล้วกล่าวว่า การบำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูลของพระ-
สัพพัญญูโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นสภาพมีกำลังมาก เพราะฉะนั้น พระสัพพัญญู-
โพธิสัตว์ทั้งหลายย่อมถือปฏิสนธิด้วยอสังขารจิต อันเป็นเหตุกะ สหระต
ด้วยกามาวจรกุศลวิบากมีเมตตาเป็นส่วนเบื้องต้น.

อธิบายทวารวิบากมาติกากถา

บัดนี้ ควรจะตั้งมาติกาในกถาทวารวิบาก ต่อไป.

พระอุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวไว้ก่อนว่า กุศลเจตนา
ดวงเดียวย่อมเกิดวิบากจิต ๑๖ ดวง ในกุศลเจตนาดวงนี้แหละเป็นเหตุให้เกิด
วิบากจิต ๑๒ ดวงบ้าง เป็นเหตุจิต ๘ บ้าง ดังนี้.

ก็พระมหาหัตถเถระผู้อยู่ในวิหารโมรวาปีกล่าว่า กุศลเจตนาหนึ่ง
ดวงย่อมเกิดวิบากจิต ๑๒ ดวง ในกุศลเจตนาดวงนี้แหละเป็นเหตุให้เกิดวิบาก-
จิต ๑๐ ดวงบ้าง อเหตุจิต ๘ บ้าง ดังนี้.

แต่พระมหาธัมมรักจิตเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า กุศล-
เจตนาดวงเดียวย่อมเกิดวิบากจิต ๑๐ ดวง ในกุศลเจตนาดวงนี้แหละ เป็น
อเหตุจิต ๘ ดังนี้.

ในฐานะนี้ พระเถระเหล่านั้นถือเอาเรื่องชื่อว่า สาเกตกปัญหา.

ได้ยินว่า พวกอุบาสกผู้อยู่ในเมืองสาเกต นั่งในศาลาสนทนากันถึง
ปัญหาว่า ในเจตนากรรมดวงเดียวที่ประกอบแล้ว จะมีปฏิสนธิอย่างเดียว
หรือหลายอย่าง ดังนี้ ไม่อาจวินิจฉัยได้ จึงพากันไปถามพระเถระผู้ทรงพระ-
อภิธรรม. พระเถระทั้งหลายให้พวกอุบาสกเหล่านั้นยอมรับด้วยคำว่า หน่อ
อันเดียวเท่านั้นย่อมออกจากเมล็ดมะม่วงอันเดียวฉันใด เจตนาเดียวก็มีปฏิสนธิ

หนึ่งเท่านั้น ฉะนั้นดังนี้. ในวันต่อมาก็สนทนากันถึงปัญหาว่า ก็เจตนาต่าง ๆ ที่กระทำการแล้วย่อมมีปฏิสนธิต่าง ๆ หรือมีปฏิสนธิเดียว ดังนี้ เมื่อไม่อาจวินิจฉัยได้จึงพากันไปถามพระเถระทั้งหลาย พระเถระทั้งหลายยังอุบาสกเหล่านั้นให้ยอมรับด้วยคำว่า เมื่อเมตตมะม่วงมากที่เขาเพาะไว้ หน่อเป็นอันมากก็ย่อมงอกขึ้น ฉะนั้น เจตนามากก็มีปฏิสนธิมากฉะนั้นเหมือนกัน ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ในฐานะนี้ ท่านถือเอาเรื่องชื่อว่าการแสดงถึงสิ่งที่มีมากเป็นประมาณ เพราะสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้มีโลภะมากที่สุด มีโทสะมากที่สุด มีโมหะมากที่สุด มีอโลภะอโทสะอโมหะมากที่สุด ถามว่า ธรรมอะไรย่อมกำหนดสภาวะนั้นของสัตว์เหล่านั้นที่มีมากได้. ตอบว่า บุรพเหตุย่อมกำหนด ความต่างกันย่อมมีในขณะแห่งการประกอบกรรมนั้นแหละ ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือ ในขณะการประกอบกรรมของบุคคลใด โลภะมีกำลังแรง อโลภะมีกำลังอ่อน อโทสะและอโมหะมีกำลังแรง โทสะและโมหะมีกำลังอ่อน อโลภะอ่อนของบุคคลนั้นไม่อาจเพื่อครอบงำโลภะได้ แต่ว่าอโทสะและอโมหะมีกำลังแรง ย่อมอาจเพื่อครอบงำโทสะและโมหะได้ เพราะฉะนั้น บุคคลนั้นเกิดด้วยอำนาจปฏิสนธิอันกรรมนั้นให้แล้วย่อมเป็นคนมักได้ มีความสุขเป็นปกติ มักไม่โกรธ แต่มีปัญหา มีญาณเปรียบด้วยเพชร ดังนี้.

อนึ่ง ในขณะที่ประกอบกรรมของบุคคลใด โลภะและโทสะมีกำลังแรง อโลภะและอโทสะมีกำลังอ่อน และมีอโมหะแรงมีโมหะอ่อน บุคคลนั้นเป็นผู้มักได้โดยนัยก่อนนั้นแหละด้วย เป็นผู้มักประทุษร้ายด้วย แต่เป็นคนมีปัญหา มีญาณเปรียบด้วยเพชร คุณพระทัตตยาภยเถระ.

อนึ่ง ในขณะประกอบกรรมของบุคคล โลภะอโทสะอโมหะมีกำลังแรง นอกนี้ (อโลภะโทสะและอโมหะ) มีกำลังอ่อนบุคคลนั้นเป็นผู้มักโลภโดยนัยก่อนนั้นแหละด้วย เป็นคนเขลาด้วย แต่เป็นคนมีความสุขเป็นปกติ มักไม่โกรธ.

อนึ่ง ในขณะประกอบกรรมของบุคคลใด โลกะ โทสะ และโมหะ
แม้ทั้ง ๓ มีกำลังแรง อโลกะเป็นต้นมีกำลังอ่อน บุคคลนั้นเป็นผู้มักได้ตามนัย
ก่อนนั้นแหละด้วย เป็นผู้มักประทุษร้ายด้วย ผู้ลุ่มหลงด้วย.

อนึ่ง ในขณะประกอบกรรมของบุคคลใด อโลกะ โทสะ โมหะ
มีกำลังแรง นอกนี้ (คือโลกะ อโทสะ และอโมหะ) มีกำลังอ่อน บุคคลนั้น
มีกิเลสน้อยโดยนัยก่อนนั้นแหละ เขาเห็นเมื่อบุคคลนั้นเป็นทิพย์ก็ไม่หวั่นไหว
แต่เป็นผู้มักประทุษร้ายและมีปัญญาทึบ ดังนี้.

อนึ่ง ในขณะประกอบกรรมของบุคคลใด อโลกะ อโทสะ และโมหะ
มีกำลังแรง นอกนี้ (คือ โลกะ โทสะ และอโมหะ) มีกำลังอ่อน บุคคล
นั้นเป็นคนไม่มักได้ เป็นคนมีความสุขเป็นปกติ แต่เป็นคนโง่เขลา.

อนึ่ง ในเวลาที่ประกอบกรรมของบุคคลใด อโลกะ โทสะ และ
อโมหะ มีกำลังแรง นอกนี้ (คือ โลกะ อโทสะ และโมหะ) มีกำลังอ่อน
บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่มักได้โดยนัยก่อนนั้นแหละด้วย มีปัญญาด้อย แต่เป็นคนมัก
ประทุษร้าย มักโกรธ.

อนึ่ง ในเวลาที่ประกอบกรรมของบุคคลใดมีอโลกะเป็นต้น แม้ทั้ง ๓
มีกำลังแรง มีโลกะเป็นต้นอ่อน บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่มักโลภ ไม่มักประทุษร้าย
และมีปัญญา เหมือนพระมหาสังฆรักขิตเถระ ดังนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง ในฐานนี้ ท่านถือเอาเรื่องการยกย่องเหตุ. จริงอยู่
กรรมที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ ย่อมให้วิบากเป็นดิเหตุกะบ้าง ทุกเหตุกะบ้าง
อเหตุกะบ้าง. กรรมอันประกอบด้วยเหตุ ๒ ย่อมไม่ให้วิบากเป็นดิเหตุกะ ให้
แต่วิบากนอกนี้ ด้วยกรรมที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ ปฏิสนธิย่อมเป็นดิเหตุกะบ้าง
ทุกเหตุกะบ้าง ไม่มีเหตุกะ ด้วยกรรมที่ประกอบด้วยเหตุ ๒ ปฏิสนธิย่อมเป็น

ทุกเหตุข้าง ย่อมเป็นเหตุข้าง ไม่เป็นเหตุข้าง กุศลกรรมที่เป็นอสังขาริก
ย่อมให้วิบากเป็นอสังขาริกบ้าง เป็นสังขาริกบ้าง. กุศลที่เป็นสังขาริกย่อม
ให้วิบากเป็นสังขาริกบ้าง อสังขาริกบ้าง. เวทนาพึงเปลี่ยนไปตามอารมณ์
ตทารัมมณะพึงกำหนดด้วยชวณะ.

ว่าด้วยวิบากจิต ๑๖ ดวง นัยของพระอุพนาคเถระ

บัดนี้ พึงทราบเห็นเกิดวิบาก ๑๖ ดวงเป็นต้นในวาทะของพระเถระนั้น ๆ
ก็สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิด้วยมหาวินาศจิตดวงที่หนึ่งเช่นเดียวกับกามาวจรกุศลดวงที่
หนึ่ง ออกจากการอยู่ในครรภ์แล้ว เข้าถึงความเป็นผู้สามารถเพื่อเริ่มตั้งอยู่ใน
สังวรและอสังวร เมื่ออิฏฐารมณ์มาสู่คลองจักษุทวารแล้ว มโนธาตุที่เป็นกิริยา
ไม่ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป ขอบเขตอารมณ์ที่กล่าวถึงก็ไม่มี เพราะเหตุไร จึง
เป็นเช่นนั้น เพราะอารมณ์มีกำลังอ่อน นี่เป็นโมฆวาระหนึ่งก่อน.

ก็ถ้าว่า จิตนั้นหมุนไปสู่ภวังค์ เมื่อมโนธาตุที่เป็นกิริยายังภวังค์ให้
เปลี่ยนไป จิตนั้นไม่ทันถึงโวฏฐัพพะเลย จิตนั้นจักกลับมาตั้งอยู่ในจักขุวิญญาณ
หรือสัมปฏิจันนะ หรือสันติระณะดังนี้ ข้อนี้ไม่ใช่ฐานะที่มีได้. แต่ว่าจิตหนึ่ง
ดวงบ้าง สองดวงบ้าง ตั้งอยู่ในโวฏฐัพพะเป็นไป จากนั้นก็ดำรงอยู่ในที่ชวณะ
ได้อาเสวนะแล้วก็ยังลงสู่ภวังค์อีก แม้จิตนี้ก็ยังมิด้วยอาการอย่างนี้ เพราะ
ความที่อารมณ์ทรพล แต่วาระนี้ย่อมได้ในเวลาที่กล่าวถ้อยคำมีอาทิว่า รูปนี้
เหมือนข้าพเจ้าเห็นแล้ว เสียงนี้เหมือนข้าพเจ้าฟังแล้ว ดังนี้ โมฆวาระแม้
เป็นที่สอง.

เมื่อมโนธาตุที่เป็นกิริยาของบุคคลอื่นอีก ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปแล้ว
วิถีจิตทั้งหลายย่อมเกิด ชวณะย่อมผ่านไป ในเวลาสุดแห่งชวณะก็เป็นวาระของ
ตทารัมมณะ แต่ตทารัมมณะนั้นยังไม่เกิดเลย ก็ยังลงสู่ภวังค์ไป ในข้อนี้มี
อุปมาดังนี้

เหมือนเมื่อเขาสร้างทำนบกั้นแม่น้ำทำให้น้ำไหลบ่าไปสู่เมืองใหญ่ น้ำ
ข้อมไหลบ่าไปเต็มขอบคันในฝั่งทั้งสอง แล้วก็ล้นไปตามทางทั้งหลาย มีทางปุ
เป็นคันแล้วก็ยังลงสู่แม่น้ำนั้นแหละอีก จันใด ข้อมอุปไมยนี้พึงทราบจันนั้น
เกิด ก็ในความข้อมนี้เวลาที่กว้างคติเป็นไป เหมือนเวลาเป็นไปของน้ำในแม่น้ำ.
เวลาโมณฑุที่เป็นกิจายังกว้างค้ำให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลาที่เขาสร้างทำนบกั้น
แม่น้ำ. การที่วิจิตรเป็นไป เหมือนเวลาที่น้ำกำลังไหลไปในเมืองใหญ่. ชวนะ
เหมือนการเต็มขอบคันทั้งสองฝั่ง. การเล่นไปของชวนะแล้ว แต่ตทาร์มณยัง
ไม่ทันเกิดเลย จิตชวนะนั้นก็ยังลงสู่กว้างค้ำอีก เหมือนน้ำไหลจากทางทั้งหลาย
มีทางปุเป็นคัน แล้วไปสู่แม่น้ำอีก คลองการนับจิตที่ยังลงสู่กว้างค้ำด้วยอาการ
อย่างนี้หาไม่มี แม้จิตนี้ ข้อมเป็นอย่างนี้ก็เพราะความที่อารมณ์ทุรพล นี่เป็น
โมฆวาระที่สาม.

ก็ถ้าอารมณ์ที่มีกำลังแรงมาสู่คลองไซริ มโนธาตุที่เป็นกิจายังกว้างค้ำให้
เปลี่ยนไปแล้ว จิตทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นคัน ข้อมเกิดขึ้น ก็ในฐานะแห่งชวนะ
กามาวจรกุศลจิตดวงที่หนึ่งเป็นชวนะแล้ว ก็เล่นไป ๖-๗ วาระ แล้วจึงให้
โอกาสแก่ตทาร์มณะ ตทาร์มณะเมื่อตั้งอยู่ ก็ข้อมตั้งอยู่เป็นมหาวิปากจิตเช่น
เดียวกับกามาวจรกุศลจิตดวงที่หนึ่งนั่นแหละ มหาวิปากจิตดวงนี้ได้มี ๒ ชื่อ
คือมูลกว้าง เพราะเป็นเหมือนจิตปฏิสนธิ และชื่อว่า ตทาร์มณะ เพราะ
ความที่จิตนั้นรับอารมณ์ที่ชวนจิตรับมาแล้ว. ในฐานะนี้วิปากจิตข้อมถึงการนับ
ได้ ๔ อย่าง คือ จักขุวิญญาณ ๑ สัมปฏิจันนะ ๑ สันตริณะ ๑ ตทาร์มณะ ๑.

อนึ่ง เมื่อใดกุศลจิตดวงที่ ๒ เป็นชวนะ เมื่อนั้นกุศลวิปากจิตดวงที่ ๒
เช่นกับกุศลจิตดวงที่สองนั้นก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นตทาร์มณะ แม้วิปากจิตดวง
ที่ ๒ นี้ข้อมได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ ชื่อว่า อาคันตุกกว้าง เพราะเป็นเช่นเดียวกับ

ปฏิสนธิจิต และชื่อว่า ตทารัมมณะโดยนัยก่อนนั้นแหละ วิบากจิตดวงก่อน ๆ ๔ ดวง กับจิตดวงนี้รวมเป็นจิต ๕ ดวง.

ก็เมื่อใด กุศลจิตดวงที่ ๓ เป็นชวณะ เมื่อนั้นวิบากจิตดวงที่ ๓ เช่น กับกุศลจิตนั้นก็ตั้งอยู่ในฐานเป็นตทารัมมณะ วิบากจิตดวงที่ ๓ นี้ ได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ อาคันตุกภวังค์ และตทารัมมณะโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ วิบากจิตดวงก่อน ๆ ๕ ดวง กับจิตนี้ก็รวมเป็นจิต ๖ ดวง.

อนึ่ง เมื่อใดกุศลจิตดวงที่ ๔ เป็นชวณะ เมื่อนั้นวิบากจิตดวงที่ ๔ เช่นกับกุศลจิตนั้นก็ตั้งอยู่ในฐานเป็นตทารัมมณะ วิบากจิตเมื่อนี้ย่อมได้ ๒ ชื่อ คืออาคันตุกภวังค์ และตทารัมมณะ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ วิบากจิตดวงก่อน ๆ ๖ ดวงกับจิตดวงนี้ก็รวมเป็นจิต ๗ ดวง.

ก็เมื่อใด อิกุฏุมัชฌัตตารมณฺมาสู่คลองทวารนั้น เมื่อนั้นย่อมได้ โมฆวาระ ๓ โดยนัยที่กล่าวไว้ อิกุฏุมัชฌัตตารมณฺเมื่อนั้น แต่เพราะเวทนาย่อมเปลี่ยนไปตามอารมณ์ ฉะนั้น ในเวทนานั้น สันติระณะจึงสหระคด้วยอุเบกขา. ในที่สุดแห่งมหากุศลชวณะที่สหระคด้วยอุเบกขา ๔ ดวง มหาวิบากจิตที่ สหระคด้วยอุเบกขา ๔ ดวง ย่อมตั้งอยู่โดยความเป็นตทารัมมณะ แม้มหาวิบากจิตที่สหระคด้วยอุเบกขา ๔ เหล่านั้น ก็ได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ อาคันตุกภวังค์ และตทารัมมณะ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ท่านเรียกว่า ปิฎฐิภวังค์ (ภวังค์ ดวงหลัง) ดังนี้ก็มี วิบากจิต ๕ ดวงกับดวงนี้ และวิบากจิต ๗ ดวงก่อน รวมเป็น ๑๒ ดวง ด้วยประการฉะนี้. วิบากจิตในจักขุทวารมี ๑๒ ดวง ใน โสตทวารเป็นต้นก็มีทวารละ ๑๒ ดวง จึงรวมเป็นวิบากจิต ๖๐ ดวงถ้วน ด้วยประการฉะนี้.

เมื่อกุศลเจตนาดวงหนึ่งประกอบกรรมแล้ว ย่อมยังวิบากจิต ๖๐ ถ้วน
ให้เกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้ แต่ว่าเมื่อถือเอาวิบากที่ยังมิได้ถือเอา ก็ได้วิบากจิต
๑๖ ดวง คือ วิบากจิต ๑๒ ดวง เกิดในจักขุทวาร และวิบากจิต ๔ ดวง
ได้แก่ โสตวิญญาน ๑ ฆานวิญญาน ๑ ชิวหาวิญญาน ๑ และกายวิญญาน ๑.

ในฐานะนี้ ท่านถือเอาเรื่องชื่อว่าอัมโพปมา คือเปรียบด้วยผล
มะม่วง

สมมติว่า บุรุษคนหนึ่งนอนคลุ่มศีรษะที่โคนต้นมะม่วงที่มี
ผลสุกแล้วกลับไป ขณะนั้นผลมะม่วงสุกผลหนึ่งหลุดจากขั้วหล่นลง
พื้นดินเสียงดังเหมือนเสียงดลื้ออยู่ซึ่งช่องหูของเขา เขาตื่นขึ้นด้วยเสียง
ของมะม่วงนั้นแล้วลืมตาแลดู ในทันทีนั้นจึงเหยียดมือไปหยิบผล
มะม่วงบีบ สูดดมกลิ่น แล้วบริโภค.

ในคำอุปมาเหล่านั้น เวลาที่ภวังค์พร้อมเพียงกัน ฟังทราบว่าเป็น
เวลาที่บุรุษคนนั้นนอนหลับที่โคนต้นมะม่วง เวลาที่อารมณ์กระทบประสาท
เหมือนเวลาที่ผลมะม่วงสุกหลุดจากขั้วตกลงเสียงดลื้ออยู่ซึ่งช่องหู เวลาที่มโนธาตุ
คือกิริยายังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นตื่นขึ้นด้วยเสียงมะม่วงตก
เวลาที่จักขุวิญญานยังทัศนกิจให้สำเร็จ เหมือนเวลาบุรุษนั้นลืมตาขึ้นแลดู
เวลาที่มโนธาตุซึ่งเป็นวิบากรับอารมณ์ เหมือนเวลาที่บุรุษเหยียดมือไปหยิบ
ผลมะม่วงนั้น เวลาที่มโนวิญญานธาตุซึ่งเป็นวิบากพิจารณาอารมณ์ เหมือน
เวลาที่บุรุษหยิบมะม่วงมาบีบ เวลาที่มโนวิญญานธาตุซึ่งเป็นกิริยากำหนด
อารมณ์ เหมือนเวลาสูดดมกลิ่นมะม่วง เวลาที่ชวนจิตเสวยรสอารมณ์ เหมือน
เวลาบุรุษนั้น บริโภคมะม่วง ฉะนั้น.

ถามว่า อุปมานี้แสดงเนื้อความอะไร ?

ตอบว่า แสดงถึงการกระทบประสาทเป็นกิจ* (หน้าที่) ของอารมณ์
เท่านั้น.

คือเมื่ออารมณ์นั้นมากระทบประสาทแล้ว การเปลี่ยนไปแห่งภวังค์นั้น
เป็นกิจของกิริยามโนธาตุ กิจของจักขุวิญญาณมีเพียงการเห็นเท่านั้น กิจของ
วิบากมโนธาตุมีเพียงการรับอารมณ์เท่านั้น กิจของวิบากมโนวิญญาณธาตุมี
เพียงการพิจารณาอารมณ์เท่านั้น กิจของกิริยามโนธาตุมีเพียงกำหนดอารมณ์
เท่านั้น ชวนะเท่านั้นย่อมเสวยรสอารมณ์อย่างเดียว ดังนี้.

ก็ในความเป็นไปแห่งจิตนี้ ใคร ๆ เป็นผู้กระทำหรือผู้สั่งให้กระทำว่า
ท่านจงชื่อว่าภวังค์ ท่านจงชื่อว่าอาวัชชนะ ท่านจงชื่อว่าทสสนะ (จักขุวิญญาณ)
ท่านจงชื่อว่าสัมปฏิจันนะ ท่านจงชื่อว่าสันตริณะ ท่านจงชื่อว่าไวภูฐัพพะ
ท่านจงชื่อว่าชวนะ. ท่านจงชื่อว่าตทาลัมพะ ดังนี้ มิได้มี. (เพื่อความแจ่ม
แจ้งจึงแสดงถึงนิยาม ๕)

ว่าด้วยนิยาม ๕ อย่าง

ก็ในฐานะนี้ท่านถือเอาเรื่องชื่อนิยาม ๕ อย่าง คือ

พินนิยาม (ความแน่นอนของพืช)

*ท่านแสดงกิจทั้งหมดมี ๑๔ ที่นี้แสดงไว้ ๘ คือ

๑. การกระทบประสาทเป็นกิจของอารมณ์
๒. การรำพึงถึงอารมณ์เป็นกิจของอาวัชชนะ
๓. การเห็นเป็นกิจของจักขุวิญญาณ
๔. การรับอารมณ์เป็นกิจของสัมปฏิจันนะ
๕. การพิจารณาเป็นกิจของสันตริณะ
๖. การตัดสินใจอารมณ์เป็นกิจของไวภูฐัพพะ
๗. การเสวยรสอารมณ์เป็นกิจของชวนะ
๘. การเสวยรสอารมณ์ที่เหลือจากชวนะเป็นกิจของตทารัมมะ

อุตุนิยาม (ความแน่นอนของฤดูกาล)

กรรมนิยาม (ความแน่นอนของกรรม)

ธรรมนิยาม (ความแน่นอนของธรรม)

จิตนิยาม (ความแน่นอนของจิต).

บรรดานิยาม ๕ เหล่านั้น ความที่พืชนั้น ๆ ให้ผลเหมือนกันกับพืช
นั้น คือ ความที่กอถั่วพูนิดหนึ่งทอดยอดไปทางซ้าย^๑ เถาวัลย์ไปทางขวา
พันล้อมต้นไม้ไปทางขวา ดอกทานตะวันหันหน้าไปทางพระอาทิตย์ เถาอย่าง-
ทรายมุ่งหน้าไปเฉพาะต้นไม้อย่างเดียว ผลมะพร้าวมีรูข้างบน ทิ้งชื่อว่า พืชนิยาม
(โยชนาว่า เป็นธรรมชาติของพืช) ความที่ต้นไม้ นั้น ๆ ผลิดอกออกผลและมี
ใบอ่อนพร้อม ๆ กันในสมัยนั้น ๆ ชื่อว่า อุตุนิยาม ความที่กรรมนั้น ๆ
ให้ผลเช่นเดียวกันกับกรรมนั้น ๆ อย่างนี้คือ กรรมที่ประกอบด้วยกุศลเหตุ ๓
ย่อมให้วิบากเป็นดีเหตุกะ ทุกเหตุกะ และอเหตุกะ กรรมที่ประกอบด้วยกุศล
เหตุ ๒ ย่อมให้วิบากเป็นทุกเหตุกะ และอเหตุกะ ไม่ให้วิบากเป็นดีเหตุกะ
ชื่อว่า กรรมนิยาม.

อีกอย่างหนึ่ง เป็นกรรมนิยามด้วยอำนาจแห่งวิบากเหมือนกับกรรม
นั้นแหละ เพื่อแสดงกรรมนิยามนั้น ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวเรื่องไว้ดังนี้

ในสมัยแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บ้านใกล้ประตูพระนครสาวัตถีถูก
ไฟไหม้ กระจุกหญ้า^๒ ดัดไฟโพลงแต่บ้านไฟไหม้นั้น ขึ้นไปสวมคอกาตัวบิน
ทางอากาศ กานั้นร้องตกตายในแผ่นดิน.

เรือลำหนึ่งได้หยุดนิ่งลอยอยู่แม้ในมหาสมุทร เมื่อพวกเขาไม่เห็นทาง
ที่ใคร ๆ จะปลอดภัยจากอันตรายในภายได้ จึงใคร่ครวญจับสลากคนกาลกรณิ
๑. หันหน้าไปทางทิศตะวันออกก็เป็นซ้ายมือ หรือเรียกว่า ทิศอุดร.

๒. กระจุกหญ้าที่เขามัดทำวงกลมรองหม้อ

สลากนั้นได้ตกไปในมือหญิงภรรยาใกล้ชิดของนายเรื่อนั้นเท่านั้น ที่นั้น เขาทั้งหลายจึงพูดว่า ขอคนทั้งหมดอย่าพากันจับหายเพราะเหตุแห่งหญิงคนเดียว พวกเราจักโยนเขาไปในน้ำ นายเรื่อพูดว่า เราไม่อาจเห็นหญิงนี้ลอยอยู่ในน้ำได้ จึงให้เอาหม้อบรรจุทรายผูกติดคอโยนลงไป ในขณะนั้นนั่นเอง เรือก็แล่นไปจุลুকศรที่ยังไป ฉะนั้น.

ภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในถ้ำ ขอดูเขาใหญ่ตมมาปิดประตูถ้ำ ในวันที่ ๗ ขอดเขานั้นก็เปิดเองทีเดียว.

พวกภิกษุกราบทูลเรื่องทั้ง ๓ นี้ แด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประทับนั่งแสดงธรรมในพระเชตวัน คราวเดียวกันทั้งหมด พระศาสดาตรัสว่า นั่นมิใช่ผู้อื่นกระทำ นั่นเป็นกรรมอันเขานั้นแหละทำแล้ว ดังนี้ เมื่อจะทรงนำเรื่องอดีตมาแสดงธรรม จึงตรัสว่า กาเป็นมนุษย์ในอัฐภาพก่อน ไม่อาจเพื่อฝึกโคโกงตัวหนึ่ง จึงได้ผูกเขนียดฟางสวมคอโคจุดไฟ โคนั้นตายด้วยเหตุนี้แหละ บัดนี้ กรรมนั้นจึงไม่ปล่อยกานั้นแม้บินอยู่ทางอากาศ. แม้หญิงนี้ก็เป็นหญิงคนหนึ่งนั้นแหละในอัฐภาพก่อน สุนัขตัวหนึ่งคุ้นเคยกัน เมื่อเธอไปปากก็ไปด้วย เมื่อมาก็มาด้วย พวกมนุษย์ทั้งหลายผู้ออกไปย่อมเยาะเย้ยเธอว่า บัดนี้ พรานสุนัขออกแล้ว ดังนี้ นางอิดออดอยู่ด้วยสุนัขนั้น เมื่อไม่อาจห้ามสุนัขได้ จึงเอาหม้อใส่ทรายผูกคอแล้วเหวี่ยงไปในน้ำ กรรมนั้นจึงไม่ปล่อยเธอในท่ามกลางสมุทร. แม้ภิกษุนั้นก็เป็นนายโคบาลในอัฐภาพก่อน เมื่อเหย้าเข้าไปในรูก็หักกิ่งไม้กำมือหนึ่งปิดรูเสีย หลังจากนั้นมา ๗ วัน เขาจึงมาเปิดรูเองทีเดียว เหย้าตัวสั้นออกมา ด้วยกรุณาเขาจึงไม่ฆ่ามัน กรรมนั้นไม่ให้เพื่อจะปล่อยภิกษุนั้นผู้เข้าไปยังชอกเขานั่งอยู่.

เมื่อทรงประชุมเรื่องทั้ง ๓ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

น อนตฺตลิกฺเข น สมฺมุตฺตมชฺเช
น ปพฺพตํ วิวรํ ปวิสส
น วิชฺเชเต โส ชคตฺตปฺปเทโส
ยตฺตฺตฺตฺตฺต มฺจฺจเยยฺย ปาปกมฺมา

ไม่ว่าในที่ใด ๆ ในอากาศ ในกลาง
ทะเลหรือในชอกเขา ส่วนภูมิประเทศที่สัตว์
สถิตอยู่แล้ว จะพึงพ้นไปจากบาปกรรมได้
ไม่มี ดังนี้.

นี้ ก็ชื่อว่า กรรมนิยาม เหมือนกัน. เรื่องอื่น ๆ แม้เช่นนี้ก็ควรแสดง.

อนึ่ง ในเวลาที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายทรงถือปฏิสนธิ ในเวลาทรง
ออกจากครรภ์พระมารดา ในเวลาที่ตรัสรู้ภูมิสัมโพธิญาณ ในเวลาที่พระตถาคต
ทรงประกาศพระธรรมจักร ในเวลาที่ทรงปลงอายุสังขาร ในเวลาที่เสด็จดับ
ขันธปรินิพพาน หมั่นจักรวาลหวั่นไหว นี้ชื่อว่า ธรรมนิยาม.

อนึ่ง เมื่ออารมณ์กระทบประสาท ใคร ๆ เป็นผู้กระทำ หรือสั่งให้
กระทำว่า เจ้าจงชื่อว่า อาวัชชนะ ฯลฯ เจ้าจงชื่อว่า ชวนะ ดังนี้ มิได้มี
ก็ว่าโดยธรรมดาของตนตั้งแต่เวลาที่อารมณ์กระทบประสาทแล้ว จิตที่เป็น
กิริยามโนธาตุก็ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป จักขุวิญญาณก็ทำทสฺสนกิจ (หน้าที่เห็น)
วิบากมโนธาตุก็ทำสัมปฏิจฺฉนกิจ (หน้าที่รับอารมณ์) วิบากมโนวิญญาณธาตุ
ก็ทำสันตฺรณกิจ (หน้าที่พิจารณาอารมณ์) กิริยามโนวิญญาณธาตุก็ทำโวฏฐัพ-
พนกิจ (หน้าที่ตัดสินใจอารมณ์) ชวนะเสวรสแห่งอารมณ์ ดังนี้ นี้ชื่อว่า
จิตนิยาม ในอธิการนี้ ทรงประสงค์เอาจิตนิยามนี้.

กุศลจิตประกอบด้วยเหตุจะเป็นสสังขาริกที่ดี กุศลจิตที่ประกอบด้วย
อสสังขาริกและสสังขาริกสหระคด้วยอุเบกขาที่ดี ประกอบ (ทำ) กรรมแล้ว
ปฏิสนธิอันวิบากจิตเช่นเดียวกับจิตที่ทำการแล้วนั้นให้ผลแล้ว ก็มีนัยนี้
เหมือนกัน. ก็จิตสหระคด้วยอุเบกขา ๒ ดวง บัณฑิตพึงแสดงความเป็นไป
ครั้งแรกด้วยอำนาจอิฏฐัมมัตตตารมณฺ์ ภายหลังจึงควรแสดงด้วยอำนาจอิฏฐา-
รณฺณ. ในทวารแต่ละทวารเป็นวิบากจิตทวารละ ๑๒ ดวง รวมเป็นจิต ๖๐ ดวง
ถ้วนแม้ด้วยประการนี้. เมื่อว่าโดยการถือเอาวิบากจิตที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้
วิบากจิต ๑๖ ดวง.

อุปมาวิบากจิตเปรียบด้วยคนหีบอ้อย

ในฐานะนี้ท่านถือเอาเรื่อง ชื่อว่า นาพินฺโตปมะ เปรียบด้วยนัยว่า
ในเวลาที่คันอ้อยมีคนหีบอ้อย ๑๑ คน ถือเครื่องคันอ้อยออกจากบ้านหนึ่งพบ
แหล่ง (ศูนย์รวม) อ้อยแห่งหนึ่ง ทราบว่าออยนั้นแก่แล้ว จึงเข้าไปหาเจ้าของ
อ้อยแล้วพูดว่า พวกเรารับจ้างหีบอ้อย เจ้าของอ้อยตอบว่า เรากำลังหาพวก
ท่านเหมือนกัน แล้วพาชนเหล่านั้นไปโรงหีบอ้อย พวกคนรับจ้างเหล่านั้น
ตระเตรียมเครื่องหีบอ้อยแล้วพูดว่า พวกเรามี ๑๑ คน ได้อีกหนึ่งคนก็จะได้
รับค่าจ้างพอดี เจ้าของอ้อยพูดว่า เรายินดีและเป็นสหายช่วยท่าน แล้วชน
อ้อยไปเต็มโรงจึงได้เป็นสหายช่วยเหลือชนเหล่านั้น ชนเหล่านั้นทำกิจของตนๆ
เกี่ยวน้ำอ้อยขึ้นทำเป็นงบน้ำอ้อยแล้ว เมื่อเจ้าของพิจารณาให้ส่วนแบ่งแล้วก็ถือ
เอาส่วนของตนๆ มอบโรงอ้อยให้แก่เจ้าของโดยอุบายนี้แหละ ทำการงาน
โรงอ้อย ๔ หลัง อื่นอีกแล้วหลีกไป.

ในข้อนี้ ประสาททั้ง ๕ พึงเห็นเหมือนโรงเครื่องยนต์ ๕ แห่ง
อารมณ์ ๕ พึงเห็นเหมือนแหล่งอ้อย ๕ แห่ง วิบากจิต ๑๑ ดวง พึงเห็นเหมือน

คนรับจ้างหีบอ้อย ๑๑ คน เทียวไป วิญญูณ ๕ พึงเห็นเหมือนเจ้าของโรง
หีบอ้อย ๕ คน. เวลาที่วิบากจิต ๑๑ ดวง ร่วมกับจักขุวิญญูณทำกิจของตน ๆ
ในรูปารมณฺ์ทางจักขุทวาร พึงเห็นเหมือนเวลาคนรับจ้างหีบอ้อย ๑๑ คน
ร่วมกับเจ้าของโรงหีบอ้อยในโรงแรก แล้วถือเอาส่วนงานที่กระทำ เวลาที่
จักขุวิญญูณไม่ล่วงทวารไป พึงเห็นเหมือนเวลาที่เจ้าของโรงอ้อยรับอ้อยไว้ใน
โรง. เวลาที่วิบากจิต ๑๑ ดวง ร่วมกับกายวิญญูณ ทำกิจของตน ๆ ใน
โณฏฐัพพารมณฺ์ทางกายทวาร การไม่ก้าวถ่ายทวารของกายวิญญูณ พึงทราบ
เหมือนเวลาที่เจ้าของโรงอ้อยรับอ้อยไว้ในโรง. วาระที่ท่านกล่าวไว้ว่า ดิเหตุก-
ปฏิสันธิ (ปฏิสันธิประกอบด้วยเหตุ ๓) ย่อมมีด้วยกรรมอันประกอบด้วยเหตุ ๓
มีเพียงเท่านี้ ส่วนทุเหตุกปฏิสันธิ มีด้วยกรรมอันเป็นดิเหตุกะนั้น ยังลี้ลับนัก*

ว่าด้วยทุเหตุกปฏิสันธิมีกรรมเป็นทุเหตุกะ

บัดนี้ ควรกล่าววาระที่ว่า ทุเหตุกปฏิสันธิ ย่อมมีด้วยกรรมอันเป็น
ทุเหตุกะ จริงอยู่ เมื่ออสังขาริกจิตสหระคด้วยโสมนัสทำกรรมแล้ว สัตว์ผู้ถือ
ปฏิสันธิด้วยวิบากจิตที่เป็นทุเหตุกะเช่นเดียวกับจิตที่เป็นอสังขาริกสหระคด้วย
โสมนัสทำกรรมนั้นนั้นแหละมี ๓ โมฆวาระในอิฏฐารมณฺ์ที่มาสู่คลองจักขุวาร
โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง ในที่สุดลงแห่งอสังขาริกขวนจิตที่สหระคด้วย
โสมนัสที่เป็นทุเหตุกะ ตพารมณฺ์ กล่าวคือมูลกวังค์เช่นเดียวกับจิตที่ทำกรรม
นั้นแหละก็เกิดขึ้น. ในที่สุดลงแห่งอสังขาริกขวนจิต ตพารมณฺ์กล่าวคืออาคัน-
ตุกวังค์เช่นเดียวกับจิตที่ทำกรรมนั้นแหละก็เกิดขึ้น. ในที่สุดลงแห่งขวนจิต
ที่สหระคด้วยอุเบกขา ๒ ดวง ในอิฏฐัมมฉัตตารมณฺ์เท่านั้น ตพารมณฺ์ ๒
ดวง เช่นเดียวกับจิตที่ทำกรรมนั้นแหละเกิดขึ้น. ในอธิการนี้เท่านั้น ทวาร

* ไม่ปรากฏเลย.

แต่ละทวาร แบ่งจิตทวารละ ๘ ดวง จึงรวมเป็นจิต ๔๐ ดวงถ้วน. แต่เมื่อถือเอาจิตที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้จิตในจักขุทวาร ๘ ดวง อีก ๔ ดวง คือ โสต-วิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน สลสะกายวิญญาน จึงรวมเป็นจิต ๑๒ ดวง เมื่อเจตนาดวงเดียวประกอบกรรมแล้วย่อมให้วิบากจิต ๑๒ ดวง เกิดขึ้นได้ด้วยประการฉะนี้ กล่าวด้วยการเปรียบด้วยผลมะม่วง และนิยาม ๕ เป็นไปตามปกติที่นั่นแล. แม้ในปฏิสนธิที่สัตว์ถือเอาด้วยวิบากเช่นเดียวกับทุกเหตุจิตที่เหลือ ก็คล้ายนี้เหมือนกัน อนึ่ง ในทุกเหตุปฏิสนธินี้ ว่าโดยการเปรียบกับคนหีบอ้อย ก็ได้คนหีบอ้อย ๗ คน ในการอุปมานั้น พึงทราบการประกอบโดยทำนองแห่งนัยที่กล่าวกระทำคนรับจ้างหีบอ้อย ๗ คนนั้น ตระเตรียมเครื่องหีบอ้อยแล้วทำเจ้าของอ้อยให้เป็นคนที ๘ นั้นแหละ ข้าพเจ้ากล่าววาระที่ว่าทุกเหตุปฏิสนธิ ย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นเหตุจะได้ด้วยคำเพียงเท่านี้

ว่าด้วยอเหตุกปฏิสนธิ

บัดนี้ เป็นกล่าวด้วยอเหตุกปฏิสนธิ อธิบายว่า เมื่อกรรมอันกุศลจิตที่เป็นเหตุ ๔ ดวงทำแล้ว ปฏิสนธิของสัตว์ผู้ถือเอาด้วยจิตที่เป็นอเหตุกมโนวิญญานธาตุสหระด้วยอุเบกขาเป็นกุศลวิบาก ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเช่นเดียวกับกรรมที่ให้ปฏิสนธิ เพราะกรรมเป็นเหตุ ๒ (ประกอบด้วยเหตุ ๒) ปฏิสนธิเป็นอเหตุก (จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ). เมื่อบุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยอเหตุกจิตนั้นถึงความเจริญขึ้นแล้ว เมื่ออิฏฐมัจฉัตตารมณ์มาสู่คลองประสาทในจักขุทวารแล้ว ก็พึงทราบโมฆวาระ ๓ วาระ โดยนัยก่อนนั้นแหละ แต่เมื่อกุศลจิตที่เป็นเหตุดวงใดดวงหนึ่งเป็นชวณะสิ้นสุดลง อเหตุกจิตก็ตั้งอยู่ในความเป็นตทารัมมณะ อเหตุกจิตนั้นได้ชื่อ ๒ อย่างคือ มุลกวังค์ และตทารัมมณะ ในอเหตุกจิตนี้ จิต ๔ ดวง คือ จักขุวิญญาน สัมปฏิจจันนะ สันตริณะ

ที่สหรถด้วยอุเบกขา แมตถารัมมณะก็สหรถด้วยอุเบกขาเหมือนกัน ย่อมมี
ด้วยประการฉะนี้ ในจิต ๔ เหล่านั้น ถือเอาดวงหนึ่ง ก็เหลือ ๓ ดวงเท่านั้น
ที่เข้าถึงการนับเอา. แต่ในอิฏฐารมณฺ์ สันติระณะก็ดี ตถารัมมณะก็ดี ย่อม
สหรถด้วยโสมนัสได้เหมือนกัน บรรดาจิตเหล่านั้น วิบากจิต ๓ ดวงก่อน
รวมกับดวงหนึ่งก็เป็นวิบากจิต ๔ ดวง เมื่อเจตนาดวงหนึ่งทำกรรมในทวาร
๕ ทวารละ ๔ ดวง พึงทราบว่า ย่อมยังวิบากจิต ๒๐ ดวงให้เกิดขึ้น แต่เมื่อ
ถือเอาธรรมที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้วิบากจิต ๔ ดวงในจักขุทวาร โสตวิญญาน
ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญานและกายวิญญานรวมเป็นวิบากจิต ๘ ดวง **นี้ชื่อว่า**
อเหตุกจิต ๘ ดวง. อเหตุกจิต ๘ ดวงนี้ ไม่ทรงถือเอามนุษย์โลก.

ส่วนในอบาย ๔ ย่อมได้จิต ๘ ดวงนี้ในปวัตติกาล

จริงอยู่ เมื่อใด พระมหาโมคคัลลานเถระเนรมิตดอกปทุมในนรก
นั่งอยู่ที่กลีบดอกปทุมแสดงธรรมแก่พวกสัตว์นรก เมื่อนั้นจักขุวิญญานซึ่ง
เป็นกุศลวิบากก็เกิดขึ้นแก่พวกเขาผู้เห็นพระเถระ เมื่อฟังเสียงโสตวิญญานกุศล
วิบากก็เกิด เมื่อพระเถระไปนั่งพักผ่อนกลางวันท่าไม้จันทร์ ฆานวิญญานก็
เกิดในเวลาสุกกลิ่นจืด ในเวลาบันดาลฝนให้ตกดับไฟนรกแล้วได้ดื่ม น้ำที่
ควรดื่ม ชิวหาวิญญานกุศลวิบากก็เกิด ในเวลาที่บันดาลให้ลมพัดมาอ่อน ๆ
กายวิญญานกุศลวิบากก็เกิดขึ้น วิญญานมีจักขุวิญญานเป็นต้นอย่างนี้ ๕ ดวง
สัมปยุตฺตังนระ ๑ ดวง สันติระณะ ๒ ดวง เพราะฉะนั้นจึงได้อเหตุกจิต ๘ ดวง.

ปฏิสนธิแม่ของพวกนาค ครุฑและเวณานิกเปรตย่อมมีด้วยอกุศล แต่
กุศลย่อมให้ผลในปวัตติกาล ปฏิสนธิของช้างม้าม่งคตเป็นต้นของพระเจ้าจักร-
พรรดิก็เหมือนกัน นี่เป็นการประพันธ์ถ้อยคำด้วยอำนาจแห่งกุศลชวณะใน
อิฏฐมัชฌัตตารมณฺ์ทั้งหลายก่อน. แต่ในอิฏฐารมณฺ์เมื่ออกุศลจิตที่สหรถด้วย

โสมนัส ๔ ดวง เสพชวณะแล้ว อเหตุกจิตสหระคด้วยโสมนัสที่เป็นกุศลวิบาก
ย่อมเป็นตทารัมมณะ ในอภิญญัมมัตตารมณํ จิต ๔ ดวงที่สัมปยุตด้วยโลภะ
สหระคด้วยอุเบกขาเสพชวณะแล้ว อเหตุกจิตสหระคด้วยอุเบกขากุศลวิบาก
เป็นตทารัมมณะ ก็คำใดที่ท่านกล่าวว่า ตทารัมมณะ อันชวณะพึงกำหนด
ดังนี้ คำนั้นพึงทราบว่าเป็นท่านกล่าวหมายถึงกุศล.

ถามว่า ตทารัมมณะเมื่อเกิดขึ้นในลำดับแห่งชวณะสหระคด้วยโสมนัส
ย่อมเกิดจิตอะไร.

ตอบว่า จิตที่เป็นอเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายอกุศลวิบากย่อมเกิดขึ้น.

ถามว่า ก็ชวณะนี้ สภาวะอะไร ย่อมกำหนดไว้โดยความเป็นกุศล
หรืออกุศล.

ตอบว่า อาวัชชณะ และไวภูจัพพะย่อมกำหนด.

จริงอยู่ เมื่ออาวัชชณะเปลี่ยนมาโดยแยกกายแล้ว ไวภูจัพพะกำหนด
โดยไม่แยกกาย ชวณะจักเป็นอกุศล ดังนี้ ข้อนี้เป็นไปไม่ได้ เมื่ออาวัชชณะ
เปลี่ยนมาโดยไม่แยกกายแล้ว ไวภูจัพพะกำหนดโดยแยกกาย ชวณะจักเป็น
กุศล ดังนี้ ข้อนี้ก็เป็นที่ไปไม่ได้. แต่เมื่ออาวัชชณะและไวภูจัพพะทั้ง ๒
เปลี่ยนมากำหนดโดยแยกกาย พึงทราบว่า ชวณะเป็นกุศล ถ้าไม่แยกกายก็เป็น
อกุศล.

ถามว่า ในอภิญญารมณํ เมื่อความสงสัยและอุทธัจจะเกิดขึ้น ตทารัมมณะ
ย่อมเป็นจิตอะไร ?

ตอบว่า ในอภิญญารมณํ ความสงสัยจะมีก็ตามไม่มีก็ตาม หรืออุท-
ธัจจะจะมีก็ตามไม่มีก็ตาม โสมนัสจิตอเหตุกะฝ่ายกุศลวิบากเท่านั้นย่อมเป็น
ตทารมณํ ในอภิญญัมมัตตารมณํ จิตสหระคด้วยอุเบกขาอเหตุกะฝ่ายกุศลวิบาก

เป็นตทารมณ์ ก็ในการกำหนดตทารมณ์นี้ การแสดงเนื้อความโดยสังเขปนี้
ชื่อว่าเป็นวาทะของพระมหาธรรมรักจิตเถระ. ก็เมื่อชวนะอันสหระคด้วย
โสมนัสเสพารมณ์เล่นไปแล้ว พึงแสวงหาตทารมณ์มณจิตที่สหระคด้วยโสมนัส
๕ ดวง เมื่อชวนะที่สหระคด้วยอุเบกขาเสพารมณ์เล่นไปแล้ว พึงแสวงหา
จิต ๖ ดวง ที่สหระคด้วยอุเบกขาแล.

ถามว่า ก็ในกาลใด เมื่อบุคคลผู้ถือปฏิสนธิสหระคด้วยโสมนัสยังฉาน
ให้เกิดในปวัตติกาลแล้ว มีฉานอันเสื่อมแล้วด้วยความประมาท พิจารณาอยู่ว่า
ธรรมอันประณีตของเราหนีหายแล้ว ดังนี้ โทมนัสย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจ
วิปฏิสาร ในกาลนั้น จิตอะไรย่อมเกิดขึ้น เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานท่านปฏิเสธ
ว่า โทมนัสย่อมไม่เกิดในลำดับแห่งโสมนัส และโสมนัสย่อมไม่เกิดในลำดับ
แห่งโทมนัส เมื่อชวนจิตเสพารมณ์แล้ว แม้ตทารมณ์ก็ปฏิเสธไว้ในคัมภีร์
ปฏิฐานนั้น เหมือนกัน.

ตอบว่า อเหตุกมโนวิญญูณาธาตุเป็นกุศลวิบาก หรืออกุศลวิบาก ที่
สหระคด้วยอุเบกขา ย่อมเกิดขึ้น.

ถามว่า จิตอะไร เป็นอาวัชชนะของอเหตุกมโนวิญญูณาธาตุนี้.

ตอบว่า อาวัชชนกิจของอเหตุกมโนวิญญูณาธาตุนี้ไม่มีเหมือนความ
ไม่มีแห่งอาวัชชนะของภวังค์ อเหตุกมโนวิญญูณาธาตุเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะ
ความที่ตนนอนไปในอารมณ์ เพราะความที่อารมณ์ตนเคยเสพ และเพราะความ
ที่ตนเองเสพอารมณ์อยู่เสมอ.

ถามว่า อเหตุกมโนวิญญูณาธาตุนี้ ย่อมเกิดอย่างไร ?

ตอบว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะที่เป็นอนันตรปัจจัยแก่นิโรธ
(คือดับจิตและเจตสิก) ๑ จิตที่ประกอบด้วยผลสมบัติ ของบุคคลผู้ออก

จากนิโรธ ๑ อริยมรรคจิต ๑ ผลจิตที่เป็นลำดับแห่งมรรค ๑ ไม่มี
อาวัชชนะย่อมเกิดได้ จันใด แม้เมื่ออาวัชชนะ (คือการพิจารณาอารมณ์)
ไม่มีอยู่ เหตุกมโนวิญญูณธาตุทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นด้วยการน้อมไปด้วยความ
เคยเสพและด้วยความที่เสพอยู่เสมอ จันนั้น.

จริงอยู่ จิตเว้นจากอาวัชชนะ (คือการพิจารณาอารมณ์) ย่อมเกิดขึ้น
ได้ แต่จิตนั้นเว้นจากอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น อะไรเล่า เป็นอารมณ์ของจิตนี้.

ตอบว่า ได้แก่ ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในปรีตธรรมมีรูปเป็นต้น
จริงอยู่ ในปรีตธรรมมีรูปเป็นต้นนั้น อารมณ์ใดมาสู่คลองในสมัยนั้นนั้นแหละ
พึงทราบว่าเป็นจิตที่เกิดขึ้นปรารภอารมณ์นั้น.

บัดนี้ เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งจิตเหล่านี้แม้ทั้งหมด ท่านจึงกล่าวด้วย
ปกิณกะไว้ว่า

สุตฺตํ โทวาริโก จ คามิลโก อมฺโพน โกลียเกณ จ

ขจฺจนุโธ ปิรสปปี จ วิสยคาโห จ อุปนิสฺสยมตฺถโส

เรื่องไยแมลงมุม ๑ เรื่องนายทวาร ๑

เรื่องเด็กชาวบ้าน ๑ เรื่องมะม่วงกับเจ้าของ

โรงหีบอ้อย ๑ เรื่องขายบอดกับคนเปลี้ย ๑

เรื่องการรับอารมณ์โดยอุปนิสสยปัจจัยเป็น

ประโยชน์ ๑.

จิตเปรียบด้วยแมลงมุมชักใยเป็นต้น

บรรดาปกิณกณัณมีเรื่องแมลงมุมเป็นต้นเหล่านั้นนี้ พึงทราบวินิจฉัย
ในคำว่า สุตฺตํ (ไยแมลงมุม) ต่อไป.

ก็แมลงมุมนิมิตทางตัวหนึ่งจึงไป ๕ ทิศ ทำขายแล้วนอนอยู่ตรงกลาง เมื่อโยที่จึงไปในทิศแรกถูกระทบด้วยสัตว์เล็ก ๆ หรือตั๊กแตนหรือแมลงวัน มันก็จะเคลื่อนออกจากที่เป็นที่นอนไปตามสายใบเจาะศีรษะคูดเลือดของสัตว์นั้น แล้วกลับมาอน ณ ท่ามกลางไยนั้นนั่นแหละอีก แม้ในเวลาทีที่ ๒ เป็นต้น ถูกระทบแล้วก็กระทำเหมือนอย่างนั้นนั่นแหละ

ในข้อนี้ ประสาททั้ง ๕ พึงทราบว่า เหมือนโยแมลงมุมนิมิตที่ ๕ ทิศ จิตเหมือนแมลงมุมนอนในท่ามกลาง. เวลาที่อารมณ์มากระทบประสาท เหมือนเวลาที่สัตว์เล็ก ๆ เป็นต้นมากระทบโยแมลงมุม. เวลาที่กิริยามโนราตุ รับอารมณ์ที่กระทบประสาทแล้วยังกว้างทำให้เปลี่ยนไป เหมือนการไหวของแมลง มุมซึ่งนอนท่ามกลาง. ความเป็นไปของวิจิตร เหมือนเวลาการไปตามสายใบ ของแมลงมุม. เวลาที่ชวนจิตเสพอารมณ์ เหมือนการเจาะศีรษะคูดเลือด. การที่จิตอาศัยหทัยวัตถุเป็นไป เหมือนแมลงมุมนกลับมาอนในท่ามกลางไยอีก.

ถามว่า ความอุปมานี้ ย่อมแสดงให้เห็นอะไร ?

ตอบว่า ย่อมแสดงให้เห็นว่า เมื่ออารมณ์กระทบประสาทแล้ว จิต ที่อาศัยหทัยรูปเกิด ย่อมเกิดขึ้นก่อนกว่าจิตที่อาศัยประสาทรูปเกิด คือ ย่อม อธิบายให้ทราบว่า อารมณ์แต่ละอารมณ์ย่อมมาสู่คลองในทวารทั้งสอง ดังนี้.

จิตเปรียบด้วยนายทวารเป็นต้น

พระราชพงศาวดารหนึ่งบรรทมหลับอยู่บนแท่นบรรทม มหาดเล็กของ พระองค์ นั่งถวายงานนวดพระยุคลบาทอยู่ มีนายทวารหูหนวกยืนอยู่ที่พระทวาร มีทหารยามเฝ้าอยู่ ๓ คน ยืนเรียงตามลำดับ ครั้งนั้น มีชาวชนบทคนหนึ่งถือ เครื่องบรรณาการมาเคาะประตูเรียก นายทวารหูหนวกไม่ได้ยินเสียงมหาดเล็ก ผู้ถวายงานนวดพระยุคลบาทจึงให้สัญญาณ เขาจึงเปิดประตูด้วยสัญญาณนั้น

มองดู ทหารยามคนที่หนึ่งจึงรับเครื่องบรรณาการแล้วส่งให้คนที่ ๒ คนที่ ๒ ส่งให้คนที่ ๓ คนที่ ๓ ทูลเกล้าถวายพระราชา พระราชาจึงเสวย.

ในข้อนั้น ชวนจิต พึงเห็นเหมือนพระราชาพระองค์นั้น อาวัชชนจิต เหมือนมหาดเล็กผู้นำพระบาท. จักขุวิญญาณ เหมือนนายประตูลูกหนวก. วิถีจิต ๓ ควรมีสัมปฏิจันนะเป็นต้น เหมือนนายทหารยาม ๓ คน. การที่อารมณ์ มากระทบประสาท เหมือนชาวชนบทถือเครื่องราชบรรณาการมาเคาะประตูเรียก เวลาที่กิริยามโนธาตุเปลี่ยนมาแต่ภวังค์ เหมือนเวลาที่มหาดเล็กผู้นำพระบาทให้สัญญาณ. เวลาที่จักขุวิญญาณทำกิจเห็นอารมณ์ เหมือนเวลาที่นายประตูลูกหนวกเปิดประตูด้วยสัญญาณที่มหาดเล็กให้สัญญาณนั้น. เวลาที่วิบากมโนธาตุทำสัมปฏิจันนกิจ คือรับอารมณ์ เหมือนเวลาทหารยามคนที่หนึ่งรับบรรณาการ. เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุทำสังคิณกิจ คือการพิจารณาอารมณ์ เหมือนเวลาที่ทหารยามคนที่หนึ่งส่งบรรณาการให้ทหารยามคนที่สองแล้ว. เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุทำไวภูมิจักขุพพกิจ คือ การกำหนดอารมณ์ เหมือนเวลาที่ทหารยามคนที่สามทูลถวายบรรณาการแด่พระราชา. เวลาที่ชวนะ ทำชวนกิจ คือ เสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลาที่พระราชาเสวยเครื่องบรรณาการนั้น.

ถามว่า อุปมานี้ ย่อมแสดงให้เห็นทราบอะไร ?

ตอบว่า ย่อมแสดงให้เห็นทราบถึงกันว่า กิจของอารมณ์มีเพียงกระทบประสาทเท่านั้น. กิจทั้งหลายของจักขุวิญญาณเป็นต้น เป็นเพียงการเห็นอารมณ์ การรับอารมณ์ การพิจารณาอารมณ์ และการกำหนดอารมณ์เท่านั้น ชวนจิตเท่านั้นย่อมเสวยรสอารมณ์โดยส่วนเดียว ดังนี้.

จิตเปรียบด้วยเด็กชาวบ้าน

คำว่า เด็กชาวบ้าน คือ พวกเด็กชาวบ้านเป็นอันมากย่อมเล่นฝุ่นที่ระหว่างทาง บรรดาพวกเด็กเหล่านั้น กหาปณะกระทบมือของเด็กคนหนึ่ง เด็กคนนั้นพูดว่า นั่นอะไร กระทั่งมือของเรา ดังนี้ ลำดับนั้น เด็กคนหนึ่งจึงพูดว่า นั่นสีข้าว ดังนี้ อีกคนหนึ่งก็ถือไผ่มัดคงพร้อมกับฝุ่น คนอื่นพูดว่า นั่นสีเหลืยมหนา คนอื่นอีกพูดว่า นั่นกหาปณะ ลำดับนั้น พวกเขาจึงนำเหรียญกหาปณะนั้นมาให้มารดา มารดาก็นำไปใช้ในการงาน.

ในข้อนั้น ความเป็นไปของภวังคจิต พึงเห็นเหมือนเวลาที่พวกเด็กมากด้วยกันนั่งเล่นในระหว่างทาง. เวลาที่ประสาทถูกอารมณ์กระทบแล้วเหมือนเวลาที่กหาปณะกระทบมือ. เวลาที่กิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปรับอารมณ์นั้นเหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นอะไร. เวลาที่จักขุวิญญาณทำทสสนกิจเหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นสีข้าว. เวลาที่วิบากมโนธาตุทำหน้าที่รับอารมณ์ เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งถือกหาปณะพร้อมกับฝุ่นไผ่. เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุทำกิจพิจารณาอารมณ์ เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นสีเหลืยมหนา. เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุทำหน้าที่กำหนดอารมณ์ เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นกหาปณะ การที่ชวนจิตเสวยรสอารมณ์ พึงทราบเหมือนเวลาที่มารดานำกหาปณะไปใช้ในการงานจะนั้น.

ถามว่า ความอุปมานี้ ย่อมแสดงให้เห็นถึงอะไร ?

ตอบว่า ย่อมแสดงให้เห็นว่า กิริยามโนธาตุยังมีได้เห็นเลย ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป วิบากมโนธาตุก็ไม่เห็น ย่อมทำหน้าที่รับอารมณ์ วิบากมโนวิญญาณธาตุก็ไม่เห็น ย่อมทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ กิริยามโนวิญญาณธาตุก็ไม่เห็น

ยอมทำหน้าที่กำหนดอารมณ์ ชวนจิตก็ไม่เห็น ย่อมทำหน้าที่เสวยรสอารมณ์ ส่วนจักขุวิญญาณเท่านั้น ย่อมทำกิจก็เห็น (ทัตสนกิจ) โดยส่วนเดียว ดังนี้.

คำว่า มะม่วงกับเจ้าของโรงหีบอ้อย นี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในภายหลังแล้ว คำนี้ กล่าวหมายเอาอุปมาด้วยผลมะม่วง และอุปมาด้วยเจ้าของโรงหีบอ้อย.

นามรูปเปรียบด้วยชายบอดและคนเปลี้ย

คำว่า ชายบอดและคนเปลี้ย ความว่า ได้ยินว่า ในศาลาใกล้ ประตูประณคร มีชายตาบอดแต่กำเนิดและคนเปลี้ยสนทนากันอยู่ ในบรรดาคนทั้งสองนั้น คนเปลี้ยพูดว่า เจ้าบอด เพราะเหตุไร เจ้าจึงชুবซิดอยู่ในที่นี้ เจ้าเที่ยวไปประเทศโน้นซึ่งมีภิกษาหาได้ง่าย มีข้าวน้ำมาก เจ้าไปในที่นั้นก็เป็นผู้สบายไม่สมควรหรือ ชายตาบอดพูดว่า เจ้าบอกเราก่อนแล้ว แต่เจ้าเล่าไปในที่นั้นก็อยู่สบายไม่สมควรหรือ.

คนเปลี้ย : เท้าที่จะเดินของเราไม่มี

ชายบอด : ตาของเราจะดูไม่มี.

คนเปลี้ย : ถ้าอย่างนั้น เจ้าเป็นเท้า เราเป็นตา.

คนทั้ง ๒ ต่างก็รับคำกันแล้ว ชายบอดให้คนเปลี้ยจูงไป คนเปลี้ยนั้นนั่งจูงของชายบอดเอามือซ้ายโอบศีรษะชายตาบอด เอามือขวากำหนดทางบอกว่า ในที่นี้มีรากไม้ขวางอยู่ ในที่นี้มีหิน ท่านจงละทางซ้ายถือเอาทางขวา จงละทางขวาก็คือเอาทางซ้าย ดังนี้ เท้าเป็นของคนตาบอดแต่กำเนิด ตาเป็นของคนเปลี้ย คนแม้ทั้งสองไปแล้วสู่ที่ตนปรารถนาด้วยความพยายามร่วมกัน เป็นอยู่แล้วเป็นสุข ด้วยประการฉะนี้.

ในความอุปมานั้น รูปกาย พึงเห็นเหมือนชายตาบอดแต่กำเนิด อรูป-
กาย (นามกาย) เหมือนคนเปลี้ย. รูปกายเว้นนามกายก็ไม่สามารถให้ถึงการ
ยึดถือ การจับ และการเคลื่อนไหวได้ เหมือนเวลาที่ชายตาบอดแต่กำเนิด
ก็ไม่เกิดความตั้งใจที่จะเดินทางไปยังถิ่นต่างๆ ได้. อรูป (นามกาย) เว้นรูป
เสียก็เกินไปไม่ได้ในปัญจโวการภพ เหมือนคนเปลี้ยเว้นชายตาบอดแต่กำเนิด
ก็ไม่เกิดความตั้งใจที่จะเดินทางไปสู่ถิ่นต่างๆ ได้. รูปธรรมและอรูปธรรม
มีสภาพเป็นไปในกิจทั้งปวงได้ด้วยการประกอบซึ่งกันและกัน เหมือนเวลาที่ชาย
ตาบอดและคนเปลี้ยแม้ทั้งสองไปสู่ที่ตนปรารถนาด้วยความพยายามร่วมกันแล้ว
เป็นอยู่สบาย ฉะนั้น. ปัญหานี้ท่านอาจารย์กล่าวได้ด้วยอำนาจปัญจโวการภพ.

ว่าด้วยการรับอารมณ์โดยมีอุปนิสสยปัจจัย

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า การรับอารมณ์ ต่อไป

จักขุย่อมรับอารมณ์เฉพาะรูป โสตเป็นต้นก็รับอารมณ์เฉพาะเสียง
เป็นต้น. คำว่า โดยมียุปนิสสยปัจจัยเป็นประโยชน์ คือ โดยอุปนิสสย-
ปัจจัย (ต้องอาศัยแน่นอนขนาดไม่ได้) และโดยความเป็นประโยชน์.

จักขุวิญญาณอาศัยปัจจัย ๔ เกิดขึ้น

ในข้อว่า โดยมีอุปนิสสยปัจจัยและโดยเป็นประโยชน์นั้น จักขุวิญญาณ
ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลายได้เพราะอาศัยปัจจัย ๔ คือ

อสมภินันตตา จกขุสุต เพราะจักขุประสาทยังไม่แตกดับ

อาปาถคตฺตา รูปานํ เพราะรูปมาสู่คลอง

อาโลกสนฺนิสฺสิตํ อาศัยแสงสว่าง

มนสิการเหตุกํ อาศัยมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านั้น จักขุแม่ของคนตายย่อมเป็นของแตกดับ
ไปสิ้น จักขุของคนมีชีวิตดับไปก็ดี หรือถูกน้ำดีหรือเสมหะหรือโลหิตขัดขวาง
แล้วก็ดี ไม่อาจเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ ชื่อว่าแตกดับไปแล้ว เมื่อสามารถ
เป็นปัจจัยได้ ชื่อว่า ไม่แตกดับ.

แม้ในโสตวิญญานเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

ก็เมื่อจักขุประสาทแม้อยังไม่แตกดับ แต่รูปารมณ์ภายนอกยังไม่มาสู่คลอง
จักขุประสาท จักขุวิญญาณก็เกิดไม่ได้ เมื่อรูปนั้นมาสู่คลองแล้ว แต่ปัจจัย
ที่อาศัย คือ แสงสว่างไม่มี จักขุวิญญาณก็เกิดไม่ได้ เมื่อแสงสว่างซึ่งเป็น
ปัจจัยนั้นมีอยู่ แต่กิริยามโนธาตุไม่ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป จักขุวิญญาณก็เกิด
ไม่ได้ เมื่อกิริยามโนธาตุทำภวังค์ให้เปลี่ยนไปได้ จักขุวิญญาณจึงเกิดขึ้น
(จึงเกิดการเห็นได้). จักขุวิญญาณเมื่อเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเกิดขึ้น
พร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลายโดยแท้ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า จักขุวิญญาณ
ย่อมเกิดขึ้น เพราะได้ปัจจัย ๔ เหล่านี้ทีเดียว.

โสตวิญญานย่อมเกิดขึ้นกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔
เหล่านี้ คือ

อสมภินุนตฺตา โสตสุตฺต เพราะโสตประสาทยังไม่แตกดับ

อาปาคคตฺตฺตา สทฺททานํ เพราะเสียงทั้งหลายมาสู่คลอง

อาสาสสนฺนิสฺสิตํ อาศัยอากาศ

มนสิการเหตุกํ มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านั้น คำว่า อาศัยอากาศ คือ โสตวิญญานนั้น
ได้อาศัยอากาศจึงเกิดขึ้น เว้นอากาศก็ไม่เกิด เพราะเมื่อบุคคลปิดช่องหูเสีย
โสตวิญญานก็ไม่เป็นไป. คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยก่อนหน้านั้นแหละ คือ แม้

มานวิญญานเป็นต้นนอกจากนี้ ก็พึงทราบความเหมือนในโสตวิญญานนี้
ข้าพเจ้าจักกล่าวแต่เนื้อความที่ต่างกันเท่านั้น.

มานวิญญานย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔
เหล่านี้ คือ

อสมภินุนตตตา มานสุต เพราะมานประสาทยังไม่แตกดับ

อาปาถคตตตตา คนุชาน เพราะกลืนทั้งหลายมาสู่คลอง

วาโยสนุนิสฺสิตํ อาศัยวาโย

มนสิการเหตุกํ มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาเหตุ ๔ เหล่านี้ คำว่า อาศัยวาโย อธิบายว่า เมื่อวาโย
พากลิ้นทั้งหลายเข้าไปสู่ช่องจมูกนั้นแหละ มานวิญญานจึงเกิด เมื่อลมไม่มี
มานวิญญานก็ไม่เกิด.

ชีวหาวิญญานย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลายเพราะปัจจัย ๔
เหล่านี้ คือ

อสมภินุนตตตา ชิวหา เพราะชีวหาประสาทยังไม่แตกดับ

อาปาถคตตตตา รชาน เพราะรสทั้งหลายมาสู่คลอง

อาโปสนุนิสฺสิตํ อาศัยอาโป

มนสิการเหตุกํ มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านี้ คำว่า อาศัยอาโป ความว่า ได้อาโป
ทำให้เปียก มานวิญญานจึงเกิด เว้นอาโปก็ไม่เกิด เพราะเมื่อบุคคลลิ้นแห้ง
แม้วางขาหนีบะที่แห้งไว้ที่ลิ้น ชิวหาวิญญานย่อมไม่เกิดขึ้น.

กายวิญญานย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔
เหล่านี้ คือ

อสมภินฺนตฺตา กายสุส เพราะประสาทกายยังไม่แตกดับ

อาปาถคตฺตา โภฏฐพฺพานํ เพราะโภฏฐัพพะไม่มาสู่คลอง

ปฐฺวีสนฺนิสฺสิตํ อาศฺยปฐฺวี

มมฺสการเหตุกํ มีมมฺสการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย เหล่านั้น คำว่า อาศฺยปฐฺวี ได้แก่ อาศฺยปฐฺวี ที่ควบคุมกัน คือกายประสาทเป็นปัจจัยนั้นแหละ กายวิญญานจึงเกิดขึ้น เว้น กายประสาทแล้ว กายวิญญานก็ไม่เกิด เพราะมหาภูตรูปเป็นอารมณ์ภายนอก กระทบกายประสาทในภายในที่กายทวาร ข้อมกระทบที่มหาภูตรูปทั้งหลายที่มี ประสาทเป็นปัจจัย.

มโนวิญญานย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ

อสมภินฺนตฺตา มนฺสฺส เพราะมโนยังไม่แตกดับ

อาปาถคตฺตา ฐมฺมานํ เพราะธรรมทั้งหลายมาสู่คลอง

วตฺถุสนฺนิสฺสิตํ อาศฺยวตฺถุ

มมฺสการเหตุกํ มีมมฺสการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านั้น คำว่า มโน ได้แก่ ภวังคจิต อธิบายว่า ภวังคจิตนั้นแตกดับแล้วก็ดี มีกำลังอ่อนไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนจิต ให้เป็นไปก็ดี ชื่อว่า แตกดับ แต่ที่สามารถเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนะได้ ชื่อว่า ยังไม่แตกดับ. คำว่า เพราะธรรมทั้งหลายมาสู่คลอง ได้แก่เมื่อธรรมารมณ์ มาสู่คลอง. คำว่า อาศฺยวตฺถุ คือได้อาศฺยหทยวตฺถุเท่านั้นจึงเกิดขึ้น เว้น หทยวตฺถุก็ไม่เกิดขึ้น. ปัญหาเมื่อนี้พระเถระกล่าวหมายถึงปัญจโวการภพ. คำว่า มีมมฺสการเป็นเหตุ อธิบายว่า กิริยามโนวิญญานธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป

ก่อน มโนวิญญูญาณจึงเกิดขึ้น. พรรณนาอุปนิสยปัจจัยในชื่อว่า การรับ
อารมณ์โดยอุปนิสยปัจจัยเป็นประโยชน์ นี่เพียงเท่านี้.

ก็จักขุเป็นอรรถชื่อว่า ทัสสันตละ (มีการเห็นเป็นอรรถ) โสต
เป็นอรรถชื่อว่า สวานตละ (มีการฟังเป็นอรรถ) ฆานะเป็นอรรถชื่อว่า
ฆานัตตะ (มีการสูดกลิ่นเป็นอรรถ) จิวหาเป็นอรรถ ชื่อว่า สายันตละ
(มีการลิ้มรสเป็นอรรถ) กายเป็นอรรถชื่อว่า ผุสสันตละ (มีการถูกระทบ
เป็นอรรถ) มโนเป็นอรรถชื่อว่า วิขานัตตะ (มีการรู้เป็นอรรถ).

พึงทราบวินิจฉัยคำว่า มีการเห็นเป็นอรรถเป็นต้นต่อไป

การเห็นเป็นอรรถของจักขุวิญญูณนั้น เพราะเหตุนั้น จักขุวิญญูณ
นั้นจึงชื่อว่า ทัสสันตละ จริงอยู่ การเห็นนั้นอันจักขุพึงให้สำเร็จ เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ทัสสันตละ (มีการเห็นเป็นอรรถ) แม้ในโสตวิญญูณเป็นต้น
ก็นัยนี้แหละ.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ เป็นอันจบวิปากจิต ๑๖ ดวง ในวาทะของ
พระอุพนากเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกพร้อมกับวิปากจิต ๑๒ ดวง และอเหตุกจิต
๘ ดวง เพียงเท่านี้.

วิปากจิต ๒ ดวงในวาทะพระมหาทัตตเถระ

บัดนี้ เป็นกถามรรควิปากจิต ๑๒ ดวง ในวาทะของพระมหาทัตตเถระ
ผู้อยู่ในโมรวาปี. ในวาทะนั้น ปัญหาในเมืองสาเกต การถือส่วนข้างมากและ
การแสดงเหตุเป็นไปตามปกติทั้งนั้น แต่พระเถระนี้เห็นข้อบกพร่องในจิตที่
เป็นอสังขาริกและสังขาริก จึงกล่าวว่า กรรมที่เป็นอสังขาริกย่อมให้วิปากที่
เป็นอสังขาริกไม่ให่วิปากที่เป็นสังขาริก แม้กรรมที่เป็นสังขาริกก็ย่อมให้
วิปากเป็นสังขาริกเท่านั้นไม่ให้วิปากเป็นอสังขาริก และพระเถระนี้ไม่กล่าว

จิตนิยามโดยชวนะ แต่ย่อมกล่าวนิยามแห่งเวทนาโดยอารมณ์ เพราะเหตุนั้น
ในวาทะของท่านนี้นั้นแหละ แม้วิปากจิต ๑๒ ดวงก็ดี อเหตุกจิต ๘ ดวงก็ดี
ชื่อว่า แนวทางแห่งวิปากจิต ๑๒ ดวง.

ในแนวทางวิปากจิตนั้น มีนัยต่อไปนี้

ก็เมื่ออสังขาริกจิตเป็นติเหตุกะสหระตด้วยโสมนัสทำกรรมแล้ว บุคคล
ผู้ถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิตเช่นนั้นนั้นแหละ ถึงการเจริญวัยแล้ว เมื่ออิฏฐารมณ์
มาสู่คลองจักขุทวารแล้ว โมฆวาระ ๓ ย่อมมีโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง
เหมือนกัน ในถกว่าด้วยจิตเหล่านั้น จิต ๑๓ ดวง เหล่านี้ คือ กุศลวิปาก
๔ ดวง อกุศลวิปากที่สหระตด้วยโสมนัส ๔ ดวง และกิริยาจิต ๕ ดวง
ดวงใดดวงหนึ่ง เมื่อชวนะจิตเสพอารมณ์สุดแล้ว ก็ตั้งอยู่เป็นตทารมณ์ ติเหตุก-
จิตที่เป็นอสังขาริกซึ่งสหระตด้วยโสมนัสก็ดี อเหตุกจิตที่เป็นเหตุกเป็นอสัง-
ขาริกก็ดี ก็ย่อมตั้งอยู่เป็นตทารมณ์นั้นแหละ ด้วยอาการอย่างนี้ ในจักขุทวาร
ของบุคคลนั้นจึงเป็นวิปากจิต ๔ ดวง เข้าถึงการนับเป็น ๕ ดวง คือ วิปากจิต
๓ ดวง มีจักขุวิญญาณเป็นต้น และตทารัมมณจิต ๒ ดวง

อนึ่ง ครั้นเปลี่ยนเวทนาไปโดยอารมณ์แล้ว อุเบกขาสหคตจิต ๑๒ ดวง
คือ กุศลวิปาก ๔ ดวง อกุศลวิปาก ๔ ดวง กิริยาจิต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง
เมื่อชวนะเสพอารมณ์เสร็จแล้ว จิตที่เป็นติเหตุกอสังขาริกสหระตด้วยอุเบกขา
ก็ดี วิปากจิต อสังขาริก เหตุกะก็ดี ก็เกิดขึ้นเป็นตทารัมมณะ ด้วยประการ
ฉะนี้ ในจักขุทวารของบุคคลนั้นก็เข้าถึงการนับได้ ๓ ดวงเหล่านี้ คือ สันติ-
รณจิตสหระตด้วยอุเบกขา และตทารัมมณจิต ๒ ดวงเหล่านี้ จิต ๓ ดวง
เหล่านั้น กับจิต ๕ ดวงก่อนรวมเป็น ๘ ดวง แม้ในโสตทวารเป็นต้นก็ได้
ทวารละ ๘ ดวง เมื่อกรรมอันเจตนาดวงหนึ่งทำแล้ว จิต ๔๐ ดวงถ้วน้อม

เกิดขึ้น. แต่เมื่อถือเอาจิตที่ยังมิได้ถือเอาที่ได้จิต ๑๒ ดวง คือ ในจักขุทวาร ๘ ดวง ในโสตวิญญานเป็นต้นอีก ๔ ดวง. ในข้อนั้นพึงทราบมูลวงศ์ ภาวังก์ที่เป็นไปและกลาอันเปรียบด้วยมะม่วงและนิยามโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ เมื่อกรรมอันกุศลจิตที่เป็นสสังขาริก เหตุกะสหระคด้วยโสมนัสกระทำแล้วก็ดี เมื่อกรรมอันอสสังขาริกและสสังขาริกเป็นเหตุกะสหระคด้วยอุเบกขาทำแล้วก็ดี ก็นัยนี้แหละ.

ความอุปมาเรื่องเครื่องหีบอ้อยท่านกล่าวว่า ไม่ได้ใน ๒ ข้อนี้ เมื่อกรรมอันกุศลจิตที่เป็นสสังขาริกเหตุกะสหระคด้วยโสมนัสทำแล้วก็ดี เมื่อกรรมอันอสสังขาริกและสสังขาริก ที่เป็นเหตุกะสหระคด้วยอุเบกขาทำแล้วก็ดี ก็มีนัยนี้เหมือนกัน ด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านี้ ท่านกล่าววาระว่า เหตุกุปปฏิสนธิย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นเหตุกะ ดังนี้.

ส่วนวาระ **อเหตุกุปปฏิสนธิ ย่อมมี** ดังนี้ พึงทราบอย่างนี้ เมื่อกรรมอันกุศลญาณวิปยุต ๔ ดวงกระทำแล้ว บัณฑิตไม่ควรกล่าวว่า เป็นปฏิสนธิเช่นกับกรรมที่อเหตุกมโนวิญญานธาตุที่เป็นกุศลวิบากที่สหระคด้วยอุเบกขาถือปฏิสนธิ ตั้งแต่ต้นไปพึงทราบว่า ความเกิดขึ้นแห่งจิตที่มีอิฏฐารมณ์บ้าง อิฏฐัมชฌัตตารมณ์บ้าง ตามที่กล่าวโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ จริงอยู่ ในวาทะของพระเถระนี้ ชวนะประมวลมาเป็นพวกเดียวกันย่อมเสพอารมณ์ ถ้อยคำที่เหลือทั้งหมดมีอาทิว่า ชวนะนี้จิตอุปาทะไร ย่อมกำหนดไว้โดยความเป็นกุศล หรืออกุศล โดยนัยที่กล่าวไว้ในที่นั้น ๆ นั้นแหละ แนวทางกล่าวด้วยวิบาก ๑๒ ดวง กับวิบากจิต ๑๐ ดวง อเหตุกะ ๘ ดวง ในวาทะของพระมหาทตตะเถระผู้อยู่ในโมรวาปี จบแล้วด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

วิบากจิต ๑๐ ดวงในวาทะพระมหาธรรมรักจิตเถระ

บัดนี้ เป็นเรื่องว่าด้วยวิบากจิต ๑๐ ดวง ในวาทะของพระธรรมรักจิตเถระต่อไป. ในวาทะนั้น ปัญหาในเมืองสาเกต และการแสดงส่วนข้างมาก เป็นไปตามปกติที่นั่นแหละ ส่วนการแสดงนี้แตกต่างกันคือ

กรรมที่เป็นติเหตุกะ ย่อมให้วิบากเป็นติเหตุกะจิตบ้าง ให้วิบากเป็นเหตุจิตบ้าง ให้วิบากเป็นอเหตุจิตบ้าง. **กรรมที่เป็นเหตุเหตุกะ** ย่อมไม่ให้วิบากเป็นติเหตุจิตเท่านั้น แต่ให้วิบากจิตนอกนี้. **ด้วยกรรมที่เป็นติเหตุกะ** ปฏิสนธิย่อมเป็นติเหตุจิตเท่านั้น ไม่เป็นเหตุเหตุกะหรืออเหตุจิต. **ด้วยกรรมที่เป็นเหตุเหตุกะ** ปฏิสนธิย่อมเป็นเหตุเหตุกะและอเหตุจิต ไม่เป็นติเหตุจิต. **กรรมที่เป็นอสังขาริก** ย่อมให้วิบากที่เป็นอสังขาริกเท่านั้น ไม่ให้วิบากเป็นสังขาริก. **แม้กรรมที่เป็นสังขาริก** ก็ให้วิบากที่เป็นสังขาริกเท่านั้น ไม่ให้วิบากเป็นอสังขาริก. เวทนาพึงเปลี่ยนไปด้วยอารมณ์ ขวนจิตก็ย่อมเสพอารมณ์ เล่นไปในกลุ่มเดียวกันนั่นแหละ บัณฑิตพึงกล่าวอธิบายจิตทั้งหลายตั้งแต่ต้นต่อไป.

ในข้อนั้น พึงทราบกถาดังต่อไปนี้

บุคคลหนึ่ง ทำกรรมด้วยกุศลจิตดวงที่หนึ่ง เขาย่อมถือปฏิสนธิด้วยวิบากจิตดวงที่หนึ่งเท่านั้น. ปฏิสนธิจิตนี้เป็นเช่นกับกรรมที่กระทำ. เมื่อบุคคลนั้นเจริญวัยแล้ว เมื่ออิฏฐารมณ์มาสู่คลองในจักขุทวาร โมฆวาระ ๓ ย่อมมีโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ ลำดับนั้น เมื่อเวลาสิ้นสุดลงแห่งขวนจิตที่สหระคด้วยโสมนัส ๑๓ ตามที่กล่าวในหนหลังนั่นแหละ ดวงใดดวงหนึ่งของบุคคลนั้นเสพอแล้ว วิบากจิตดวงที่หนึ่งเท่านั้นย่อมเป็นตทารมณ์. วิบากจิตนั้นได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ มูลภวังค์ และตทารัมมณะ ด้วยอาการอย่างนี้ จิตทั้งหลายของเขา

ย่อมเข้าถึงการนับได้ ๔ ดวง คือ วิบากจิต ๓ ดวง (ตามลำดับ) มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น และตารัมมณะในเวลาสิ้นสุดลงแห่งจิตขวนะที่สหระคด้วยอุเบกขา ๑๒ ดวง โดยนัยที่กล่าวในอภิญญมัจฉัตตารมณฺ์ ในหนหลังนั่นเอง ดวงใด ดวงหนึ่งเสพอแล้ว จิตที่เป็นคิเหตุกะอสังขริกที่สหระคด้วยอุเบกขาก็ตั้งอยู่ในความเป็นตารัมมณฺ์. วิบากจิตนั้นได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ อาคันตุกภวังค์ และ ตารัมมณะ จิตของเขาจึงนับได้ ๒ อย่าง คือ อุเบกขาสหระคสันตริณจิต และ ตารัมมณะดวงนี้. วิบากจิต ๒ ดวงนี้กับวิบากจิต ๔ ดวงก่อน จึงรวมเป็น วิบากจิต ๖ ดวง ด้วยประการฉะนี้ แม้ในโสตทวารเป็นต้นก็ได้วิบากจิตทวาร ๖ เพราะฉะนั้น เมื่อกรรมอันเจตนาดวงเดียวทำกุศลแล้ว วิบากจิต ๓๐ ดวงถ้วน ย่อมเกิดขึ้นในทวาร ๕ ว่าด้วยการนับจิต (ถือเอา) ที่ยังมีได้นับ ย่อมได้วิบาก จิต ๑๐ ดวง คือ ในจักขุทวาร ๖ ดวง ในโสตวิญญาณเป็นต้น ๔ ดวง. ข้อเปรียบเทียบกับผลมะม่วงและนิยามกถาเป็นไปตามเดิมแน่นอนแหละ.

เมื่อกรรมอันกุศลจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ แม้กระทำแล้ว วิบากจิตก็มี ประมาณเท่านี้ และย่อมมี ด้วยประการฉะนี้. แม้ในกรรมที่อุเบกขาสหระคจิต ๔ ดวง กระทำแล้ว ถิ่นนี้เหมือนกัน. ถิ่นในวาทะนี้ พึงแสดงอภิญญมัจฉัตตารมณฺ์ก่อน ภายหลังจึงเปลี่ยนเวทนาด้วยอภิญญารมณฺ์. ในข้อนั้น ข้อเปรียบเทียบกับผลมะม่วงและนิยามกถาเป็นไปตามเดิมเหมือนกัน แต่ไม่ได้ข้อเปรียบเทียบกับว่าด้วยข้อหีบอ้อย บัณฑิตพึงกล่าวอเหตุกจิต ๘ ดวงทั้งหมดให้พิสดารตั้งแต่นี้ว่า ก็เมื่อว่าโดยกุศล เมื่อกรรมอันญาณวิปยุตจิต ๔ ดวงทำแล้ว ดังนี้ เป็นต้น.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ วิบากจิต ๑๐ ดวง กับอเหตุกจิต ๘ ดวง ในวาทะของพระมหาธรรมรักจิตเถระ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า วาตะของพระเถระทั้ง ๓ เหล่านี้ ของรูปไหนควรถือเอา.

ตอบว่า ไม่ควรถือเอาของท่านรูปไหนโดยส่วนเดียว แต่ควรถือเอา
วาตะของท่านทั้งหมดที่ถูกต้อง.

ด้วยว่า ในวาตะของพระเถระรูปแรกท่านประสงค์จัดประเภทจิตที่เป็น
สังขาร (มีการชักจูง) และอสังขาร (ไม่มีการชักจูง) โดยความต่างกันแห่ง
ปัจจัย ด้วยเหตุนี้ ในวาตะพระเถระรูปที่หนึ่งนี้ ท่านจึงกล่าวถึงทางแห่ง
วิบาก ๑๖ ดวง ด้วยสามารถแห่งพระเสกขะและปุณฺณ ถือเอาวิบากที่เป็น
สสังขารของกุศลที่เป็นอสังขารซึ่งเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่ทุรพล และวิบากที่เป็น
อสังขารของกุศลที่เป็นสสังขาร ซึ่งเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่มีกำลังละกิริยาขวนะ
ทั้งหลายแม้ได้อยู่แล้วกำหนดตทารัมมณะด้วยกุศลขวนะทั้งหลาย กำหนดเวทนา
ด้วยอารมณ์ ก็ในวาตะของพระเถระที่หนึ่งนี้ ท่านแสดงตทารัมมณะอันใด
อันเป็นเหตุวิบากเท่านั้น ในที่สุดแห่งอกุศลขวนจิต ตทารัมมณะนั้นท่าน
ไม่แสดงไว้ในวาตะนอกนี้เลย เพราะฉะนั้น ในวาตะของท่านนั้น ตทารัมมณะ
ที่เป็นเหตุวิบากนั้น ในวาตะของพระเถระที่หนึ่งนั้น และตทารัมมณะที่เป็น
สเหตุวิบากที่กล่าวไว้ในวาตะนอกนี้นั้น วาตะทั้งหมดนี้ย่อมได้ในอธิการแม้
เหมือนกัน.

ข้อนี้ มีนัยดังต่อไปนี้

ก็ในกาลใด อกุศลจิตเสพอารมณฺในระหว่าง ๆ (สลับวิถีกัน) แห่ง
กุศลขวนจิตทั้งหลายในกาลนั้น ตทารัมมณะเป็นสเหตุก็จะพึงรับอารมณ์ ใน
ที่สุดแห่งอกุศลขวนจิต เหมือนกับรับอารมณ์เนื่อง ๆ ในที่สุดแห่งกุศลขวนจิต
นั้นแหละ ในกาลใดอกุศลจิตเกิดติดต่อกันไปไม่ขาดสาย ในกาลนั้น อเหตุ-
วิบากจึงควรเป็นตทารัมมณะ พึงถือเอาข้อที่ถูกต้องในวาตะของพระเถระรูปที่หนึ่ง
อย่างนี้ก่อน.

ก็ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๒ ท่านประสงค์จัดประเภทจิตที่เป็น
อสังขารและสสังขารของกุศล ด้วยเหตุนี้ ในวาทะที่ ๒ นี้ จึงกล่าวถึงวิบาก
จิต ๑๒ ดวง ด้วยอำนาจฐานะที่รวมกันเท่านั้น ซึ่งสมควรแก่การเกิดขึ้นแก่
พระเสกขะพระอเสกขะและปุณฺณแม่ทั้งหมด โดยถือเอาวิบากจิตที่เป็นอสังขาริก
ของกุศลจิตที่เป็นอสังขาริกอย่างเดียว และวิบากจิตที่เป็นสสังขาริกของกุศลที่
เป็นสสังขาริกอย่างเดียว ไม่กระทำการกำหนดตทารัมมณะโดยชวนจิต. แต่ใน
วาทะที่ ๒ นี้ เมื่อชวนจิตเป็นติเหตุกะสิ้นสุดลง ตทารัมมณะก็สมควรเป็นเหตุ-
กะ เมื่อชวนจิตเป็นทุเหตุกะสิ้นสุดลง ทารัมมณะสมควรเป็นทุเหตุวิบากจิต
เมื่อชวนจิตอันเป็นอเหตุกะสิ้นสุดลง ตทารัมมณะจิตสมควรเป็นอเหตุวิบาก
จิต แต่ข้อนี้ท่านมิได้จำแนกไว้. ก็คำที่ควรถือเอาถูกต้องในวาทะที่ ๒ มีด้วย
ประการฉะนี้.

แม้ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๓ ท่านก็ประสงค์จัดสสังขาริกจิตและ
อสังขาริกจิตของกุศลนั้นแหละ เพราะคำที่กล่าวว่า กรรมที่เป็นติเหตุกะย่อม
ให้วิบากเป็นติเหตุกะบ้าง ให้วิบากเป็นทุเหตุกะบ้าง ให้วิบากเป็นอเหตุกะบ้าง
ดังนี้ ควรเป็นแม้ตทารัมมณะที่เป็นอสังขาริกติเหตุกะบ้าง เป็นอสังขาริกทุเหตุกะ
บ้าง ของปฏิสนธิจิตที่เป็นอสังขาริกติเหตุกะ แต่ท่านไม่แสดงตทารัมมณะนั้น
แสดงแต่ตทารัมมณะที่เป็นเช่นเดียวกับติเหตุจิตเท่านั้น ตทารัมมณะนั้นไม่สม
กับลัทธิที่แสดงเหตุข้างมากในเบื้องต้น การที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ เพื่ออธิบาย
ถึงแนวทางแห่งวิบากจิต ๑๐ ดวงเท่านั้น แต่ตทารัมมณะแม่นอกนี้ก็ยังได้นั้น
แหละ ควรถือเอาข้อที่ถูกต้องแม้ในวาทะที่ ๓ อย่างนี้.

อนึ่ง วาทะนี้แม้ทั้งหมดเป็นถ้อยคำว่าด้วยตทารัมมณะหมายเอาวิบาก
ของกรรมอันให้เกิดปฏิสนธิเท่านั้น แต่เพราะพระบาลีว่า สเหตุกภวฺกฺขุสฺส

อนนฺตรปจฺจโย (ภวํกัถึเป็นสเหตุกจิตเป็นอนันตรปจฺจโย) ดังนี้ ตทา-
รัมมณจิตที่เป็นสเหตุกวิบากย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ปฏิสนธิที่เป็นสเหตุกจิตด้วย
กรรมต่าง ๆ กัน วิธีแห่งการเกิดขึ้นของตทารัมมณะนั้น จักแจ่มแจ้งในมหา-
ปกรณ์แล.

กล่าวด้วยกามาวจรกุศลวิบากจิต จบ

รูปาวจรวิบาก

[๔๑๗] **ธรรมเป็นอัพยากถุ** เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ
อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌานที่มีปฐวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศล
กรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุ

ธรรมเป็นอัพยากถุ เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุทุติยฌาน
ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ

บรรลุปัญจมณาน ที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิก-
เขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลบรรลุปัญจมณานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์
ไม่สุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรม
อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิก-
เขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นอัปายากฤต ฯลฯ

รูปาวจรวิบาก จบ

อรุปาวจรวิบาก

[๔๑๘] ธรรมเป็นอัปายากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ เพราะก้าวล่วงรูป-
สัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิสัญญา เพราะไม่มนสิ-
การซึ่งนันทตสัญญา จึงบรรลุดุคฺคตมณาน อันสหระคด้วยอากาศานัญจายตน-
สัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ
ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลเพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะ
ความดับไปแห่งปฏิสัญญา เพราะไม่มนสิการซึ่งนันทตสัญญา จึงบรรลु
จตุตมณานอันสหระคด้วยอากาศานัญจายตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะ
ละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว
นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นอัปายากฤต.

[๔๑๙] ธรรมเป็นอัปยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุณภูมิ เพราะก้าวล่วง
อากาสนัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถมานอันสหระคด้วยวิญ-
ญาณัญญาตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ใน
สมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลเพราะก้าวล่วงอากาสนัญญาตนะโดยประการทั้งปวง
จึงบรรลุจุดตถมาน อันสหระคด้วยวิญาณัญญาตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข
เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะอรุณาวจรกุศลกรรมอันได้
ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปยากฤต.

[๔๒๐] ธรรมเป็นอัปยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุณภูมิ เพราะก้าวล่วง
วิญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถมาน อันสหระคด้วย
อากัญญาตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ใน
สมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลเพราะก้าวล่วงวิญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง
จึงบรรลุจุดตถมาน อันสหระคด้วยอากัญญาตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข
เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะอรุณาวจรกุศลกรรมอันได้
ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๒๑] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุณภูมิ เพราะก้าวล่วง
อาภิชฌาจิตตยณะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุตตมมาน อันสหระคด้วย
เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมย์นั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลเพราะก้าวล่วงอาภิชฌาจิตตยณะโดยประการทั้งปวง
จึงบรรลุจุตตมมาน อันสหระคด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ไม่มีทุกข์
ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะอรุณาวจรกุศลกรรม
อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

อรุณาวจรวิบาก จบ

อรรถกถาแสดงรูปาวจรวิบากเป็นต้น

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะแสดงวิบากจิตที่เป็นรูปาวจร
เป็นต้น จึงเริ่มตรัสว่า กตเม ธมฺเม อพฺยากตา (ธรรมอันเป็นอภัยกถุค
เป็นไฉน) เป็นต้นอีก.

พึงทราบวินิจฉัยในธรรมอันเป็นอภัยกถุคต่อไป

กามาวจรวิบากย่อมเป็นเหมือนกันบ้าง ไม่เหมือนกันบ้างกับกุศลจิต
ของคน เพราะฉะนั้น วิบากจิตของกุศลนั้น ท่านจึงมิได้จำแนกให้เป็นวิบาก

คล้ายตามกุศล. ส่วนรูปาวจรวิบาก และอรุปาวจรวิบาก ย่อมเป็นเช่นเดียวกับ
กุศลของตน เหมือนเงาทั้งหลายมีเงาข้าง ม้า และต้นไม้เป็นต้น ย่อมเป็นเช่น
ข้างม้าและต้นไม้เป็นต้นนั้นแหละ ดังนั้น ท่านจึงจำแนกทำให้คล้ายตามกุศล.

อนึ่ง กามาวจรกุศล ย่อมให้วิบากในกาลบางครั้งบางคราวก็ได้ ส่วน
รูปาวจรกุศล และอรุปาวจรกุศลย่อมให้วิบากเฉพาะอัฏฐกภาพในภพที่สองทีเดียว
โดยไม่มีอันตราย แม้เพราะเหตุนี้ ท่านจึงจำแนกให้เป็นเช่นกับกุศลนั้นแหละ
คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยที่กล่าวในกุศลนั้นแล.

ส่วนความแตกต่างกันมีดังนี้.

พึงทราบประเภทมีปฏิปทาเป็นต้น และความเป็นหินจิต ปณิตจิต
และมัชฌิมจิต เพราะการมาแห่งฉานในรูปาวจรวิบาก และอรุปาวจรวิบาก
เหล่านี้. แต่วิบากเหล่านี้ไม่มีอธิปไตย เพราะไม่ทำกรรมมีฉันทะเป็นต้น
ดวงใดดวงหนึ่งให้เป็นฐระเกิดขึ้นแล.

รูปาวจรวิบากและอรุปาวจรวิบาก จบ

โลกุตตวิบาก

วิบากแห่งมรรคจิต ดวงที่ ๑

มหานัย ๒๐

สุทธกปฏิบัติ

[๔๒๒] ธรรมเป็นอภัยกถา เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมรรค เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมรรค ชนิดสุญฺญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฺญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลมรรคเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทริยฺ์ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถา.

[๔๒๓] ธรรมเป็นอภัยกถา เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมรรค เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากกาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก
เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัย
ใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทรีย์ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๒๔] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์น สังคจากกาม สังคจาก
กุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ ภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากกาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก
เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทรีย์ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๒๕] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ
บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุ
ปัญจฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล
ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ เป็น

ทุกขาปฏิบัติทาทัณธาภิณฺญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขา-
ปฏิบัติทาทัณธาภิณฺญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณธาภิณฺญา ดังนี้
กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณธาภิณฺญา ดังนี้ วิบาก
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๒๖] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็นทุกขาปฏิบัติทาจิปปาภิณฺญา ฯลฯ
เป็นสุขาปฏิบัติทาทัณธาภิณฺญา ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิณฺญา ฯลฯ บรรลุ
ทุติยฉาน ฯลฯ บรรลุตติยฉาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฉาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉาน
 ฯลฯ บรรลุปัญจฉาน เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด
ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิณฺญา ดังนี้ วิบาก
 ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิณฺญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็น
สุขาปฏิบัติทาจิปปาภิณฺญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิณฺญา ดังนี้
กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิณฺญา ดังนี้ วิบาก ผัสสะ
 ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

สุทธกปฏิบัติทา จบ

สุทธกัณฺฐกัณฺโณ

[๔๒๖] ธรรมเป็นอภัยกถา เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์ สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน ฌานสุทธกัณฺโณ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฉะฌาน ฌานสุทธกัณฺโณ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉะฌานเป็นโลกุตระอัน
อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มี
ในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถา.

[๔๒๗] ธรรมเป็นอภัยกถา เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์ สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน ฌานสุทธกัณฺโณ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฉะฌาน ฌานอนิมิตตะ ฯลฯ อันเป็นวิบ เพราะกุศลฉะฌานโลกุตระอัน
ได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มี
ในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๒๕] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบืองตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๓๐] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบืองตัน บรรลุตุคตฌาน ฯลฯ บรรลุตุคตฌาน ฯลฯ บรรลุตุคตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัจจฆมฌาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

สุททิกสุญญตะ จบ

สุญญตปฏิบัติ

[๔๓๑] ธรรมเป็นอภัยกถา เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมรรคเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมรรค ชนิดสุญญต เป็นทุกขาปฏิบัติ ทานธัมมิก ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมรรค ชนิดสุญญต เป็นทุกขาปฏิบัติ ทานธัมมิก ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลมรรคเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถา.

[๔๓๒] ธรรมเป็นอภัยกถา เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมรรคเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมรรค ชนิดสุญญต เป็นทุกขาปฏิบัติ ทานธัมมิก ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมรรค ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทานธัมมิก ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลมรรคเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๓๓] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุนิเบ็องคັນ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธาณิญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธาณิญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉะฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๓๔] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุนิเบ็องคັນ บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธาณิญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธาณิญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธาณิญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธาณิญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธาณิญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธาณิญา ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๓๕] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมรรคเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ
จิตปาฏิญาณ ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทันทธาญาณ ฯลฯ ชนิด
สุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติจิตปาฏิญาณ ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุ
ตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน
ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติจิตปาฏิญาณ ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ดังนี้ กุศล
 ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติจิตปาฏิญาณ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิด
สุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติจิตปาฏิญาณ ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ
เป็นสุขาปฏิบัติจิตปาฏิญาณ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติ
จิตปาฏิญาณ ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติจิตปาฏิญาณ
ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

สุญญตปฏิบัติ จบ

สุทธกอัปปณิหิตะ

[๔๓๖] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมรรคเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ ฯลฯ อยู่ใน

สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ ปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานอันเป็น โลกุตระอันทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุ

[๔๓๗] ธรรมเป็นอัพยากถุ เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์น สังคจากาม สังคจาก อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม เป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ ปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุ.

[๔๓๘] ธรรมเป็นอัพยากถุ เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์น สังคจากาม สังคจาก อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานชนิดอัปปณิหิตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด

ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระ
กุศลได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาทุกต.

[๔๓๕] ธรรมเป็นอัพยาทุกต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น บรรลุตุตยฌาน ฯลฯ
บรรลุตุตยฌาน ฯลฯ บรรลุตุตตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุ
ปัญจฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิด
อัปปณิหิตะ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิด
อนิมิตตะ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ
ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาทุกต.

สุทธกัปปณิหิตะ จบ

อัปปณิหิตปฏิปทา

[๔๔๐] ธรรมเป็นอัพยาทุกต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สังคจากาม สังคจาก

อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา-
ทันธากิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณฺญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก
เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากฤต.

[๔๔๑] ธรรมเป็นอัพยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบืองตัน สังคจากาม สังคจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา-
ทันธากิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณฺญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก
เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากฤต.

[๔๔๒] ธรรมเป็นอัพยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบืองตัน สังคจากาม สังคจาก

อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา-
ทันธากิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณฺญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก
เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๔๓] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ
บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุ
ปัญจฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณฺญา ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณฺญา
ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณฺญา ดังนี้
กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณฺญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ
ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณฺญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ
เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณฺญา ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๔๔] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้นสังคจากาม สังคจาก

อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา
จิปปาภิญญา ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาทัฬหยาภิญญา ฯลฯ ชนิด
อัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ฯลฯ บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุ
ตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน
ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล
ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ฯลฯ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ
ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขา-
ปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปา-
ภิญญา ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

อัปปณิหิตปฏิบัติทา จบ

[๔๔๕] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสติปัญฐานเป็น
โลกุตระ ฯลฯ เจริญสัมมัปธานเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอิทธิบาทเป็น
โลกุตระ ฯลฯ เจริญโพชฌงค์เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสังขะเป็นโลกุตระ
ฯลฯ เจริญสมณะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญธรรมเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญขันธ
เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอายตนะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญธาตุเป็นโลกุตระ
ฯลฯ เจริญอาหารเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญผัสสะเป็นโลกุตระ ฯลฯ
เจริญเวทนาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสัญญาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญเจตนา
เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญจิตเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก

นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุนิเบ็องคัน สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณญา ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็น
ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตตะ
อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาทุกต ฯลฯ

มหานัย ๒๐ จบ

[๔๔๖] ธรรมเป็นอัพยาทุกต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตตะ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุนิเบ็องคัน สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณญา
เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตตะ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว
นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาทุกต.

[๔๔๗] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญमानเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา
เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อันเป็นวิบาก เพราะกุศลมานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว
นั้นแล อยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๔๘] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญमानเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา เป็น
ฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี
 ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลมานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้ แล้วได้เจริญไว้
แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๔๕] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉฬภังการเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น บรรลุดุติยฉฬภังการ ฯลฯ
บรรลุตติยฉฬภังการ บรรลุตตตฉฬภังการ บรรลุปฐมฉฬภังการ บรรล
ปัจฉิมฉฬภังการ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธวิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสูญญะ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธวิญญา
เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธวิญญา เป็น
ฉันทาธิปไตย ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธวิญญา
เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธวิญญา เป็น
ฉันทาธิปไตย ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติาทันธวิญญา
เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ฆัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยภักต.

[๔๕๐] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญญาณเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติปภาภิญญา เป็น
ฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติปภาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นสุขา-
ปฏิบัติปภาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ บรรลุตุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน
 ฯลฯ บรรลุตตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปญจฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติปภาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ
ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติปภาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ
เป็นสุขาปฏิบัติปภาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ

เป็นสุขาปฏิปทาจิปปากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ เป็นสุขา-
ปฏิปทาจิปปากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ
เป็นสุขาปฏิปทาจิปปากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๕๑] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมุมิเบื้องต้น สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศล
ฉานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๕๒] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมุมิเบื้องต้น สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นจันตาทิบัติ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศล-
ฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๕๓] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์น สังคจากาม สังคจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นจันตาทิบัติ ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นจันตาทิบัติ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศล-
ฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๕๔] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ
บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุ
ปัญจฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นจันตาทิบัติ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล
ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นจันตาทิบัติ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็น

ฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก
 ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ
เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๕๕] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญमानเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์ สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา-
ทันธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมมาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อันเป็นวิบาก เพราะกุศลมานอันเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้
แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยใด ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต

[๔๕๖] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญमानเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์ สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา-
ทันธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อันเป็นวิบาก เพราะฌานอันเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว
นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

[๔๕๖] ธรรมเป็นอภัยกฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์น สังคจากาม สังคจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ
ทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอัปปลิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี
อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานอันเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญ
ไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

[๔๕๗] ธรรมเป็นอภัยกฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ
บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุ
ปัญจฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา

เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๕๕] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิปไตย ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิปไตย ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิปไตย ฯลฯ บรรลุทุติยฉาน ฯลฯ บรรลุตติยฉาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฉาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉาน ฯลฯ บรรลุปัญจฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิปไตย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๖๐] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานอันเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๖๑] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถา.

[๔๖๒] ธรรมเป็นอภัยกถา เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบืองตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นจันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นจันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถา.

[๔๖๓] ธรรมเป็นอภัยกถา เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบืองตัน บรรลุตุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นจันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นจันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นจันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นจันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นจันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นจันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถา.

[๔๖๔] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา-
ทันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี
 ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉะฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญ
ไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๖๕] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา-
ทันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉะฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว
นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

[๔๖๖] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมรรคเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมรรค ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทานธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมรรค ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทานธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลมรรคเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต .

[๔๖๗] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมรรคเบื้องต้น บรรลุทุติยมรรค ฯลฯ บรรลุตติยมรรค ฯลฯ บรรลุจตุตถมรรค ฯลฯ บรรลุปฐมมรรค ปัญจมรรค ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทานธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทานธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทานธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทานธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทานธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ

ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

[๔๖๘] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ
ทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทา
พันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทา
พันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทา
พันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ บรรลุทุติยฉาน ฯลฯ บรรลุตติยฉาน ฯลฯ บรรลุ
จตุตถฉาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉาน ฯลฯ บรรลุปัญจฉาน ชนิดอัปปณิหิตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาพันธากิณญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

[๔๖๙] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสติปัญญาเป็น
โลกุตระ ฯลฯ เจริญสัมมปชานเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอิทธิบาทเป็น

โลกุตระ ฯลฯ เจริญอินทรีย์เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญพละเป็นโลกุตระ
 ฯลฯ เจริญโพชฌงค์เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสังขะเป็นโลกุตระ ฯลฯ
 เจริญสมณะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญธรรมเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญขันธ
 เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอายตนะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญธาตุเป็นโลกุตระ
 ฯลฯ เจริญอาหารเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญผัสสะเป็นโลกุตระ ฯลฯ
 เจริญเวทนาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสัญญาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญเจตนา
 เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญจิตเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
 นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์ สัจจจากาม สัจจจาก
 อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญา
 เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
 ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
 ปฐมฌาน ฌนิตสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญา ฯลฯ ฌนิตอนิมิตตะ
 ฯลฯ ฌนิตอัปปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ เป็น
 จิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี อันเป็นวิบาก เพราะกุศลจิตเป็นโลกุตระ
 อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
 มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาทุกต.

วิปากแห่งมรรคจิตดวงที่ ๑ จบ

วิปากแห่งมรรคจิตดวงที่ ๒ ดวงที่ ๓ และดวงที่ ๔

[๔๙๐] ธรรมเป็นอภัยกถา เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญจนเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อบรรลุภูมิที่ ๒ เพื่อความเบาบางแห่งกามราคะและพยาบาท ฯลฯ เพื่อบรรลุภูมิที่ ๓ เพื่อละกามราคะและพยาบาทไม่ให้มีเหลือ ฯลฯ เพื่อบรรลุภูมิที่ ๔ เพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ไม่ให้มีเหลือ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑา ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญาตาวินทรี ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑา ฯลฯ อันเป็นวิปาก เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญาตาวินทรี ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมย์นั้น

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถา.

[๔๙๑] ผัสสะ มีในสมย์นั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมย์นั้น อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมย์นั้น ฯลฯ

อัญญาตาวินทรี มีในสมย์นั้น เป็นไฉน ?

ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด ซึ่งธรรมทั้งหลายที่รู้ทั่วถึงแล้ว นั้น ๆ ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย

ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคันคืด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรคในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า อัญญาตาวิสุทธิมีในสมัยนั้น ฯลฯ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อันใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

โลกุตตรวิบาก จบ

อรรถกถาแสดงโลกุตตรวิบาก

แม้โลกุตตรวิบาก พระองค์ก็ทรงจำแนกกระทำให้คล้อยตามกุศลนั้นแหละ เพราะเป็นเช่นเดียวกับโลกุตตรกุศล. แต่เพราะเตภูมิกุศलय่อมสั่งสมย่อมยังวิภูษะให้เจริญด้วยอำนาจแห่งจตุติและปฏิสนธิ ฉะนั้น ในวิบากแห่งโลกุตตรกุศลนั้น จึงตรัสไว้ว่า เพราะกุศลมานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ดังนี้ ส่วนโลกุตระแม้ถูกวิบากนั้นสั่งสมไว้ ก็ย่อมคลายความสั่งสม แม้ตนเองก็ไม่สั่งสมไว้ด้วยอำนาจจตุติและปฏิสนธิ เพราะเหตุนี้ ในวิบากโลกุตตรกุศลนั้น จึงไม่ตรัสไว้ (ในข้อที่ ๔๒๒) ว่า เพราะได้กระทำ

ไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว แต่ตรัสว่า เพราะได้กระทำไว้แล้ว เพราะได้เจริญไว้แล้ว ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในพระบาลี (ที่ตรัสไว้ในข้อ ๔๒๗) มีคำว่า **สุญญตะ** เป็นต้น ว่ามรรคยอมได้ชื่อเพราะเหตุ ๓ คือ เพราะการบรรลุ ๑ เพราะคุณของคน ๑ เพราะอารมณ์ ๑ ก่อน. **สุญญตะ**นี้ข้าพเจ้าให้พิสดารไว้ในอธิการแห่งกุศลในหนหลังแล้ว. ในอธิการนั้น มรรคยอมได้ชื่อโดยคุณของคนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง โดยปริยายแห่งพระสูตร ก็ปริยายนี้เป็นปริยายเทศนา ส่วนอภิธรรมกถาเป็นนิปปริยายเทศนา เพราะฉะนั้น ในนิปปริยายเทศนา^๑ จึงไม่ได้ชื่อโดยคุณของคน หรือโดยอารมณ์ แต่ยอมได้ชื่อโดยการบรรลุอย่างเดียว เพราะการบรรลุเท่านั้นเป็นฐานะ การบรรลุ^๒นั้นมี ๒ อย่าง คือ บรรลุวิปัสสนา และบรรลุมรรค.

ในการบรรลุสองอย่างนั้น การบรรลุวิปัสสนาเป็นฐานะในฐานะที่มรรคปรากฏแล้ว การบรรลุมรรคเป็นฐานะที่ผลปรากฏแล้ว แม้คำทั้งสองนี้ ข้าพเจ้าก็กล่าวไว้ในหนหลังเหมือนกัน. ในบรรดาฐานะทั้งสองนั้น นี่เป็นฐานะที่ผลปรากฏแล้ว เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า การบรรลุเป็นฐานะ^๓ในฐานะนี้.

ก็มรรค^๔นี้นั้นชื่อว่า **สุญญตะ** เพราะการบรรลุแล้วยังเรียกได้แม้ว่า อนิมิตตะ อปฺปณฺหิตะ เพราะคุณของคน และเพราะอารมณ์ เพราะฉะนั้น ตนเองตั้งอยู่ในฐานะที่บรรลุได้แล้ว จึงให้ชื่อ ๓ อย่างแก่ผลของตน. ให้ชื่ออย่างไร ? ก็ว่า มรรคนี้เป็น**สุญญตมรรค** มีชื่ออันได้มาด้วยอำนาจแห่งการบรรลุอย่างเดียวเท่านั้น เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่บรรลุได้เอง เมื่อจะให้ชื่อแก่ผลของตน จึงได้ทำชื่อว่า **สุญญตะ** ก็**มรรคสุญญตะและอนิมิตตะ*** เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่บรรลุได้เองเมื่อจะให้ชื่อ จึงได้ทำชื่อว่า อนิมิตตะ. มรรค-

* น่าจะเป็นอนิมิตตมรรคอย่างเดียว

สุญญตะและอัปณิหิตะ* เพราะตั้งอยู่ในฐานะพึ่งบรรลุได้เอง เมื่อจะให้ชื่อผลของตน จึงได้ทำชื่อว่า อัปณิหิตะ ก็ชื่อ ๓ อย่าง เหล่านั้นย่อมได้โดยนัยนี้ ในผลจิตในลำดับแห่งมรรคเท่านั้น หาใช่ได้ในเวลาใช้ผลสมบัติในเวลาอื่นไม่. แต่ว่าในเวลาภายหลัง ย่อมอาจเพื่อเห็นได้ด้วยวิปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น. อนึ่ง ผลทั้ง ๓ กล่าวคืออนิมิตตะ อัปณิหิตะ สุญญตะ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนาของพระโยคาวจรที่ออกแล้ว ๆ ญาณเหล่านั้นนั้นแหละของผลทั้ง ๓ นั้น มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น มีสังขารเป็นอารมณ์ชื่อว่า อนุโลมญาณ.

ก็แม้ในอัปณิหิตมรรค ที่ท่านกล่าวไว้ในสุญญตมรรค ก็มีนัยนี้เหมือนกัน จริงอยู่ อัปณิหิตมรรคนั้นมีชื่ออันได้แล้วด้วยอำนาจแห่งการบรรลุอย่างเดียวเท่านั้น เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่พึ่งบรรลุได้เอง เมื่อจะให้ชื่อผลของตน จึงได้ทำชื่อว่า อัปณิหิตะ มรรคที่เป็นอัปณิหิตะและอนิมิตตะ เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่พึ่งบรรลุได้เอง เมื่อจะให้ผลของตนจึงได้ทำชื่อว่า อนิมิตตะ มรรคที่เป็นอัปณิหิตะและสุญญตะ เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่พึ่งบรรลุได้เอง เมื่อจะให้ชื่อผลของตน จึงได้กระทำชื่อว่า สุญญตะ ชื่อทั้ง ๓ แม้เหล่านี้ย่อมได้โดยนัยนี้ในผลจิตในลำดับเท่านั้น ไม่ใช่ได้ในกาลอื่นอีก คือในเวลาใช้ผลสมบัติ.

ในนิพเทศแห่งวิปากจิตนี้ พึงทราบวิปากจิตทั้งหลายมีคุณ ๓ อย่าง ด้วยกุศลจิต อย่างนี้. เหมือนอย่างว่า กุศลจิตอันเป็นไปในภูมิ ๓ ย่อมไม่อาจยังวิปากของตนให้ได้อริบัติ ฉันทใด โลกุตระกุศลทั้งหลายย่อมเป็นฉันทนั้นห้ามมิได้ เพราะเหตุไร ? เพราะเวลาที่ประกอบกรรมของกุศลเป็นไปในภูมิ ๓ เป็นอย่างหนึ่ง เวลาให้วิปากก็เป็นอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนี้ กุศลอันเป็นไปใน
* น่าจะเป็นอัปณิหิตมรรคอย่างเดียว

ภูมิ ๓ นั้น จึงไม่ยังวิบากของตนให้ได้ซึ่งอริบดี. ส่วนโลกุตระทั้งหลาย เมื่อศรัทธานั้น เมื่อวิริยะนั้น เมื่อสตินั้น เมื่อสมาธินั้น เมื่อปัญญานั้น ยังไม่เข้าไปสงบ (คือยังเป็นไป) ก็ย่อมได้วิบากในลำดับแห่งมรรคนั้นนั้นแหละ ไม่ผิดพลาด ด้วยเหตุนั้น โลกุตระกุศลนั้นจึงอาจยังวิบากของตนให้ได้ซึ่งอริบดี.

เหมือนอย่างว่า ในที่ที่เขาก่อไฟไว้กองน้อย เมื่อไฟดับแล้วเท่านั้น อากาศร้อนก็ดับไม่มีอะไร ๆ แต่เมื่อเอาโคมัยโปรยไปรอบ ๆ ดับกองไฟใหญ่ที่โพล่งขึ้นแล้ว อากาศคือความร้อน ย่อมไม่สงบลงทันที จันใด ข้อนี้ก็จันนั้นเหมือนกัน คือ ขณะแห่งกรรม (การทำ) ในกุศลเป็นไปในภูมิ ๓ เป็นอย่างหนึ่ง ขณะแห่งวิบากเป็นอย่างหนึ่ง เหมือนเวลาที่อากาศคือความร้อนดับไปแห่งไฟกองน้อย เพราะฉะนั้น กุศลอันเป็นไปในภูมิ ๓ นั้นจึงไม่อาจเพื่อยังวิบากของตนให้ได้ซึ่งอริบดี ส่วนโลกุตระกุศล เมื่อศรัทธานั้น ฯลฯ เมื่อปัญญานั้นยังไม่เข้าไปสงบ ผลก็เกิดขึ้นในลำดับแห่งมรรคทันที เพราะฉะนั้น โลกุตระกุศลนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมยังวิบากของตนให้ได้ซึ่งอริบดี ดังนี้ ด้วยเหตุนั้น ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า อริบดีไม่มีในวิบากจิต เว้นแต่โลกุตระ ดังนี้.

ว่าด้วยอัญญาตาวิสุทธิในโลกุตระวิบากดวงที่ ๔

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศแห่งผลซึ่งเกิดแต่มรรคที่ ๔ ต่อไป

คำว่า อัญญาตาวิสุทธิ ได้แก่ อินทรีย์ของท่านผู้รู้ทั่วถึง คือผู้มีญาณกิจสำเร็จในสัจจะ ๔ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะให้สำเร็จอรรถแห่งความเป็นใหญ่ในภายในธรรมทั้งหลายที่รู้ทั่วถึง คือมีกิจอันสำเร็จในสัจจะ ๔ อันรู้แล้ว แท่งตลอดสัจจะ ๔ แล้วดำรงอยู่.

แม้ในนิทเทสวารแห่งอัญญาตาวิสุทธินั้น คำว่า **รู้ทั่วถึงแล้ว** ได้แก่ รู้แล้วดำรงอยู่. คำว่า **ธรรมทั้งหลาย** ได้แก่ ในภายในแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย. บทว่า **อญญา** (ความรู้ทั่ว) ได้แก่ ความรู้ทั่วถึง. คำว่า **ความรู้ชัด** กิริยาที่รู้ชัด เป็นต้น มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. บทว่า **มคฺคํ มคฺคปริยาปนํ** (องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค) อธิบายว่า เป็นองค์มรรคในผล และนับเนื่องในองค์มรรคในผล.

อีกอย่างหนึ่ง ในโลกุตรวิบากนี้ มีปกิณกะดังนี้

อินทรีย์ถึงฐานะเดียวมีอย่างหนึ่ง อินทรีย์ถึงฐานะหกมีอย่างหนึ่งและอินทรีย์ถึงฐานะเดียวมีอีกอย่างหนึ่งมีอธิบายว่า **กือนัญญัตถัญญัสตามิติดินทริย** อย่างเดียวถึงฐานะหนึ่ง คือ **โสดาปัตติมรรค**. **อัญญินทริย**หนึ่งถึงฐานะ ๖ คือ ผลเบื้องต่ำ ๓ มรรคเบื้องบน ๓. **อัญญาตาวิสุทธิ**หนึ่ง ถึงฐานะหนึ่ง คือ **อรหัตผล**.

ว่าโดยอรรถในมรรคและผลทั้งหมด ได้ตรัสอินทรีย์อันเป็นโลกุตระไว ๖๔ คือ มรรคและผลอย่างละ ๘ อินทรีย์ แต่ในพระบาลีเป็นอินทรีย์ ๗๒ เพราะทำมรรคและผลอย่างละ ๙ อินทรีย์. ในมรรคก็ตรัสว่า **มคฺคังคะ** (องค์แห่งมรรค) แม้ในผลก็ตรัสว่า **มคฺคังคะ** (องค์แห่งมรรค). ในมรรคตรัสว่า **โพชฌงค์** (องค์แห่งการตรัสรู้) แม้ในผลก็ตรัสว่า **โพชฌงค์**. แม้ในขณะแห่งมรรคก็ตรัสว่า **อารติ วิรติ** (ความมดเว้น). แม้ในขณะแห่งผลก็ตรัสว่า **อารติ วิรติ**.

บรรดามรรคและผลเหล่านั้น **มรรค** ชื่อว่า **มรรค** โดยความเป็นมรรคนั่นเอง. ส่วนผล ชื่อว่า **มรรค** เพราะอาศัยมรรค. แม้จะกล่าวว่า **องค์แห่งผลนับเนื่องในผล** ดังนี้ก็ควร.

ในมรรค ตรัสเรียกว่า สัมโพชนงค์ เพราะอรรถว่า เป็นองค์
แห่งบุคคลผู้ตรัสรู้. ในผล ตรัสเรียกว่า สัมโพชนงค์ เพราะอรรถว่า
เป็นองค์แห่งผู้ตรัสรู้แล้ว. ในมรรค ตรัสว่า อารติ วิรติ ด้วยอำนาจ
ความงดเว้นอารมณ์นั่นเอง. ในผล ตรัสว่า อารติ วิรติ ด้วยอำนาจความ
งดเว้นนั้นแหละ.

กล่าวด้วยโลกุตรวิบาก จบ

อกุศลวิบากอัพยาทุกต

[๔๗๒] ธรรมเป็นอัพยาทุกต เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้น
ฯลฯ

โสตวิญญาณเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ

ฆานวิญญาณเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ

ชีวหาวิญญาณเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ

กายวิญญาณเป็นวิบาก สหระคด้วยทุกข มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้วได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ
เวทนา สัญญา เจตนา จิต ทุกข เอกัคคตา มนินทรีย์ ทุกจินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้ในใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปายากฤต

[๔๗๓] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องในสมัยนั้น
อันใด นี่ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น

เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางกาย ความทุกข์ทางกาย อันเกิดแต่สัมผัสแห่งกาย-
วิญญาณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส
กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า เวทนามีในสมัยนั้น ฯลฯ

ทุกข์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
เป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่
กายสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า ทุกข์มีในสมัยนั้น ฯลฯ

ทุกขินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
เป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่
กายสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า ทุกขินทรีย์มีในสมัยนั้น ฯลฯ หรือ
นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อันใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปายากฤต.

[๔๗๔] กิขันธ ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓ ผัสสะ ๑
ฯลฯ กายวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือ
นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อันใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปายากฤต ฯลฯ

[๔๗๕] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา จีvitินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัย
เกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น
นี้ชื่อว่า สังขารขันธมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปายากฤต.

[๔๗๖] ธรรมเป็นอัปายากฤต เป็นไฉน ?

มโนธาตุ เป็นวิบาก สหระกด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ
มีโณฏฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรม
อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา
จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ จีvitินทรีย์
มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปายากฤต.

[๔๗๗] กิขันธ ๔ อายุคณะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓
ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนธาตุ ๑ ธรรมายคณะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปายากฤต ฯลฯ

[๔๗๘] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา จีvitินทรีย์ หรือนามธรรม
ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ มีอยู่ใน
สมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขันธมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๗๕] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์
ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะอภิสลกรรม
อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา
จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุปกนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต ฯลฯ

[๔๘๐] ก็ขั้น ๔ อายตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓
ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๘๑] สังขารจันท์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรม
ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาจันท์ สัญญาจันท์ วิญญาณจันท์ มีอยู่ใน
สมัยนั้น นี่ชื่อว่า สังขารจันท์มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

อภิสลวิบากอัพยากถุต จบ

อรรถกถาแสดงอกุศลวิบาก

เบื้องหน้าแต่โลกุตรวิบากนี้ต่อไป เป็นอกุศลวิบากจิต ๙ ดวง เหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ รวม ๕ ดวง มโนธาตุ ๑ ดวง และมโนวิญญาณธาตุ ๑ ดวง โดยพระบาลี และอรรถกถาเหมือนกับกุศลวิบากจิตตามที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ.

จริงอยู่ กุศลวิบากเหล่านั้นมีกรรมเป็นปัจจัยอย่างเดียว อกุศลวิบากเหล่านี้ ก็มีกรรมเป็นปัจจัย.

อนึ่ง กุศลวิบากเหล่านั้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นอิฏฐารมณ์ และอิฏฐัมมัตถคารมณ. อกุศลวิบากเหล่านี้ ย่อมเป็นไปในอนิฏฐารมณ์และอนิฏฐัมมัตถคารมณ.

อนึ่ง ในกุศลวิบากเหล่านั้น กายวิญญาณจิตสหระคด้วยสุข. แต่ในอกุศลวิบากเหล่านี้ กายวิญญาณจิตสหระคด้วยทุกข์.

อนึ่ง ในกุศลวิบากเหล่านั้น มโนวิญญาณธาตุสหระคด้วยอุเบกขา ย่อมให้ผลในฐานะทั้ง ๕ เริ่มต้นแต่ปฏิสนธิของคนตาบอดแต่กำเนิดเป็นต้นในพวกมนุษย์. แต่ในอกุศลวิบากเหล่านี้ เมื่ออกุศลจิต ๑๑ อย่าง^๑ ประกอบกรรมไว้แล้ว ก็ทำกรรมนิमित และคตินิमितทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เป็นอารมณ์แล้ว ย่อมให้ผลในฐานะทั้ง ๕ อย่างนี้ คือ

๑. ให้ผลปฏิสนธิในอบาย ๔

๒. ให้ผลเป็นภวังคตลอดอายุตั้งแต่วาระที่สอง^๒

๑. เว้นโมหมูลจิตสัมปยุตด้วยอุทธัจจะ

๒. วาระแรก ได้แก่ ปฏิสนธิกาล

๓. ให้ผลเป็นสันติระณะในปัญจวิญญาณวิถิในอนิฏฐารมณฺ์ และ
อนิฏฐมฺัชฌัตตารมณฺ์

๔. ให้ผลเป็นตพารมมณะในทวาร ๖ ในอารมณฺ์มีกำลัง

๕. ให้ผลเป็นจุตจิตฺตในมรณกาล.

จบกล่าวด้วยอุทฺทลวิปาก

กามาวจรกิริยา

[๔๘๒] ธรรมเป็นอัพยาทุกฺต เป็นไฉน ?

มโนธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิปาก
สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณฺ์ ฯลฯ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณฺ์ หรือ
ปรารภอารมณฺ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมย์ใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต
วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา มนินทริยฺ์ อุปกจินทริยฺ์ จีวิตินทริยฺ์
มีในสมย์นั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมย์นั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาทุกฺต.

[๔๘๓] กิञฺช ๔ อายตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทริยฺ์ ๓
ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมย์นั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมย์นั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาทุกฺต ฯลฯ

[๔๘๔] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรม
ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ มีอยู่ใน
สมัยนั้น นี่ชื่อว่า สังขารขันธมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๘๕] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่
กรรมวิบาก สหระคด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์
หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา
จิต วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธินทรีย์ มนินทรีย์
โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่
อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๘๖] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น
อันใด นี่ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น ฯลฯ

เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธินทรีย์ สมาธิพละ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า เอกัคคตามีในสมัยนั้น ฯลฯ

วิริยินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น

ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ
ความประทับประคองธุระ วิริยะ อินทรีย์คือวิริยะ วิริยพละ ในสมัยนั้น
อันใด นี่ชื่อว่า วิริอินทรีย์มีในสมัยนั้น

สมาธิอินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
อินทรีย์คือสมาธิ สมาธิพละ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สมาธิอินทรีย์มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๘๗] กัจจันต์ ๔ อายุคนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๕
ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายคนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต ฯลฯ

[๔๘๘] สังขารจันท์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา วิริอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาจันท์ สัญญา-
จันท์ วิญญาณจันท์ มีอยู่ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่า สังขารจันท์มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต ฯลฯ

[๔๘๙] สังขารเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรม-
วิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือ
ปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต

วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ อุป-
จิตินทรีย์ จีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด
มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๕๐] ก็ขั้น ๔ อายุคณะ ๒ ชาติ ๓ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๕

ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายคณะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ หรือนามธรรม
ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค ฯลฯ

[๔๕๑] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์
จีวิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาขันธ สัญญา-
ขันธ วิญญาณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขันธมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๕๒] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรม-
วิบาก สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรม
เป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส
สัมปยุตด้วยญาณ... เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส
วิปยุตจากญาณ... เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...
เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...
เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ ... เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง
ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ... เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วย

อุเบกขา วิปยุตจากญาณ... เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปยากฤต.

[๔๕๓] อัปยากฤตมูล คือ อโลกะ ฯลฯ อัปยากฤตมูล คือ อโทสะ
ฯลฯ อัปยากฤตมูล คือ อโมหะ ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปยากฤต.

กามาวจรกิริยา จบ

อรรถกถาแสดงกิริยาอัปยากฤต

ว่าด้วยมโนธาตุที่เป็นกิริยาจิต

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าประสงค์จะทรงจำแนกกิริยาอัปยากฤต
(มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิต) จึงเริ่มตรัสพระบาลีมีอาทิว่า กตเม ธมฺมา
อပ္ปยากตา (ธรรมเป็นอัปยากฤตเป็นไฉน) ต่อไป.

บรรดาบทอัปยากฤตเหล่านั้น บทว่า กิริยา ได้แก่ สักว่ากระทำ.
จริงอยู่ ในกิริยาจิตทุกดวงที่เดียว กิริยาจิตใดไม่ถึงความเป็นชวนะ กิริยาจิต
นั้นย่อมไม่มีผล เหมือนดอกไม้ล้ม* กิริยาจิตใดถึงความเป็นชวนะ กิริยาจิตนั้น
ก็ไม่มีผล เหมือนดอกไม้ที่ต้นมีรากขาดแล้ว ย่อมเป็นเพียงการกระทำเท่านั้น
เพราะเป็นไปด้วยอำนาจยังกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า กิริยา
(การกระทำ).

* บาลีว่า วาตปฺปฬิ วิย คงหมายถึงดอกไม้ไร้ประโยชน์

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า เนว กุสลาเนากุสลา (ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล) เป็นต้นต่อไป.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า **ไม่ใช่กุศล** เพราะความไม่มีกุศลเหตุกล่าวคือ กุศลมูล. ที่ชื่อว่า **ไม่ได้กุศล** เพราะความไม่มีอกุศลเหตุ กล่าวคืออกุศลมูล ที่ชื่อว่า **ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล** (เนว กุสลาเนากุสลา) เพราะความไม่มี กุศลและอกุศลเป็นปัจจัย ไม่มีแม้โยนิโสมนสิการ และอโยนิโสมนสิการ. ที่ชื่อว่า **ไม่ใช่ธรรมวิบาก** เพราะไม่มีเหตุให้เกิดขึ้นกล่าวคือกุศลและอกุศล.

ในนิเทศแห่งเอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นกิริยามโนธาตุแม้นี้ ย่อมได้เพียง การตั้งอยู่ในปวัตติกาลเท่านั้น จริงอยู่จิต ๑๗ ดวงเหล่านี้ คือ

ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ดวง

มโนธาตุ ๓ ดวง

มโนวิญญาณธาตุ ๓ ดวง

วิจิกิจฉาสหคจิต ๑ ดวง

เพราะความที่จิตเหล่านี้เป็นสภาพพुरुพล จึงไม่ได้ในพระบาลีว่า **สณฺหิตี อวฺภูจฺจิตฺติ** (ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมันอยู่แห่งจิต) เป็นต้น. คำที่เหลือทั้งหมด พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในนิเทศแห่งวิบากมโนธาตุ เว้นแต่ฐานแห่ง การเกิดขึ้น. เพราะจิตนั้น (มโนธาตุที่เป็นวิบาก) ย่อมเกิดขึ้นในลำดับ ปัญจวิญญาณ. แต่มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิตนี้ ย่อมเกิดก่อนทุกดวงในปวัตติกาล ในวิถีแห่งปัญจทวาร.

ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือว่า ในจักขุทวารก่อน เมื่อรูปารมณ์ทั้งหลาย อันเป็นอภิสารมณ์ อภิสัมผัสตารมณ์ อนภิสารมณ์ และอนภิสัมผัสตารมณ์ อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งกระทบประสาท มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิตก็รับอารมณ์นั้น

ยังกว้างทำให้เปลี่ยนไปเกิดขึ้น เป็นไปก่อนด้วยอำนาจแห่งอาวัชชนะ แม้ใน
โสตทวารเป็นต้น ก็นั่นแหละ.

มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิต จบ

ว่าด้วยมโนวิญญาณธาตุเป็นกิริยาจิตสหคตด้วยโสมนัส

จิตนี้ในพระบาลีว่า มโนวิญญาณธาตุ อุปปนฺนา โหติ ฯเปฯ

โสมนัสสหคตา (มโนวิญญาณเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และ
ไม่ใช่กรรมวิบาก สหคตด้วยโสมนัส) ดังนี้ เป็นจิตเฉพาะบุคคลไม่ทั่วไป
แก่สัตว์เหล่าอื่นนอกจากพระชินาสพท่านั้น ย่อมได้ในทวาร ๖.

จริงอยู่ ในจักขุทวาร พระชินาสพเห็นที่อันสมควรแก่การทำความ
เพียรยอมถึงโสมนัสด้วยจิตนี้. ในโสตทวาร ท่านถึงที่ซึ่งควรแก่การจำแนก
แจกกันทะ เมื่อบุคคลผู้ละโมบทำเสียงดังถือเอาอยู่ ท่านก็ถึงโสมนัสด้วยจิตนี้
ว่า ตัณหาเป็นเหตุให้หวั่นไหวชื่อเห็นปานนี้เราจะได้แล้วดังนี้. ในฆานทวาร
เมื่อพระชินาสพบูชาพระเจดีย์ด้วยของหอม หรือดอกไม้ก็ถึงโสมนัสด้วยจิตนี้.
ในชีวาทวาร พระชินาสพแบ่งบิณฑบาตที่ถึงพร้อมด้วยรสที่ได้มานั้นอยู่
ก็ถึงโสมนัสด้วยจิตนี้ว่า สาราณียธรรม (ธรรมที่ควรระลึกถึง) เราม่าเพ็ญ
แล้วหนอ ดังนี้. ในกายทวาร พระชินาสพบำเพ็ญอุกฤษมาจาริกวัตรอยู่ ก็ถึง
โสมนัสด้วยนี้ว่า กัวัตรของเราเต็มรอบแล้ว ดังนี้ พระชินาสพยอมได้ใน
ปัญจทวารอย่างนี้ก่อน.

แต่ในมโนทวารจิตของพระชินาสพยอมเกิดขึ้นปรารภอดีตและอนาคต
จริงอยู่ พระตถาคตทรงระลึกถึงเหตุที่ทรงกระทำแล้วในครั้งที่พระองค์เสวย
พระชาติเป็นโชติปาละ เป็นท้าวมณฑลเทวราช และเป็นกัณหาบาสเป็นต้น จึงทรง

กระทำการแย้มให้ปรากฏ ก็การระลึกล้วนเป็นกิจ (หน้าที่) ของบุพเพนิวาสญาณ และสัพพัญญุตญาณ ก็ในเวลาสิ้นสุดแห่งความเป็นไปของญาณทั้งสองเหล่านั้น จิตดวงนี้ย่อมเกิดระาแรง. ในอนาคต พระองค์ก็ได้ทรงทำการแย้มให้ปรากฏว่า จักมีพระปัจเจกพุทธะ มีเสียงดังเสียงพิณ มีเสียงดังตะโพน ดังนี้ ก็การระลึกล้วนเป็นกิจของอนาคตังสญาณ และสัพพัญญุตญาณ ก็ในเวลาสิ้นสุดแห่งความเป็นไปของญาณทั้งสองเหล่านั้น จิตนี้ย่อมเกิดระาแรง.

ก็ในนิเทศวารแห่งหสิตุปบาทจิตนี้ ทรงตั้งเอกกคตาแห่งจิตไว้ถึงสมาธิพละ เพราะมีกำลังกว่าอเหตุกจิตที่เหลือ ถึงวิริยะก็ทรงตั้งไว้ถึงวิริยพละ แต่เพราะในอุเทศมิได้ตรัสไว้ว่า สมาธิพละย่อมมี วิริยพละย่อมมี ดังนี้ชื่อว่า พละ (สติพละ วิริยพละ) ทั้งสองนี้จึงไม่มีด้วยอรรถว่าเป็นกำลัง ก็เพราะจิตดวงนี้ไม่ใช่กุศลจิต ไม่ใช่อกุศลจิต ฉะนั้นจึงไม่ตรัสตั้งไว้ว่าเป็นพละ ดังนี้ และเพราะจิตดวงนี้ไม่ใช่พละโดยนิปปริยาย (โดยตรง) ฉะนั้นแม้ในสังคหวารก็ได้ตรัสว่า ทั้ง ๒ (สติพละ วิริยพละ) เป็นพละดังนี้ คำที่เหลือทั้งหมดพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในนิเทศอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่สหรคด้วยโสมนัสสนั่นแหละ.

ว่าด้วยมโนวิญญูณธาตุเป็นกิริยาจิตสตรีกตด้วยอุเบกขา

บทว่า อุเบกขาสหคต (มโนวิญญูณธาตุสหรคด้วยอุเบกขา)

อธิบายว่า จิตดวงนี้ทั่วไปแก่สัตว์ผู้มีจิตทุกจำพวกในภพทั้ง ๓ ชื่อว่า ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้มีจิตบางพวกหาไม่ แต่ว่า เมื่อเกิดในปัญจทวารย่อมทำวิญญูพนกิจ เกิดในมโนทวารย่อมทำอาวัชชนกิจ เมื่อสาธารณญาณ (ญาณที่ไม่ทั่วไปแก่สัตว์อื่น) ๖ ย่อมรับอารมณ์อันจิตนี้รับแล้วเหมือนกัน.

จิตนี้ ชื่อว่า มหาช* (ช้างใหญ่) จินชื่อ่ว่า สิ่งที่ไม่เป็นอารมณ์
ของจิตนี้มิได้มี เมื่อคำถามว่า จิตที่มีใช้สัพพัญญุตญาณ แต่ชื่อว่ามกคิอย่าง
สัพพัญญุตญาณเป็นจิตดวงไหน ? ฟังตอบว่า จิตดวงนี้ (มโนวิญญูณธาตุ
เป็นกิริยาจิตสหรัคด้วยอุเบกขา) คำที่เหลือในจิตนี้ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้
ในจิตดวงก่อน (มโนวิญญูณธาตุเป็นกิริยาจิตสหรัคด้วยโสมนัส) นั้นแหละ
กีนหสนจิต (มโนวิญญูณธาตุเป็นกิริยาจิตสหรัคด้วยโสมนัส) นั้น ทรง
จำแนกสังขารชั้นมีองค์ ๕ เพราะมีปีติ แต่ในจิตดวงนี้ ทรงจำแนกสังขารชั้น
มีองค์ ๘ เพราะไม่มีปีติ.

ว่าด้วยมหากิริยาจิต ๘ ดวง

บัดนี้ มหากิริยาจิต ๘ ดวง นั้นแหละของกุศลเหล่าใด กิริยาจิต
เหล่านั้นเกิดขึ้นแล้ว เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระชินาสพ เพราะฉะนั้น มหา-
กิริยาจิตเหล่านั้น ฟังทราบโดยนัยตามที่กล่าวในกุศลนิทเทศนั้นแหละ

ว่าด้วยหสนจิต ๑๓ ดวง

บัณฑิต ฟังยังหสนจิตให้ตั้งประชุมลงในที่นี้.

ถามว่า ก็นหสนจิตเหล่านี้ มีเท่าไร ?

ตอบว่า มี ๑๓ ดวง.

จริงอยู่ ปุณฺณ ข้อมหัวเราะด้วยจิต ๘ ดวง คือ

กุศลจิตสหรัคด้วยโสมนัส ๔ ดวง

อกุศลสหรัคด้วยโสมนัส ๔ ดวง

พระเสกขะ ข้อมหัวเราะด้วยจิต ๖ ดวง คือ

กุศลจิตที่สหรัคด้วยโสมนัส ๔ ดวง

อกุศลจิตที่สหรัคด้วยโสมนัสไม่ประกอบด้วยทิกฺขุ ๒ ดวง

* ฉบับนี้ว่า มหาราช นามคิ จิตฺติ แต่ของพม่าเป็น มหาช นามคิ จิตฺติ แปลตามฉบับ
ไทย

จิตนี้ชื่อว่า มหาราช ฉบับพม่าแปลว่า จิตนี้ ชื่อว่า ช้างใหญ่

พระจินาสพ ข้อมหัวเราะด้วยจิต ๕ ดวง คือ

หสิตุปบาทจิตสหระคด้วยโสมนัส ๑ ดวง

มหากิริยาจิตที่สหระคด้วยโสมนัส ๔ ดวง

รูปาวจรกิริยา

[๔๔๔] **ธรรมเป็นอัพยากถุ** เป็นไฉน ?

พระจินาสพเจริญรูปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล
และไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทัญญูธรรมสุขวิหาร สัจจจากาม สัจจจากอกุศล
ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวิกสิตเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุ ฯลฯ

[๔๔๕] **ธรรมเป็นอัพยากถุ** เป็นไฉน ?

พระจินาสพเจริญรูปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล
และไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทัญญูธรรมสุขวิหาร บรรลุดุคคิฌาน ฯลฯ บรรลุดุคคิฌาน ฯลฯ บรรลุดุคคิฌาน ฯลฯ บรรลุดุคคิฌาน
ที่มีปฐวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุ ฯลฯ

รูปาวจรกิริยา จบ

อรุปาวจรกิริยา

[๔๕๖] **ธรรมเป็นอัปยากฤต เป็นไฉน ?**

พระจันาสพเจริญอรุปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช้กรรมวิบาก แต่เป็นทิฏฐธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความอัสคังแห่งปฏิมสัญญา เพราะไม่มนสิการซึ่งนัตตสัญญา จึงบรรลุดุตตฌาน อันสหระคด้วยอากาสาณัญจายตนสัญญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปยากฤต.

[๔๕๗] **ธรรมเป็นอัปยากฤต เป็นไฉน ?**

พระจันาสพเจริญอรุปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช้กรรมวิบาก แต่เป็นทิฏฐธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอากาสาณัญจายตนะได้โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฌาน อันสหระคด้วยวิญญาณัญจายตนสัญญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปยากฤต.

[๔๕๘] **ธรรมเป็นอัปยากฤต เป็นไฉน ?**

พระจันาสพเจริญอรุปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช้กรรมวิบาก แต่เป็นทิฏฐธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะได้โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฌาน อันสหระคด้วยอาภิญญายตนสัญญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๔๕] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

พระชีนาสพเจริญอรูปาวจรฉาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่วิกรรมวิบาก แต่เป็นทิฏฐธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอาภิชญาญาณ-คนสัญญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๕๐๐] อภัยกถุคมูล คือ อโลกะ ฯลฯ อภัยกถุคมูล คือ อโทสะ ฯลฯ อภัยกถุคมูล คือ อโมหะ ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

อรูปาวจรกิริยา จบ

จิตตูปปาตกัณท์ จบ

อรรถกถาแสดงรูปาวจรอรูปาวจรกิริยา

พึงทราบวินิจฉัยนิตเทศแห่งรูปาวจรและอรูปาวจรกิริยาต่อไป

บทว่า **ทิฏฐิธมฺมสุขวิหาร** (เป็นแต่ทิฏฐธรรมสุขวิหาร) ได้แก่ เพียอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม คือ ในอรรถภาพนี้เท่านั้น. ในสมาบัติเหล่านั้น สมาบัติที่พระชีนาสพให้เกิดขึ้นในเวลายังเป็นปุถุชนมีอยู่ ตราบใดที่พระชีนาสพ ยังไม่เข้าสมาบัติอันนั้น สมาบัตินั้นก็เป็นกุศลนั้นแหละ เมื่อท่านเข้าสมาบัตินั้นแล้ว สมาบัตินั้นก็เป็นกิริยา แต่สมาบัติที่พระชีนาสพนั้นให้บังเกิดขึ้นใน

พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๒ - หน้าที่ 162

เวลาที่ท่านเป็นพระจิณาสพแล้ว สมบัตินั้นย่อมเป็นกิริยาเท่านั้น. คำที่เหลือทั้งหมด ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในกุศลนิเทศ เพราะเป็นเหมือนกับกุศลนั้น ฉะนั้นแล.

กล่าวด้วยจิตตูปปาตกัณฑ์

ในอัฐสาลินี ธรรมสังคกถา จบ

แต่บทอภัยกฤต (รูปและนิพพาน) ยังไม่จบก่อน

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์ จบ

รูปกัณฑ์

[๕๐๑] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็นโลกุตระ ได้แก่เวทนาจันท์ สัญญาจันท์ สังขารจันท์ วิญญาณจันท์ หนึ่ง ธรรมเหล่านี้เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๕๐๒] บรรดาธรรมเป็นอัพยากถุต รูปทั้งหมด เป็นไฉน มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นั้น นี้เรียกว่า รูปทั้งหมด.

มัตติกา

เอกกมัตติกา

[๕๐๓] รูปทั้งหมด ไม่ใช่เหตุ ไม่มีเหตุ วิปยุตจากเหตุ เป็นไป กับด้วยปัจจัย เป็นสังขตธรรม เป็นรูปธรรม เป็นโลกิยธรรม เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นอารมณ์ของโอฆะ เป็นอารมณ์ของโยคะ เป็นอารมณ์ของนิรวรณะ เป็นอารมณ์ของปรามาส เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นอัพยากตธรรม ไม่มีอารมณ์ ไม่ใช่เจตสิก วิปยุตจากจิต ไม่ใช่วิบากและไม่ใช่ธรรมเป็นเหตุแห่งวิบาก ไม่เศร้าหมอง แต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส ไม่ใช่ธรรมมีทั้งวิตกทั้งวิจาร์ ไม่ใช่ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจาร์ ไม่มีทั้งวิตกวิจาร์ ไม่ใช่ธรรมที่สหระคด้วยปีติ ไม่ใช่ธรรมที่สหระคด้วยสุข ไม่ใช่ธรรมที่สหระคด้วยอุเบกขา

อันโสคาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ไม่ประหาณ ไม่มีสัมปยุตตเหตุ
อันโสคาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ประหาณ ไม่เป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ
และไม่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน ไม่เป็นของเสกขบุคคลและไม่เป็นของอเสกข-
บุคคล เป็นปริตตธรรม เป็นกามาวจรธรรม ไม่ใช่รูปาวจรธรรม ไม่ใช่
อรูปาวจรธรรม เป็นปริยาป็นนธรรม ไม่ใช่่อปริยาป็นนธรรม เป็นอนิยตธรรม
เป็นอนิยานิกรรรม เป็นปัจจุบันนธรรมอันวิญญูณ ๖ พึงรู้ ไปเที่ยง
อันชราครอบงำแล้ว

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑ อย่างนี้.

เอกกมัตติกา จบ

ทุกมัตติกา

[๕๐๔] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๒

รูปเป็นอุปาทา [อุปาทายรูป] ก็มี รูปเป็นอนุอุปาทาก็มี

รูปเป็นอนุอุปาทินนะ^๑ ก็มี รูปเป็นอนุอุปาทินนะก็มี

รูปเป็นอุปาทินนูปาทานิยะ^๒ ก็มี รูปเป็นอนุอุปาทินนูปาทานิยะก็มี

รูปเป็นสนิทัตสนะ^๓ ก็มี รูปเป็นอนิทัตสนะก็มี

รูปเป็นสัปปฏิมะ^๔ ก็มี รูปเป็นอปปปฏิมะก็มี

รูปเป็นอินทรีย์ก็มี รูปไม่เป็นอินทรีย์ก็มี

รูปเป็นมหาภูตก็มี รูปไม่เป็นมหาภูตก็มี

รูปเป็นวิญญูตก็มี รูปไม่เป็นวิญญูตก็มี

๑. คำแปล เล่มที่ ๑ ข้อ ๑๒

๒. คำแปล...ข้อ ๑

๓. คำแปล...ข้อ ๓

๔. คำแปล...ข้อ ๓

รูปเป็นจิตตสมุฏฐานก็มี รูปไม่เป็นจิตตสมุฏฐานก็มี

รูปเป็นจิตตสทก* ก็มี รูปไม่เป็นจิตตสทกก็มี

รูปเป็นจิตตานุปริวัติ ก็มี รูปไม่เป็นจิตตานุปริวัติก็มี

รูปเป็นภายในก็มี รูปเป็นภายนอกก็มี

รูปหยาบก็มี รูปละเอียดก็มี

รูปไกลก็มี รูปใกล้ก็มี

รูปที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส
ก็มี

รูปเป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา
 ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณก็มี รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของ
จักขุวิญญาณก็มี

รูปเป็นที่อาศัยเกิดของโสตสัมผัส ฯลฯ ของมานสัมผัส ฯลฯ ของ
ชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัสก็มี รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัสก็มี

รูปเป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา
 ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาณก็มี รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกาย
วิญญาณก็มี

รูปเป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัสก็มี รูปไม่ใช่อารมณ์ของจักขุสัมผัสก็มี

รูปเป็นอารมณ์ของเวทนา อันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา
 ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณก็มี รูปไม่ใช่อารมณ์ของจักขุ-
วิญญาณก็มี

รูปเป็นอารมณ์ของโสตสัมผัส ฯลฯ ของมานสัมผัส ฯลฯ ของ
ชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัสก็มี รูปไม่ใช่อารมณ์ของกายสัมผัสก็มี

* คำแปล เล่มที่ ๑ ข้อ ๑๑

รูปเป็นอารมณ์ของเวทนา อันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา
ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญูณก็มี รูปไม่เป็นอารมณ์ของกายวิญญูณ
ก็มี

รูปเป็นจักขายตนะก็มี รูปไม่เป็นจักขายตนะก็มี

รูปเป็นโสตายตนะก็มี รูปไม่เป็นโสตายตนะก็มี

รูปเป็นฆานายตนะ ฯลฯ เป็นชีวนายตนะ ฯลฯ เป็นกายายตนะก็มี
รูปไม่เป็นกายายตนะก็มี

รูปเป็นรูปายตนะก็มี รูปไม่เป็นรูปายตนะก็มี

รูปเป็นสัททายตนะ ฯลฯ เป็นคันธายตนะ ฯลฯ เป็นรสายตนะ
ฯลฯ เป็นโผฏฐัพพายตนะก็มี รูปไม่เป็นโผฏฐัพพายตนะก็มี

รูปเป็นจักขุธาตุก็มี รูปไม่เป็นจักขุธาตุก็มี

รูปเป็นโสตธาตุ ฯลฯ เป็นฆานธาตุ ฯลฯ เป็นชีวนธาตุ ฯลฯ
เป็นกายธาตุก็มี รูปไม่เป็นกายธาตุก็มี

รูปเป็นรูปธาตุก็มี รูปไม่เป็นรูปธาตุก็มี

รูปเป็นสัทธาธาตุ ฯลฯ เป็นต้นธาตุ ฯลฯ เป็นรสธาตุ ฯลฯ
เป็นโผฏฐัพพธาตุก็มี รูปไม่เป็นโผฏฐัพพธาตุก็มี

รูปเป็นจักขุนทรีย์ก็มี รูปไม่เป็นจักขุนทรีย์ก็มี

รูปเป็นโสตินทรีย์ ฯลฯ เป็นฆานินทรีย์ ฯลฯ เป็นชีวนินทรีย์ ฯลฯ
เป็นกายินทรีย์ก็มี รูปไม่เป็นกายินทรีย์ก็มี

รูปเป็นอิตถินทรีย์ก็มี รูปไม่เป็นอิตถินทรีย์ก็มี

รูปเป็นปุริสินทรีย์ก็มี รูปไม่เป็นปุริสินทรีย์ก็มี

รูปเป็นชีวินทรีย์ก็มี รูปไม่เป็นชีวินทรีย์ก็มี

รูปเป็นกายวิญญูตักมี รูปไม่เป็นกายวิญญูตักมี
รูปเป็นวจิวิญญูตักมี รูปไม่เป็นวจิวิญญูตักมี
รูปเป็นอากาศธาตุกมี รูปไม่เป็นอากาศธาตุกมี
รูปเป็นอาโปธาตุกมี รูปไม่เป็นอาโปธาตุกมี
รูปเป็นรูปลหุตากมี รูปไม่เป็นรูปลหุตากมี
รูปเป็นรูปมหุตากมี รูปไม่เป็นรูปมหุตากมี
รูปเป็นรูปกัมมัญญูตากมี รูปไม่เป็นรูปกัมมัญญูตากมี
รูปเป็นรูปอุปยะกมี รูปไม่เป็นรูปอุปยะกมี
รูปเป็นรูปสันตติกมี รูปไม่เป็นรูปสันตติกมี
รูปเป็นรูปขรตากมี รูปไม่เป็นรูปขรตากมี
รูปเป็นรูปอนิจตากมี รูปไม่เป็นรูปอนิจตากมี
รูปเป็นกพพิงการาหารกมี รูปไม่เป็นกพพิงการาหารกมี
สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๒ อย่างนี้.

ทุกมัตติกา จบ

ติกมัตติกา

[๕๐๕] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๓

รูปภายในเป็นอุปาทา, รูปภายนอกที่เป็นอุปาทากมี, ที่เป็นอนุปาทา
ก็มี
รูปภายในเป็นอุปาทินนะ, รูปภายนอกที่เป็นอุปาทินนะก็มี, ที่เป็น
อนุปาตินนะก็มี

รูปภายในเป็นอนุปาทินุปาทานิยะ, รูปภายนอกที่เป็นอนุปาทินุปาทานิยะก็มี ที่เป็นอนุปาทินุปาทานิยะก็มี

รูปภายในเป็นอนิตัสสนะ, รูปภายนอกที่เป็นสนิตัสสหะก็มี, ที่เป็นอนิตัสสนะก็มี

รูปภายในเป็นสัปปภูชะ, รูปภายนอกที่เป็นสัปปภูชะก็มี, ที่เป็นอัปปภูชะก็มี

รูปภายในเป็นอินทรีย์, รูปภายนอกที่เป็นอินทรีย์ก็มี, ที่ไม่เป็นอินทรีย์ก็มี

รูปภายในไม่เป็นมหาภูต, รูปภายนอกที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี

รูปภายในไม่เป็นวิญญูติ, รูปภายนอกที่เป็นวิญญูติก็มี, ที่ไม่เป็นวิญญูติก็มี

รูปภายในไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน, รูปภายนอกที่เป็นจิตตสมุฏฐานก็มี, ที่ไม่เป็นจิตตสมุฏฐานก็มี

รูปภายในไม่เป็นจิตตสหาฏ, รูปภายนอกที่เป็นจิตตสหาฏก็มี, ที่ไม่เป็นจิตตสหาฏก็มี

รูปภายในไม่เป็นจิตตานุปริวัติ, รูปภายนอกที่เป็นจิตตานุปริวัติก็มี, ที่ไม่เป็นจิตตานุปริวัติก็มี

รูปภายในหยาบ, รูปภายนอกที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี

รูปภายในอยู่ใกล้, รูปภายนอกที่อยู่ไกลก็มี ที่อยู่ใกล้ก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส, รูปภายในเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ
ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณ, รูปภายในเป็นที่
อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณก็มี, ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของโสตสัมผัส ฯลฯ ของฆานสัมผัส
 ฯลฯ ของชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัส รูปภายในเป็นที่อาศัยเกิดของ
 กายสัมผัสก็มี ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัสก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ
ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาณ, รูปภายในเป็นที่อาศัย
เกิดของกายวิญญาณก็มี ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณก็มี

รูปภายในไม่ใช่อารมณ์ของจักขุสัมผัส, รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของ
จักขุสัมผัสก็มี, ที่ไม่ใช่อารมณ์ของจักขุสัมผัสก็มี

รูปภายในไม่ใช่อารมณ์ของเวทนา อันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ
ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณ, รูปภายนอกที่เป็น
อารมณ์ของจักขุวิญญาณก็มี, ที่ไม่ใช่อารมณ์ของจักขุวิญญาณก็มี

รูปภายในไม่ใช่อารมณ์ของโสตสัมผัส ฯลฯ ของฆานสัมผัส ฯลฯ
ของชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัส, รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของกายสัมผัส
ก็มี, ที่ไม่ใช่อารมณ์ของกายสัมผัสก็มี

รูปภายในไม่ใช่อารมณ์ของเวทนา อันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ ของ
สัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาณ, รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์
ของกายวิญญาณก็มี, ที่ไม่ใช่อารมณ์ของกายวิญญาณก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นจักขายตนะ, รูปภายในที่เป็นจักขายตนะก็มี, ที่ไม่เป็นจักขายตนะก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นโสตายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นฆานายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นชีวหายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นกายายตนะ, รูปภายในที่เป็นกายายตนะก็มี, ที่ไม่เป็นกายายตนะก็มี

รูปภายในไม่เป็นรูปายตนะ, รูปภายนอกที่เป็นรูปายตนะก็มี, ที่ไม่เป็นรูปายตนะก็มี

รูปภายในไม่เป็นสัททายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นคันธายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นรสายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นโณภูมัพพายตนะ ฯลฯ รูปภายนอกที่เป็นโณภูมัพพายตนะก็มี, ที่ไม่เป็นโณภูมัพพายตนะก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นจักขุธาตุ, รูปภายในที่เป็นจักขุธาตุก็มี, ที่ไม่เป็นจักขุธาตุก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นโสตธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นฆานธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นชีวหาธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นกายธาตุ. รูปภายในที่เป็นกายธาตุก็มี, ที่ไม่เป็นกายธาตุก็มี

รูปภายในไม่เป็นรูปธาตุ, รูปภายนอกที่เป็นรูปธาตุก็มี, ที่ไม่เป็นรูปธาตุก็มี

รูปภายในไม่เป็นสัทธาธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นคันธธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นรสธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นโณภูมัพพธาตุ, รูปภายนอกที่เป็นโณภูมัพพธาตุก็มี, ที่ไม่เป็นโณภูมัพพธาตุก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นจักขุนทรีย์, รูปภายในที่เป็นจักขุนทรีย์ก็มี, ที่ไม่เป็นจักขุนทรีย์ก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นโสดินทรีย์ ฯลฯ ไม่เป็นฆานินทรีย์ ฯลฯ ไม่เป็น
ชีวหินทรีย์ ฯลฯ ไม่เป็นกายินทรีย์, รูปภายในที่เป็นกายินทรีย์ก็มี, ที่ไม่เป็น
กายินทรีย์ก็มี

รูปภายในไม่เป็นอิตดินทรีย์, รูปภายนอกที่เป็นอิตดินทรีย์ก็มี, ที่ไม่
เป็นอิตดินทรีย์ก็มี

รูปภายในไม่เป็นปุริสินทรีย์, รูปภายนอกที่เป็นปุริสินทรีย์ก็มี, ที่ไม่
เป็นปุริสินทรีย์ก็มี

รูปภายในไม่เป็นชีวิดินทรีย์, รูปภายนอกที่เป็นชีวิดินทรีย์ก็มี, ที่ไม่
เป็นชีวิดินทรีย์ก็มี

รูปภายในไม่เป็นกายวิญญูติ, รูปภายนอกที่เป็นกายวิญญูติก็มี, ที่ไม่
เป็นกายวิญญูติก็มี

รูปภายในไม่เป็นวจิวิญญูติ, รูปภายนอกที่เป็นวจิวิญญูติก็มี, ที่ไม่
เป็นวจิวิญญูติก็มี

รูปภายในไม่เป็นอากาศธาตุ รูปภายนอกที่เป็นอากาศธาตุก็มี, ที่ไม่
เป็นอากาศธาตุก็มี

รูปภายในไม่เป็นอาโปธาตุ, รูปภายนอกที่เป็นอาโปธาตุก็มี, ที่ไม่เป็น
อาโปธาตุก็มี

รูปภายในไม่เป็นรูปลหุตา, รูปภายนอกที่เป็นรูปลหุตาก็มมี, ที่ไม่เป็น
รูปลหุตาก็มมี

รูปภายในไม่เป็นรูปมธุตา, รูปภายนอกที่เป็นมธุตาก็มมี, ที่ไม่เป็น
รูปมธุตาก็มมี

รูปภายในไม่เป็นรูปกัมมัณญูตา, รูปภายนอกที่เป็นรูปกัมมัณญูตาก็มมี,
ที่ไม่เป็นรูปกัมมัณญูตาก็มมี

รูปภายในไม่เป็นรูปอุปจยะ, รูปภายนอกที่เป็นรูปอุปจยะก็มี, ที่ไม่เป็นรูปอุปจยะก็มี

รูปภายในไม่เป็นรูปสันตติ, รูปภายนอกที่เป็นรูปสันตติก็มี, ที่ไม่เป็นรูปสันตติก็มี

รูปภายในไม่เป็นรูปชรรตา, รูปภายนอกที่เป็นรูปชรรตาก็มี, ที่ไม่เป็นรูปชรรตาก็มี

รูปภายในไม่เป็นรูปอนิจจตา รูปภายนอกที่เป็นรูปอนิจจตาก็มี, ที่ไม่เป็นรูปอนิจจตาก็มี

รูปภายในไม่เป็นกพพิงการาหาร, รูปภายนอกที่เป็นกพพิงการาหารก็มี ที่ไม่เป็นกพพิงการาหารก็มี

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๓ อย่างนี้.

ติกกมัตติกา จบ

จตุกกมัตติกา

[๕๐๖] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๔

รูปเป็นอุปาทา ที่เป็นอุปาทินนะก็มี, ที่เป็นอนุปาทินนะก็มี, รูปเป็นอนุปาทา ที่เป็นอุปาทินนะก็มี, ที่เป็นอนุปาทินนะก็มี

รูปเป็นอุปาทา ที่เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี, ที่เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะก็มี, รูปเป็นอนุปาทา ที่เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี, ที่เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะก็มี

รูปเป็นอุปาทา ที่เป็นสัปปฎิยะก็มี, ที่เป็นอัปฎิยะก็มี, รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นสัปปฎิยะก็มี, ที่เป็นอัปฎิยะก็มี

รูปเป็นอุปาทา ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี, รูปเป็นอนุปาทาที่หยาบ
ก็มี, ที่ละเอียดก็มี

รูปเป็นอุปาทา ที่อยู่ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี, รูปเป็นอนุปาทาที่อยู่ไกล
ก็มี ที่อยู่ใกล้ก็มี

รูปเป็นอุปาทินนะ ที่เป็นสนัตตสณะก็มี, ที่เป็นอนัตตสณะก็มี, รูป
เป็นอนุปาทินนะ ที่เป็นสนัตตสณะก็มี, ที่เป็นอนัตตสณะก็มี

รูปเป็นอุปาทินนะ ที่เป็นสัพปญฺเฑกัสมิ, ที่เป็นอัปปญฺเฑกัสมิ, รูปเป็น
อนุปาทินนะ ที่เป็นสัพปญฺเฑกัสมิ, ที่เป็นอัปปญฺเฑกัสมิ

รูปเป็นอุปาทินนะ ที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี, รูปเป็น
อนุปาทินนะ ที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี

รูปเป็นอุปาทินนะ ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี, รูปเป็นอนุปาทินนะ
ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี

รูปเป็นอุปาทินนะ ที่อยู่ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี, รูปเป็นอนุปาทินนะ
ที่อยู่ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี

รูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ ที่เป็นสนัตตสณะก็มี, ที่เป็นอนัตตสณะก็มี,
รูปเป็นอนุปาทินนุปาทานิยะ ที่เป็นสนัตตสณะก็มี, ที่เป็นอนัตตสณะก็มี

รูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ ที่เป็นสัพปญฺเฑกัสมิ, ที่เป็นอัปปญฺเฑกัสมิ,
รูปเป็นอนุปาทินนุปาทานิยะ ที่เป็นสัพปญฺเฑกัสมิ, ที่เป็นอัปปญฺเฑกัสมิ

รูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ ที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี,
รูปเป็นอนุปาทินนุปาทานิยะ ที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี

รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี, รูปเป็น
อนุปาทินอนุปาทานิยะ ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี

รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ ที่อยู่ไกลก็มี ที่อยู่ใกล้ก็มี, รูปเป็น
อนุปาทินอนุปาทานิยะ ที่อยู่ไกลก็มี ที่อยู่ใกล้ก็มี

รูปกระทบได้ ที่เป็นอินทรีย์ก็มี, ที่ไม่เป็นอินทรีย์ก็มี, รูปกระทบ
ไม่ได้ ที่เป็นอินทรีย์ก็มี, ที่ไม่เป็นอินทรีย์ก็มี

รูปกระทบได้ ที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี, รูปกระทบ
ไม่ได้ ที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี

รูปเป็นอินทรีย์ ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี, รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่หยาบ
ก็มี, ที่ละเอียดก็มี

รูปเป็นอินทรีย์ ที่อยู่ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี, รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่อยู่
ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี

รูปเป็นมหาภูต ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี, รูปไม่เป็นมหาภูตที่หยาบ
ก็มี, ที่ละเอียดก็มี

รูปเป็นมหาภูต ที่อยู่ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี, รูปไม่เป็นมหาภูตที่อยู่
ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี

รูปที่เห็นได้, รูปที่ฟังได้, รูปที่รู้ได้, รูปที่รู้แจ้งได้

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๔ อย่างนี้

จตุกกมัตติกา จบ

ปัญจกมัตติกา

[๕๐๗] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๕

ปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ และรูปที่เป็นอุปาทา

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๕ อย่างนี้.

ปัญจกมัตติกา จบ

ฉกกมัตติกา

[๕๐๘] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๖

รูปอันจักขุวิญญาณพึงรู้, รูปอันโสตวิญญาณพึงรู้, รูปอันฆานวิญญาณ
พึงรู้, รูปอันชีวาหวิญญานพึงรู้, รูปอันกายวิญญาณพึงรู้, รูปอันมโนวิญญาณ
พึงรู้

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๖ อย่างนี้.

ฉกกมัตติกา จบ

สัตตกมัตติกา

[๕๐๙] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๗

รูปอันจักขุวิญญาณพึงรู้, รูปอันโสตวิญญาณพึงรู้, รูปอันฆานวิญญาณ
พึงรู้, รูปอันชีวาหวิญญานพึงรู้, รูปอันกายวิญญาณพึงรู้, รูปอันมโนธาตุพึงรู้,
รูปอันมโนวิญญาณธาตุพึงรู้

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๗ อย่างนี้.

สัตตกมัตติกา จบ

อัฐกมัตติกา

[๕๑๐] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๘

รูปอันจักขุวิญญาณพึงรู้, รูปอันโสตวิญญาณพึงรู้, รูปอันฆานวิญญาณ
พึงรู้, รูปอันชีวหาวิญญาณพึงรู้, รูปอันกายวิญญาณพึงรู้ ที่มีสัมผัสเป็นสุข
ก็มี, ที่มีสัมผัสเป็นทุกข์ก็มี, รูปอันมโนธาตุพึงรู้ รูปอันมโนวิญญาณธาตุพึงรู้
สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๘ อย่างนี้.

อัฐกมัตติกา จบ

นวกมัตติกา

[๕๑๑] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๙

จักขุนทรีย์, โสตินทรีย์, ฆานินทรีย์, ชิวหินทรีย์, กายินทรีย์,
อิตถินทรีย์, ปุริสินทรีย์, จีวิตินทรีย์, และรูปที่ไม่เป็นอินทรีย์
สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๙ อย่างนี้.

นวกมัตติกา จบ

ทสกมัตติกา

[๕๑๒] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑๐

จักขุนทรีย์, โสตินทรีย์, ฆานินทรีย์, ชิวหินทรีย์, กายินทรีย์,
อิตถินทรีย์, ปุริสินทรีย์, จีวิตินทรีย์, รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่กระทบได้ก็มี,
ที่กระทบไม่ได้ก็มี

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑๐ อย่างนี้.

ทสกมัตติกา จบ

เอกาทสกมัตติกา

[๕๑๓] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑๑

จักขายตนะ, โสตายตนะ, ฆานายตนะ, ชีวิหายตนะ, กายายตนะ, รูปายตนะ, สัททายตนะ, คันธายตนะ, รสายตนะ, โผฏฐัพพายตนะ, และรูปที่เป็นอนิหัตตสนะ เป็นอปปภูมิมะ แต่นับเนื่องในธรรมายตนะ
สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑๑ อย่างนี้.

เอกาทสกมัตติกา จบ

มัตติกา จบ

อรรถกถารูปกัณฑ์

ว่าด้วยเอกกอุทเทส

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะจำแนกรูปกัณฑ์ (หมวดรูป)
จึงเริ่มตรัสพระบาลีมีอาทิว่า กตเม ฐมฺมา อพฺยากตา (ธรรมเป็นอพฺยากต
เป็นไฉน) ดังนี้อีก.

พึงทราบวินิจฉัยคำว่า อพฺยากต เป็นคตินั้นต่อไป

พระบาลีในจิตตูปปาทกัณฑ์ พระองค์ทรงจำแนกวิปากอพฺยากตะ
(อพฺยากตคือวิปากจิต) และกิริยาอพฺยากตะ (อพฺยากตคือกิริยา) ไว้หมดสิ้น
แล้วแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ยังมีได้ตรัสอพฺยากต คือ รูป และอพฺยากต คือ
นิพพาน เมื่อจะทรงประมวลอพฺยากตแม้ทั้ง ๔ มาแสดง เพื่อตรัสอพฺยากต
ทั้งสองที่ยังเหลืออยู่นั้น จึงตรัสว่า กุสลากุสลานํ ฐมฺมานํ วิปากา (วิปาก
แห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม) ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กุสลากุศลान์ ได้แก่ กุศลอันเป็นไปใน
ในภูมิ ๔ และอกุศลทั้งหลาย. พระองค์ทรงถือเอาบททั้งสอง คือ กุศลวิบาก
และอกุศลวิบากแสดงอพยากตวิบากจิตไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้. แต่เพราะ
อพยากตทั้งหมดนั้นเป็นกามาวจรก็มี เป็นธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูปาวจร
เป็นต้นก็มี ฉะนั้นจึงทรงแสดงอพยากตคือวิบากนั้นนั่นเองถือเอาความแตก
ต่างกันแห่งภูมิโดยนัยมีคำว่า กามาวจรา (เป็นกามาวจร) เป็นต้น อนึ่ง
เพราะอพยากตนั้นเป็นเวทนาขันธก็มี ฯลฯ เป็นวิญญานขันธก็มี ฉะนั้น
จึงทรงถือเอาอพยากตนั้นแสดงด้วยอำนาจขันธ ๔ ที่สัมปยุตกัน ครั้นทรงแสดง
อพยากตคือวิบากจิตอย่างนี้ โดยถือเอานัยทั้ง ๓ คือ ด้วยอำนาจกุศลและ
อกุศล ด้วยอำนาจความแตกต่างกันแห่งภูมิ และด้วยอำนาจขันธที่สัมปยุตกัน
เมื่อจะทรงแสดงอพยากต คือ กิริยาจิตอีก จึงตรัสคำมีอาทิว่า **เย จ ฐมฺมา**
กิริยา (อนึ่ง ธรรมเหล่าใดเป็นกิริยา) ดังนี้.

ในพระบาลีนั้น กิริยาจิตนั้นบุคคลพึงกล่าวว่า เป็นกามาวจร รูปาวจร
อรูปราวจร คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญานขันธ. ก็พระองค์ครั้งทรงแสดง
นัยที่บุคคลถือเอาแล้วในหนหลังนั้นแหละแล้วทรงสละเสีย.

บัดนี้ เมื่อจะแสดงธรรมที่ยังมิได้จำแนกไว้ จึงตรัสว่า **สพฺพญฺจ**
รูปํ **อสํ ขตา จ ธาตุ** (รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ).

ในพระบาลีนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอารูป ๒๕
โกฏฐาสแห่งรูป ๘๖ แสดงไว้โดยสิ้นเชิง ด้วยบทว่า **สพฺพญฺจ** **รูปํ** ดังนี้.
ด้วยบทว่า **อสํ ขตา จ ธาตุ** นี้ทรงยกนิพพานขึ้นแสดงโดยสิ้นเชิง. บทว่า
อพยากตา ฐมฺมา (ธรรมเป็นอพยากต) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นไว้
ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

ว่าด้วยอัปยากฤต คือ รูป

บรรดาธรรมเป็นอัปยากฤตนั้น คำว่า รูปทั้งหมด เป็นไฉน ? นี้

พระองค์ทรงถือเอาแล้ว เพราะเหตุไร ภายหลังจึงตรัสอัปยากฤตคือรูปไว้โดยย่อ บัดนี้ ทรงประสงค์จะจำแนกรูปนั้นโดยพิสดาร ด้วยสามารถแห่งรูปหมวด ๑ หมวด ๒ หมวด ๓ หมวด ๔ ฯลฯ หมวด ๑๑ จึงทรงถือเอารูปนี้เล่า.

เนื้อความนี้มีอธิบายว่า รูปใดที่ตรัสไว้ใน ๒ บทนั้นว่า สัพพัญญู

รูป อัสสคา จ ธาตุ นั้น ที่ชื่อว่า รูปทั้งหมด เป็นไฉน ? บัดนี้

เมื่อจะแสดงรูปนั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า จตุตาโร จ มหาภูตา (มหาภูตรูป ๔) ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จตุตาโร (๔) เป็นคำกำหนดจำนวน.

ด้วยบทว่า ๔ นั้น ทรงปฏิเสธความหย่อนและยิ่งของรูปเหล่านั้น จ ศัพท์เป็นสัมปัตินันตละ (คือใช้ในอรรถว่าประมวลมา) ด้วย จ ศัพท์นั้น จึงประมวลมาซึ่งอุปาทายรูป (รูปอาศัย) ว่า ไซ้แต่มหาภูตรูป ๔ เท่านั้นก็หาไม่ รูปแม้อย่างอื่นก็มีอยู่ ดังนี้.

ว่าด้วยมหาภูตรูป

ในคำว่า มหาภูตะ นี้ พึงทราบว่าเป็นที่ชื่อว่า มหาภูตะ เพราะเหตุทั้งหลายโดยความปรากฏว่าเป็นของใหญ่เป็นต้น เพราะรูปเหล่านั้นตรัสเรียกว่า มหาภูตะ ด้วยเหตุเหล่านี้ คือ

ปรากฏเป็นของใหญ่ ๑

เหมือนมหาภูต คือ นักเล่นกลเป็นต้น ๑

เพราะต้องบำรุงรักษามาก ๑

เพราะวิการ (เปลี่ยนแปลง) ใหญ่ ๑

เพราะเป็นกองใหญ่ที่มีอยู่ ๑.

บรรดาเหตุเหล่านั้น ชื่อว่า มหาภูตรูปปรากฏเป็นของใหญ่ มีอธิบายว่า
รูปเหล่านั้น ปรากฏเป็นของใหญ่ในอนุปาตินนกสันดานบ้าง^๑ ในอนุปาตินน-
กสันดานบ้าง^๒ บรรดาสันดานทั้ง ๒ นั้น พึงทราบในอนุปาตินนกสันดานโดย
ความเป็นของใหญ่อย่างนี้

จริงอยู่ จักรวาลหนึ่งยาวและกว้างถึง ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ (หนึ่งล้าน
สองแสนสามพันสี่ร้อยห้าสิบโยชน์) วัดโดยรอบ ตามคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า

สพฺพํ สตสฺสสุตฺตานิ จตฺตีสํ ปริมณฺฑลํ

ทสฺสญฺเจว สหสฺสุตฺตานิ อทฺตญฺจตุตฺตานิ สตฺตานิ จ

จักรวาลทั้งหมดมีฐานกลม วัด

โดยรอบได้ ๑,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์ (สามล้าน

หกแสนหนึ่งหมื่นสามร้อยห้าสิบโยชน์).

ในจักรวาลนั้น มีคาถาว่า

ทฺเว สตสฺสสุตฺตานิ จตฺตาริ นหุตฺตานิ จ

เอตฺตํ พหฺลตฺเตน ตํ ขาตํ พสุณฺฐรา

แผ่นดินนี้ วัดโดยส่วนหนาได้เท่านี้

คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ (สองแสนสี่หมื่นโยชน์).

แผ่นดินนั้นนั่นแหละมีน้ำรองแผ่นดิน (ดังคาถาว่า)

จตฺตาริ สตสฺสสุตฺตานิ อญฺเจว นหุตฺตานิ จ

เอตฺตํ พหฺลตฺเตน ชลํ วาเต ปตฺติจฺจติ

๑. หมายถึงรูปที่สืบต่อกันที่ไม่มีใจครอง

๒. หมายถึงรูปที่สืบต่อกันที่มีใจครอง

น้ำรองแผ่นดินหนาถึง ๔๘๐,๐๐๐

โยชน์ (สี่แสนแปดหมื่นโยชน์) ตั้งอยู่บนลม.

เมื่อน้ำนั้นแห้งก็มีลมรองอยู่ (ดังกล่าว)

นว สดสหาสุตานิ มาตุโต นภมุกคโต

สกุญฺญเจว สหสุตานิ เอสา โลกสุต สญฺจติ

ลมสูงขึ้นสู่ท้องนภาถึง ๘๖๐,๐๐๐

โยชน์ (เก้าแสนหกหมื่นโยชน์) นี่เป็นการตั้ง

อยู่ของโลก.

ก็เมื่อโลกตั้งอยู่อย่างนี้

มีขุนเขาติเนรราช หยั่งลึกลงไปใน

มหาสมุทรถึง ๘๔๐,๐๐๐ โยชน์ (แปดหมื่น

สี่พันโยชน์) สูงขึ้นจากมหาสมุทรได้

๘๔๐,๐๐๐ โยชน์ เหมือนกัน.

มีภูเขาใหญ่ล้วนด้วยศิลาเป็นแท่งทึบ

๗ เทือก เหล่านี้ คือ ภูเขาชื่อว่ายุคันธร

ภูเขาอิสินธร ภูเขากรวิก ภูเขาสุทฺธสสนะ

ภูเขาเนมินธร ภูเขาวินตกะ ภูเขาอัสสการณ

ล้วนวิจิตรด้วยรัตนะต่าง ๆ อันเป็นทิพย์

หยั่งลงในมหาสมุทร และสูงขึ้นจากมหา-

สมุทรประมาณถึงหนึ่ง ๆ โดยประมาณที่

กล่าวไว้ทั้งข้างบนข้างล่าง โดยรอบขุนเขา

สินธุราชนั้น ตามลำดับ* เป็นที่สิ่งสถิตของ
มหाराชทั้งหลาย เป็นถิ่นประจำของหมู่เทพ
และพวกยักษ์.

ยังมีภูเขาชื่อหิมพานต์สูง ๕๐๐ โยชน์
ยาวและกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ งดงามด้วยยอด
๘๔,๐๐๐ ยอด ชมพูทวีปรุ่งเรืองแล้วด้วย
อาณาเขตแห่งต้นชมพูใด ต้นชมพู (ต้นหว่า)
นั้นวัดรอบลำต้นได้ ๑๕ โยชน์ มีกิ่งลำต้น
ยาว ๕๐ โยชน์รอบด้าน วางได้ร้อยโยชน์
สูงขึ้นร้อยโยชน์เหมือนกัน.

อนึ่ง ประมาณแห่งต้นชมพูนี้อันใด ต้นจิตตปาณฺธิ (แคฝอย) ของ
พวกอสูรก็ดี ต้นสิมพลี (ไม้จั่ว) ของพวกครุฑก็ดี ต้นกัทัมพะ (ไม้กระทุ่ม)
ในทวีปอมรโคยานก็ดี ต้นกัลปพฤกษ์ ในทวีปอุตตรกุรุก็ดี ต้นสิริสะ ในทวีป
บุพผิเวหะก็ดี ต้นปาริฉัตตะในดาวดึงส์ทั้งหลายก็ดี ก็มีประมาณนั้นเหมือน
กัน ด้วยเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

ต้นปาณฺธิ (แคฝอย) ๑ ต้นสิมพลี
(ไม้จั่ว) ๑ ต้นชมพู (ไม้หว่า) ๑ ต้นปาริฉัตตะ
(ต้นทองกลาง) ของพวกเทพ ๑ ต้นกัทัมพะ
(ไม้กระทุ่ม) ๑ ต้นกัลปพฤกษ์ ๑ ต้นสิริสะ
(ไม้ซีก) เป็นที่ ๗

* โยชนา เอตต ปพพา อนุปปฏิปาญา สมุคคตา โสปานสทิสสา หตุวา จิตฺตา ภูเข
๗ เทือกเหล่านี้สูงขึ้นโดยลำดับเป็นเหมือนกับบันไดตั้งอยู่.

ภูเขจักรวาลยังลึกลงในมหาสมุทร

๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงพ้นมหาสมุทร ๘๒,๐๐๐

โยชน์เหมือนกัน ทั้งหมดได้ตั้งแวดล้อมโลกธาตุ

ไว้แล. (นี้ชื่อว่าสันดานของรูปที่ไม่มีใจครอง).

แม้ในสันดานของรูปที่มีใจครอง (อุปาทินนกสันดาน) ก็ปรากฏ
เป็นของใหญ่นั่นแหละด้วยอำนาจแห่งสรีระมีปลา เต่า เทพ และท้าวเป็นต้น
ข้อนี้สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณอนภิกขุทั้งหลาย ใน
มหาสมุทร สัตว์ใหญ่ แมยวตังร้อยโยชน์ก็มีเป็นต้น.

ว่าด้วยมหาภูต คือ นักเล่นกลเป็นต้น

ข้อว่า มหาภูตคือนักเล่นกลเป็นต้น มีอธิบายว่า มหาภูตรูปเหล่านี้
เปรียบด้วยนักเล่นกล ย่อมทำน้ำอันมิใช่แก้วมณีเลยให้เป็นแก้วมณี ย่อมแสดง
ก้อนดินอันมิใช่ทองคำเลยให้เป็นทองคำได้ ฉนฺได อนึ่ง ตัวเอง (มหาภูตรูป)
มิใช่เป็นชกษ์ มิใช่เป็นปักขี (นก) ย่อมแสดงความเป็นชกษ์บ้าง เป็นปักขีบ้าง
ฉนฺได ข้อนี้ก็ฉนฺदनั้นเหมือนกัน คือตัวเอง (มหาภูตรูป) มิใช่เป็นสีเขียว
ก็แสดงอุปาทารูป (รูปอาศัย) ให้เป็นสีเขียว ตัวเองมิใช่เป็นสีเหลืองก็แสดง
อุปาทารูปให้เป็นสีเหลือง มิใช่เป็นสีแดง... มิใช่สีขาวก็แสดงอุปาทารูปให้
เป็นสีขาวได้ เพราะฉะนั้น รูปเหล่านั้น จึงชื่อว่า มหาภูตะ เพราะเป็น
เหมือนมหาภูต คือนักเล่นกล.

อนึ่ง มหาภูตคือชกษ์ผู้ชายเป็นต้นย่อมสังวัตถุใด หรือสัตว์ใด ที่อัน
เป็นภายใน หรือภายนอกของวัตถุนั้น หรือของสัตว์นั้น ก็หามัน (คือมหาภูต
ตัวชกษ์ผู้ชายเป็นต้นนั้น) ไม่ได้ และมิใช่มันจะไม่แอบอิงวัตถุนั้นหรือสัตว์นั้น
อยู่ก็หาไม่ ข้อนี้ ฉนฺได มหาภูตรูปแม้เหล่านี้ก็ฉนฺदनั้นเหมือนกัน จะค้นหา

ภายในหรือภายนอกของกันและกันก็หาไม่ได้ และมีไหมหาถูกรูปเหล่านั้นจะไม่อาศัยซึ่งกันและกันอยู่ก็หาไม่ เพราะฉะนั้น รูปเหล่านั้น จึงชื่อมหาภูตะเพราะเป็นเช่นกับมหาภูต* มีอักษผู้ชายเป็นต้น เพราะความเป็นฐานะที่ใคร ๆ ไม่พึงคิด.

อนึ่งมหาภูตคือนางยักษิณีปกปิดความที่มันเป็นปีศาจน่ากลัวจึงล่อลวงสัตว์ทั้งหลายโดยให้สัสมรรค์ทรวดทรงและการเอื้องกรายอันน่าชื่นใจ ฉะนั้นมหาภูตะแม้เหล่านั้นก็ฉนั้นเหมือนกัน ปกปิดลักษณะอันเป็นสภาวะของตนอันต่างโดยความเป็นของแข็งเป็นต้น ของตนไว้โดยผิวพรรณอันน่าชื่นใจ ด้วยทรวดทรงแห่งอวัยวะน้อยใหญ่อันน่าชื่นใจ ด้วยการกริดกรายมือ เท้า นิ้วมือ และอวัยวะอันน่าชื่นใจในร่างกายหญิงชายเป็นต้น ย่อมล่อลวงคนเขลา ย่อมไม่ให้เห็นสภาวะของตน เพราะฉะนั้น รูปจึงชื่อว่า มหาภูตะ เพราะมันเหมือนมหาภูต (มหาปีศาจ) คือ นางยักษิณี เพราะทำความล่อลวง ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า เพราะต้องบำรุงรักษามาก คือ เพราะต้องบริหารด้วยปัจจัยเป็นอันมาก จริงอยู่ รูปเหล่านี้ ชื่อว่า มหาภูตะ ด้วยอรรถว่าต้องให้เป็นไปโดยการกินการอยู่และเครื่องนุ่งห่มเป็นอันมาก เพราะต้องน้อมเข้าไปทุก ๆ วัน อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า มหาภูตะ เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งต้องบำรุงรักษามาก ดังนี้ก็มี.

คำว่า เพราะวิการใหญ่ ได้แก่ เพราะมหาภูตะทั้งหลายเปลี่ยนแปลงใหญ่ จริงอยู่ รูปเหล่านี้ เป็นรูปที่มีใจครองก็ดี เป็นรูปที่ไม่มีใจครองก็ดี ย่อมเป็นของเปลี่ยนแปลงใหญ่ บรรดารูปทั้ง ๒ นั้น รูปที่ไม่มีใจครองย่อมปรากฏเป็นการเปลี่ยนแปลงใหญ่ในคราวกัปพิณาส ส่วนรูปที่มีใจครองย่อมปรากฏเป็นการเปลี่ยนแปลงมากในเวลาธาตุกำริบ.

จริงอย่างนั้น ตามที่ท่านกล่าวว่า

* มหาภูต หมายถึงภูตผีปีศาจที่ตัวใหญ่

ในคราวใด โลกจะพินาศด้วยไฟเผา-
ผลาญ ในคราวนั้น ไฟย่อมโพล่งขึ้นตั้งแต่พื้น
ดินไปถึงพรหมโลก.

ในคราวใด โลกจะฉิบหายด้วยน้ำ
กำเริบในคราวนั้น แสนโกฏิจักรวาลย่อมละลาย
ไปเป็นอันเดียวกันด้วยน้ำกรด.

ในคราวใด โลกจะฉิบหายด้วยลม
กำเริบ ในคราวนั้น ลมย่อมยังแสนโกฏิจักรวาล
ให้กระจัดกระจายไปเป็นอันเดียวกัน.

กายใด ที่ถูกรูชื่อภฺณฐุมฺหะ (รูปากไม้)
ขบเอาแล้วย่อมแข็งกระด้าง ฉนฺได กายนั้น
ย่อมเป็นดุจอยู่ในปากภฺณฐุมฺหะขบเอา เพราะ
ความที่ปฐฺวีธาตุเสียไปฉนฺนํ กายใด ที่ถูกรู
ชื่อปฺปติมฺหะ (รูปากเน่า) ขบเอาแล้ว ย่อมเน่า
ฉนฺได กายนั้น ย่อมดุจอยู่ในปากภฺปติมฺหะ
ขบเอา เพราะความที่อาโปธาตุเสียไปฉนฺนํ
กายใด ที่ถูกรู ชื่ออัคคิมฺหะ (รูปากไฟ)
ขบเอาแล้วย่อมเร้าร้อน ฉนฺได กายนั้น ย่อม
เป็นดุจอยู่ในปากภฺอัคคิมฺหะขบเอา เพราะ
ความที่เตโชธาตุเสียไปฉนฺนํ กายใด ที่ถูกรู
ชื่อสํตถมฺหะ (รูปากศาสตรา) ขบเอาแล้ว
ย่อมขาดเป็นชิ้น ฉนฺได กายนั้นย่อม

เป็นดูจอยู่ในปากฐัตถุมะขบเอา เพราะ
ความที่วโยธาตูละเอียด ฉะนั้น.

รูปที่ชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นของวิการคือเปลี่ยนแปลงใหญ่ด้วย
ประการฉะนี้.

ชื่อว่า เพราะเป็นของใหญ่ที่มีอยู่ จริงอยู่ รูปเหล่านั้น ชื่อว่า
เป็นของใหญ่ เพราะเป็นของที่ต้องประดับประคองด้วยความเพียรใหญ่ และที่
ชื่อว่า มีอยู่ เพราะเป็นของที่ปรากฏมีอยู่ เพราะฉะนั้น รูปจึงชื่อว่า มหาภูต
เพราะเป็นของใหญ่ที่มีอยู่. มหาภูตรูปเป็นรูปใหญ่ ด้วยเหตุเป็นของใหญ่เป็นต้น
ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า จตุรณฺ จ มหาภูตานิ อุปาทาย รูป (และรูปที่อาศัย
มหาภูตรูป ๔) นี้เป็นสามีวิภคติ ใช้ในอรรถกถาวิภคติ (ให้แปลว่าอาศัยซึ่ง
มหาภูตรูป ๔) อธิบายว่า รูปอาศัยอิงอาศัยไม่ปล่อยมหาภูตทั้ง ๔ เป็นไป.

บทว่า อิถิ วุจฺจติ สพุทฺธิ รูป (นี้เรียกว่ารูปทั้งหมด) ความว่า
รูปนี้มีประเภท ๒๗ คือ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๓ ตามที่ยกขึ้นแสดง
โดยลำดับแห่งบทนี้ ชื่อว่า รูปทั้งหมด.

อรรถกถาแสดงมาติการูปกัณฑ์

ว่าด้วยเอกมาติกา

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะแสดงรูปนั้นโดยพิสดาร เมื่อ
จะทรงตั้งมาติกาด้วยการสงเคราะห์รูป ๑๑ หมวด มีรูปหมวดหนึ่งเป็นต้น
จึงตรัสว่า สพุทฺธิ รูป น เหตุ (รูปทั้งหมดมิใช่เหตุ) เป็นต้น.

ในพระบาลีเหล่านั้น กิบทว่า สพุพฺ รุปํ นี้ บัณฑิตพึงประกอบ
กับบททั้งปวงอย่างนี้ว่า สพุพฺ รุปํ น เหตุ สพุพฺ รุปํ อเหตุกํ (รูป
ทั้งหมดไม่ใช่เหตุ รูปทั้งหมดไม่มีเหตุ) ดังนี้. บททั้งหมดที่ทรงตั้งไว้ ๔๑ บท
มีคำว่า น เหตุ (มิใช่เหตุ) เป็นต้น ทรงยกขึ้นแสดงแล้ว.

บรรดาบท ๔๑ เหล่านั้น บท ๔๐ โดยลำดับ ทรงถือเอาแต่มาติกา
ตั้งไว้ ๑๑ บทสุดท้ายนอกจากมาติกา เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบพระบาลี
ในสังคหะ (สงเคราะห์) ที่หนึ่งอย่างนี้ก่อน ในสังคหะที่ ๒ เป็นต้นก็เหมือน
อย่างนั้น.

ว่าด้วยทุกรูป คือ รูปหมวด ๒

บรรดาสังคหะเหล่านั้น มีนัยดังต่อไปนี้.

สังคหะที่ ๒ ก่อน รูปหมวด ๒ มี ๑๐๔ ทูกะ ในทูกะ ๑๐๔ เหล่านั้น
ทูกะ ๑๔ จนเบื้องต้น มีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ อุปาทา อตฺถิ รูปํ โน อุปาทา
(รูปเป็นอุปาทาก็มี รูปเป็นอนุปาทาก็มีอยู่) ชื่อว่า ปกณกทูกะ เพราะไม่มี
ความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน.

ทูกะต่อจากนั้น ๒๕ ทูกะ มีคำอาทิว่า อตฺถิ รูปํ จกฺขุสมฺมุสฺสสุส
วตฺถุ (รูปเป็นที่อาศัยของจักขุสัมผัสก็มี) ชื่อว่า วัตถุทูกะ เพราะความ
เป็นไปด้วยอำนาจแห่งการพิจารณาวัตถุและอวัตถุ. ต่อจากนั้น ทูกะ ๒๕ มี
อาทิว่า อตฺถิ รูปํ จกฺขุสมฺมุสฺสสุส อารมฺมณํ (รูปเป็นอารมณ์ของ
จักขุสัมผัสก็มี) ชื่อว่า อารัมมณทูกะ เพราะความเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการ
พิจารณาถึงอารมณ์และอนารมณ์. ต่อจากนั้น ทูกะ ๑๐ มีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ
จกฺขฺยาตฺถนํ (รูปเป็นจักขยาตนะก็มี) ชื่อว่า ายตฺนทูกะ เพราะความเป็นไป
ด้วยอำนาจแห่งความพิจารณาอายตนะและอนายตนะ ต่อจากนั้น ทูกะ ๑๐

มีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ จกฺขุชาตฺตํ (รูปเป็นจักขุชาตฺตมียอยู่) ชื่อว่า ชาติตฺตํ เพราะความเป็นไปด้วยอำนาจความพิจารณาชาติ และชาติ. ต่อจากนั้น ทฺวเก ๘ มีคำอาทิว่า อตฺถิ รูปํ จกฺขุชฺชทฺริยํ (รูปเป็นจักขุชฺชทฺริยํก็มี) ชื่อว่า อินทริยตฺตํ เพราะความเป็นไปด้วยอำนาจความพิจารณาอินทริยและอินทริย. ต่อจากนั้น ทฺวเก ๑๒ มีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ กายวิญญตฺตํ (รูปเป็น กายวิญญตฺตมียอยู่) ชื่อว่า สขุขมรูปตฺตํ เพราะความเป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาสุขุมรูป และอรูป ดังนี้

นี่เป็นการกำหนดพระบาลีในทฺวเกสังคหะ.

ว่าด้วยติกรูป คือ รูปหมวด ๓

ในสังคหะที่ ๓ มีจำนวน ๑๐๓ ติกะ ในบรรดาติกะเหล่านั้น ติกะ ๑๓ ที่ประกอบอัมมตติกรูป ๑ ในปณิกทฺวเก ๑๔ ตามที่กล่าวในทฺวเกสังคหะด้วย ติกะ ๑๓ ที่เหลือแล้วตั้งไว้โดยนัยมีอาทิว่า ยนฺตํ รูปํ อชฺชตฺตํ ตํ อุปาทา ยนฺตํ รูปํ พาหิรํ ตํ อตฺถิ อุปาทา อตฺถิ โน อุปาทา รูปภายในเป็นอุปาทา รูปภายนอกที่เป็นอุปาทาก็มี ที่เป็นอนุปาทาก็มี ดังนี้ ชื่อว่า ปณิกติกะ จากนั้นก็ทรงประกอบทฺวเกนั้นนั้นแหละกับทฺวเกที่เหลือ แล้วทรงตั้งติกะที่เหลือ โดยนัยมีอาทิว่า ยนฺตํ รูปํ พาหิรํ ตํ จกฺขุสมฺมตฺตํ น วตฺถุ ยนฺตํ รูปํ อชฺชตฺตํ ตํ อตฺถิ จกฺขุสมฺมตฺตํ วตฺถุ อตฺถิ จกฺขุสมฺมตฺตํ น วตฺถุ (รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส รูปภายในเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี) ดังนี้. ฟังทราบชื่อ และการนับแห่งติกะเหล่านั้นด้วยสามารถแห่งวตฺถุทฺวเกเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละ นี่เป็นการกำหนดพระบาลีในสังคหะที่ ๓.

ว่าด้วยรูปหมวด ๔ เป็นต้น

ในสังคหะที่ ๔ มี ๒๒ จตุกะ บรรดาจตุกะ ๒๒ เหล่านั้น จตุกะสุดท้ายมิได้ทรงถือเอามาติกาตามที่กล่าวไว้ในทูกะนี้ อย่างนี้ว่า "รูปเป็นอุปาทาก็มี รูปไม่เป็นอุปาทาก็มี" ดังนี้ แล้วทรงตั้งไว้ แต่ทรงถือจตุกะนอกนี้ทรงตั้งไว้เป็นอย่างไร ?

คือ ทูกะ ๓ ข้างต้นในปณิกะทั้งหลายที่สงเคราะห์รูป ๒ อย่าง เหล่าใด ในทูกะ ๓ เหล่านั้น ทรงถือเอาทีละทูกะประกอบกับทูกะละ ๕ ทูกะ โดยนัยมีอาทิว่า ยนุตฺตํ รูปํ อุปาทา ตํ อตฺถิ อุปาทินฺนํ อตฺถิ อนุปาตินฺนํ (รูปเป็นอุปาทา ที่เป็นอุปาทินนะก็มี ที่เป็นอนุปาตินนะก็มี) ดังนี้แล้วทรงตั้งจตุกะ ๑๕ ข้างต้นซึ่งมี ๓ ทูกะเป็นมูล.

บัดนี้ พึงทราบสนิทัสนทูกะที่ ๔ นี้ได้ เพราะสนิทัสนทูกะนั้นไม่ถึงการประกอบกับทูกะอื่นๆ โดยนัยมีอาทิว่า "รูปเป็นสนิทัสนะ (เห็นได้) กระทบได้ก็มี กระทบไม่ได้ก็มี" ดังนี้ หรือว่ากับทูกะข้างต้นโดยนัยว่า "รูปเป็นอุปาทาก็มี ไม่เป็นอุปาทาก็มี" เป็นต้น เพราะไม่มีอรรถะ เพราะไม่มีลำดับเป็นไป และเพราะไม่มีความแตกต่างกัน จริงอยู่ รูปที่ชื่อว่า สนิทัสนะ (เห็นได้) กระทบไม่ได้ หรือว่า เป็นอนุปาทา ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงไม่ถึงการประกอบ เพราะไม่มีอรรถะ แต่รูปที่เป็นอุปาทินนะ และอนุปาตินนะมิอยู่ เพราะฉะนั้น จึงไม่ถึงการประกอบ เพราะไม่มีลำดับเป็นไป ด้วยว่า ทูกะทั้งหมดพระองค์ทรงประกอบกับทูกะหลังๆ เท่านั้น นี่เป็นลำดับที่เป็นไปในอธิการนี้ แต่กับบทต้น ๆ ไม่มีลำดับเป็นไปดังนี้ หากมีผู้ท้วงว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ความไม่มีลำดับเป็นไป ก็ไม่ใช่เหตุสำคัญ ฉะนั้น ควรประกอบ

กับบทที่เป็นอุปาทินะเป็นต้น. **ตอบว่า** จะประกอบกับรูปนี้ไม่ได้ เพราะ
"ไม่มีความต่างกับรูปที่เป็นบทอุปาทินะรูปเป็นต้น ในอธิการแห่งบทมีอุปา-
ทินะเป็นต้น ประกอบเข้ากับบทสนิทัสนทุกะนั้นแล้ว เมื่อกล่าวว่ารูปเป็น
อุปาทินะ เป็นสนิทัสนะ หรือรูปที่เป็นสนิทัสนะเป็นอุปาทินะ ดังนี้
ความแตกต่างกันก็ไม่มี จึงไม่ถึงการประกอบกัน เพราะไม่มีความแตกต่างกัน
ละนี้.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงตั้งจุดกะไว้ ๖ จุดกะประกอบ
ครั้งละ ๒ ทุกะซึ่งประกอบโดยนัยมีอาทิว่า **ยหุตํ รูปํ สปปญฺหิํ ตํ อตฺถิ**
อินฺทริยํ อตฺถิ น อินฺทริยํ ยหุตํ รูปํ อปฺปญฺหิํ ตํ อตฺถิ อินฺทริยํ
อตฺถิ น อินฺทริยํ (รูปกระทบได้คือ สปปญฺหิรูป) ที่เป็นอินทรีย์ก็มี ที่ไม่
เป็นอินทรีย์ก็มี รูปที่กระทบไม่ได้ (คืออปฺปญฺหิรูป) ที่เป็นอินทรีย์ก็มี
ที่ไม่เป็นอินทรีย์ก็มี ดังนี้ กับ ๓ ทุกะมีอาทิว่า **อตฺถิ รูปํ สปปญฺหิํ**
ดังนี้ อื่นจากนั้นไม่ถือเอาทุกะที่ ๔ นั้น.

ก็ทุกะที่ ๔ นี้ ไม่ถึงการประกอบ จันใด แม้ทุกะต้นก็ไม่ถึงการ
ประกอบกับทุกะที่ ๔ นั้น จันนั้น. เพราะเหตุไร ? เพราะความที่อนุปาทารูป
(คือรูปที่ไม่มีใจครอง) เป็นอนิทัสนรูป (เห็นไม่ได้). จริงอยู่ ทุกะข้างต้น
เมื่อประกอบกับทุกะที่ ๔ อย่างนี้ว่า "รูปเป็นอนุปาทา เป็นสนิทัสนะก็มี
เป็นอนิทัสนะก็มี" ดังนี้ ย่อมไม่ถึงการประกอบได้. เพราะฉะนั้น จึงต้อง
เลยทุกะนั้นไปประกอบกับทุกะที่ ๕. ทุกะใดถึงการประกอบได้ ประกอบไม่ได้
กับด้วยการประกอบอย่างนี้ พึงทราบทุกะนั้น ดังนี้. นี่เป็นการกำหนดตาม
พระบาลีในสังคหะที่ ๔.

ว่าด้วยสงเคราะห์รูปหมวด ๕

ก็เบื้องหน้าแต่นี้ สังคหะ (คือสงเคราะห์) ๗ อย่างมีการสงเคราะห์รูป ๕ อย่างเป็นคั่น เป็นการสงเคราะห์ปะปนกันทั้งนั้น. พึงทราบการกำหนด พระบาลีในมัตถิกาแม่ทั้งสี่นี้ ด้วยประการฉะนี้.

อุทเทสแห่งรูป จบ

รูปวิภคติ

เอกกนิเทศ

[๕๑๔] รูปทั้งหมด ไม่ใช่เหตุทั้งนั้น ไม่มีเหตุทั้งนั้น วิปยุตจากเหตุทั้งนั้น เป็นไปกับด้วยปัจจัยทั้งนั้น เป็นสังขตธรรมทั้งนั้น เป็นรูปธรรมทั้งนั้น เป็นโลกียธรรมทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของอาสวะทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของสัญญาทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของคันถะทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของโอฆะทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของโยคะทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของนิर्वรณทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของปรามาสทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของอุปาทานทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของสังกิเลสทั้งนั้น เป็นอภยาคตธรรมทั้งนั้น ไม่มีอารมณ์ทั้งนั้น ไม่ใช่เจตสิกทั้งนั้น วิปยุตจากจิตทั้งนั้น ไม่ใช่วิบาก และไม่ใช่เหตุแห่งวิบากทั้งนั้น ไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลสทั้งนั้น ไม่ใช่ธรรมมีทั้งวิตกทั้งวิจารณ์ทั้งนั้น ไม่ใช่ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ทั้งนั้น ไม่มีทั้งวิตกทั้งวิจารณ์ทั้งนั้น ไม่ใช่ธรรมที่สหคตด้วยปีติทั้งนั้น ไม่ใช่ธรรมที่สหคตด้วยสุขทั้งนั้น ไม่ใช่ธรรมที่สหคตด้วยอุเบกขาทั้งนั้น อันโศคาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ไม่ประหาณทั้งนั้น ไม่มี

สัมปยุตตเหตุ อันโศดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ประหาณทั้งนั้น ไม่
เป็นเหตุ ให้จุติปฏิสนธิและไม่เป็นเหตุ ให้ถึงนิพพานทั้งนั้น เป็นของเสกขบุคคล
และไม่เป็นของอเสกขบุคคลทั้งนั้น เป็นปรีตธรรมทั้งนั้น เป็นกามาวจร
ธรรมทั้งนั้น ไม่ใช่รูปาวจรธรรมทั้งนั้น ไม่ใช่รูปาวจรธรรมทั้งนั้น เป็น
ปริยาป็นนธรรมทั้งนั้น ไม่ใช่ปริยาป็นนธรรมทั้งนั้น เป็นอนิยตธรรมทั้งนั้น
เป็นนิยานิกรรมทั้งนั้น เป็นปัจจุบันธรรมอันวิญญูณ ๖ พึงรู้ทั้งนั้น
ไม่เที่ยงทั้งนั้น อันชราครอบงำแล้วทั้งนั้น

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑ อย่างนี้.

เอกกนิเทศ จบ

ทุกนิเทศ

อุปาทาภาษณีย์

[๕๑๕] รูปเป็นอุปาทา นั้นไฉน ?

จักขายตนะ โสตายตนะ ฆณายตนะ จิวหายตนะ กายายตนะ
รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์
ชีวิดินทรีย์ กายวิญญูติ วจีวิญญูติ อากาสธาตุ รูปลหุตา รูปมุกตา รูปกัม-
มัญญูตา รูปอุปายะ รูปสันตติ รูปชรตา รูปอนิจจตา กพพิงการาหาร.

[๕๑๖] รูปที่เรียกว่า จักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพเป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, สัตว์นี้เห็นแล้ว หรือเห็นอยู่ หรือจักเห็น หรือ
พึงเห็น ซึ่งรูปอันเป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ด้วยจักขุใดอันเป็นสิ่งที่เห็น
ไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า จักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง จักขุธาตุบ้าง

จักขุนทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปิณทุระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง
เนตรบ้าง นัยนะบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จักขายตนะ.

รูปที่เรียกว่า จักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอรรถภาพเป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้. รูปอันเป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ กระทบแล้ว
หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่จักขุใดอันเป็นสิ่งที่เห็น
ไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า จักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง จักขุธาตุบ้าง
จักขุนทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปิณทุระบ้าง เขตบ้าง
วัตถุบ้าง เนตรบ้าง นัยนะบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า
จักขายตนะ

รูปที่เรียกว่า จักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอรรถภาพเป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, จักขุใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้
กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบที่รูปอันเป็นสิ่งที่
เห็นได้และกระทบได้, นี้เรียกว่า จักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง จักขุธาตุบ้าง
จักขุนทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปิณทุระบ้าง เขตบ้าง
วัตถุบ้าง เนตรบ้าง นัยนะบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า
จักขายตนะ.

รูปที่เรียกว่า จักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอรรถภาพเป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เพราะอาศัยจักขุใด จักขุสัมผัสปรารภรูปเกิดขึ้น
แล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยจักขุใด

เวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ จักขุวิญญาณ
ปรารภรูปเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ
เพราะอาศัยจักขุใด จักขุสัมผัส มีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่
หรือจะเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยจักขุใด เวทนาอันเกิดแต่
จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ จักขุวิญญาณมีรูปเป็นอา-
รมณ์เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า
จักขุบ้าง จักขยตนะบ้าง จักขุธาตุบ้าง จักขุนทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง
สมุทรรบ้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง เนตรบ้าง นัยนะบ้าง ฝั่งนี้บ้าง
บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จักขยตนะ.

[๕๑๗] รูปที่เรียกว่า โสตายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

โสตใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอรรถภาพเป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, สัตว์นี้ฟังแล้ว หรือฟังอยู่ หรือจักฟัง หรือพึง
ฟัง ซึ่งเสียงอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ด้วยโสตใด อันเป็นสิ่งที่เห็น
ไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า โสตบ้าง โสตายตนะบ้าง โสตธาตุบ้าง โส-
ตินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรรบ้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง
ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โสตายตนะ.

รูปที่เรียกว่า โสตายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

โสตใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอรรถภาพ เป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เสียงอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบ
แล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่โสตใด อันเป็นสิ่งที่
ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า โสตบ้าง โสตายตนะบ้าง โสตธาตุบ้าง

โสদিনทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปัณชะวะบ้าง เขตบ้าง วัตถุ
บ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โสตายตนะ.

รูปที่เรียกว่า โสตายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

โสตใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ เป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, โสตใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้
กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบที่เสียด อันเป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้. นี้เรียกว่า โสตบ้าง โสตายตนะบ้าง โสตธาตุ
บ้าง โสদিনทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปัณชะวะบ้าง เขตบ้าง
วัตถุบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โสตายตนะ.

รูปที่เรียกว่า โสตายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

โสตใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ เป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เพราะอาศัยโสตใด โสตสัมผัสปรารภเสียดเกิดขึ้น
แล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยโส-
ตใด เวทนาอันเกิดแต่โสตสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ โสต-
วิญญาณปรารภเสียดเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิด
ขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยโสตใด โสตสัมผัส มีเสียดเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว
หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยโสตใด
เวทนาอันเกิดแต่โสตสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ โสตวิญญาณ
มีเสียดเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น
นี้เรียกว่า โสตบ้าง โสตายตนะบ้าง โสตธาตุบ้าง โสদিনทรีย์บ้าง โลกบ้าง
ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปัณชะวะบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่าง
บ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โสตายตนะ.

[๕๑๘] รูปที่เรียกว่า ฆานายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ฆานะใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบใด, สัตว์นี้ คมแล้ว หรือคมอยู่ หรือจักคม หรือพึงคมซึ่งกลืน อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ด้วยฆานะใด อัน เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า ฆานะบ้าง ฆานายตนะบ้าง ฆานา- ธาตุบ้าง ฆานินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้างบ้าง ปิณฑะบ้าง เขต บ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า ฆานายตนะ.

รูปที่เรียกว่า ฆานายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ฆานะใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, กลืนอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่ฆานะใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า ฆานะบ้าง ฆานายตนะบ้าง ฆานาธาตุบ้าง ฆานินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง บ้าง ปิณฑะบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า ฆานายตนะ.

รูปที่เรียกว่า ฆานายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ฆานะใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ฆานะใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบ ได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่กลืน อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า ฆานะบ้าง ฆานายตนะบ้าง ฆานาธาตุบ้าง ฆานินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง บ้าง ปิณฑะบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า ฆานายตนะ.

รูปที่เรียกว่า ฆานายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

มานะใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เพราะอาศัสมานะใด มานะสัมผัสปรารภ กลิ่นเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัสมานะใด เวทนาอันเกิดแต่มานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ มานวิญญูณ ปรารภกลิ่นเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัสมานะใด มานสัมผัสมีกลิ่นเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัสมานะใด เวทนาอันเกิดแต่ มานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ มานวิญญูณ มีกลิ่นเป็น อารมณ์เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, นี้เรียก ว่า มานะบ้าง มานายตนะบ้าง มานธาตุบ้าง มานินทรีย์บ้าง โลภบ้าง ทวาร บ้าง สมุทรร้าง ปัณพระ้าง เขต้าง วัตถุ้าง ผังนี้้าง บ้านว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า มานายตนะ.

[๕๑๕] รูปที่เรียกว่า จิวหายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จิวหาใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้ ลิ้มแล้ว หรือลิ้มอยู่ หรือจักลิ้ม หรือพึงลิ้มซึ่งรสอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ด้วยจิวหาใด อันเป็นสิ่งที่ เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า จิวหา้าง จิวหายตนะ้าง จิวหาธาตุ ้าง จิวหินทรีย์้าง โลภ้าง ทวาร้าง สมุทรร้าง ปัณพระ้าง เขต้าง วัตถุ้าง ผังนี้้าง บ้านว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จิวหายตนะ.

รูปที่เรียกว่า จิวหายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จิวหาใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, รสอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระ-

ทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจกกระทบ หรือฟิงกระทบ ที่ชีวหาไค อัน
เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า ชิวหาบ้าง ชิวหาตนะบ้าง ชิว-
หาธาตุบ้าง ชิวหิณทรีย์บ้าง โลภบ้าง ทวารบ้าง สมุทรร้าง ปิณทระบ้าง
เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า ชิวหาตนะ.

รูปที่เรียกว่า ชิวหาตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ชีวหาไค เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ เป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, ชิวหาไค เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้
กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจกกระทบ หรือฟิงกระทบ ที่รสอันเป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า ชิวหาบ้าง ชิวหาตนะบ้าง ชิวหาธาตุ
บ้าง ชิวหิณทรีย์บ้าง โลภบ้าง ทวารบ้าง สมุทรร้าง ปิณทระบ้าง เขตบ้าง
วัตถุบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า ชิวหาตนะ.

รูปที่เรียกว่า ชิวหาตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ชีวหาไค เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ เป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เพราะอาศัยชีวหาไค ชิวหาสัมผัสปรารภรสเกิด
ขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจกเกิดขึ้น หรือฟิงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัย
ชีวหาไค เวทนาอันเกิดแต่ชีวหาสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ
ชีวหาวิญญูณ ปรารภรสเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจกเกิดขึ้น หรือ
ฟิงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยชีวหาไค ชิวหาสัมผัส มีรสเป็นอารมณ์เกิดขึ้น
แล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจกเกิดขึ้น หรือฟิงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยชีวหา
ไค เวทนาอันเกิดแต่ชีวหาสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ชิวหา-
วิญญูณ มีรสเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจกเกิดขึ้น
หรือฟิงเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า ชิวหาบ้าง ชิวหาตนะบ้าง ชิวหาธาตุบ้าง

ชีวหินทรีย์บ้าง โลภบ้าง ทวารบ้าง สมุทรร้าง ปิณทุระบ้าง เขตบ้าง
วัตถุก้าง ฟังนี้บ้าง บ้านว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า ชิวหายนนะ.

[๕๒๐] รูปที่เรียกว่า กายาณนนะ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัณฺณหาวุตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ อัน
เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, สัตว์นี้ ถูกต้องแล้ว หรือถูกต้องอยู่ หรือ
จักถูกต้อง หรือพึงถูกต้องซึ่งโณฏฐัพพะ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้
ด้วยกายใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า กาย้าง กายาณนนะ.
้าง กายธาตุ้าง กายินทรีย์้าง โลภ้าง ทวาร้าง สมุทรร้าง ปิณทุระ
้าง เขต้าง วัตถุก้าง ฟังนี้้าง บ้านว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า กายาณนนะ.

รูปที่เรียกว่า กายาณนนะ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัณฺณหาวุตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ เป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, โณฏฐัพพะ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้
กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่กายใด
อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า กาย้าง กายาณนนะ้าง
กายธาตุ้าง กายินทรีย์้าง โลภ้าง ทวาร้าง สมุทรร้าง ปิณทุระ้าง
เขต้าง วัตถุก้าง ฟังนี้้าง บ้านว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า กายาณนนะ

รูปที่เรียกว่า กายาณนนะ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัณฺณหาวุตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ เป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, กายใด เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบ
แล้ว, หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่โณฏฐัพพะ อันเป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า กาย้าง กายาณนนะ้าง กายธาตุ้าง
กายินทรีย์้าง โลภ้าง ทวาร้าง สมุทรร้าง ปิณทุระ้าง เขต้าง
วัตถุก้าง ฟังนี้้าง บ้านว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า กายาณนนะ.

รูปที่เรียกว่า กายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เพราะอาศัยกายใด กายสัมผัส ปรารภ โภฏฐัพพะ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยกายใด เวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาน ปรารภ โภฏฐัพพะ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยกายใด กายสัมผัส มี โภฏฐัพพะ เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยกายใด เวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาน มี โภฏฐัพพะ เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า กายบ้าง กายายตนะบ้าง กายธาตุบ้าง กายินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรรบ้าง ปันชาระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า กายายตนะ.

[๕๒๑] รูปที่เรียกว่า รูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียวคราม สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ สีเขียว ใบไม้ สีม่วง ขาว ส้ม ละเอียด หยาบ กลม รี สีเหลี่ยม หกเหลี่ยม แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม ลุ่ม ดอน เงาม แดง สว่าง มีด เมฆ หมอก ควัน ละออง แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก แสง แก้วมณี แสงสังข์ แสงมุกดา แสงแก้วไพฑูรย์ แสงทอง แสงเงิน หรือรูป แม่อันใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ มีอยู่, สัตว์นี้ เห็นแล้ว หรือเห็นอยู่ หรือจักเห็น หรือพึงเห็น ซึ่งรูปใด อันเป็น

สิ่งที่เห็นได้แล้วกระทบได้ด้วยจักขุ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปายตนะ.

รูปที่เรียก รูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียวคราม สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ สีเขียว ใบไม้ สีม่วง ขาว ส้ม ละเอียด หยาบ กลม รี สีเหลี่ยม หกเหลี่ยม แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม ลุ่ม ดอน เงาม แดง แสงสว่าง มีด เมฆ หมอก ควัน ละออง แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก แสง แก้วมณี แสงสังข์ แสงมุกดา แสงแก้วไพฑูรย์ แสงทอง แสงเงิน หรือ รูปแม้อื่นใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ มีอยู่, จักขุอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือ จักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่รูปใด อันเป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้, นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปายตนะ.

รูปที่เรียกว่า รูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียวคราม สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ สีเขียว ใบไม้ สีม่วง ขาว ส้ม ละเอียด หยาบ กลม รี สีเหลี่ยม หกเหลี่ยม แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม ลุ่ม ดอน เงาม แดง แสงสว่าง มีด เมฆ หมอก ควัน ละออง แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก แสง แก้วมณี แสงสังข์ แสงมุกดา แสงแก้วไพฑูรย์ แสงทอง แสงเงิน หรือ รูปแม้อื่นใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ มีอยู่, รูปใด อันเป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือ

จักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่จักขุ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้
นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปายตนะ.

รูปที่เรียกว่า รูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้
ได้แก่ สีเขียวคราม สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ สีเขียว
ใบไม้ สีม่วง ขาว ส้ม ละเอียด หยาบ กลม รี สีเหลี่ยม หกเหลี่ยม
แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม ลุ่ม ดอน เงา แดง แสงสว่าง มืด เมฆ
หมอก กว้าง ละออง แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก
แสงแก้วมณี แสงสังข์ แสงมุกดา แสงแก้วไพฑูรย์ แสงทอง แสงเงิน
หรือรูปแม่อื่นใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้
มีอยู่ เพราะปรารภรูปใด จักขุสัมผัสอาศัยจักขุ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่
หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะปรารภรูปใด เวทนาอันเกิดแก่
จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ จักขุวิญญาณอาศัยจักขุเกิดขึ้นแล้ว
หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ จักขุสัมผัส มีรูปใด
เป็นอารมณ์ อาศัยจักขุเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึง
เกิดขึ้น ฯลฯ เวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ
จักขุวิญญาณ มีรูปใดเป็นอารมณ์ อาศัยจักขุเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่
หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, รูปนี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุ
บ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปายตนะ.

[๕๒๒] รูปที่เรียกว่า ลัทธายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

เสียงใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่
เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบันฑาะว่ เสียงขับร้อง เสียง

ประโคม เสียงกรับ เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เพียงกระทบกันของธาตุ เสียงลม เสียงน้ำ เสียงมนุษย์ เสียงอมมนุษย์ หรือเสียงแม่อื่นใดที่อาศัย มหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่, สัตว์นี้ ฟังแล้ว หรือ ฟังอยู่ หรือจักฟัง หรือฟังฟัง ซึ่งเสียงใดอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ด้วยโสตอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า สัททะบ้าง สัททายตนะ บ้าง สัททธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า สัททายตนะ.

รูปที่เรียกว่า สัททายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

เสียงใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงขับร้อง เสียง ประโคม เสียงกรับ เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เสียงกระทบกันของธาตุ เสียงลม เสียงน้ำ เสียงมนุษย์ เสียงอมมนุษย์ หรือเสียงแม่อื่นใด ซึ่งอาศัย มหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้มีอยู่, โสตอันเป็นสิ่งที่เห็น ไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือฟัง กระทบที่เสียงใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า สัททะบ้าง สัททายตนะบ้าง สัททธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า สัททายตนะ.

รูปที่เรียกว่า สัททายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

เสียงใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงขับร้อง เสียง ประโคม เสียงกรับ เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เสียงกระทบกันของธาตุ เสียงลม เสียงน้ำ เสียงมนุษย์ เสียงอมมนุษย์ หรือเสียงแม่อื่นใด ซึ่งอาศัย มหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่, เสียงใด อันเป็น สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ

หรือพึงกระทบ ที่โสธอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า สัททะ-
บ้าง สัททายนะบ้าง สัททธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า สัททายนะ.

รูปที่เรียกว่า สัททายนะ นั้น เป็นไฉน ?

เสียงใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่
เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงขับร้อง เสียง
ประโคม เสียงกรับ เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เสียงกระทบกันของธาตุ
เสียงลม เสียงน้ำ เสียงมนุษย์ เสียงอมมนุษย์ หรือเสียงแม่อื่นใด ซึ่งอาศั
ยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่, เพราะปรารภเสียงใด
โสธสัมผัส อาศัยโสธเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึง
เกิดขึ้น ฯลฯ เพราะปรารภเสียงใด เวทนาอันเกิดแต่โสธสัมผัส ฯลฯ สัญญา
 ฯลฯ เจตนา ฯลฯ โสทวิญญาน อาศัยโสธเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่
หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ โสธสัมผัส มีเสียงใดเป็นอารมณ์ อาศั
ยโสธเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เวทนา
อันเกิดแต่โสธสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ โสทวิญญาน มีเสียง
ใดเป็นอารมณ์ อาศัยโสธเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึง
เกิดขึ้น, นี้เรียกว่า สัททะบ้าง สัททายนะบ้าง สัททธาตุบ้าง รูปทั้งนี้
เรียกว่า สัททายนะ.

[๕๒๓] รูปที่เรียกว่า คันธายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

กลิ่นใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่
กลิ่นรากไม้ กลิ่นแก่นไม้ กลิ่นเปลือกไม้ กลิ่นใบไม้ กลิ่นดอกไม้ กลิ่นผลไม้
กลิ่นบูด กลิ่นเน่า กลิ่นหอม กลิ่นเหม็น หรือกลิ่นแม่อื่นใด ซึ่งอาศั
ยมหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่, สัตว์นี้ ดมแล้ว

หรือคดมอยู่ หรือจกคดม หรือพิงคดม ซึ่งกลืนใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่
กระทบได้ ด้วยฆานะ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า คันธะ
บ้าง คันธายตนะบ้าง คันธธาตुบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า คันธายตนะ.

รูปที่เรียกว่า คันธายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

กลืนใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่
กลืนรากไม้ กลืนแก่นไม้ กลืนเปลือกไม้ กลืนใบไม้ กลืนดอกไม้ กลืนผลไม้
กลืนบุด กลืนเน่า กลืนหอม กลืนเหม็น หรือกลืนแม้อันใด ซึ่งอาศัสมหา
ภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, มีอยู่, ฆานะอันเป็นสิ่งที่
เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจกกระทบ หรือ
พิงกระทบที่กลืนใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า คันธะบ้าง
คันธายตนะบ้าง คันธธาตुบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า คันธายตนะ.

รูปที่เรียกว่า คันธายตนะ นั้นเป็นไฉน ?

กลืนใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่
กลืนรากไม้ กลืนแก่นไม้ กลืนเปลือกไม้ กลืนใบไม้ กลืนดอกไม้ กลืนผลไม้
กลืนบุด กลืนเน่า กลืนหอม กลืนเหม็น หรือกลืนแม้อันใด ซึ่งอาศัสมหา
ภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ กระทบได้ มีอยู่, กลืนใดอันเป็นสิ่งที่เห็น
ไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจกกระทบ หรือพิง
กระทบที่ฆานะ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า คันธะบ้าง
คันธายตนะบ้าง คันธธาตुบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า คันธายตนะ.

รูปที่เรียกว่า คันธายตนะ นั้นเป็นไฉน ?

กลืนใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่
กลืนรากไม้ กลืนแก่นไม้ กลืนเปลือกไม้ กลืนใบไม้ กลืนดอกไม้ กลืนผลไม้
กลืนบุด กลืนเน่า กลืนหอม กลืนเหม็น หรือกลืนแม้อันใด ซึ่งอาศัสมหา
ภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ เพราะปรารภกลืนใด

มานสัมผัส อาศัยมานะเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะปรารภกลันไค เวทนาอันเกิดแต่มานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ มานวิญญาน อาศัยมานะเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ มานสัมผัส มีกลันไคเป็นอารมณ์ อาศัยมานะเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เวทนาอันเกิดแต่มานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ มานวิญญาน มีกลันไคเป็นอารมณ์ อาศัยมานะเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น นี้เรียกว่า คันธะบ้าง คันธายตนะบ้าง คันธธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า คันธายตนะ.

[๕๒๔] รูปนี้เรียกว่า รสายตนะ นั้นเป็นไฉน ?

รสใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ รสรากไม้ รสลำต้น รสเปลือกไม้ รสใบไม้ รสดอกไม้ รสผลไม้ เปรี้ยว หวาน ขม เผ็ด เฝื่อน ชื่น เฝื่อน ฝาด อร่อย ไม่อร่อย หรือรสแม้อื่นใด ซึ่งอาศัสมหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ สัตว์นี้ ลิ้มแล้วหรือลิ้มอยู่ หรือจักลิ้ม หรือพึงลิ้มซึ่งรสใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ด้วยชีวหาอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า รสบ้าง รสายนะบ้าง รสธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รสายนะ.

รูปที่เรียกว่า รสายนะ นั้นเป็นไฉน ?

รสใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ได้แก่ รสรากไม้ รสลำต้น รสเปลือกไม้ รสใบไม้ รสดอกไม้ รสผลไม้ เปรี้ยว หวาน ขม เผ็ด เฝื่อน ชื่น เฝื่อน ฝาด อร่อย ไม่อร่อย หรือรสแม้อื่นใด ซึ่งอาศัสมหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ ชิวหาอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ

หรือพึงกระทบ ที่รสใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี่เรียกว่า รสบ้าง
รสายตนะบ้าง รสชาติบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รสายนะ.

เรียกว่า รสายนะ นั้น เป็นไฉน ?

รสใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่
รสรากไม้ รสลำต้น รสเปลือกไม้ รสใบไม้ รสดอกไม้ รสผลไม้ เปรี้ยว
หวาน ขม เผ็ด เฝื่อน ชื่น เฝื่อน ฝาด อร่อย ไม่อร่อย หรือรสแม้อื่นใด
ซึ่งอาศัสมหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่, รสใด อัน
เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ
หรือพึงกระทบ ที่ชีวหาอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี่เรียกว่า รสบ้าง
รสายตนะบ้าง รสชาติบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รสายนะ.

รูปที่เรียกว่า รสายนะ นั้น เป็นไฉน ?

รสใด อาศัสมหาภูตรูป เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ได้แก่
รสรากไม้ รสลำต้น รสเปลือกไม้ รสใบไม้ รสดอกไม้ รสผลไม้ เปรี้ยว
หวาน ขม เผ็ด เฝื่อน ชื่น เฝื่อน ฝาด อร่อย ไม่อร่อย หรือรสแม้อื่นใด
ซึ่งอาศัสมหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่, เพราะ
ปรารภรสใด ชิวหาสัมผัส อาศัชิวหาเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจัก
เกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะปรารภรสใด เวทนาอันเกิดแต่ชีวหา
สัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ชิวหาวิญญาน อาศัชิวหาเกิดขึ้นแล้ว
หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาสัมผัส มีรสใด
เป็นอารมณ์ อาศัชิวหาใดเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือ
พึงเกิดขึ้น ฯลฯ เวทนา อันเกิดแต่ชีวหาสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ
ชีวหาวิญญาน มีรสใดเป็นอารมณ์ อาศัชิวหาเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่
หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, นี่เรียกว่า รสบ้าง รสายนะบ้าง รสชาติ
บ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รสายนะ.

[๕๒๕] รูปที่เรียกว่า อิตถินทรียฺ์ นั้น เป็นไฉน ?

ทรวตทรวงหฺนิง เครื่องหมายรู้ว่าหฺนิง กิริยาหฺนิง อาการหฺนิง สภาพ
หฺนิง ภาวะหฺนิง ของหฺนิง ปราภฺนได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า อิตฺตินทฺริยฺ.

[๕๒๖] รูปที่เรียกว่า ปุริสินทฺริยฺ นั้น เป็นไฉน ?

ทรวตทรวงชาย เครื่องหมายรู้ว่าชาย กิริยาชาย อาการชาย สภาพชาย
ภาวะชาย ของชาย ปราภฺนได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า ปุริสินทฺริยฺ.

[๕๒๗] รูปที่เรียกว่า จีวิตินทฺริยฺ นั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ จีวิต อินทฺริยฺ
คือจิต ของรูปธรรมนั้น ๆ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า จีวิตินทฺริยฺ.

[๕๒๘] รูปที่เรียกว่า กายวิญญฺติ นั้น เป็นไฉน ?

ความเคร่งตึง กิริยาที่เคร่งตึงด้วยดี ความเคร่งตึงด้วยดี การแสดง
ให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ความแสดงให้รู้ความหมาย
แห่งกายของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัปายากฤต
ก้าวไปอยู่ ถอยกลับอยู่ แลดูอยู่ เหลียวซ้ายแลขวาอยู่ คู้เข้าอยู่ หรือเหยียด
ออกอยู่ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า กายวิญญฺติ.

[๕๒๙] รูปที่เรียกว่า วจฺวิญญฺติ นั้น เป็นไฉน ?

การพูด การเปล่งวาจา การเจรจา การกล่าว การป่าวร้อง การ
โฆษณา วาจา วจีเภท แห่งบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมี
จิตเป็นอัปายากฤต อันใด นี้เรียกว่า วาจา. การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยา
ที่แสดงให้รู้ความหมาย ความแสดงให้รู้ความหมาย ด้วยวาจานั้น อันใด รูป
ทั้งนี้เรียกว่า วจฺวิญญฺติ.

[๕๓๐] รูปที่เรียกว่า อาภาสธาตฺว นั้น เป็นไฉน ?

อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติอันนับว่า
ความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง อันมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูก
ต้องแล้ว อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า อาภาสธาตฺว.

[๕๓๑] รูปที่เรียกว่า **รูปลหุตา** นั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนัก แห่งรูป
อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปลหุตา.

[๕๓๒] รูปที่เรียกว่า **รูปมธุตา** นั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่แข็ง ความไม่กระด้าง แห่งรูป
อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปมธุตา.

[๕๓๓] รูปที่เรียกว่า **รูปกัมมัญญตา** นั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน
แห่งรูปอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปกัมมัญญตา.

[๕๓๔] รูปที่เรียกว่า **รูปอุปจยะ** นั้น เป็นไฉน ?

ความสังสมแห่งอายตนะทั้งหลาย อันใด อันนั้นเป็นความเกิดแห่งรูป
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปอุปจยะ.

[๕๓๕] รูปที่เรียกว่า **รูปสันตติ** นั้น เป็นไฉน ?

ความเกิดแห่งรูป อันใด อันนั้น เป็นความสืบต่อแห่งรูป รูปทั้งนี้
เรียกว่า รูปสันตติ.

[๕๓๖] รูปที่เรียกว่า **รูปขรตา** นั้น เป็นไฉน ?

ความขรา ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความ
มีหนังเหี่ยว ความเสื่อมอายุ ความห่อหุ้มแห่งอินทรีย์ แห่งรูป อันใด รูป
ทั้งนี้เรียกว่า รูปขรตา.

[๕๓๗] รูปที่เรียกว่า **รูปอนิจจตา** นั้น เป็นไฉน ?

ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง
ความอันตรธาน แห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปอนิจจตา.

[๕๓๘] รูปที่เรียกว่า กพพิงการาหาร นั้น เป็นไฉน ?

ข้าวสุก ขนมนสด ขนมหแห้ง ปลา เนื้อ นมสด นมสั้ม เนยใส
เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ อันเป็นของใส่ปาก
ขบเคี้ยว กลืนกิน อิ่มท้อง ของสัตว์นั้น ๆ ในชนบทใด ๆ สัตว์ทั้งหลายเลี้ยง
ชีวิตด้วยโอชาอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า กพพิงการาหาร.

รูปทั้งนี้ เรียกว่า รูปเป็นอุปาทา.

อุปาทาชนีย จบ

ปฐมภาณวาร ในรูปกัมมัท จบ

อรรถกถาแสดงรูปวิภัตติ

ว่าด้วยเอกกนิทเทศ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะจำแนกเนื้อความแห่งรูป-
วิภัตติ (มัตติกา) นั้น จึงเริ่มตรัสคำมีอาทิว่า สพุพฺพ รูปํ น เหตุเมว (รูป
ทั้งหมดมิใช่เหตุทั้งนั้น) ดังนี้.

ถามว่า ก็ในเอกกนิทเทศนี้ เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงมิได้
กระทำคำถามว่า รูปทั้งหมดนั้นมีใช่เหตุเป็นไฉน ดังนี้เล่า.

ตอบว่า เพราะไม่มีความแตกต่างกัน.

จริงอยู่ ในเอกกนิทเทศนี้ ในข้อที่แตกต่างกันอย่างนี้ว่า รูปทั้งหมด
มิใช่เหตุบ้าง มิใช่เป็นเหตุบ้าง เหมือนในรูปทุกะเป็นต้น ซึ่งเป็นอุปาทา รูป
บ้าง เป็นอนุปาทา รูปบ้าง เพราะฉะนั้น พระองค์จึงมิได้ทรงจำแนกคำถามไว้

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า สพุพ (ทั้งหมด) ได้แก่ทั้งสิ้น คือไม่มีเหลือ.

คำว่า รูป (รูป) ทรงขยายความถึงสามัญลักษณะอันแสดงถึงความ
ที่รูปต้องแปรผันไปด้วยวิโรธิปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นข้าศึกกัน) มีความเย็นเป็นต้น.

คำว่า น เหตุเมว (ไม่ใช่เหตุทั้งนั้น) นี้ ทรงขยายความถึงการ
ปฏิเสธเหตุทั่วไป. ในชื่อว่ารูปไม่ใช่เหตุนั้น เหตุมี ๔ อย่าง คือ

เหตุเหตุ คือเหตุที่เป็นมูล

ปัจจัยเหตุ คือเหตุที่เป็นปัจจัย

อุตตมเหตุ คือเหตุที่เป็นประธาน

สาธารณเหตุ คือเหตุทั่วไปแก่สรรพสัตว์.

บรรดาเหตุทั้ง ๔ เหล่านี้ เหตุนี้คือ กุศลเหตุ ๓ (อโลภะ อโทสะ
อโมหะ) อกุศลเหตุ ๓ และอัปายากเหตุ ๓ ชื่อว่า เหตุเหตุ. เหตุที่
ตรัสไว้ในบาลีว่า ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย มหาภูตรูป เหล่านี้เป็นเหตุ มหาภูต
รูป เหล่านี้เป็นปัจจัยเพื่อการบัญญัติรูปขั้นนี้ ชื่อว่า ปัจจัยเหตุ. เหตุที่
ตรัสไว้ว่า กุศลธรรมและอกุศลธรรมเป็นเหตุสูงสุด ในฐานะแห่งการให้ผล
ของคน อภิธรรมเป็นเหตุสูงสุดในฐานะแห่งกุศลวิบาก อนิภิธรรมเป็น
เหตุสูงสุดในฐานะแห่งอกุศลวิบาก ดังนี้ เหมือนที่ตรัสว่า ตถาคตย่อมรู้ชัด
ตามความเป็นจริงซึ่งผลแห่งกรรมสมათาน อันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน
โดยฐานะ โดยเหตุ ดังนี้ ชื่อว่า อุตตมเหตุ. เหตุที่ตรัสไว้ว่า ข้อที่อวิชชา
เท่านั้นเป็นเหตุ อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย อวิชชาเป็นเหตุทั่วไป
แม้แก่สังขารทั้งหลาย ย่อมแผ่ไปสู่ความเป็นปัจจัย ดังนี้ เหมือนที่ตรัสว่า
ปฐวีรส อาโปรส เป็นปัจจัยแก่มรรตสบ้าง แก่อมรรตสบ้าง จันได อวิชชา
เป็นสาธารณปัจจัยแก่สังขารที่เป็นกุศลบ้าง ที่เป็นอกุศลบ้าง ฉะนั้น ชื่อว่า
สาธารณเหตุ.

ก็ ในที่นี้ทรงประสงค์เอาเหตุเหตุ (คือเหตุที่เป็นมูล) พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงกำหนดปฏิเสธถึงความที่รูปเป็นเหตุอันมาแล้วในมาติกาว่า เหตุ **ธมฺมา น เหตุ ธมฺมา** ด้วยประการฉะนี้ จึงตรัสว่า **รูปทั้งหมดมิใช่เหตุ** ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบการขยายความถึงการปฏิเสธ และการไม่ปฏิเสธในบททั้งหมดโดยนัยนี้ ส่วนฉันทะคือคำจำกัดความแห่งบททั้งปวง ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในการพรรณนาบทมาติกาแล้วนั้นแหละ.

ก็ในคำว่า **สปปญฺเจว** (เป็นไปกับด้วยปัจจัยทั้งนั้น) นี้ ได้แก่ มีกรรมเป็นสมุฏฐาน มีกรรมเป็นปัจจัยเหมือนกัน พึงทราบเนื้อความแห่งรูปนั้นแหละ ด้วยอำนาจปัจจัย ๔ ตามที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น มีอาหารเป็นต้น เป็นปัจจัยทั้งนั้น.

คำว่า **รูปเว** (เป็นรูปธรรมทั้งนั้น) ได้แก่ ทรงปฏิเสธรูปธรรมว่าเป็นอรุปตามที่ตรัสไว้ในมาติกาว่า **รูปิโน ธมฺมา อรูปิโน ธมฺมา** (ธรรมที่เป็นรูป ธรรมที่ไม่ใช่รูป) ดังนี้.

ในคำว่า **อุปฺปนฺนํ จฺหิ วิญฺญาณํ** (เป็นปัจจัยันตรมอัน วิญฺญาณ ๖ พิงฺฐุ) คือ รูปนั้นแหละเกิดขึ้นเฉพาะหน้าอันวิญฺญาณ ๖ มีจักขุวิญฺญาณเป็นต้น พิงฺฐุได้ แต่การกำหนดท่านสงเคราะห์หมายเอาจักขุวิญฺญาณเป็นต้นจริงอยู่ จักขุวิญฺญาณเป็นต้นนั้น ย่อมไม่รู้อดีตและอนาคต ส่วนมโนวิญฺญาณ ย่อมรู้อดีตบ้าง อนาคตบ้าง. มโนวิญฺญาณนั้นเป็นไปแล้ว ก็ชื่อว่าตกไปแล้ว ในกระแสเหมือนกัน เพราะตกไปในกระแสแห่งวิญฺญาณ ๕.

อนึ่ง รูปธรรมทั้งหมดนั้น ชื่อว่า **ไม่เที่ยง** ทั้งนั้น ด้วยอรรถว่า มีแล้วกลับไม่มี ชื่อว่า **อันชราครอบงำแล้วทั้งนั้น** เพราะเป็นธรรมอันชรา พึงครอบงำได้. อีกอย่างหนึ่ง เพราะชราย่อมปรากฏในรูปกาย ฉะนั้นจึงตรัสว่า เป็นธรรมชาติอันชราต้องครอบงำโดยแท้ ดังนี้บ้าง.

ว่าด้วยวิศัพท์

วิศัพท์ในพระบาลีว่า เอว เอกวิเสน รูปสกุโห (สงเคราะห์รูปเป็นหมวดหนึ่งอย่างนี้) นี้ใช้ในความหมายถึง มานะ สัตฐาน และโกฏฐาส.

จริงอยู่ มานะ ชื่อว่า วิชา ดังในประโยคมีอาทิว่า เสโยหมสมุติ วิชา สติโสหมสมุติ วิชา มานะว่า เราดีกว่าเขา มานะว่า เราเสมอเขา ดังนี้. สัตฐาน ชื่อว่า วิชา ดังในประโยคมีอาทิว่า ถล วิธ สีลวนุตฺวทนฺติ ถล วิธ ปญฺจนุตฺวทนฺติ (บัณฑิตทั้งหลายเรียกคนมีสัตฐานอย่างไรว่า มีศีล เรียกคนมีสัตฐานอย่างไรว่า มีปัญญา) เพราะบทว่า ถล วิธ มีเนื้อความเหมือนบทว่า ถล สณฺจติ . โกฏฐาส ชื่อว่า วิชา จ्ञในประโยคมีอาทิว่า เอกวิเสน ฌาณวตฺถุ ทฺวิเสน ฌาณวตฺถุ ญานวตฺถุ หมวด ๑ ญาณวตฺถุหมวด ๒. แม้ในอธิการนี้ก็ทรงประสงค์เอาโกฏฐาส.

ว่าด้วยสังคหศัพท์

แม้ใน สังคหสงเคราะห์ศัพท์ ก็มี ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่ง ชาติ สงเคราะห์ สัญชาติสงเคราะห์ กิริยาสงเคราะห์ และคณสงเคราะห์.

ในสังคหะทั้ง ๔ เหล่านี้ สังคหะ คือการสงเคราะห์ นี้ว่า ขอกษัตริย์ทั้งปวงจงมา ขอพราหมณ์ทั้งปวงจงมา ขอแพทย์ทั้งปวงจงมา ขอศูทรทั้งปวงจงมา และคำว่า คุณก่อนท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สงเคราะห์ลงในศีลขันธ์ ดังนี้ ชื่อว่า ชาติสงเคราะห์.

สังคหะ คือการสงเคราะห์นี้ว่า จริงอยู่ ในการสงเคราะห์นี้ ทั้งหมดถึงการสงเคราะห์เป็นพวกเดียวกัน จ्ञในคำที่กล่าวว่า ผู้มีชาติเดียวกันจงมา

พวกชาวโกศลทั้งหมดจงมา พวกชาวมคธทั้งหมดจงมา พวกช่างไม้ทั้งหมด
จงมา และคำว่า คุณก่อนท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
สัมมาสมาธิ สงเคราะห์ลงในสมาธิขั้นนี้ ดังนี้ ชื่อว่า สัญชาติสงเคราะห์.

สังคหะ คือการสงเคราะห์ว่า จริงอยู่ ในการสงเคราะห์นี้ สิ่งทั้งหมด
ถึงการสงเคราะห์เป็นอันเดียวกัน โดยฐานะแห่งสัญญาติ โดยที่อยู่อาศัย
เหมือนในที่กล่าวว่าผู้เกิดในที่เดียวกัน เกี่ยวข้องกันโดยชาติในที่ทั้งปวงจงมา
นายหัตถาจารย์ทั้งปวงจงมา นายอัสสาจารย์ทั้งปวงจงมา นายรถทั้งปวงจงมา
และคำว่า คุณก่อนท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ
สงเคราะห์ลงในปัญญาขั้นนี้ ดังนี้ ชื่อว่า กิริยาสงเคราะห์. เพราะสิ่งทั้งปวง
เหล่านี้ถึงการสงเคราะห์เป็นพวกเดียวกันด้วยเหตุ คือการกระทำของตน.

สังคหะคือการนับสงเคราะห์ที่กล่าวไว้ว่า จักขยตนะถึงการนับสงเคราะห์
เข้าในขั้นไหน ? จักขยตนะถึงการนับสงเคราะห์เข้าในรูปขั้นนี้ ถ้าว่า
จักขยตนะถึงการนับสงเคราะห์ในรูปขั้นนี้ไซ้ ด้วยเหตุนี้ท่านก็ต้องกล่าว
ว่า จักขยตนะนับสงเคราะห์ด้วยรูปขั้นนี้ ดังนี้ ชื่อว่า คณนสงเคราะห์.
ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาคณนสงเคราะห์ เพราะการนับสงเคราะห์นี้ ท่าน
อธิบายว่า ได้แก่ การนับรูปโดยส่วนเดียว. ในบททั้งปวงก็เช่นนี้.

อรรถกถาแสดงทุกนิเทศ

ว่าด้วยจำแนกบทอุปาทา

บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงจำแนกบทคำถามที่วางไว้เป็นประธานบทแรก
เพราะสภาพแตกต่างกันในการสงเคราะห์รูปหมวดละ ๒ เป็นต้น อย่างนี้ว่า
อตุลิจ รูป อุปาทา อตุลิจ รูป โน อุปาทา (รูปเป็นอุปาทาก็มี รูปที่

เป็นอนุปาทาก็มี) ดังนี้ จึงตรัสคำมีอาทิว่า กตมฺหุตฺติ รูปํ อุปาทา (รูปเป็นอุปาทานนั้น เป็นไฉน) ดังนี้. ในพระบาลีนั้น รูปที่ชื่อว่า อุปาทา เพราะอรรถว่า อาศัย อธิบายว่า อุปาทารูปนั้นถือเอามหาภูตรูปนั้นไม่ปล่อยวาง คือย่อมอาศัยมหาภูตรูปนั้นเป็นไป.

ว่าด้วยจักขายตนะ

บัดนี้ เมื่อจะแสดงรูปนั้นโดยประเภทต่าง ๆ จึงตรัสคำมีอาทิว่า จักขายตฺนํ (จักขายตนะ) ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นยกอุปาทารูป ๒๓ อย่างขึ้นแสดงโดยสังเขปแล้วเมื่อจะแสดงอุปาทารูปนั้นนั้นแหละโดยพิสดารอีก จึงตรัสว่า กตมฺหุตฺติ รูปํ จักขายตฺนํ (รูปที่เรียกว่า จักขายตนะนั้นเป็นไฉน) เป็นต้น.

ในคำว่า จักขายตนะ นั้น จักขุมี ๒ อย่าง คือ มังสจักขุ และ ปัญญาจักขุ ในมังสจักขุและปัญญาจักขุนั้น ปัญญาจักขุมี ๕ อย่าง คือ

พุทธจักขุ จักขุของพระพุทธเจ้า

สมันตจักขุ ได้แก่สัพพัญญุตญาณ

ทิพยจักขุ ดวงตาเห็นธรรม

ทิพยจักขุ ตาทิพย์

ธรรมจักขุ มรรคเบืองดำ ๓.

บรรดาปัญญาจักขุ ๕ เหล่านั้น จักขุที่ตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้ตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ก็ได้เห็นเหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสจตุรสุติในดวงตาน้อย ๆ ๗๑ ผู้จะพึงสอนให้รู้ได้ยากก็มี นี่ชื่อว่า พุทธจักขุ. จักขุที่ตรัสไว้ว่า สัพพัญญุตญาณ เรียกว่า สมันตจักขุ นี่ชื่อว่า สมันตจักขุ.^๒ จักขุที่ตรัสไว้ว่า

๑. ม. มุ. เล่ม ๑๒. ๓๒๓/๓๒๕. ๒. ข. จพนิทฺเทส. เล่ม ๓๐. ๔๕๒/๒๔๒

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว นี่ชื่อว่า **ญาณจักขุ**.^๑ จักขุ ที่ตรัสไว้ว่า
คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย เราได้เห็นด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ นี่ชื่อว่า **ทิพยจักขุ**.^๒
ญาณคือ มรรค ๓ เบื้องต่ำที่ตรัสไว้ว่า ธรรมจักขุปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน
ย่อมเกิดขึ้น ณ อาสนะที่นั่งนั้นนั่นแหละ นี่ชื่อว่า **ธรรมจักขุ**.^๓

แม้มังสจักขุก็มี ๒ อย่าง คือ

สัทัมภารจักขุ (ลูกตาที่มีส่วนประกอบ)

ปสาทจักขุ (ประสาทตา).

บรรดามังสจักขุทั้ง ๒ นั้น ก้อนเนื้อนี้ตั้งอยู่เฉพาะในเบ้าตาข้างล่าง
กำหนดด้วยกระดูกเบ้าตา ข้างบนกำหนดด้วยกระดูกคิ้ว ที่ข้างทั้งสองกำหนด
ด้วยเบ้าตา ในภายในกำหนดด้วยมันสมอง ภายนอกกำหนดด้วยขนตา. ว่า
โดยสังเขป จักขุนี้มีส่วนประกอบ(สัทัมภาร) ๑๔ คือ ธาตุ ๔ วรรณะ ๔ คันธะ
รสะ โอชะ สัมภวะ (ความเกิด) สัณฐาน ชีวิตะ ภาวะ กายประสาท จักขุ
ประสาท. ว่าโดยพิสดารมีสัทัมภาระคือส่วนประกอบถึง ๔๔ อย่าง ด้วยสามารถ
แห่งรูป ๔๔ เหล่านี้คือ รูป ๑๐ เหล่านี้คือ ธาตุ ๔ วรรณะ ๔ คันธะ รสะ
โอชา สัณฐาน และสัมภวะ ซึ่งอาศัยธาตุ ๔ เกิดขึ้น เกิดแต่สมุฏฐาน ๔
จึงรวมเป็น ๔๐ รูป รูปเกิดโดยมีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว คือ ชีวิตะ
ภาวะ กายประสาท จักขุประสาท.

ชาวโลก (พาลปุณฺณ) จำก้อนเนื้อได้ว่าเป็นตาสีขาว ตาใหญ่ ตา
บริสุทธิ์ ตากว้าง ย่อมไม่จำว่าเป็นจักขุ ย่อมจำซึ่งวัตถุโดยความเป็นจักขุ
ตานั่นเป็นก้อนเนื้อตั้งอยู่เฉพาะในเบ้าตา อันสายเอ็นรัดไว้กับมันสมองใน
ภายใน เป็นสีขาวก็มี เป็นสีดำก็มี เป็นสีแดงก็มี เป็นปฐวีก็มี เป็นอาโปก็มี

๑. วมฺมจกฺกปฺปวตฺตฺนสฺสฺต.

๒. ม. ม. เล่ม ๑๒. ๓๒๔/๓๒๘.

๓. ม.ม. เล่ม ๑๓. ๕๕๕/๕๔๕.

เป็นเตโชก็มี เป็นวาโยก็มี. **ตาโคมิสีขาว** เพราะมากด้วยเสมหะ มีสีดำ เพราะมากด้วยน้ำดี **มีสีแดง** เพราะมากด้วยโลหิต มีความกระด้างเพราะ มากด้วยปฐวี มีน้ำตาไหลออก เพราะมากด้วยอาโป มีความแห้งเกรียม เพราะ มากด้วยเตโช มีความเคลื่อนไหวได้เพราะมากด้วยวาโย นี่ชื่อว่า **สัมภาระ- จักขุ**.

ส่วนปสาทรูปใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เหล่านี้ อยู่ในสัมภาระจักขุนี้ เนื่องเฉพาะในสัมภาระจักขุนี้ รูปนี้ชื่อว่า **ปสาทจักขุ** จักขุประสาทนี้ตั้งอยู่ ชึ่งขาบตลอดเยื่อตา ๗ ชั้น เหมือนน้ำมันที่ลาดลงที่ปูขนุน ๗ ชั้น ในแวงตา (มณฑล) ที่เห็นรูปเป็นเช่นกับดินที่เกิดขึ้นแห่งสรีรสันฐานของบุคคลทั้งหลาย ผู้ยืนอยู่ตรงหน้าในท่ามกลางแห่งแวงตาสีดำ แวดล้อมด้วยแวงตา (มณฑล) สีขาวแห่งสัมภาระจักขุนั้น มีอุปการะอันธาตุทั้ง ๔ อุปการะด้วยกิจมีการให้ ทรงไว้ ให้ชุ่มอยู่ ให้อบอุ่น ให้เคลื่อนไหวไปมาได้ เปรียบเหมือนแม่นม ๔ คน ทำหน้าที่เลี้ยงดูอุ้มชู ให้ทรงसन ให้การประดับตกแต่งพระองค์ และให้อยู่งานคอยพัดวีจะนั้น อันอุตุ จิต และอาหารอุปถัมภ์อยู่ อันอายุคือ ชีวิตินทรีย์คอยเฝ้าอนุบาล แวดล้อมด้วยโคจรรูปมี วรรณะ คันธะ และรสะ เป็นต้น เมื่อว่าโดยประมาณ จักขุประสาทนี้มีประมาณเท่าหัวเส้น ให้สำเร็จ ความเป็นไปแห่งวัตถุและทวาร^๑ ของจิตทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น^๒ ตั้ง อยู่ตามควร^๓ สมดังคำที่พระธรรมเสนาบคีสาริบุตร กล่าวไว้ว่า

เยน จกขุปฺปสาเทน รูปานิ สมนุสฺสติ

ปริตฺตํ สุขุมํ เอตํ โอกาสิรสมฺปมํ

๑. วัตถุ หมายถึงที่เป็นที่อาศัยของจักขุวิญญาณ.

๒. คือมีจักขุวิญญาณและสัมผัสจันนจิต เป็นต้น มีตทารัมมณะเป็นที่สุด.

๓. โยชนาว่า ตามควรแก่วัตถุและทวาร.

สัตว์ย่อมเห็นรูปทั้งหลาย ด้วยจักขุ

ประสาทรูปใด จักขุประสาทรูปนี้ เล็ก

ละเอียด มีประมาณเท่าศีรษะเส้น ดังนี้.

จักขุนั้นด้วยเป็นอายตนะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า จักขายตนะ
แม้ในชื่อว่า ยัม จักขุ จตุนัน มหาภูตานิ อุปาทาย ปสาโท (จักขุใด
เป็นประสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔) นี้เป็นัญญัติวิภคิตใช้ในอรรถการประกอบ
(ทศยวิภคิต) อธิบายว่า ประสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นไป. ด้วยบทนี้
ท่านถือเอาจักขุประสาทเท่านั้น ปฏิเสธจักขุที่เหลือ.

ส่วนคำใดที่ตรัสไว้ในอินทริยโคจรสูตรว่า ประสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป
หนึ่งคือปฐวีธาตุ สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยภูตรูป ๓ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ
วาโยธาตุ เป็นต้น ในจุดปริวรรตสูตร กล่าวไว้ว่า ประสาทรูปอาศัยมหาภูต
รูป ๒ คือ ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุ ไม่สงเคราะห์ด้วยมหาภูตรูป ๒ คือ เตโช-
ธาตุ และวาโยธาตุ คำนั้นตรัสไว้โดยปริยาย จริงอยู่ สุตตันตคิกกถานี้เป็น
ปริยายเทศนา ก็เทศนาในสุตตันตคิกกถานี้ ตรัสไว้โดยปริยายนี้ว่า ประสาท
รูปใดอาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ ประสาทรูปนั้นก็ประสาทรูปในมหาภูตรูป
เหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ บ้าง แต่ละ ๒ อย่างบ้างนั้นแหละ ดังนี้.

แต่พระอภิธรรม เชื่อว่า นิปปริยายเทศนา เพราะฉะนั้น ใน
อภิธรรมนี้ จึงตรัสว่า ประสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ ดังนี้.

สรีระก็ดี ขันธปัญจะก็ดี ตรัสเรียกว่า อัตภาพ เพราะความที่สภาวะ
นี้คนพาลกำหนดยึดถือว่า นี่เป็นอัตภาพของเรา ธรรมที่นับเนื่องในอัตภาพ
ธรรมที่อาศัยอัตภาพ เรียกว่า นับเนื่องในอัตภาพ ที่ชื่อว่า เป็นสภาพที่

เห็นไม่ได้ (อนิทสฺสโน) เพราะอรรถว่า ไม่อาจเพื่อจะเห็นได้ด้วยจักขุ-
วิญญาณ. ที่ชื่อว่า กระทบได้ เพราะอรรถว่า การกระทบ การเสียดสี
ย่อมเกิดในประสาทนี้.

ในคำทั้งหลายมีคำว่า ด้วยจักขุใด เป็นต้น มีเนื้อความโดยย่อดังต่อไปนี้
สัตว์นี้เห็นรูปมีประการดังกล่าวแล้วนี้ในอดีต หรือว่ากำลังเห็นในปัจจุบัน
หรือว่าจักเห็นในอนาคต ด้วยจักขุใดอันเป็นเหตุ ถ้าจักขุของสัตว์นั้นยังไม่พึง
แตกทำลายไป ที่นั่นเขาก็พึงเห็นรูปที่มาสู่คลองได้ด้วยจักขุนั้น หรือเห็นแล้ว
ซึ่งรูปอดีตด้วยจักขุอดีต ย่อมเห็นรูปปัจจุบันด้วยจักขุปัจจุบัน หรือจักเห็นรูป
อนาคตด้วยจักขุที่เป็นอนาคต. ในอธิการนี้มีพระบาลีกำหนดไว้ว่า ถ้ารูปนั้น
พึงมาสู่คลองแห่งจักขุไซ้ สัตว์นั้นก็พึงเห็นรูปนั้นได้ด้วยจักขุ ดังนี้.

รูปนี้เรียกว่า จักขุบ้าง ด้วยอรรถว่าเป็นผู้นำในการเห็น. นี้เรียกว่า
จักขายตนะบ้าง ด้วยอรรถว่าเป็นถิ่นเกิดและเป็นที่ประชุมแห่งธรรมมีผัสสะ
เป็นต้น. นี้เรียกว่า จักขุธาตุบ้าง ด้วยอรรถว่าความเป็นของว่างเปล่า และ
มิใช่สัตว์. นี้เรียกว่า จักขุนทรีย์บ้าง เพราะอรรถว่า ย่อมครองความเป็น
ใหญ่ในลักษณะแห่งการเห็น. นี้เรียกว่า โลกบ้าง ด้วยอรรถว่า ต้องชำระ
หลุดโรคม. นี้เรียกว่า ทวารบ้าง ด้วยอรรถว่า เป็นทางเข้าไป. นี้เรียกว่า
สมุทรบ้าง ด้วยอรรถว่า ให้เต็มได้ยาก. นี้เรียกว่า ปันฑระบ้าง ด้วยอรรถ
ว่า บริสุทธิ์. นี้เรียกว่า เขตบ้าง (เกษตร) ด้วยอรรถว่า เป็นที่เกิดเฉพาะ
แห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น. นี้เรียกว่า วัตถุบ้าง ด้วยอรรถว่า เป็นที่อาศัย
แห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละ. นี้เรียกว่า เนตรบ้าง เพราะ
อรรถว่า ย่อมแสดงทางที่เสมอไม่เสมอนำอรรถภาพไป. นี้เรียกว่า นัยนาบ้าง
ด้วยอรรถแสดงทางที่เสมอไม่เสมอนำอรรถภาพไปนั้นเหมือนกัน. นี้เรียกว่า ผังนี้

ข้าง ด้วยอรรถว่า นับเนื่องด้วยกานของตน. และรูป นี้เรียกว่า **สุณฺณคาม** ข้าง (บ้านว่าง) ด้วยอรรถว่า เป็นที่สาธารณะแก่สัตว์เป็นอันมาก และด้วยอรรถว่า หาเจ้าของมิได้ ดังนี้.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ บัณฑิตพึงประกอบชื่อ ๑๔ อย่าง มีคำว่า **จกฺขุเปตฺติ** (นี้เรียกว่า จกฺขุข้าง) เป็นต้น ด้วยบท ๔* บท มีคำว่า **ปสฺสตี วา** (เห็นแล้ว) เป็นต้น แล้วพึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสนัยเป็นเครื่องกำหนดจักขายตนะไว้ ๔ บท ดังนี้. พึงทราบอย่างไร ? พึงทราบว่า ถิ่นในพระบาลีนี้ มีนัยหนึ่งนึ่งว่า

สัตว์นี้เห็นแล้ว หรือเห็นอยู่ หรือจักเห็น หรือพึงเห็นซึ่งรูปอันเป็นสิ่งที่เห็นได้ และกระทบได้ ด้วยจักขุใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ รูปนี้เรียกว่า **จกฺขุข้าง** ฯลฯ นี้เรียกว่า **สุณฺณคามข้าง** (บ้านว่าง) รูปนี้นั้นเรียกว่า **จักขายตนะ** ดังนี้. นัยแม้ที่เหลือก็พึงทราบอย่างนี้.

ว่าด้วยนิเทศแห่งจักขายตนะ

บัดนี้ เพราะในเวลาทีฟ้าแลบเป็นต้นแม้บุคคลผู้ไม่ต้องการดู รูปก็ย่อมกระทบจักขุประสาธได้ ฉะนั้น พระองค์ทรงประสงค์จะทรงประกาศอาการนั้น จึงเริ่มนิเทศวาท (วาทว่าด้วยการขยายความ) ที่สองต่อไป.

ในพระบาลีนั้น บทว่า **ยมฺหิ** ได้แก่ ที่จักขุใดอันเป็นเหตุ. คำว่า **รูป** นั้นเป็นปฐมวิภคติ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปฏฺิหณฺยตี วา** (กระทบแล้ว) เป็นเนื้อความอดีต. บทว่า **ปฏฺิหณฺยตี วา** (ย่อมกระทบ) เป็นเนื้อความปัจจุบัน. บทว่า **ปฏฺิหณฺยีสฺสตี วา** (จักกระทบ) เป็นเนื้อความอนาคต. บทว่า **ปฏฺิหณฺยเ วา** (พึงกระทบ) เป็นเนื้อความกำหนด.

* ๔ บทคือ **ปสฺสตี วา** **ปสฺสตี วา** **ปสฺสตี สตี วา** **ปสฺสเส วา** แปลว่า เห็นแล้ว หรือกำลังเห็น หรือจักเห็น หรือพึงเห็น.

จริงอยู่ รูปอดีต ชื่อว่า **กระทบแล้ว** แม้ในจักขุที่เป็นอดีต. รูปที่เป็นปัจจุบันก็ชื่อว่า **ย่อมกระทบ** ในจักขุที่เป็นปัจจุบัน. รูปที่เป็นอนาคต ก็ชื่อว่า **จักกระทบ** ในจักขุที่เป็นอนาคต. ในพระบาลีนี้มีเนื้อความกำหนดไว้ว่า ถ้ารูปนั้นพึงมาสู่คลองจักขุไซ้ รูปนั้นก็พึงกระทบในจักขุ ดังนี้. แต่เมื่อว่า โดยใจความแล้ว รูปเมื่อกำลังกระทบซึ่งประสาทเท่านั้น จึงชื่อว่า **ย่อมกระทบ**. แม้ในอธิการนี้ พึงทราบนัยทั้ง ๔ โดยนัยที่กล่าวไว้ก่อนนั้นแล.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อจะทรงประกาศอาการที่บุคคลประสงคฺจะแลดูด้วยความปรารถนาของตน จึงหันจักขุไปทางรูป จักขุจึงกระทบรูปนั้น จึงเริ่มตรัสนิเทศสวาทที่ ๓ ต่อไป. ว่าโดยใจความนิเทศสวาทที่ ๓ นั้น แจ่มแจ้งแล้วโดยแท้ แต่ในอธิการนี้ จักขุรับอารมณ์แล้วเท่านั้น จึงชื่อว่า **ย่อมกระทบในรูป**. บัณฑิตพึงทราบนัยแห่งการกำหนด ๔ อย่าง แม้ในนิเทศที่ ๓ นี้ โดยนัยก่อนนั้นแหละ.

เบื้องต้นนี้ไป ทรงแสดงวาระ ๑๐ คือ ธรรม ๕ ด้วยสามารถแห่งการแสดงความเกิดผัสสปัญญะ และธรรม ๕ ด้วยสามารถแห่งการแสดงการเกิดขึ้นโดยมีอารมณ์เกี่ยวเนื่องกันแห่งธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้นแหละ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **จกฺขุ นิสฺสย** (อาศัยจักขุ) 'ได้แก่' อาศัยจักขุ คือกระทำจักขุให้เป็นปัจจัย. บทว่า **รูปํ อารพฺภ** (ปรารถนารูป) 'ได้แก่' มาถึง คือมุ่งหมายอาศัยรูปารมณ์. ด้วยพระบาลีนี้ทรงแสดงความรู้รูปเป็นปัจจัย โดยความเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น ที่อาศัยจักขุประสาท และโดยเป็นอาร์มมณาริบัติปัจจัย อาร์มมณฺุปนิสสยปัจจัยซึ่งนับเนื่องในชนวนวิถีทางจักขุทวาร. ใน ๕ วาระนอกนี้ ทรงแสดงความรู้รูปเป็นปัจจัย โดยเป็นเพียงอาร์มมณปัจจัยอย่างนี้ว่า รูปเป็นอารมณ์ของธรรมนี้มีอยู่ เพราะ

เหตุนี้ ธรรม (จักขุวิญญาณ) นี้ จึงชื่อว่า มีรูปเป็นอารมณ์. พึงทราบ
นัยที่ทรงกำหนดนัยละ ๔ วาระ ในวาระทั้ง ๑๐ แม้เหล่านั้น เหมือนใน ๓ วาระ
แรก.

จักขุที่ทรงยกขึ้นแสดงเพื่อถามว่า รูปที่ชื่อว่า จักขายตนะ เป็นไหน ?
ดังนี้ เพื่อแสดงคำว่า อิทนุตฺตํ (รูปนี้นั้น) โดยประการต่าง ๆ จึงแสดงนิทเทศ-
วาร ๑๓ คือ นัยก่อน ๓ วาระ นัยนี้ ๑๐ วาระ. ก็ในวาระ ๑๓ เหล่านี้ แต่
ละวาระพึงทราบวาทรงแสดงประดับนัยไว้ ๕๒ นัย เพราะการกำหนดวาระ
ละ ๔ นัย ดังนี้. แม้ในนิทเทศแห่งโสตายตนะเป็นต้น ข้างหน้าแต่จักขุนิทเทศ
นี้ ก็นัยนี้เหมือนกัน. แต่ในโสตายตนะนิทเทศเป็นต้นนี้ พึงทราบคำที่ต่างกัน
อย่างนี้.

ว่าด้วยคำว่าโสตเป็นต้น

ธรรมที่ชื่อว่า โสต เพราะอรรถว่า ได้ยิน. โสตนั้นตั้งอยู่ในประเทศ
มีสัณฐานดังวงแหวน มีขนแดงละเอียดงอกขึ้นภายในช่องแห่งสัมผัสการโสต
(หูพร้อมด้วยเครื่องประกอบ) อันธาตุทั้งหลาย มีประการดังกล่าวแล้วอุปการะ
อันอุตุจิตและอาหารคอยอุปถัมภ์ อันอายุคือ ชีวิตรูป คอยอนุบาล อัน
โคจรรูปมีวาระเป็นต้น แวดล้อมแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุ และทวาร
แก่โสตวิญญาณเป็นต้นตามสมควร.

ธรรมที่ชื่อว่า ฆานะ เพราะอรรถว่า ย่อมสูดกลิ่น. ฆานะที่เป็น
ประสาทรูปนั้น ตั้งอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังกิบเท้าแพะภายในช่องสัมผัสการ-
ฆานะ (ช่องจมูกพร้อมด้วยส่วนประกอบ) ได้รับอุปการะอุปถัมภ์อนุบาล
และการแวดล้อมตามที่กล่าวแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวาร แก่ฆาน-
วิญญาณเป็นต้น ตามสมควร.

ธรรมที่ชื่อว่า **ชีวหา** ด้วยอรรถว่า **ลิมรส**. ชิวหาที่เป็นปสาทรูปนั้น ตั้งอยู่ในประเทศมีสัจฐานดังปลายกลีบอุบล เบื้องบนท่ามกลางสัมผัสการชีวหา (ลิ้นพร้อมด้วยส่วนประกอบ) ได้อุปการะ อุปถัมภ์ อนุบาล และการแวดล้อม ตามที่กล่าวแล้ว ให้สำเร็จเป็นวัตถุและทวารแห่งชีวหาวิญญูณเป็นต้น ตามควร.

แต่ในกายนี้ ชื่อว่า **อุปาทินนกรูป** มีประการเพียงใด กายายตนะก็ ตั้งอยู่ในกายทั้งสี่นี้ เหมือนยางใยในฝ้ายได้อุปการะ อุปถัมภ์ อนุบาล และการแวดล้อมตามประการที่กล่าวแล้ว ก็ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแก่ กายวิญญูณเป็นต้น ตามควร. นี่เป็นความต่างกันในอุปาทารูปเหล่านี้. ความแตกต่างกันแห่งพระบาลีและอรรถกถาที่เหลือ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในจกขุ นิเทศสนั่นแหละ. ก็ในที่นี้ บทว่า โสตเป็นต้นมาในที่แห่งบทจักขุ บทว่า เสิงเป็นต้นมาในที่บทแห่งรูป บทได้ยินเป็นต้นมาในที่แห่งบททั้งหลายมิเห็น แล้วอย่างเดียว อนึ่ง ๒ บทนี้คือ รูปนี้ชื่อว่า **เนตรบัง** นี้ชื่อว่า **นัยนา** บ้างไม่มี เพราะฉะนั้น จึงมีวัตถุและทวารอย่างละ ๑๒ ชื่อ. คำที่เหลือเป็น เช่นกับคำที่กล่าวไว้ในบททั้งปวงนั้นแหละ.

ในอริการแห่งกายายตนะนั้น ศิวกามีผู้ท้วงว่า ชื่อว่า **อุปาทินนกรูป**นี้ มีอยู่ในกายนี้เพียงใด กายายตนะก็มีอยู่ในกายทั้งสี่นี้ ฉวยยางใยในปุยฝ้าย ศิวกา เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ย่อมถึงการปะปนกันด้วยลักษณะ (ในกลาปอื่น). ตอบว่า ไม่ปรากฏปะปนกัน (ในกลาปอื่น). เพราะเหตุไร ? เพราะความไม่มีในกลาปอื่นของกันและกัน. ถามว่า ถ้าอย่างนั้นกายายตนะก็ไม่มีในกายทั้งปวง. ตอบว่า โดยปรমัตถ์ในอุปาทินนกรูปทั้งหมดท่านไม่ได้แยกกายไว้ต่างหาก แต่เหตุแห่งการต่างกันของอุปาทินนกรูปนั้นใคร ๆ ไม่อาจเพื่อบัญญัติได้ เพราะฉะนั้น จึงได้กล่าวไว้อย่างนี้.

เหมือนอย่างว่า รูปและรสเป็นต้น ที่กล่าวว่าเป็นของชิมซาบอยู่ในกันและกัน เพราะความที่รูปและรสนั้นใคร ๆ ไม่อาจแยกจากกันได้จุผงทรายละเอียด แต่โดยปรมัตถ์ รสก็หามิในรูปไม่ ถ้าจะพึงมีไซ้ รสก็พึงปรากฏด้วยศัพท์ว่ารูปเหมือนกัน ฉนใด แม้กายาคนะก็ฉนนันเหมือนกันว่าโดยปรมัตถ์ไม่มีอยู่ในกาย (อุปาทินนกรูป) ทั้งหมด และไม่มีในกายทั้งหมดก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีใครอาจเพื่อจะแบ่งออกได้ ฉะนั้น บัณจิตพึงทราบว่าการปะปนกันด้วยลักษณะในที่นี้ จึงไม่ปรากฏด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความไม่ปะปนกันของประสาทรูปเหล่านี้ โดยกำหนดด้วยลักษณะเป็นต้น. จจริงอยู่ บรรดาประสาทรูปเหล่านี้ **รูปาภิมาตารหุตปฐาตลขณ** ทฎฐกามตานิทานกมมสมุฏฐานหุตปฐา-
ตลขณ ว่า จกขุ จักขุมีความใสของภูตรูปอันควรแก่การกระทบรูปเป็นลักษณะ หรือมีความใสของภูตรูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันเป็นเหตุของบุคคลผู้ต้องการจะดูเป็นลักษณะ **รูปสุ อวิญจนรต** มีการคร่ำรูปทั้งหลายมาเป็นกิจ **จกขุวิญญาณสุต** อาธารภาวปจจุปฐาน มีการทรงอยู่ของจักขุวิญญาณเป็นปัจจุปฐาน **ทฎฐกามตานิทานกมมขภูตปทฐาน** มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะดูเป็นปทฐาน.

สททาภิมาตารหุตปฐาตลขณ โสตุกามตานิทานกมม-
สมุฏฐานหุตปฐาตลขณ ว่า โสตติ โสตติมีความใสแห่งภูตรูปอันควรแก่การกระทบเสียดเป็นลักษณะ หรือมีความใสของภูตรูปอันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะพึงเป็นลักษณะ **สทเทสุ อวิญจนรต** มีการคร่ำเสียดทั้งหลายมาเป็นกิจ **โสตติวิญญาณสุต** อาธารภาวปจจุ-

ปฏฐาน มีการทรงอยู่ของโสตวิญญานเป็นปัจจุปัฏฐาน **โสตคามตานิทาน**
กมุขกุปตปฏฐาน มีกุปตรูปอันเกิดแต่กรรมเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะ
ฟังเป็นปทัฏฐาน.

คนธากิฆาตารกุปตปฐาตลกฺขณ **ฌายิตุกามตานิทานกมุข**
สมุฏฐานกุปตปฐาตลกฺขณ วา ฌาน ฌานะมีความใสของกุปตรูปอันควรแก่
การกระทบของกลิ่นเป็นลักษณะ หรือมีความใสของกุปตรูปเกิดแต่กรรมเป็นสมุฏ-
ฐานเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะดมเป็นลักษณะ คนธะสุ อาวิณจนรล มี
การคร่ำกลืนทั้งหลายมาเป็นกิจ **ฌานวิญญานสุส** **อาชาธราวปัจจุปฏฐาน**
มีการทรงอยู่ของฌานวิญญานเป็นปัจจุปัฏฐาน **ฌายิตุกามตานิทานกมุข**
กุปตปฏฐาน มีกุปตรูปอันเกิดแต่กรรมเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะดมเป็น
ปทัฏฐาน.

ธสาภิฆาตารกุปตปฐาตลกฺขณ **สยิตุกามตานิทานกมุข**
สมุฏฐานกุปตปฐาตลกฺขณ **ชีวหา** ลินมีความใสของกุปตรูปอันควรแก่
การกระทบรสเป็นลักษณะ หรือมีความใสของกุปตรูปเกิดแต่กรรมเป็นสมุฏฐาน
เป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะลิ้มรสเป็นลักษณะ **รสสุ อาวิณจนรสา** มีการ
คร่ำรสทั้งหลายมาเป็นกิจ **ชีวหาวิญญานสุส** **อาชาธราวปัจจุปฏฐาน**
มีการทรงอยู่ของชีวหาวิญญานเป็นปัจจุปัฏฐาน **สยิตุกามตานิทานกมุข**
กุปตปฏฐาน มีกุปตรูปเกิดแต่กรรมเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะลิ้มรสเป็น
ปทัฏฐาน.

โผฏฐัพพาภิฆาตารกุปตปฐาตลกฺขณ **มุสยิตุกามตานิทาน**
กมุขสมุฏฐานกุปตปฐาตลกฺขณ วา กาโย กายมีความใสของกุปตรูป
อันควรแก่การกระทบโผฏฐัพพะเป็นลักษณะ หรือมีความใสของกุปตรูปอัน
เกิดแต่กรรมเป็นสมุฏฐานเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะถูกต้องเป็นลักษณะ

โผฏฐัพพะ อวิณฺณรโส มีการคร่าโผฏฐัพพะทั้งหลายมาเป็นกิจ กาย-
วิณฺณณสฺส อารทภาวปจฺจุปฺปฏฺฐาโน มีการทรงอยู่ของกายวิณฺณณเป็น
ปจฺจุปฺปฏฺฐาณ ผุสฺสิตุกามตานิทานกมฺมชฺชุดปฏฺฐาโน มีภูตรูปเกิดแต่กรรม
เป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะกระทบเป็นปฏฺฐาณ.

ว่าด้วยวาตะของอาจารย์บางพวก

ก็อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ประสาทของภูตรูปทั้งหลายที่มีเตโชธาตุมาก
เป็นจกฺขุ ประสาททั้งหลายของภูตรูปทั้งหลายที่มีวาโยมาก ปฐฺวีมาก และ
อาโปมาก เป็นโสต เป็นฆานะ และเป็นชีวหา ประสาทของภูตรูปทั้งหมด
(ทั้ง ๔) เป็นกาย.

ปรวาทิอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ประสาทของภูตรูปยังด้วยเตโชธาตุ
เป็นจกฺขุ ประสาททั้งหลายของภูตรูปยังด้วยวาโยธาตุในช่องหู ยังด้วยอาโปธาตุ
ยังด้วยปฐฺวีธาตุ ก็เป็นโสต เป็นฆานะ เป็นชีวหา เป็นกาย. อาจารย์ทั้งหลาย
พึงกล่าวทั้งอาจารย์ปรวาทิเหล่านั้นว่า ขอจงนำพระสูตรมาอ้าง. เป็นการ
แน่นนอน ท่านปรวาทิอาจารย์เหล่านั้นจักไม่เห็นพระสูตรเลย. แต่อาจารย์
บางพวกก็ยังกล่าวถึงเหตุในประสาทรูปเหล่านั้นว่า เพราะความที่ภูตรูปมีเตโชธาตุ
เป็นต้น พึงอุปการะด้วยรูปทั้งหลายที่มีคุณ. พึงท้วงเถิดอาจารย์เหล่านั้นว่า
ก็ใครเล่ากล่าวอย่างนี้ว่า รูปเป็นต้นเป็นคุณของภูตรูปมีเตโชธาตุเป็นต้น เพราะ
ในอวินิพโกรูป (รูปที่แยกจากกันไม่ได้ ๘ อย่าง) ทั้งหลาย ใคร ๆ ย่อมไม่
ได้เพื่อจะกล่าวว่า ในภูตรูปเหล่านั้น รูปนี้เป็นคุณของรูปนี้ รูปนี้เป็นคุณของ
รูปนี้ ดังนี้.

ถ้าปรวาทินั้นจะพึงได้กะสกวาทิว่า พวกท่านย่อมปรารณากิจทั้งหลาย
มีการทรงไว้เป็นต้น แห่งปฐฺวีธาตุเป็นต้น เพราะความที่ภูตรูปนั้น ๆ ในสัมภาระ

นั้น ๆ เป็นของยิ่ง จันใด ข้อที่พวกที่ฟังปรารภว่า รูปทั้งหลายเป็นคุณของภูตรูปเหล่านั้น เพราะแสดงความเป็นต้นในสัมภาระอันยิ่งด้วยเตโชธาตุเป็นต้นเป็นของมีมาก ก็ฉันนั้น.

สกวาทิฟังท้วงปรวาทินั้นว่า พวกเราปรารภว่า ถ้าว่ากลืนในฝ่ายในปฐวีธาตุฟังมีมากกว่ากลืนของน้ำผัดคองอันมีอาโปธาตุมาก และสีของน้ำเย็นก็ฟังมีสีมากกว่าเมฆของน้ำร้อนอันมีเตโชธาตุมาก แต่คำที่กล่าวแล้วทั้ง ๒ นี้หาไม่มี เพราะฉะนั้น ขอพวกท่านฟังผลการกำหนดความต่างกันแห่งจักขุเป็นต้นอันเป็นที่อาศัยนั้นเกิด รูปและรสเป็นต้นแม้ไม่แปลกกันของภูตรูปทั้งหลาย แต่ก็มีใช้เป็นอย่างเดียวกัน จันใด ข้อที่ท่านจะฟังถือเอาว่าเมื่อเหตุแปลกกันอื่น ๆ มีอยู่ ก็ไม่ฟังถือเอาประสาทมีจักขุเป็นต้น ฉันนั้น.

ถามว่า ก็เหตุที่ไม่ทั่วไปแก่กันและกันนั้นได้แก่อะไร.

ตอบว่า ได้แก่ กรรมเท่านั้นเป็นเหตุต่างกันของประสาทรูปเหล่านั้น เพราะฉะนั้น ความต่างกันแห่งประสาทรูปเหล่านี้ เพราะความต่างกันแห่งกรรมหาใช้ความต่างกันของภูตรูปไม่. เพราะว่า เมื่อความต่างกันแห่งภูตรูปมีอยู่ประสาทรูปนั้นแหละจะไม่เกิดขึ้น โบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า ก็ประสาทรูปของมหาภูตรูปทั้งหลายที่เหมือนกันหาใช้ของมหาภูตรูปที่ไม่เหมือนกันไม่.

ก็บรรดาประสาทรูปเหล่านี้ ที่มีความต่างกันเพราะความต่างกันแห่งกรรม จักขุและโสตรเป็นอัมปัตตวิสยคาหะ (คือรับอารมณ์ที่มาไม่ถึง) เพราะอุปปัตติเหตุของวิญญานในอารมณ์ อันมีที่อาศัยไม่ติดกับมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของตน ฆานะ ชิวหา และกายเป็นอัมปัตตวิสยคาหะ (รับ

อารมณ์ที่มาถึงตน) เพราะความที่อุปบัติเหตุของวิญญานในอารมณ์ ซึ่งติดกับ
มหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของตน โดยอำนาจแห่งวัตถุที่อาศัย และโดยตนเอง
นั้นแหละ.

แต่ในอรรถถกถาว่าว่า อารมณ์ ชื่อว่า สัมปัตตะ ที่มาถึงตน
เพราะความที่อารมณ์มาสู่คลองแห่งจักขุและโสตทีเดียว. จริงอยู่ สี (วรรณะ)
ของมณฑลแห่งพระจันทร์และอาทิตย์ตั้งอยู่ไกลถึง ๔๒,๐๐๐ โยชน์ ก็ยังกระทบ
จักขุประสาท สีนั้นแม้ปรากฏตั้งอยู่ในที่ไกลก็ชื่อว่า สัมปัตตะ เหมือนกัน.
จักขุชื่อว่าอารมณ์ที่มาถึง (สัมปัตตะ) เพราะความที่สีนั้นเป็นอารมณ์ทีเดียว.
กายวิการของบุคคลทั้งหลายที่ติดันไม่อยู่ในที่ไกลก็ดี ของช่างซ่อมผู้ชักผ้าอยู่
ก็ดี ย่อมปรากฏแม้แต่ที่ไกล. แต่เสียงมาโดยการสืบต่อ ๆ กันมาแห่งธาตุ
กระทบโสตแล้วก็ค่อย ๆ สลายไป ดังนี้.

ในอรรถถานั้น อารมณ์ ชื่อว่า สัมปัตตะ (ที่มาถึงตน) เพราะความ
ที่อารมณ์นั้นมาสู่คลองก็จริง ถึงอย่างนั้น สีของมณฑลพระจันทร์เป็นต้นก็ไม่มา
ถึงจักขุ ย่อมปรากฏตั้งอยู่ในที่ไกลนั้นแหละ แม้เสียงฟังค่อย ๆ มาไชร้ เกิด
ในที่ไกลก็ฟังได้ยินซ้ำ เพราะมาโดยกระทบต่อ ๆ กันมา เมื่อกระทบโสต ก็ไม่
ปรากฏว่าชื่อว่าเสียงนั้นอยู่ในทิศชื่อนั้น เพราะฉะนั้น จักขุและโสตจึงมีอารมณ์
เป็นอัมปัตตะ (มาไม่ถึง) นั้นแหละ.

ตาเปรียบด้วยงู

ประสาทรูปเหล่านี้ เปรียบเหมือนสัตว์มีงูเป็นต้น เหมือนอย่างว่า
จิ้งจอกว่าย ย่อมไม่ชอบใจในที่ชื้นแฉะและธาราเรียบในภายนอก จึงเข้าไปที่ต้นไม้
ใบหญ้าชุกและจอมปลวกนั้นแหละย่อมชอบใจในเวลานอน ย่อมถึงความเป็น
สัตว์มีจิตสงบ ฉนใด แม้จักขุนี้ก็ฉนนนั้นเหมือนกัน มีความพอใจในสิ่งไม่

ราบเรียบ ย่อมไม่พอใจไม่ปรารถนาแม้จะแลดูในที่มิฝาทองคำเป็นคันที่
เรียบร้อย แต่ย่อมชอบในที่มิลวดลายหลากสีด้วยรูป ดอกไม้ และเครือเถา
เป็นคันที่เดียว เพราะในที่เช่นนั้น เมื่อตายังไม่เพียงพอ คนทั้งหลายก็ยังอ้า
ปากอวยกามอง.

หูเปรียบด้วยจระเข้

แม้จระเข้เล่า เมื่อออกไปภายนอกไม่เห็นสิ่งที่ตนจะพึงจับเอาก็หลับตา
ไป แต่ในกาลใด หยั่งลงสู่ น้ำประมาณร้อยวาเข้าไปยังโพรงนอนแล้ว ในกาล
นั้น จิตของมันก็ถึงความสงบ หลับสบาย จันใด แม้โสตนี้ก็จันนั้นเหมือนกัน
ชอบในที่มิโพรง อาศัยอากาศ ชอบใจในโพรงช่องหูเท่านั้น อากาศช่องหู
เท่านั้นเป็นปัจจัยในการได้ยินเสียงนั้น แม้อัชฎากาศก็สมควรเหมือนกัน ด้วยว่า
เมื่อทำการสาธยายภายในถ้ำ เสียงหาจะถ้ำออกไปภายนอกไม่ แต่ก็ออกไป
ตามช่องประตู หน้าต่าง กระทบสืบท่อ ๆ กันไปแห่งธาตุแล้ว กระทบโสต
ประสาท. ในลำดับแห่งการกระทบ ชนผู้นั่งอยู่บทหลังถ้ำย่อมรู้ว่า บุคคลชื่อ
โน้นย่อมสาธยาย ดังนี้. ครั้นเมื่อคำที่กล่าวอย่างนี้มีอยู่ ชื่อว่า อารมณ์ของโสต
ก็เป็นสัมปัตตะ (คือมาถึงตนได้).

ถามว่า ก็โสตนี้มีอารมณ์เป็นสัมปัตตะหรือ ?

ตอบว่า ใช่แล้ว มีอารมณ์เป็นสัมปัตตะ.

ถามว่า ถ้ายเช่นนั้น กลองเป็นต้นดังในที่ไกล ก็จะไม่รู้เสียงในที่ไกล
ใช่ไหม.

ตอบว่า ไม่พึงรู้ก็ไม่ใช่ เพราะเมื่อเสียงกระทบโสตประสาท ย่อมมี
การรู้โดยประการนั้น ๆ ว่า เสียงไกล เสียงใกล้ เสียงฝั่งโน้น เสียงฝั่งนี้ ดังนี้
ข้อนี้เป็นธรรมดา.

ก็ธรรมดานี้เป็นเช่นไร ก็ธรรมดาช่องหูมีอยู่ในที่ใด ๆ การฟังก็มีแต่
ที่นั่น ๆ เหมือนการเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์เป็นต้น เพราะฉะนั้น โสต-
ประสาทนี้ จึงมีอารมณ์เป็นอัมปัตตะโดยแท้.

จมูกเปรียบด้วยนก

แม้จมูกก็ไม่ยินดีบนต้นไม้หรือพื้นดิน แต่ในเวลาใดมันโฉบบินเลี้ยว
การขว้างก้อนดินหนึ่งระยะหรือสองระยะบินขึ้นไปสู่อากาศว่างเปล่า ในเวลานั้น
มันก็จะมิจิตสงบ จันใด แม้นานะก็จันนั้นเหมือนกัน มีความพอใจในอากาศ มี
กลิ่นโดยอาศัยลมเป็นอารมณ์ เหมือนอย่างโค เมื่อฝนตกใหม่ๆ ก็สูดดมแผ่นดิน
แล้วก็เบ่งหน้าหาอากาศสูดดม และเวลาที่บุคคลแม้นิ้วมือจับก้อนที่มีกลิ่น
แล้วสูดดมไม่หันหน้ามาทางลมก็ไม่รู้จักกลิ่นนั้น.

ลิ้นเปรียบด้วยสุนัขบ้าน

แม้สุนัขบ้านเมื่อเที่ยวไปภายนอก ย่อมไม่เห็นที่ปลอดภัย ย่อมถูก
ประทุษร้ายโดยการถูกขว้างด้วยก้อนดินเป็นต้น เข้าไปสู่ภายในบ้านแล้วก็ขู่
จี๋เถ่าที่เตาไฟก้นนอนเป็นสุข จันใด แม้นิวหากก็จันนั้นเหมือนกัน มีอสังขย
ในบ้าน มีรสอาศัยขาโปราตุเป็นอารมณ์ จริงอย่างนั้น ภิกษุแม้กระทำสมณ-
ธรรมตลอดสามยามแห่งราตรีแล้ว ถือบาตรและจีวรแต่เช้าตรู่เข้าไปสู่บ้าน
เพราะว่าเมื่อของเคี้ยวแห้งไม่เปียกด้วยน้ำลาย ใคร ๆ ก็ไม่อาจเพื่อรู้รสได้.

กายเปรียบด้วยสุนัขจิ้งจอก

แม้สุนัขจิ้งจอกเมื่อเที่ยวไปภายนอกก็ไม่ประสบความสำเร็จยินดี แต่เมื่อมัน
เคี้ยวกินเนื้อมนุษย์ในป่าช้าฝิบแล่นอนนั่นแหละ มันจึงมีความสุขจันใด

แม้กายก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีอัมมาสัยในอุปาทินนกรูป (มีใจครอง) มีโณฏฐัพพะอาศัยปฐวีธาตุเป็นอารมณ์. จริงอย่างนั้น คนทั้งหลายเมื่อไม่ได้อุปาทินนกรูปอื่น ก็เอาฝ่ามือของคนนั้นแหละรองศีรษะนอน ปฐวีธาตุของกายบุคคลนั้น แม้อยู่ภายในและภายนอกก็เป็นปัจจัยในการรับอารมณ์. จริงอยู่ที่นอนแม้ปุ่ว่ายอย่างดียังไม่ทันนั้งหรือนอนก็ไมรู้ความแข็งและอ่อนได้ หรือผลไม้ที่แขวงไว้บนฝ่ามือยังไม่ทันบีบคู้ก็ไม่อาจรู้ถึงความแข็งและอ่อนได้. ปฐวีธาตุที่อยู่ภายในหรือภายนอกจึงเป็นปัจจัยโดยการรู้การกระทบของประสาทนี้. พึงทราบความไม่ปะปนกันแห่งประสาทรูปเหล่านั้น โดยการกำหนดธรรมมีลักษณะเป็นดังนี้.

จริงอยู่ ลักษณะ รส ปัจจุภูฐาน ปัทภูฐาน อารมณ์ อัมมาสัย และวัตถุที่อาศัยของจักขุประสาทเป็นอย่างหนึ่ง ของโสตรประสาทเป็นต้นก็อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น จักขยตนะเป็นต้น จึงไม่ปะปนกันโดยแท้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบเมื่ออุปมาในความที่ประสาทรูปเหล่านั้นไม่ปะปนกัน ดังต่อไปนี้.

เหมือนอย่างว่า เมาแห่งธงทั้งหลาย ๕ สี ที่เขยยกขึ้นแล้ว เนื่องเป็นอันเดียวกันก็จริง ถึงอย่างนั้น เมาของธงก็ไม่ปะปนกันและกันฉันใด อนึ่งเมื่อเขาเอาฝ้าย ๕ สี ควั่นทำเป็นไส้ประทีป (ตะเกียง) จุดให้ลูกโพลงแล้ว เปลวไฟดูเหมือนเป็นอันเดียวกันก็จริง ถึงอย่างนั้นเปลวไฟแห่งรัศมีของฝ้ายนั้น ๆ ก็เป็นคนละอย่าง ไม่ปะปนกันและกันฉันใด आयตนะ ๕ เหล่านี้แม้รวมกันอยู่ในอรรถภาพเดียวกัน แต่ก็ไม่ปะปนกันและกันฉันนั้นเหมือนกัน ใช่ว่าอายตนะ ๕ เหล่านี้เท่านั้นก็หาไม่ แม้รูปที่เหลือก็ไม่ปะปนกัน.

จริงอยู่ ในสรีระนี้ มีกาย ๓ ส่วน คือ

กายท่อนล่าง ๑

กายท่อนกลาง ๑

กายท่อนบน ๑.

บรรดา ๓ ส่วนเหล่านั้น กายในเบื้องต่ำแต่สะดือลงไป ชื่อว่า กาย
ท่อนล่าง ในกายท่อนล่างนั้นมีรูป ๔ รูป คือ กายทสกะ^๑ ๑๐ ภาวทสกะ ๑๐
มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๘^๒ มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ๘ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๘. กาย
เบื้องบนตั้งแต่สะดือขึ้นไปถึงหลุมคอ ชื่อว่า กายท่อนกลาง ในกายท่อน
กลางนั้น มีรูป ๕๔ รูปคือ กายทสกะ ๑๐ ภาวทสกะ ๑๐ วัตถุทสกะ ๑๐
รูปทั้ง ๓ มีรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน เป็นต้น อย่างละ ๘. กายเบื้องบนแต่
หลุมคอขึ้นไป ชื่อว่า กายท่อนบน. ในกายท่อนบนนั้นมีรูป ๘๔ คือ จักขุ-
ทสกะ ๑๐ โสททสกะ ๑๐ ฆานทสกะ ๑๐ ชิวหาทสกะ ๑๐ กายทสกะ ๑๐
ภาวทสกะ ๑๐ รูป ๓ รูป มีรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้นอย่างละ ๘.

บรรดารูปเหล่านั้น รูปที่ชื่อว่า จักขุทสกะ ด้วยสามารถแห่งนิปผัน-
รูป ๑๐ เป็นรูปที่แยกจากกันแต่ละส่วนไม่ได้ นี่คือ มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัย
แก่จักขุประสาท วรรณะ คันธะ รสะ โอชา ชีวิตินทรีย์ และจักขุประสาท.
รูปแม้ที่เหลือก็พึงทราบโดยนัยนี้.

บรรดากาย ๓ ส่วนนั้น รูปในกายท่อนล่างไม่ปะปนกับรูปกายท่อน
กลางและรูปกายท่อนบน รูปแม้ในกายที่เหลืออีก ๒ ก็ไม่ปะปนกับรูปกาย
นอกนี้. เหมือนอย่างว่า เงามูเขา และเงาต้นไม้ในเวลาเย็น ดุจเนื่องเป็น
๑. กายทสกะ ๑๐ คือ มหาภูตรูป ๔ วรรณะ ๑ คันธะ ๑ รสะ ๑ โอชา ๑ ชีวิตรูป ๑ กาย-
ประสาท ๑.

๒. อาหารสมุฏฐาน เป็นต้น อย่างละ ๘ ได้แก่ อวินิโกครูป ๘ มีปฐวีเป็นต้น มีโอชาเป็นที่สด.

อันเดียวกันก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ได้ปะปนกันฉันใด ในกายแม่เหล่านั้น รูป ๔๔
กัณฐี รูป ๕๔ กัณฐี รูป ๘๔ กัณฐี กัณฐีนั้น เป็นคฺจเนื่องเป็นอันเดียวกัน แต่
ก็ไม่ปะปนซึ่งกันและกันเลย ฉะนั้นแล.

อรรถกถารูปายตนนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งรูปายตนต่อไปนี้.

สี (วรรณะ) นั้นแหละ เรียกว่า วรรณนิภา อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า
นิภา เพราะอรรถว่า ข้อมเปล่งแสง อธิบายว่า ข้อมปรากฏแก่จักขุวิญญาณ
แสงคือสี ชื่อว่า วรรณนิภา. รูปที่ชื่อว่า สนิทสนะ (คือเป็นสิ่งที่เห็นได้)
โดยเป็นไปพร้อมกับการเห็น อธิบายว่า พึงเห็นด้วยจักขุวิญญาณ. รูปที่ชื่อว่า
สัปปฏิมะ (กระทบได้) โดยความเป็นไปพร้อมไปกับสิ่งที่กระทบถูกเข้า การ
ยังความเสียดสีให้เกิด.

บรรดาสีมียะเขียวครามเป็นต้น สีเขียวเหมือนดอกสามหาว สีเหลือง
เหมือนดอกกรรณิการ สีแดงเหมือนดอกชบา สีขาวเหมือนดาวประกายพริ้ว
สีดำเหมือนถ่านเผา สีหงสบาท แดงเรื่อเหมือนยางทรายและดอกยี่โถ. ก็ทอง
ตรัสเรียกว่า หริ คุณในคำนี้ว่า หริตจสามวณฺณกามํ สุมุข ปกุกม
(ดูก่อนสมุขะผู้มีผิวพรรณงามดังทอง ท่านจงหนีไปตามปรารถนาเถิด) ดังนี้
ก็จริง ถึงอย่างนั้น ทองนั้นทรงถือเอาด้วยศัพท์ว่า ชาตฺรูปะ ข้างหน้า แต่
ในนิเทศนี้ ชื่อว่า หริ ได้แก่อีกแล้ว เพราะมิได้ทรงถือวัตถุทั้ง ๗ เหล่านี้
แสดงโดยสภาวะนั่นเอง.

บทว่า หริวณฺณํ (สีเขียวใบไม้) คือสีเหมือนหญ้าแพรกสด. บทว่า
อมฺพุทฺทวณฺณํ (สีม่วง) คือสีเหมือนหน่อมะม่วง. วัตถุทั้ง ๒ เหล่านี้
ทรงถือเอาแสดงไว้โดยสภาวะ วัตถุ ๑๒ มีขาวและสีนเป็นต้น ทรงถือเอาแสดง

โดยโอาหาร และโอาหารนั้นแห่งบทยาวและสั้นเป็นต้นเหล่านั้น สำเร็จแล้วโดย
อุปนิชาบัญญัติ (บัญญัติโดยเทียบเคียง) และสำเร็จแล้วโดยการตั้งไว้. จริงอยู่
คำว่า ยาว เป็นต้น เป็นบทสำเร็จด้วยการบัญญัติเทียบเคียงซึ่งกันและกัน.
คำว่า กลม เป็นต้น สำเร็จโดยตั้งลง. ในสองอย่างนั้น เพราะเทียบเคียงรูป
ที่สั้น ยาวกว่านั้น จึงชื่อว่า ยาว เพราะเทียบกับรูปที่สั้นกว่านั้น ชื่อว่า สั้น
เทียบเคียงรูปที่ใหญ่ เล็กกว่านั้นชื่อว่า อญฺ เทียบกับรูปที่เล็กกว่านั้น ชื่อว่า
ใหญ่. รูปที่มีสัณฐานเหมือนล้อเกวียน ชื่อว่า กลม รูปมีสัณฐานเหมือนไข่มุก
ชื่อว่า ปริมณฑล รูปประกอบด้วยเหลี่ยมทั้ง ๔ ชื่อว่า จตุรัส (สี่เหลี่ยม).
แม้รูป ๖ เหลี่ยมเป็นต้นกันนี้แหละ. บทว่า นิรุณฺ (ลุ่ม) ได้แก่รูปที่ต่ำ.
บทว่า ถลฺ (ดอน) ได้แก่รูปที่นูนขึ้น.

บรรดารูปยาวเป็นต้นเหล่านั้น เพราะบุคคลแม้ถูกต้องรูปยาวเป็นต้น
อาจเพื่อรู้ได้ แต่รูปสี่เหลี่ยมเป็นต้นบุคคลถูกต้องแล้วไม่สามารถทราบได้ ฉะนั้น
รูปายตนะที่ยาว จึงมิได้ตรัสไว้โดยตรง รูปที่สั้นเป็นต้นก็ไม่ตรัสเหมือนกัน
แต่ในที่นี้ตรัสว่า ยาว สั้น อาศัยรูปนั้น ๆ โดยประการนั้นตั้งอยู่แล้ว ฟังทราบ
ว่า รูปายตนะในรูปายตนะนิเทศนี้ ตรัสไว้โดยโอาหารนั้น ๆ ดังนี้.

บทว่า ฉายา อาตโป (เงาแดด) นี้ ทรงกำหนดซึ่งกันและกัน
แสงสว่างและมีด ก็กำหนดไว้ซึ่งกันและกัน. บท ๔ บทว่า เมฆ เป็นต้น
แสดงไว้ด้วยวัตถุเท่านั้น. ในบรรดาบททั้งสี่เหล่านั้น คำว่า อพฺภา (เมฆ)
ได้แก่น้ำฝน. บทว่า มหิกา (หมอก) ได้แก่น้ำค้าง. สี่แห่งบทมีเมฆเป็นต้น
ทรงแสดงไว้ด้วยบททั้ง ๔ เหล่านี้. ด้วยบทว่า จนฺทมนฺทลสฺส วณฺณนิภา
เป็นต้นทรงแสดงสีก็อรัศมีแห่งวัตถุเหล่านั้น.

ในวัตถุมีดวงจันทร์เป็นต้นนั้น ฟังทราบความต่างกันแห่งวัตถุทั้งหลาย
มีดวงจันทร์เป็นต้นอย่างนี้. วิมานของจันทเทพบุตร ยาวและกว้าง ๔๕

โยชน์สำเร็จด้วยแก้วมณีปิดบังไว้ด้วยเงิน ชื่อว่า **ดวงจันทร์**. **วิมานของ**
สุริยเทพบุตร ยาวและกว้าง ๕๐ โยชน์ สำเร็จด้วยทองปิดบังไว้ด้วยแก้วผลึก
ชื่อว่า **ดวงอาทิตย์**. **วิมานของเทพบุตรนั้น ๆ** ยาวและกว้าง ๗ โยชน์
๘ โยชน์ ๑๐ โยชน์ ๑๒ โยชน์ สำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการ ชื่อว่า **ดวงดาว**.

ในบรรดาเทพบุตรเหล่านั้น พระจันทร์อยู่ข้างล่าง พระอาทิตย์อยู่
ข้างบน ระหว่างพระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้ง ๒ มีหนึ่งโยชน์ โดยส่วนสุดข้าง
ล่างของพระจันทร์ และโดยส่วนสุดข้างบนของพระอาทิตย์มีระยะร้อยโยชน์
ดาวนักษัตรทุกขัณฑ์หลายย่อมโคจรไปที่ข้างทั้ง ๒. ก็บรรดาวัดฤกษ์ทั้ง ๓ เหล่านั้น
พระจันทร์โคจรไปช้า พระอาทิตย์โคจรไปเร็ว ดวงดาวทั้งหลายไปเร็วกว่าเขา
ทั้งหมด บางคราวโคจรไปข้างหน้าดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ บางคราวก็โคจร
ไปข้างหลัง.

บทว่า **อาทาสมณฑล** (กระจก) ได้แก่ สำเร็จด้วยสำริด. คำว่า
แก้วมณี คือแว่นแก้วไพฑูรย์ ที่เหลือมีประเภทมิใช่น้อยมีแก้วมณีโชติรส
เป็นต้น. คำว่า **สังข์** ได้แก่สังข์เกิดขึ้นเอง (ธรรมชาติ) **แก้วมุกดา** ก็เกิด
ขึ้นเอง แม้แก้วไพฑูรย์ที่เหลือ. บทว่า **เวพฐิโย** (แก้วไพฑูรย์) คือแก้วมณี
มีสีเหมือนไม้ไผ่.

วรรณะของพระศาสดา เรียกว่า **ชาตรุปะ** (ทอง) จริงอยู่ พระศาสดา
มีวรรณะเหมือนทองคำ แม้วรรณะของทองคำ ก็เรียกว่า **วรรณะพระศาสดา**.
กหาปณะคือ โลหมาสก (มาสกทำด้วยโลหะ) ทารุมาสก (มาสกทำด้วยไม้)
ชตุมาสก (มาสกทำด้วยยาง) เรียกว่า **รชตะ** (เงิน). โวหารแม้ทั้งหมดนั้น
ท่านถือเอาในบทว่า **รชต** นี้.

ด้วยบทว่า ยัม **วา ปณณณปิ** (หรือรูปแม่อื่นใด) นี้ เว้นรูปที่
ตรัสไว้ในบาลี ทรงถือเอารูปที่เหลืออันต่างด้วยสีเสื้อลำแพน สีผ้าท่อน

เก่า และสีข่อฟ้าเป็นต้น เพราะสีทั้งหมดนั้นรวมอยู่ในรูปที่เป็นเขวาปนกรรมทั้งหลาย. รูปนี้แหละ แม้ต่างกันโดยประเภทมีสีเขียวเป็นต้น แต่รูปทั้งหมดนั้นก็มิได้แตกต่างกันโดยลักษณะเป็นต้น.

ว่าโดยลักษณะที่จุดกะของรูป

จริงอยู่ รูปนี้แม้ทั้งหมดมีการกระทบจักขุเป็นลักษณะ (จักขุปฏิ-
หนลक्षण) มีความเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นรส (จักขุวิญญาณ-
สุส วิสยถาวร) มีความเป็นโคจรของจักขุวิญญาณนั้นนั่นเองเป็น
ปัจจุปฏิฐาน (ตสฺสว โจรปจฺจุตฺถาน) มีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน.
ก็อุปาทารูปทั้งหมดเหมือนกับรูปนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวรูปที่แตกต่างกัน รูปที่
เหลือในนิเทศนี้ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวในจักขายตนนิเทศนั้นแหละ.

จริงอยู่ ในจักขายตนนิเทศนั้น นิเทศมีจักขุเป็นประธานอย่าง
เดียว แต่ในรูปายตนนิเทศนี้มีรูปเป็นประธาน. ในจักขายตนนิเทศนั้น
มีชื่อ ๑๐ อย่างมีคำว่า จักขุเปตฺติ (รูปนี้เป็นจักขุบ้าง) เป็นต้น. ในรูปาย-
ตนนิเทศนี้มีชื่อ ๑ อย่าง มีคำว่า รูป เปตฺติ เป็นต้น (นี้เรียกว่า รูปบ้าง
รูปายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง). รูปที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันนั้นแหละ แม้ใน
รูปายตนนิเทศนี้ ก็ตรัสวาระทั้งหลายไว้เหมือนตรัสวาระ ๑๑ วาระ เพื่อ
กำหนดจักขุประดับด้วยนัยวาระ ๔ วาระเหมือนกัน ฉะนั้นแล.

อรรถกถาสัททายตนนิเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งสัททายตนะต่อไป.

บทว่า เกริสฺสทฺโท (เสียงกลอง) ได้แก่ เสียงกลองใหญ่และกลอง
ที่เขาคี. แม้เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ ก็เป็นเสียงมีเสียงตะโพน

เป็นต้น เป็นปัจจัย. เสียงที่เรียกว่าเพลงขับ ชื่อว่า เสียงขับร้อง. เสียงคนตรีเนื่องด้วยพิณเป็นต้น เหลือจากที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า เสียงประโคม (วาทิตสัทโท).

บทว่า สุมมสัทโท (เสียงกรับ) ได้แก่ เสียงฉาบสำริดและกรับไม้ตาล. บทว่า ปาณสัทโท (เสียงปรบมือ) ได้แก่เสียงปรบด้วยฝ่ามือ. บทว่า สตุตถานํ นิกุโณสสัทโท (เสียงร้องของสัตว์) ได้แก่เสียงที่เปล่งโดยมีบทและพยัญชนะไม่ปรากฏของสัตว์มากที่ประชุมกัน. บทว่า ธาตุณํ สานุnipaตสัทโท (เสียงกระทบกันของธาตุทั้งหลาย) ได้แก่เสียงเสียดสีกันและกันของต้นไม้ทั้งหลาย และเสียงตีระฆังเป็นต้น. เสียงของลมพัด ชื่อว่า เสียงลม. เสียงของน้ำกำลังไหล หรือน้ำกระทบกัน ชื่อว่า เสียงน้ำ. เสียงสนทนาเป็นต้นของพวกมนุษย์ ชื่อว่า เสียงมนุษย์. เว้นเสียงมนุษย์นั้นแล้ว เสียงที่เหลือทั้งหมด ชื่อว่า เสียงอมมนุษย์. ด้วยบททั้ง ๒ คือ เสียงมนุษย์และเสียงอมมนุษย์นี้ เสียงทั้งหมดเป็นอันถือเอาแล้ว. แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น เสียงที่ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีที่เป็นไปในเวลาผ่านไปไฉน และเสียงนิคผ้ำเก่าเป็นต้น ฟังทราบว่ารวมเข้าในชื่อว่า ยวาทิตสัททวะ เสียงแม้ต่างกันโดยประเภทมีเสียงกลองเป็นต้นอย่างนี้ แต่มิได้ต่างกันโดยลักษณะเป็นต้น.

ว่าโดยลักษณะที่จตุกะของเสียง

สัทโท เจโส โสตปฏิกุณฺณลภฺยโณ สัทโท ก็เสียงทั้งหมดมี

การกระทบกับโสตเป็นลักษณะ โสตวิญญานสูตร วิสยภาวโรโส มีความเป็นอารมณ์ของโสตวิญญานเป็นรส ตสุเสว โจรปจฺจุปฺภฺราโน มีความเป็นโคจรของโสตวิญญานนั้นนั่นแหละเป็นปัจจุภูฐาน. คำที่เหลือฟังทราบโดยนัยที่กล่าวในจักขายคณินิทเทศนั้นแหละ แม้ในสัททายคณินิทเทศนี้ ก็ตรัส

วาระ ๑๓ วาระประดับด้วยนัยวาระละ ๔ เนื้อความแห่งบทเหล่านั้นสามารถจะ
รู้ได้โดยนัยที่กล่าวไว้นั้นแหละ ฉะนั้น จึงมิได้ให้พิสดาร.

อรรถกถาคันชายตนนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งคันชายตนะต่อไป.

บทว่า มุลคนุโ (กลืนรากไม้) ได้แก่ กลืนที่เกิดขึ้นอาศัยรากไม้
อย่างใดอย่างหนึ่ง. แม้ในกลืนที่แก่นเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. กลืนผักคอง
เป็นต้นที่ยังไม่สำเร็จแล้ว หรือสำเร็จแล้วไม่ดี ชื่อว่า อามคันโ (กลืนบูด).
กลืนเกล็ดปลา กลืนเนื้อเน่า กลืนเนยใสเสียเป็นต้น ชื่อว่า วิสคันโ (กลืนเน่า).

บทว่า สุกนุโ (กลืนหอม) ได้แก่ กลืนที่น่าปรารถนา. บทว่า
ทุคนุโ (กลืนเหม็น) ได้แก่ กลืนไม่น่าปรารถนา. ด้วยบททั้ง ๒ คือ
กลืนหอมและกลืนเหม็นนี้ ย่อมเป็นอันว่ากลืนแม่ทั้งหมดทรงถือเอาแล้ว. เมื่อ
เป็นเช่นนั้น กลืนแม่ทั้งหมดที่ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีมีกลืนช่อฟ้าและกลืนฟ้าเก่า
เป็นต้น. พึงทราบว่า รวมอยู่ที่เขวาปนกคันธะ. กลืนนี้แม้จะต่างกันโดยเป็น
กลืนที่รากเป็นต้นอย่างนี้ ว่าโดยลักษณะกิจตุกะแล้วก็ไม่แตกต่างกันเลย.

ว่าโดยลักษณะกิจตุกะของกลืน

สพฺโพปิ เจโส ฆานปฺปฺภินฺนลฺกฺขโณ คนุโ ก็กลืนแม่ทั้งหมด
มีการกระทบฆานะเป็นลักษณะ ฆานวิญญานสุส วิสยภาวโร มีความ
เป็นอารมณ์ของฆานวิญญานเป็นรส ตสุเสว โคจรปจฺจุปฺปฺภานโน มีความ
เป็นโคจรของฆานวิญญานนั้นนั่นแหละเป็นปัจจุปปิฐาน. คำที่เหลือพึงทราบ
โดยนัยที่กล่าวในจักขยตนนิเทศนั้นแหละ แม้ในคันชายตนนิเทศนี้ ก็ตรัส

วาระ ๑๓ วาระประดับด้วยนัย ๕๒ เหมือนกันนั้นแหละ ว่าโดยอรรถวาระ เหล่านั้นแจ่มแจ้งแล้วทั้งนั้น.

อรรถถการสายตนนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งสายตนะ ต่อไป.

บทว่า มุรฺโร (รสรากไม้) ได้แก่รสที่อาศัยรากไม้อย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดขึ้น. แม้ในรสลำต้นเป็นต้นกัณฐีนี้แหละ. บทว่า อมฺพิล (เปรี้ยว) ได้แก่เปรียงเป็นต้น. บทว่า มธฺร (หวาน) ได้แก่ รสมีเนยใสแห่งโคเป็นต้น อย่างเดียว. ส่วนน้ำผึ้งผสมกับรสฝาดเก็บไว้นานเข้าก็เป็นรสฝาด. น้ำอ้อยผสมกับรสขื่นเก็บไว้นานเข้าก็เป็นรสขื่น แต่สับปี (เนยใส) เก็บไว้นานแม้ละสี และกลิ่นก็ไม่ละรส เพราะฉะนั้น เนยใสนี้นั้นแหละ จึงชื่อว่า หวานโดยส่วนเดียว.

บทว่า ติตฺตก (ขม) ได้แก่ ไบสะเดาเป็นต้น. บทว่า กฏฺก (เผ็ด) ได้แก่ รสขิงและพริกไทยเป็นต้น. บทว่า โลณิก (เค็ม) ได้แก่เกลือธรรมชาติเป็นต้น. บทว่า ขาริก (ขื่น) ได้แก่ รสมะอืและหน่อไม้เป็นต้น. บทว่า ลมฺพิล (เผื่อน) ได้แก่ พุทรา มะขามป้อม และมะขวิดเป็นต้น. บทว่า กสว . (ฝาด) ได้แก่ มะขามป้อมเป็นต้น. รสแม้ทั้งหมดเหล่านี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจวัตถุ แต่ในนิเทศนี้ พึงทราบว่ารสตรัสไว้โดยชื่อมีเปรี้ยวเป็นต้นแต่วัตถุนั้น ๆ.

บทว่า สาทุ (อโรย) ได้แก่ รสที่น่าปรารถนา. บทว่า อสาทุ (ไม่อโรย) ได้แก่ รสที่ไม่น่าปรารถนา. ด้วยบททั้ง ๒ คือ รสที่น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนา นี้ รสแม้ทั้งหมดเป็นอันทรงกำหนดถือเอาแล้ว ครั้นเมื่อ

ความเป็นอย่างนั้นมีอยู่ รสทั้งหมดที่ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีมีรสก่อนดิน รส-
ปลาเรือน และรสฟ้าเก่าเป็นต้น ฟังทราบทั่ว รวมที่เขวาปนกรส. รสนี้แม้ต่าง
กันโดยเป็นรสรากไม้เป็นต้นอย่างนี้ แต่ว่าโดยลักษณะเป็นต้นก็มีได้แตกต่าง
กันเลย.

ว่าโดยลักษณะที่จตุระของรส

สพฺโพ เอโส ชิวหาปฺปฺพหฺนณฺณคฺขโณ รโส รสมีการกระทบลิ้น
เป็นลักษณะ ชิวหาวิญญานสูตร วิสยภาวโรโส มีความเป็นอารมณ์ของ
ชีวหาวิญญานเป็นรส ตสฺสเสว โคจรปจฺจุปฺปฏฺฐาโน มีความเป็นโคจรของ
ชีวหาวิญญานนั้นนั่นแหละเป็นปัจจุပ္ปฏฺฐาน. คำที่เหลือฟังทราบโดยนัยที่กล่าว
ในจักขายตนนิทเทสนั้นแหละ แม้ในนิทเทสนี้ ก็ตรัสวาระ ๑๓ ประดับด้วย
นัย ๕๒ เหมือนกันนั่นแหละ.

อรรถกถาอิตตินิทรียนิทเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งอิตตินิทรีย.

บทว่า ยํ เป็นตติยาวิภคติ ในข้อนี้อธิบายว่า ทรวดทรงหญิงเป็นต้น
แห่งหญิง ข้อมมีด้วยเหตุใด. บรรดาคำเหล่านั้น บทว่า ลิงฺคํ ได้แก่ ทรวดทรง
จริงอยู่ ทรวดทรงแห่งอวัยวะมีมือ เท้า คอ และอุทรเป็นต้น ของหญิงไม่
เหมือนของชาย เพราะกายท่อนล่างของหญิงทั้งหลายล่า กายท่อนบนไม่ล่า
มือเท้าเล็ก ปากเล็ก.

บทว่า นิมิคฺคํ (เครื่องหมาย) ได้แก่ เป็นเหตุรู้ได้ จริงอยู่ เนื้อขา
ของหญิงทั้งหลายล่า ปากไม่มีหนวดเครา แม้ผู้ฝำรัดผมก็ไม่เหมือนของพวก
ชาย. บทว่า กุคฺคํ ได้แก่ กิริยา คือการกระทำ ด้วยว่า พวกหญิงทั้งหลาย

ในเวลาเป็นเด็ก ย่อมเล่นกระดิ่งและสากเล็ก ๆ ย่อมเล่นตุ๊กตา เอาดินเหนียว และปอมากรอบเป็นด้าย.

บทว่า อากบุโป (อาการ) ได้แก่ อาการคือการเดินเป็นต้น ด้วยว่า หงูทั้งหลายเมื่อเดินก็เดินไม่เร็ว เมื่อยืน เมื่อนอน เมื่อนั่ง เมื่อเกี่ยวกิน ก็ยืน นอน นั่ง เกี่ยวกินไม่เร็ว เมื่อบริโภคน้ำก็บริโภคน้ำอย่างช้า จริงอยู่ ชนทั้งหลายเห็นคนแม้เป็นชายเชื่องช้าก็พูดว่า ชายคนนี้เดิน ยืน นอน นั่ง เกี่ยวกิน บริโภคเหมือนผู้หงู ดังนี้.

คำว่า อิตฺติตฺตํ อิตฺติภาโว (สภาพหงู ภาวะของหงู) แม้ทั้ง ๒ นี้มีความหมายอย่างเดียวกัน คือเป็นสภาพของหงู ก็สภาพของหงูนี้เกิดแต่กรรม ตั้งขึ้นพร้อมกับจิตในปฏิสนธิกาล ส่วนทรวดทรงหงูเป็นต้น ไม่ตั้งขึ้นในปฏิสนธิกาลจุติอินทรีย์ แต่ก็อาศัยอินทรีย์ตั้งขึ้นในปวัตติกาล. เหมือนอย่างว่า เมื่อพืช (เมล็ดพืช) มีอยู่ ต้นไม้อาศัยพืชเพราะพืชเป็นปัจจัย จึงเจริญเติบโตสมบูรณ์ด้วยกิ่งและคาบตั้งอยู่เต็มช่องว่าง ฉนั้นใด ครั้นเมื่ออินทรีย์คือความเป็นหงูมีอยู่ อวัยวะมีทรวดทรงแห่งหงูเป็นต้น ก็มี ฉนั้นนั่นเหมือนกัน. ก็อินทรีย์เปรียบเหมือนพืช ทรวดทรงหงูเป็นต้น อาศัยอินทรีย์ ย่อมตั้งขึ้นในปวัตติกาล เปรียบเหมือนต้นไม้อาศัยพืชเจริญเติบโตแล้วตั้งอยู่เต็มช่องว่าง ฉะนั้น.

บรรดาอินทรีย์ทั้งหลายเหล่านั้น อินทรีย์ไม่พึงรู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ พึงรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณเท่านั้น. ทรวดทรงของหงูเป็นต้นรู้ได้ทางจักขุวิญญาณบ้าง ทางมโนวิญญาณบ้าง.

บทว่า อิทนฺตํ รูปํ อิตฺติทฺทริยํ (รูปนี้นั้น เรียกว่าอินทรีย์) ความว่า รูปนี้นั้น ไม่เหมือนกับจักขุอินทรีย์เป็นต้นแม้เป็นของบุรุษ แต่เมื่อว่าโดยนิมิต্ত อินทรีย์เฉพาะของหงู ชื่อว่า อิตฺติทฺทริยํ.

อรรถกถาปริสันทริยนิเทศ

แม้ในปริสันทริย ก็นัยนี้เหมือนกัน แต่ทรวดทรงของชายเป็นต้น
พึงทราบโดยความตรงกันข้ามกับทรวดทรงของหญิงเป็นต้น เพราะสัณฐาน
แห่งอวัยวะมีมือ เท้า คอ และอุทรเป็นต้นของชาย ไม่เหมือนของหญิง
ด้วยว่า กายท่อนบนของชายล่ำสัน กายท่อนล่างไม่ล่ำสัน มือเท้าก็ใหญ่
ปากใหญ่ เนื้อขาไม่ใหญ่ หนวดเคราเกิดขึ้น การใช้ผ้าผูกผมก็ไม่เหมือนของ
หญิงทั้งหลาย ในเวลาเป็นเด็กย่อมเล่นรถและไถเป็นต้น ย่อมทำขบขันด้วย
ทราข ย่อมพูดชื่อซึ่งหลุม แม้การเดินเป็นต้นก็องอาจ ชนทั้งหลายเห็นแม่หญิง
ผู้ทำการเดินเป็นต้นให้องอาจ ย่อมพูดคำเป็นต้นว่า แม่คนนี้ย่อมเดินเหมือน
ชาย ดังนี้ คำที่เหลือเหมือนกับที่กล่าวไว้ในอิติสันทริยนั้นแหละ.

ว่าด้วยลักษณะกิจตุกะ

บรรดาอินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น อิตฺติภาวลกฺขณํ อิตฺติสันทริยํ อิต-
ติสันทริยํมีอิตติภาวะ (มีความเป็นหญิง) เป็นลักษณะ อิตฺติติ ปกาสนรตํ
มีการประกาศว่าเป็นหญิงเป็นรส อิตฺติลึงฺคนิมิตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํ
ภาวปจฺจุปฺปญฺจํ มีความเป็นสัณฐาน นิमित การเล่นและกิริยาอาการของหญิง
เป็นปัจจุปัญฐาน.

ปริสทภาวลกฺขณํ ปริสทสันทริยํ ปริสทสันทริยํ มีปริสทภาวะเป็นลักษณะ
ปริสทติ ปกาสนรตํ มีการประกาศว่าเป็นชายเป็นรส ปริสทลึงฺคนิมิตฺต-
กุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํกุตฺตํ
ภาวปจฺจุปฺปญฺจํ มีความเป็นสัณฐาน นิमित การเล่น
และกิริยาอาการของชายเป็นปัจจุปัญฐาน.

ถาวรรูปแม้ทั้ง ๒ (หญิงชาย) นี้ ของบุคคลผู้เกิดในปฐมกัป ย่อม
ตั้งขึ้นในปวัตติกาล ในภายหลังต่อมา ถาวรรูปทั้ง ๒ นี้ตั้งขึ้นในปฏิสนธิกาล
แม้ตั้งขึ้นในปฏิสนธิกาล ก็ย่อมหวั่นไหว ย่อมเปลี่ยนได้ในปวัตติกาล.

เหมือนอย่างพระดำรัสที่ตรัสไว้ในพระบาลีวินิตวัตถุแห่งปฐมปาราชิก
ว่า ก็สมัยนั้นแล เพศหญิงปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง เพศชายปรากฏ
แก่ภิกษุณีรูปหนึ่ง *ดังนี้.

ก็บรรดาเพศทั้ง ๒ นั้น เพศชายเป็นอุดมเพศ เพศหญิงเป็นหินเพศ
ฉะนั้น เพศชายย่อมอันตรายกันไปเพราะอกุศลมีกำลัง เพศหญิงย่อมตั้งขึ้นด้วย
กุศลที่เป็นทุรพล แต่เพศหญิงเมื่ออันตรายไปด้วยอกุศลที่
เป็นทุรพล เพศชายย่อมตั้งขึ้นด้วยกุศลที่มีกำลัง. พึงทราบว่ ถาวรรูปแม้ทั้ง ๒
อย่างนี้ ย่อมอันตรายไปด้วยอกุศล ย่อมตั้งขึ้นด้วยกุศล ด้วยประการฉะนี้.

ว่าโดยอุกโตพยัญชนะ

ถามว่า บุคคลผู้เป็นอุกโตพยัญชนะ มีอินทรีย์เดียวหรือมีสองอินทรีย์

ตอบว่า มีอินทรีย์เดียว ก็อินทรีย์ของหญิงผู้เป็นอุกโตพยัญชนะนั้น
แต่เป็นอิตถินทรีย์ ของชายผู้เป็นอุกโตพยัญชนะเป็นปุริสินทรีย์.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น พยัญชนะ (เครื่องหมาย) ที่ ๒ ก็ไม่ปรากฏ
เพราะตรัสไว้ว่า อินทรีย์แสดงเครื่องหมายเพศ และอินทรีย์ของบุคคลผู้เป็น
อุกโตพยัญชนะนั้นก็ไม่มี. ตอบว่า อินทรีย์ของบุคคลนั้น เป็นเครื่องแสดง
เพศหามิได้.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะไม่มีอยู่ทุกเมื่อ.

* วินย อา. เล่ม ๑/๖๔

ด้วยว่า เมื่อใดจิตกำหนดของอิตถิอุกโตพยัญชนกะเกิดในหณิง ก็ในกาลนั้น เครื่องหมายเพศชายย่อมปรากฏ. เครื่องหมายเพศหญิงย่อมปิดบังซ่อนเร้น ปุริสอุกโตพยัญชนกะนอกนี้ ก็มีเครื่องหมายเพศหญิงนอกนี้เหมือนกัน ชื่อว่า อินทรีย์ของอุกโตพยัญชนกะทั้งสองเหล่านั้น ฟังมีเครื่องหมายที่ ๒ ไชรี เครื่องหมายเพศทั้ง ๒ ก็ฟังตั้งอยู่แม้ในกาลทุกเมื่อ แต่ว่าหาได้ตั้งอยู่ไม่ เพราะฉะนั้น อินทรีย์นั้นฟังทราบ คำนี้ว่า อินทรีย์นั้นของอุกโตพยัญชนกะนั้นเป็นเหตุแห่งเครื่องหมายเพศหามิได้ แต่ในที่นี้ เหตุคือจิตสัมปยุตด้วยวาระกรรมเป็นสหาย ก็เพราะอินทรีย์ของอุกโตพยัญชนกะนั้นมีเพียงหนึ่งเท่านั้น ฉะนั้นอิตถิอุกโตพยัญชนกะ แม้ตนเองก็ตั้งครรภได้ ย่อมทำให้นุคคลอื่นตั้งครรภก็ได้ ส่วนปุริสอุกโตพยัญชนกะ ย่อมทำให้นุคคลอื่นให้ตั้งครรภได้ แต่ตนเองย่อมตั้งครรภไม่ได้ ฉะนั้นแล.

อรรถกถาชีวิตินทรีย์นิเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งชีวิตินทรีย์ คำใดที่ข้าพเจ้าควรกล่าว ในชีวิตินทรีย์นิเทศนี้ คำนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ในอรูปชีวิตินทรีย์ ในหนหลังแล้วทั้งนั้น ก็ในอรูปชีวิตินทรีย์นั้นตรัสไว้ว่า อรูปธรรมใด ของอรูปธรรมเหล่านั้น แต่ในชีวิตินทรีย์นิเทศนี้ตรัสว่า รูปธรรมใด ของรูปธรรมเหล่านั้น เพราะความเป็นรูปชีวิตินทรีย์ นี้เป็นเนื้อความต่างกัน แต่ลักษณะเป็นต้นของรูปชีวิตินทรีย์นั้น ฟังทราบอย่างนี้.

สหชาตรูปานุपालนลักษณะ ชีวิตินทรีย์ ชีวิตินทรีย์มีการตามรักษารูปที่เกิดพร้อมกันเป็นลักษณะ เกล็ด ปวตฺตนรลฺล มีความเป็นไปของรูปธรรมเหล่านั้นเป็นรส เสนฺยเยว ฐปนปจฺจุปฺภุจํ มีความดำรงอยู่ซึ่ง

รูปธรรมเหล่านั้นนั้นแหละเป็นปัจจุบัน ยายิตพฺพนุตฺตปฏฺฐานํ มี
นุตรูปอันยังรูปธรรมให้ดำเนินไปเป็นปฏฺฐาน ดังนี้แล.

อรรถกถากายวิญญุตตินิทเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในกายวิญญุตตินิทเทศต่อไป.

ในชื่อว่า กายวิญญุตติ นี้ก่อน. สภาวะที่ชื่อว่า วิญญุตติ เพราะ
อรรถว่าความที่คนทั้งหลายก็ดี หรือสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายก็ดี ให้รู้ภาวะของตน
ด้วยกาย แม้สัตว์ดิรัจฉานก็รู้ความหมายของคนได้ แม้คนก็รู้ความหมายของ
สัตว์ได้ด้วยสภาวะธรรมที่ถือเอานี้โดยทำนองแห่งการถือเอากาย.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วิญญุตติ เพราะอรรถว่า ตนเองยอมให้ผู้อื่น
รู้ได้โดยทำนองแห่งการกำหนดกาย. วิญญุตติคือกาย กล่าวคือการไหวกาย ที่
ตรัสไว้ในคำมีอาทิว่า กายเณ ๓ วโร สาธุ (การสำรวมกายเป็นการดี) ดังนี้
ชื่อว่า กายวิญญุตติ.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า กายวิญญุตติ เพราะอรรถว่า ย่อมแสดงให้
รู้ด้วยกาย เพราะเป็นเหตุให้รู้ความประสงค์ด้วยการไหวกายต่าง ๆ และเพราะ
ตนเองก็จะพึงรู้โดยประการนั้น.

ในคำมีอาทิว่า กุสลจิตตสูตร วา (ของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล)
อธิบายว่า จิตของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศลด้วยจิต ๕ คือ กามาวจรกุสลจิต ๘ ดวง
อภิญญาจิต ๑ ดวง หรือผู้มีจิตเป็นอกุศลด้วยอกุสลจิต ๑๒ ดวง หรือมี
จิตที่เป็นอัปายากฤต ด้วยกิริยาจิต ๑๑ ดวง คือ มหากิริยาจิต ๘ ดวง ปรีตต-
กิริยาจิต ๒ ดวง อภิญญาที่เป็นรูปาวจรกิริยาจิต ๑ ดวง อื่น ๆ จากนี้
ย่อมไม่ยังวิญญุตติให้เกิดได้. ก็พระเสกขะ พระอเสกขะ และปุณฺชนก็มีวิญญุตติ

ด้วยจิตมีประมาณเท่านี้แหละ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงแสดงวิญญัตติ โดยเป็นเหตุด้วยบททั้ง ๓ ด้วยสามารถแห่งธรรมมีกุศลเป็นต้นเหล่านี้ (คือ กุศล อกุศลกิริยา).

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงวิญญัตติโดยผลด้วยบททั้ง ๖* จึงตรัสว่า **อภิกุณฺมุตฺตสฺส** วา (ก้าวไปอยู่) เป็นต้น. จริงอยู่ การก้าวไป เป็นต้น ชื่อว่า **ผลของวิญญัตติ** เพราะเป็นไปด้วยอำนาจวิญญัตติ. บรรดาบททั้งหลายมีการก้าวไป เป็นต้นเหล่านั้น บทว่า **อภิกุณฺมุตฺตสฺส** (ก้าวไปอยู่) ได้แก่ นำกายไปข้างหน้า. บทว่า **ปฏิกุณฺมุตฺตสฺส** (ถอยกลับอยู่) ได้แก่ นำกายกลับมาข้างหลัง. บทว่า **อาโลเกนฺมุตฺตสฺส** (แลดูอยู่) ได้แก่ แลดูตรง ๆ. บทว่า **วิโลเกนฺมุตฺตสฺส** ได้แก่ แลดูทางโน้นแลดูทางนี้. บทว่า **สมฺมุญฺจเนนฺมุตฺตสฺส** (กู้เข้าอยู่) ได้แก่ งามข้อต่อทั้งหลาย. บทว่า **ปะสาเรนฺมุตฺตสฺส** (เหยียดออกอยู่) ได้แก่ เหยียบข้อต่อทั้งหลาย.

บัดนี้ เพื่อแสดงวิญญัตติโดยสภาวะด้วยบททั้ง ๖ จึงตรัสว่า **กายสุตฺตมฺภนา** (ความเคร่งตึงของกาย) เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กายสุตฺตมฺภนา** (ของกาย) ได้แก่ ของสรีระ. สภาวะที่ชื่อว่า ความเคร่งตึง (**ตมฺภนา**) เพราะอรรถว่า ทำกายให้แข็งแล้วให้กระด้าง. สภาวะที่เคร่งตึงนั้นนั่นแหละ ตรัสเรียกว่า กิริยาที่เคร่งตึงด้วยดี (**สนฺตมฺภนา**) เพราะเพิ่มด้วยอุปสรรค อีกอย่างหนึ่ง ความเคร่งตึงมีกำลังมาก ชื่อว่า **สันตมฺภนา**. ความเคร่งตึงด้วยดี ชื่อว่า **สันตมฺภนิตตตัง**. ชื่อว่า **วิญญัตติ** (การแสดงให้รู้ความหมาย) ด้วยสามารถแห่งการให้รู้ให้เข้าใจ. กิริยาที่ให้เข้าใจความหมาย ชื่อว่า **วิญญูปปนา**. ความแสดงให้รู้ความหมาย ชื่อว่า **วิญญูปิตตตัง**. คำที่เหลือใดที่พึงกล่าวในที่นี้ คำนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ในทวารกถาในหนหลังแล้วแล.

* ๑ ก้าวไปอยู่ ๒ ถอยกลับอยู่ ๓ แลดูอยู่ ๔ เหยียดขาเลขวางอยู่ ๕ กู้เข้าอยู่ ๖ เหยียดออกอยู่.

อรรถกถาวิวิญญุตตินิทเทศ

ในวิวิญญุตติก็เหมือนกัน แต่ว่าเนื้อความของบทว่า วิวิญญุตติ
ดังนี้ และบทนิเทศทั้งหลายที่ข้าพเจ้ายังมิได้กล่าวไว้ในทวารกถานั้น พึงทราบ
อย่างนี้ว่า

ที่ชื่อว่า วิญญุตติ เพราะอรรถว่า คนก็ดี สัตว์ดิรัจฉานก็ดี ซึ่งจะ
ให้รู้ภาวะของตนด้วยวาจา แม้สัตว์ดิรัจฉานก็รู้ภาวะของคนได้ หรือคนก็รู้
ภาวะของสัตว์ได้ ด้วยสภาวะนี้ โดยกำหนดเอาตามทำนองแห่งการกำหนด
คำพูด. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วิญญุตติ เพราะอรรถว่า ย่อมรู้ความหมาย
โดยทำนองแห่งการกำหนดคำพูดได้โดยตนเอง. วิญญุตติคือวจี กล่าวคือการ
เคลื่อนไหวกิริยาที่ตรัสไว้ในพระบาลีมีอาทิว่า สาธุ วาจา ยัม วโร (ความสำรวม
ทางวาจาเป็นการดี) ดังนี้ ชื่อว่า วิวิญญุตติ.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วิวิญญุตติ เพราะอรรถว่า การแสดงความ
หมายให้รู้ทางวาจา เพราะเป็นเหตุให้เข้าใจความประสงค์ได้ด้วยเสียงของวาจา
และเพราะตนเองก็จะพึงรู้โดยประการนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า วาจา คิรา (การพูดเปล่งวาจา) ต่อไป.

ที่ชื่อว่า วาจา (การพูด) เพราะอรรถว่า เป็นสภาพอันเขากล่าว.
ที่ชื่อว่า คิรา (การเปล่งวาจา) เพราะอรรถว่า อันบุคคลเปล่ง. ที่ชื่อว่า
วากุญเฑโท (การกล่าว) เพราะอรรถว่าการเจรจา. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า
พยุปปโธ (การเปล่งวาจา) เพราะอรรถว่า คำพูดนั้นด้วย เป็นทางของบุคคล
ผู้ประสงค์จะรู้เนื้อความและยังผู้อื่นให้รู้ด้วย. ที่ชื่อว่า อุทธรณ (การกล่าว)
เพราะอรรถว่า ย่อมเปล่งออก. ที่ชื่อว่า โฆสะ (การป่าวร้อง) เพราะอรรถ
อันเขาย่อมโฆษณา. ที่ชื่อว่า กรรม เพราะอรรถว่า อันเขาย่อมกระทำ. กรรม

คือการโฆษณา ชื่อว่า โฆษกรรม อธิบายว่า เขาทำโฆษณาโดยประการต่าง ๆ. เพื่อให้รู้ว่า การเปล่งวาจา ชื่อว่า วจีเภท แต่วจีเภท (คือการเปล่งวาจา) นั้นมิใช่การทำลาย เป็นวาจาที่แตกต่างกันเท่านั้น จึงตรัสว่า วาจา วจี เกโท (วาจา การแสดงความหมายให้รู้ทางวาจา) ดังนี้. สัททวาจานั่นเอง พระองค์ทรงแสดงด้วยบทแม่ทั้งปวงเหล่านี้.

บัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดงวจีวิญญัตตินั้นโดยสภาวะ ด้วยอาการ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งบททั้งหลายมีวิญญัตติเป็นต้น แห่งเนื้อความที่กล่าวในหนหลังที่ประกอบวาจานั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า ยา ตาย วาจา ยวิญญตติ (แสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจานั้น อันใด ดังนี้. คำนั้นมีอรรถง่ายทั้งนั้น เพราะมีนัยตามที่กล่าวแล้วนั้นแล).

บัดนี้ เพื่อมิให้หลงใหลในจิตอันยังวิญญัตติให้ตั้งขึ้น พึงทราบ ปกิณกธรรมนี้คือ จิต ๓๒ ดวง จิต ๒๖ ดวง จิต ๑๕ ดวง จิต ๑๖ ดวง สุดท้าย. จริงอยู่ จิต ๓๒ ดวง ย่อมยังพหิรูปให้ตั้งขึ้น ย่อมอุปถัมภ์อิริยาบถ ย่อมยังวิญญัตติแม่ทั้ง ๒ ให้เกิดขึ้น. จิต ๒๖ ดวง ย่อมยังวิญญัตตินั้นแหละให้เกิดขึ้น ย่อมกระทำทั้ง ๒ นอกนี้ด้วย. จิต ๑๕ ดวง ย่อมยังรูปนั้นแหละให้ตั้งขึ้น แต่ไม่กระทำ ๒ อย่างนอกนี้. จิต ๑๖ ดวง ไม่กระทำหน้าที่แม่สักอย่างหนึ่งในบรรดา ๓ อย่างนั้น (ให้เกิดอุปถัมภ์ ให้เกิดวิญญัตติ).

ในปกิณกธรรมเหล่านั้น คำว่า จิต ๓๒ คือจิตที่กล่าวในหนหลังนั้นแหละคือ กามาวจรกุศล ๘ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๑๐ อภิัญญาจิตของพระเสกขะปุณฺณ ๑ อภิัญญาจิตของพระชีนาสพทั้งหลาย ๑.

คำว่า จิต ๒๖ คือรูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยา ๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ มรรคจิต ๔ ผลจิต ๔.

คำว่า จิต ๑๕ คือกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ อกุศลวิบาก ๒ กิริยามโน-
ธาตุ ๑ รูปาวจรวิบากจิต ๕.

คำว่า จิต ๑๖ คือทวิปัญญาญาณจิต ๑๐ ปฏิสนธิจิตของสัตว์
ทั้งหมด ๑ จุติจิตของพระชีนาสพ ๑ อรูปวิบากจิต ๔. จิต ๑๖ เหล่านี้ย่อมไม่
กระทำให้อรูปเกิด อุปถัมภ์ และวิญญูตติแม้สักอย่างหนึ่งเลย. จิตที่เกิดขึ้นใน
อรูปแม้อื่นอีกมากก็ไม่ทำรูปให้เกิดขึ้นเพราะไม่มีโอกาส ก็จิตเหล่านี้ย่อมยัง
กายวิญญูตติให้ตั้งขึ้น จิตเหล่านั้นเที่ยวย่อมยังวิญญูตติให้ตั้งขึ้นด้วย.

อรรถกถาอากาศธาตุนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอากาศธาตุต่อไป.

สภาวะที่ชื่อว่า อากาศ เพราะอรรถว่า อันใคร ๆ ย่อมไถ่ไม่ได้
ทำให้เป็นรอยไม่ได้ คือว่า ไม่อาจเพื่จะไถ่ หรือเพื่จะตัด หรือเพื่ทำให้แตก.
อากาศนั้นแหละ เรียกว่า อากาศคต (ถึงการนับว่าเป็นอากาศ) เหมือนคำว่า
เขลคต (ถึงการนับว่าเป็นน้ำลาย) เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อากาศ
ชื่อว่า อากาศคต เพราะสัตว์ถึงแล้ว. ที่ชื่อ อัม (ความว่างเปล่า) เพราะ
อันอะไร ๆ ย่อมไม่กระทบ คือไม่มีอะไรถูกต้องได้. อเมื่อนั้นแหละ เรียกว่า
อมคต . ที่ชื่อว่า วิวโร (ช่องว่าง) เพราะอรรถว่า เป็นช่อง.

คำว่า อสมมุจฺจิ จตุหิ มหาภูเตหิ (อันมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้อง
แล้ว) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงอากาศอันโล่งที่มหาภูตรูปเหล่านี้ไม่ถูกต้อง
แล้ว. แต่เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น รูปปริจุเจตลกฺขณา อากาศธาตุมีการ
คันไวัซึ่งรูปเป็นลักษณะ อากาศธาตุรูปปริยนตปฺปกาสนรสา มีการ
ประกาศที่สุดของรูป ของอากาศธาตุเป็นรส รูปมรียาทปจฺจุปฺปฏฺฐานา มี
ขอบเขตของรูปเป็นปัจจุปฺปฏฺฐานา อสมมุจฺจภาวจิตฺตวิรภาวปจฺจุปฺปฏฺฐา-

นา วา หรือมีภาวะอันมหาภูตรูปถูกต้องไม่ได้มีภาวะที่ภูตรูปคั่นไว้ และมีภาวะที่เป็นช่องว่างโล่งเป็นปัจจุปัญฐาน ปริจฺฉินฺนรูปปทฺฐานา มีรูปที่คั่นไว้เป็นปทฺฐาน. เมื่อรูปทั้งหลายอันอากาศธาตุใดคั่นไว้แล้ว รูปนี้ก็มีเบื้องบน เบื้องต่ำ และเบื้องขวางโดยอากาศธาตุนั้น.

เบื้องหน้าแต่นี้ พึงทราบนิเทศแห่งธรรมทั้งหลายมีรูปลหุตาเป็นต้น โดยนัยที่กล่าวไว้ในธรรมทั้งหลายมีจิตลหุตาเป็นต้นนั้นแหละ แต่ในที่นี้ว่าโดยลักษณะเป็นต้น อทฺทतालกฺขณา รูปสุส ลหุตา ลหุตารูป มีอันไม่เนื่องเข้าเป็นลักษณะ รูปานํ คุรฺภาววิโนทฺทณฺสา มีความบรรเทาความหนักแห่งรูปทั้งหลายเป็นรส ลหุปรिवคฺติตาปจฺจุปฺปฏฺฐานา มีการเปลี่ยนได้เร็วเป็นปัจจุปัญฐาน ลหุรูปปทฺฐานา มีรูปเบาเป็นปทฺฐาน.

อลทฺทतालกฺขณา รูปสุส มุฑฺดา มุฑฺดารูป มีอันไม่แข็งเป็นลักษณะ รูปานํ ลทฺทภาววิโนทฺทณฺสา มีการบรรเทาความแข็งของรูปทั้งหลายเป็นรส สพฺพทริยาสุ อวิโรธิตาปจฺจุปฺปฏฺฐานา มีความไม่เป็นข้าศึกกันในการกระทำทั้งปวงเป็นปัจจุปัญฐาน มุฑฺดารูปปทฺฐานา มีรูปที่อ่อนเป็นปทฺฐาน.

สรีริกิริยานุกฺกมฺมณฺณภาวลกฺขณา รูปสุส กมฺมณฺณตา
กรรมณฺญูตา รูปมีการควรแก่การงานโดยสมควรแก่การกระทำสรีระเป็นลักษณะ
อกมฺมณฺณภาววิโนทฺทณฺสา มีความบรรเทาความไม่ควรแก่การงานเป็นรส
อทุพฺพลภาวปจฺจุปฺปฏฺฐานา มีความไม่ทุพพลเป็นปัจจุปัญฐาน กมฺมณฺณรูป-
ปทฺฐานา มีรูปที่ควรแก่การงานเป็นปทฺฐาน.

ก็วิการรูปทั้ง ๓ เหล่านี้ไม่ละซึ่งกันและกัน เมื่อความเป็นอย่างนั้น
มีอยู่ บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งรูปทั้ง ๓ เหล่านี้ว่า ภาวะที่
เบา คือความไม่เชิงซ้อนแห่งรูปทั้งหลาย มีอาการเป็นไปได้เร็วเหมือนคนไม่มี
โรค มีสมุฏฐานเกิดแต่ปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเริบซึ่งทำให้รูปเชิงซ้อน
อันใด วิการรูปนั้น ชื่อว่า **ลหุตารูป**. ความที่รูปทั้งหลายมีความอ่อนดุษ
หนังที่ขำไว้ดีแล้ว มีอาการทำให้อ่อนเป็นไปตามอำนาจในการกระทำทั้งปวง
ได้ต่าง ๆ กัน มีสมุฏฐานเกิดแต่ปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเริบอันทำให้
รูปแข็ง อันใด วิการรูปนั้น ชื่อว่า **มธุตารูป**. แต่ความที่รูปทั้งหลายควร
แก่การงานเหมือนทองคำที่หลอมไว้ดีแล้ว มีอาการคล้อยตามในการกระทำของ
สรีระ มีสมุฏฐานเกิดแต่ปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเริบ อันทำให้รูปไม่
คล้อยตามของการกระทำในสรีระ อันใด วิการรูปนั้น ชื่อว่า **กรรมมัญญตารูป**.

อนึ่ง วิการรูปแม้ทั้ง ๓ นั้นย่อมอาจเพื่อทำการงานได้ ก็หาไม่ รูปที่
เกิดจากอาหารเป็นต้น (คือเกิดแต่จิตและอตุคด้วย) เท่านั้นย่อมทำการงานได้.
จริงอย่างนั้น พวกพระโยคีจึงพูดกันว่า วันนี้พวกเราได้อาหารเป็นสัปายะ
กายของเราจึงเบาอ่อนควรแก่การงาน วันนี้พวกเราได้อตุคสัปายะ วันนี้จิตของ
พวกเราจึงสงบ กายของพวกเราเบาอ่อนควรแก่การงาน ดังนี้.

อรรถกถาอุปยะและสัตตตนิทเทส

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งอุปยะและสันตติต่อไป.

บทว่า **อายตนานัน** (อายตนะทั้งหลาย) ได้แก่รูปายตนะ ๑๐ ทั้งทั้ง
(คือ ๑๐ กับ ครั้งหนึ่ง). บทว่า **อาจโย** (ความสังสม) ได้แก่ ความ
บังเกิดขึ้น. บทว่า **โส รูปสตุ อุปโย** (นั่นเป็นความเกิดแห่งรูป) ได้แก่

ความเกิดสังสมแห่งอายตนะอันเกิดขึ้นบ่อยๆ อันใด อันนั้นแหละ ชื่อว่า
ความเกิดสังสมแห่งรูป อธิบายว่า ย่อมเติบโตขึ้น. ความเกิดสังสมแห่งรูป
อันใด อันนั้นเป็นสันตติ (ความสืบต่อ) ของรูป เพราะฉะนั้น ความเจริญ
ของรูปทั้งหลายอันสังสมแล้วด้วยอาการอย่างนี้ อันใด ในเวลาที่รูปเป็นไป
ยิ่งกว่านั้น ความเจริญนั้น ชื่อว่า สันตติของรูปคือความเป็นไปของรูป.
เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลดหลุมไถ่ฝั่มแม่น้ำ ความสังสมเกิดขึ้นเหมือน
เวลาที่น้ำไหลไปยังหลุม. ความเกิดขึ้นเจริญแล้ว เหมือนเวลาที่น้ำเต็มหลุม
พึงทราบว่สันตติเป็นไปจุเวลาทีน้ำไหลท่วมไปจะนั้น.

ถามว่า ด้วยนิเทศคำว่า โย อายตนะนํ อาจโย เป็นต้นอย่างนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างไร ? ตอบว่า พระองค์ตรัสความเริ่มเกิดด้วย
อายตนะ ตรัสอายตนะด้วยความเริ่มเกิด เป็นอันตรัสความเริ่มเกิดและตรัส
อายตนะนั้นแหละไว้แล้ว.

ถามว่า เมื่อเป็นอย่างนั้น พระองค์ตรัสไว้อย่างไร ?

ตอบว่า พระองค์ตรัสถึงความเริ่มเกิด ความสังสม ความเกิด ความ
เจริญของสันตติรูปทั้ง ๔.

จริงอยู่ เมื่อว่าโดยอรรถ รูปทั้ง ๒ แม้นี้ (อุปจยะ สันตติ) เป็นชื่อ
ของรูปที่เกิดเท่านั้น แต่ว่าโดยความต่างกันแห่งอาการ และด้วยอำนาจแห่ง
เวไนยสัตว์ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงทำอุทเทศและนิเทศด้วยคำว่า อุปจโย
สนฺตติ แต่เพราะในอุทเทศนี้ ไม่มีความแตกต่างกันโดยอรรถ ฉะนั้น จึง
ตรัสไว้ในนิเทศว่า โย อายตนะนํ อาจโย โส รูปสุตฺต อุปจโย
โย รูปสุตฺต อุปจโย โส รูปสุตฺต สนฺตติ (ความสังสมแห่งอายตนะทั้ง
หลาย อันใด อันนั้นเป็นความเกิดแห่งรูป ความเกิดแห่งรูปอันใด อันนั้นเป็น
ความสืบต่อแห่งรูป) ดังนี้.

อนึ่ง เพราะรูปนี้แม่ทั้ง ๒ (อุปายะและสันตติ) เป็นชื่อของรูปที่เกิด
อย่างเดียวกัน ฉะนั้นในนิทเทสนี้ บัณฑิตพึงทราบ (ลักษณะที่ตู่กะของรูป
ทั้ง ๒ นั้น) ว่า

อากขลภุณ รูปสุต อุปโย อุปยรูปมีความเริ่มเกิดเป็นลักษณะ
บุพพตโต รูปานํ อุมมุขขาปนโรโส มีการยังรูปทั้งหลายให้เกิดดูจัน
อันเป็นส่วนเบื้องต้นเป็นรส นิยาตนปจฺจุปฺปฏฺฐาโน ปริปุณฺณภาวปจฺจุ-
ปฏฺฐาโน วา มีการมอบให้เป็นปัจจุปัฏฐาน หรือมีความบริบูรณ์เป็นปฏฺฐา-
นูปจฺจิตรูปปฏฺฐาโน มีรูปที่เกิดแล้ว (คือรูปที่ถึงอุปาทกฺขณะ) เป็นปฏฺฐา-
นูปจฺจิตรูปปฏฺฐาโน

ปวตฺตติลภุณ รูปสุต สนตติ สันตติรูปมีความเป็นไป (คือ
เป็นไปด้วยอำนาจความสืบท่อ) เป็นลักษณะ อหุปฺปพฺพนรธา มีการสื-
ต่อกันโดยลำดับ (คือการสืบท่อด้วยอำนาจรูปเบื้องต้นและเบื้องปลาย) เป็นรส
อหุปฺปจฺเจทปจฺจุปฺปฏฺฐาณา มีความไม่ขาดจากกัน (มีความไม่ขาดจากรูป
เบื้องต้นและเบื้องปลาย) เป็นปัจจุปัฏฐาน อหุปฺปพฺพนรธาปฏฺฐาณา มีรูป
ที่สืบท่อกันเป็นปฏฺฐา-
นูปจฺจิตรูปปฏฺฐาโน

อรรถกถาขรตานิทเทส

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งขรตา ต่อไป.

ที่ชื่อว่า ขรา ด้วยอำนาจแห่งรูปที่แก่. ในนิทเทสแห่งขรานี้ มีความ
ขยายสภาวะว่า อาการแห่งการคร่ำคร่า ชื่อว่า ความคร่ำคร่า. อาการทั้ง ๓
มีคำว่า พันหัก เป็นต้น มีการขยายกิจคือล่วงกาลผ่านวัยไปทีเดียว อาการ
๒ ข้างปลาย เป็นการขยายความตามปกติ (คือเป็นไปตามธรรมชาติ).

จริงอยู่ ด้วยบทว่า ขรานี้ พระองค์ทรงแสดงขรานี้โดยสภาวะ เพราะ
เหตุนี้ คำว่า ขรานี้ จึงเป็นการอธิบายสภาวะของขรานั่น. ด้วยบทว่า

จิรณา นี้ ทรงแสดงโดยอาการ. เพราะฉะนั้น คำว่า จิรณา นี้ จึงเป็นอธิบายอาการของรูปจิรณานั้น. ด้วยบทว่า ความมีพื้นหลุด นี้ ทรงแสดงโดยกิจคือการทำให้ที่พื้นและเล็บหลุดโดยกาลผ่านวัย. ด้วยบทว่า ปาลิจัง ความมีผมหงอกนี้ ทรงแสดงโดยกิจ คือ ความที่ผมหงอกและขนทั้งหลายหงอก. ด้วยบทว่า มีหนังเป็นเกลียว นี้ทรงแสดงโดยกิจ คือกระทำเนื้อให้เหี่ยว แล้วทำหนังให้ขุ่นเป็นเกลียว. เพราะฉะนั้น บททั้ง ๓ มีพื้นหลุดเป็นต้นนี้ เป็นการขยายความถึงกิจที่ล่วงกาลผ่านวัยแห่งรูปนั้น. ด้วยบททั้ง ๓ เหล่านั้น พระองค์ทรงแสดง ปาณชรา คือ ความแก่ที่ปรากฏโดยอำนาจแห่งการเห็นวิการรูปเหล่านี้. เหมือนอย่างว่า ทางที่น้ำบาไป หรือลมพัดไป ย่อมปรากฏโดยการพังทะลายหญ้าและต้นไม้เป็นต้น หรือว่า ทางที่ไฟไหม้ผืนดิน โด่งไปย่อมปรากฏ ทางมีน้ำเป็นต้นผ่านไปแล้วนั้นยังปรากฏ แต่น้ำเป็นต้นเหล่านั้นมิได้ปรากฏให้เห็นอยู่ ข้อนี้ฉันใด ทางที่ชราผ่านไปแล้ว โดยอำนาจแห่งความแตกหักในอวัยวะ มีพื้นหลุดเป็นต้น ย่อมปรากฏ เพราะบุคคลลืมหาคูรู้ได้ แต่สภาวะมีพื้นหลุดเป็นต้น ลืมตาคูรู้ไม่ได้ ชราที่รู้ไม่ได้ เพราะชราจักวิญญูญาณรู้ไม่ได้.

ก็ด้วยประเภทบทเหล่านี้ว่า ความเสื่อมอายุ ความห่อหม่แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความแก่โดยปกติอันสิ้นไปแห่งอายุ ด้วยสำคัญแห่งการแก่อบแห่งอินทรีย์มีจักขุเป็นต้น แจ่มแจ้งแล้วโดยล่วงกาลผ่านวัยทีเดียว ด้วยเหตุนี้ พึงทราบสองประการหลังนี้ว่าเป็นนิเทศโดยปกติแห่งชรานั้น. ในอาการทั้งสองเหล่านั้น เพราะอายุของบุคคลผู้ถึงความแก่แล้ว ย่อมเสื่อมลง ฉะนั้น จึงตรัสชราโดยมุ่งถึงผลว่า ชราอายุโนธฺ หานิ (ชราคือความเสื่อมแห่งอายุ) ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง เพราะเวลาที่คนยัง

เป็นหนุ่ม อินทรีย์ทั้งหลาย มีจักขุเป็นต้นพร้อมใสสามารถรับอารมณ์แม้ละเอียด
ของคนได้โดยง่ายนั้นแหละ แต่เมื่อถึงความชราแล้วอินทรีย์ทั้งหลายก็จะห่อ
งกเง็น ไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถจะรับอารมณ์แม้อันหยาบของคนได้ฉะนั้น
จึงตรัสชราโดยผลพิจารณาว่า ความห่อหุ้มแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ดังนี้.

ว่าโดยชรา ๒ อย่าง

ก็ ชรานั้นทรงยกขึ้นแสดงไว้อย่างนี้ว่า ชราแม้ทั้งหมดมี ๒ อย่าง
คือ ปากฏชรา (ชราปรากฏ) ปฏิจันนชรา (ชราปกปิด). บรรดาชรา ๒
เหล่านั้น ชราในรูปธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ปากฏชรา เพราะแสดงความ
แตกหักเป็นต้น ในอวัยวะมีฟันเป็นต้น แต่ชราในรูปธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า
ปฏิจันนชรา เพราะไม่แสดงพิการเช่นนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ยังมีชราอีก ๒ อย่าง คือ

อวิจชรา (ชราไม่มีกลิ่น)

สวิจชรา (ชรามีกลิ่น).

ในชรา ๒ อย่างเหล่านั้น พึงทราบว่า ชราที่ชื่อว่า อวิจชรา เพราะ
ความต่างกันแห่งวรรณะเป็นต้น ภายในระหว่างๆ เป็นชราที่เราได้ยาก ดุจชรา
ของแก้วมณี ทองคำ เงิน แก้วประพาฬ ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์เป็นต้น ดุจชรา
ของสัตว์มีชีวิตทั้งหลายในเวลาที่เป็นมันทสกะเป็นต้น และดุจชราของสิ่งไม่มี
ชีวิตทั้งหลายมีในเวลาที่มีดอก มีผล และหน่อเป็นต้น ได้แก่ นิรันตชรา.
ส่วนชราที่ชื่อว่า สวิจชรา เพราะความต่างกันแห่งวรรณะเป็นต้น ภายใน
ระหว่างๆ ในสิ่งเหล่านี้ตามที่กล่าวแล้ว นอกจากนั้นเป็นของรู้ได้โดยง่าย
ดังนี้.

ว่าโดยลักษณะกิจดูกะวของขรตารูป ฟังทราบว่า

รูปปริปากกฤษณา รูปสุส ขรตา ขรตารูป มีความห่อหุ้มแห่ง
รูปเป็นลักษณะ อุปนยรธา มีการน้อมเข้าไปใกล้ความตายเป็นรส สภา-
วานปกเมปิ นวภาวปกทปจฺจุปฺปฏฺฐานา มีความปราศจากของใหม่แม้ยัง
ไม่ปราศจากภาวะของตนเป็นปัจจุปฺปฏฺฐาน วิหิปฺปรณณาวโ วิย ปรีปจฺ-
มานรูปปทฏฺฐานา มีรูปที่ห่อหุ้มอยู่ดุจข้าวเหนียวเก่าเป็นปฏฺฐานา.

อรรถกถาอนิจจทานิทเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอนิจจตารูปต่อไป.

รูปที่ชื่อว่า ขโย (ความสิ้นไป) ด้วยอำนาจแห่งการถึงความสิ้นไป
ที่ชื่อว่า วโย (ความเสื่อมไป) ด้วยอำนาจแห่งการเข้าถึงความเสื่อม ที่ชื่อว่า
เกโท (ความแตกไป) ด้วยอำนาจแห่งความแตก.

อีกอย่างหนึ่ง รูปที่ชื่อว่า ขโย เพราะอรรถว่า เป็นที่สิ้นไป ที่ชื่อว่า
วโย เพราะอรรถว่า เป็นที่เสื่อมไป ที่ชื่อว่า เกโท เพราะอรรถว่า เป็น
ที่แตกดับไป เพราะรูปถึงอาการนั้นแล้วย่อมสิ้นไป ย่อมเสื่อมไป และย่อม
แตกไป ความแตกไปนั่นเอง เรียกว่าปริเภท (ความทำลายไป) เพราะทรง
เพิ่มบทด้วยอุปสรรค.

สภาวะที่ชื่อว่า อนิจจัง เพราะอรรถว่า ไม่เที่ยงคือมีแล้วหาไม่.
ภาวะแห่งอนิจจังนั้น ชื่อว่า อนิจจตา (ความไม่เที่ยง) ชื่อว่า อันตรธาน
เพราะอรรถว่า เป็นที่อันตรธาน จริงอยู่ รูปถึงมรณะแล้วย่อมอันตรธาน คือ
ย่อมถึงความไม่เห็น รูปเท่านั้น ถึงความไม่เห็นอย่างเดิวก็นหาไม่ เบญจขันธ์
แม้ทั้งหมดก็อันตรธานไป เพราะฉะนั้น รูปนี้แหละ ฟังทราบว่าเป็น
ลักษณะความไม่เที่ยงแห่งขันธ์แม้ทั้ง ๕ ก็เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น ฟังทราบว่า

ปริเภทกฺขณา รูปสฺส อนิจฺจตา อนิจฺจตา รูปมีความทำลายเป็น
ลักษณะ ตํ สิทฺทรา มีการจมลงเป็นรส ขยวบจุฏฺฐานา มีความ
สิ้นไปเสื่อมไปเป็นปัจจุปฺปฏฺฐาน ปรีกฺขมานรูปปฏฺฐานา มีรูปที่กำลัง
ทำลายไปเป็นปฏฺฐาน.

ว่าด้วย ขาติ ขรา มรณะอุปัจจามิตร ๓ คน

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาขาติ (ความเกิด) ขรา (ความแก่)
แสดงไว้ในหนหลังแล้ว แต่ในที่นี้ทรงถือเอามรณะ (ความตาย) ธรรมทั้ง ๓
เหล่านี้ เป็นเช่นกับปัจจามิตร ผู้เฝ้าดาบขึ้นประหารสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้.
เหมือนอย่างว่า ปัจจามิตร ๓ คน เทียวแสวงหาช่องประทุษร้ายบุรุษ บรรดา
ปัจจามิตร ๓ คนนั้น คนหนึ่งพูดอย่างนี้ว่า การพานุรุษนี้ออกเข้าไปสู่ดง
เป็นหน้าที่ของเรา คนที่ ๒ พูดว่า ในเวลาที่บุรุษนั้นถึงดงแล้ว การ
โบยตีให้ล้มลงบนแผ่นดินเป็นหน้าที่เรา คนที่ ๓ พูดว่า จำเดิมแต่
เวลาที่บุรุษนั้นล้มลงที่ดงแล้ว การเอาดาบตัดศีรษะเป็นหน้าที่ของเรา ดังนี้
ฉันใด ธรรมเหล่านี้มีขาติเป็นต้น เห็นปานนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ขาติ เป็น
เช่นกับปัจจามิตรผู้นำบุรุษออกให้เข้าไปสู่ดง เพราะให้สัตว์บังเกิดในที่นั้น ๆ.
ขรา เป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้โบยตีบุรุษผู้ถึงดงแล้วให้ล้มลงยังแผ่นดิน เพราะ
กระทำอันตรายที่เกิดขึ้นแล้วให้ทุพล ให้อาศัยคนอื่น ให้มุ่งไปสู่เดียงนอน.
มรณะ เป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้เอาดาบตัดศีรษะของบุรุษผู้ล้มลงที่ดง เพราะ
ยังอันตรายทั้งหลายซึ่งถึงขราแล้วให้ถึงความสิ้นชีวิต ดังนี้.

อรรถกถาภังการาหารนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งภังการาหาร ต่อไป

อาหารที่ชื่อว่า กพฬการ เพราะถูกการทำให้เป็นก้อน (เป็นคำข้าว)
ชื่อว่า อาหาร เพราะอรรถว่าย่อมถูกกลืนกิน. อธิบายว่า บุคคลทำคำข้าวแล้ว
ย่อมกลืนกิน. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า อาหาร เพราะอรรถว่า ย่อมนำมาซึ่ง
รูป.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงยกชื่อขึ้นแสดงด้วยอำนาจแห่งวัตถุอย่าง
นี้แล้ว เพื่อจะทรงแสดงอาหารนั้นนั้นแหละด้วยสามารถแห่งวัตถุอีก จึงตรัส
คำมีอาทิว่า โอทโน กุมมาโส (ข้าวสุก ขนมสด) ดังนี้ จริงอยู่ อาหาร
๑๒ อย่าง มีข้าวสุกเป็นต้น มีน้ำอ้อยเป็นที่สุด เป็นวัตถุแห่งอาหารที่ทรง
ประสงค์เอาในที่นี้. อาหารมีรากไม้และผลไม้เป็นต้นที่ไม่ได้ตรัสไว้ในพระบาลี
ก็รวมเข้าในเขวฬนกรรม.

บัดนี้ เพื่อจะแสดงอาหารเหล่านั้นมีรากไม้ผลไม้เป็นต้นโดยควรแก่
สัตว์ทั้งหลายพึงกระทำ จึงตรัสคำว่า ยมุหิ ยมุหิ ชนปเท (ในชนบทใด ๆ)
เป็นต้น. ในพระบาลีนั้น อาหารที่ชื่อว่า มุขาลิย์ (อันเป็นของใส่ปาก) เพราะ
อรรถว่า พึงกลืนกิน คือ พึงบริโภคทางปาก. ที่ชื่อว่า ทนฺตวิขาทนี (ของ
ขบเคี้ยว) เพราะอรรถว่า อันสัตว์พึงขบเคี้ยวด้วยฟัน. ที่ชื่อว่า คลชฺโณ-
หรณิย์ (ของกลืนกิน) เพราะอรรถว่า อันสัตว์พึงกลืนกินทางลำคอ.

บัดนี้ ทรงประสงค์เพื่อแสดงอาหารนั้นด้วยสามารถแห่งกิจ จึงตรัส
คำเป็นต้นว่า กุจุฉิวิตุมฺภนํ (เป็นของอ้มท้อง). จริงอยู่ อาหารนั้นมีราก
ไม้และผลไม้เป็นต้น หรือมีข้าวสุกและขนมสดเป็นต้น อันสัตว์กลืนกินแล้ว
ย่อมอ้มท้อง นี่เป็นกิจของอาหารนั้น.

บทว่า ยาย โขยาย สตุตา ยาเปนฺติ (สัตว์ทั้งหลายเลี้ยงชีวิตด้วย โขชาใด) มีคำอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงอาหารอันเป็นวัตถุ ด้วยบททั้งปวงในหนหลังแล้ว บัดนี้ ทรงประสงค์เพื่อแสดงโฆชาเท่านั้นอัน สำเร็จแล้ว (อันเกิดขึ้นแล้ว) จึงตรัสคำว่า ยาย โขยาย สตุตา ยาเปนฺติ นี้ไว้.

ถามว่า กิบรรดาอาหารที่เป็นวัตถุและโฆชาเหล่านี้ กิจของวัตถุเป็น อย่างไร กิจของโฆชาเป็นอย่างไร ? ตอบว่า วัตถุและโฆชาเหล่านั้น มีการ บำบัดอันตราย และการรักษาร่างกายเป็นกิจ จริงอยู่ อาหารที่เป็นวัตถุย่อม นำอันตรายออกแต่ไม่อาจเพื่อรักษาร่างกาย อาหารที่เป็นโฆชาย่อมรักษาร่าง กาย แต่ไม่อาจเพื่อนำอันตรายออกไป. อาหารแม้ทั้ง ๒ รวมกันแล้วย่อมอาจ แม้เพื่อรักษา ย่อมอาจแม้เพื่อนำอันตรายออกไป.

ถามว่า กิอะไรเล่า ชื่อว่า เป็นอันตราย.

ตอบว่า เตโชธาตุ อันเกิดแต่กรรม.

จริงอยู่ เมื่อวัตถุมีข้าวสุกเป็นคันไม่มีภายในท้อง เตโชธาตุอันเกิดแต่ กรรมตั้งขึ้นจับเยื่อกระเพาะอาหาร ย่อมยังบุคคลให้พูดว่า ข้าพเจ้าหิวแล้ว จง ให้อาหารเถิด ในเวลาที่กินอาหารแล้ว เตโชธาตุอันเกิดแต่กรรมนั้นก็ละเยื่อ กระเพาะอาหารไปจับวัตถุ (ที่เป็นอาหาร). ที่นั่นสัตว์ก็มีจิตสงบ.

เหมือนอย่างว่า ฉายารากษส (รากษสผู้จับสัตว์เข้าไปสู่เงา) จับ สัตว์ผู้เข้าไปสู่เงา เอาตรวนทิพย์ล่ามไว้ เบิกบานใจอยู่ในที่อยู่ของตน ในเวลา หิวก็มากัดกินที่ศีรษะ สัตว์นั้นย่อมร้องเพราะถูกกัดกินนั้น พวกมนุษย์ฟังเสียง ร้องนั้นก็พากันมาจากที่นั้น ๆ ด้วยสำคัญว่า ในที่นี้มีสัตว์ผู้ได้รับทุกข์ ฉายา- รากษสนั้นก็จับมนุษย์ที่มาแล้ว ๆ เคี้ยวกินแล้วสบายใจในที่อยู่ของตนฉันใด คำอุปไมยเป็นเครื่องเปรียบเทียบนี้ ฟังทราบฉันนั้น.

ก็เตโชธาตุอันเกิดแต่กรรม เปรียบเหมือนฉาหารากษส. เชื้อกระเพาะ-
อาหารเปรียบเหมือนสัตว์ที่ถูกฉาหารากษสเอาตรวนทึบย่ำล่ำไว้, วัตถุมิข้าว
สุกเป็นต้น เปรียบเหมือนพวกมนุษย์ผู้มาอีก, ความที่เตโชธาตุเกิดแต่กรรม
ละวัตถุไปแล้วถือเอาเชื้อกระเพาะอาหารเปรียบเหมือนฉาหารากษสลงมากัดที่
ศีรษะ, เวลาที่บอกว่า ขอตานจงให้อาหาร เปรียบเหมือนเวลาที่ร้องของสัตว์
ซึ่งถูกกัดศีรษะ, เมื่อเตโชธาตุเกิดแต่กรรมละเชื้อกระเพาะอาหารไปจับเอาวัตถุ
สัตว์ทั้งหลายก็มีจิตสงบ เปรียบเหมือนเวลาที่ฉาหารากษสจับพวกมนุษย์ที่มา
แล้ว ๆ ด้วยสัญญาอันเกี่ยวกินสบายใจในที่อยู่ของตน.

ว่าด้วยอาหารหยาบและละเอียด

บรรดาอาหารเหล่านั้น ในวัตถุหยาบมีโอชาน้อย ในวัตถุละเอียดมี
โอชาแรง จริงอยู่ คนกินอาหารมีหญ้ำกับแก้* เป็นต้นครุเดียวเท่านั้นก็หิว
คนดื่มเนยใสเป็นต้น แม้ดำรงอยู่ตลอดวันก็ไม่อยากข้าว อนึ่ง ในข้อนี้ พึง
ทราบความหยาบและละเอียดโดยการอาศัยเทียบเคียงกัน.

จริงอยู่ เมื่อเทียบเคียงอาหารของพวกจระเข้แล้ว อาหารของพวกนก
ยูงก็ละเอียด. ได้ยินว่า พวกจระเข้กลืนกินเข้าไป และกินเหล่านั้นถึงท้องของ
พวกมัน แล้วย่อยย่อยไป พวกนกยูงย่อยกินสัตว์มีงูและแมลงป่องเป็นต้น แต่
เทียบอาหารของพวกนกยูงแล้ว อาหารของหมาป่าก็ละเอียดกว่า ได้ยินว่า พวก
หมาป่าเหล่านั้นกินเขาและกระดูกสัตว์ที่ทิ้งไว้ถึง ๑ ปีได้ ก็เขาและกระดูกสัตว์
เหล่านั้นพอเปียกน้ำลายของหมาป่าเหล่านั้นก็อ่อนเหมือนเห้งมัน เทียบอาหาร
แมของหมาป่าเหล่านั้นแล้ว อาหารของพวกช้างก็ละเอียดกว่า เพราะพวกช้าง
เหล่านั้นย่อยกินถึงไม้ต่างๆ อาหารของพวกโคป่ากวาง และเนื้อเป็นต้นละเอียด
*หญ้ำกับแก้ เป็นภาษาท้องถิ่นมณฑลพายัพ

กว่าอาหารของพวกเขา. ได้ยินว่า พวกโคป่าควาง และเนื้อเหล่านั้นเกี่ยวกิน
ใบไม้ต่าง ๆ เป็นต้นที่ไม่แข็ง อาหารพวกโคบ้านละเอียดกว่าอาหารของ
สัตว์มีโคป่าเป็นต้นแม้เหล่านั้น พวกโคบ้านย่อมเกี่ยวกินหญ้าสดและหญ้าแห้ง
อาหารของพวกเขากระต่ายละเอียดกว่าอาหารของพวกเขาโคเหล่านั้น อาหารของพวกเขา
นกละเอียดกว่าอาหารของพวกเขากระต่าย อาหารของพวกเขาผู้อยู่ปัจฉิมประเทศ
ละเอียดกว่าอาหารของพวกเขาคน อาหารของพวกเขาผู้กินบ้าน (ผู้ใหญ่ในบ้าน)
ละเอียดกว่าอาหารของพวกเขาปัจฉิมประเทศ อาหารของพระราชาและราชมหา-
อำมาตย์ละเอียดกว่าอาหารของพวกเขาผู้กินบ้าน อาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ
ละเอียดกว่าอาหารของพระราชาและมหาอำมาตย์แม้เหล่านั้น อาหารของพวกเขา
กุมเทวดาละเอียดกว่าอาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ อาหารของพวกเขาจากุมมมหา-
ราชาละเอียดกว่าอาหารของพวกเขากุมเทวดา. ด้วยอาการอย่างนี้ พึงให้พิจารณ
ไปจนถึงอาหารของพวกเขาเทพปรินิมิตตสวรรค์ ก็อาหารของพวกเขาเทพปรินิมิตตสวรรค์
เหล่านั้นถึงการสิ้นสุดแล้วว่า ละเอียดที่สุด.

ว่าด้วยลักษณะที่จตุกะ

โอชา กุญโณ กพพิกาโร อาหาโร กพพิการาหารอันบัณฑิตพึง
ทราบว่ามีโอชาเป็นลักษณะ รูปารหณโรโส มีการนำมาซึ่งรูปเป็นรส อุป-
ถมฺภนปจฺจุปฺปฐาโน มีการอุปถัมภ์เป็นปัจจุปฺปฐาน กพพิ กตฺวา อา-
หริตพฺพตฺตฺวปฺปฐาโน มีวัตถุที่บุคคลทำเป็นคำข้าวแล้วกลืนกิน
เป็นปฏิกฐาน.

ทุกนิเทศ

[๕๓๕] รูปเป็นโนอุปาทา นั้น เป็นไฉน ?

คือโณฐัพพายตนะ อาโปธาตุ

[๕๔๐] รูปที่เรียกว่า โณฐัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มี
สัมผัสสabay มีสัมผัสไม่สabay หน้า เบา, สัตว์นี้ ถูกต้องแล้ว หรือถูกต้อง
อยู่ หรือจักถูกต้อง หรือพึงถูกต้อง ซึ่งโณฐัพพะใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้
แต่กระทบได้ด้วยกายอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า โณฐ-
ัพพะบ้าง โณฐัพพายตนะบ้าง โณฐัพพธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โณฐัพ-
พายตนะ.

รูปที่เรียกว่า โณฐัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มี
สัมผัสสabay มีสัมผัสไม่สabay หน้า เบา, กายอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่
กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่
โณฐัพพะใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า โณฐัพพะบ้าง
โณฐัพพายตนะบ้าง โณฐัพพธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โณฐัพพายตนะ.

รูปที่เรียกว่า โณฐัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มี
สัมผัสสabay มีสัมผัสไม่สabay หน้า เบา, โณฐัพพะใด เป็นสิ่งที่เห็นไม่
ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ

ที่กาย อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า โผฏฐัพพะบ้าง โผฏฐัพพะอายตนะบ้าง โผฏฐัพพธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โผฏฐัพพะอายตนะ.

รูปที่เรียกว่า โผฏฐัพพะอายตนะ นั้น เป็นไฉน?

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มีสัมผัสสบาย มีสัมผัสไม่สบาย หนัก เบา, เพราะปรารภโผฏฐัพพะใด กายสัมผัสอาศัยกายเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะปรารภโผฏฐัพพะใด เวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาณ อาศัยกายเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ กายสัมผัสมีโผฏฐัพพะใดเป็นอารมณ์ อาศัยกายเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาณ มีโผฏฐัพพะใด เป็นอารมณ์อาศัยกายเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า โผฏฐัพพะบ้าง โผฏฐัพพะอายตนะบ้าง โผฏฐัพพธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โผฏฐัพพะอายตนะ.

[๕๔๑] รูปที่เรียกว่า อาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน?

ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติเครื่องเกาะกุมรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า อาโปธาตุ.

รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น โน อุปาทา.

[๕๔๒] รูปเป็นอนุปาทินะ นั้น เป็นไฉน?

จักขายตนะ โสตายตนะ ฆณายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ อิตถินทรีย ปริสินทรีย จีวิตินทรีย หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพะอายตนะ อากาษธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินะ.

รูปเป็นอนุปาทินะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ รูปลหุตา รูปมธุตา รูปกัมมัณญู-
ตา รูปขรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาษธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ
กพพิงการาหาร ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินะ.

[๕๔๓] รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรีย ปริสินทรีย จิวินทรีย
หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพ-
พายตนะ อากาษธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่
กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ.

รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ รูปลหุตา รูปมธุตา รูปกัมมัณญู-
ตา รูปขรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ สัททายตนะ
คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาษธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ
รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาทินอนุปาทานิยะ.

[๕๔๔] รูปเป็นสนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นสนิทัสสนะ.

รูปเป็นอันทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนิทัสสนะ.

[๕๔๕] รูปเป็นสัปปฏิมะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ โสตายตนะ ฆณายตนะ จิวหายตนะ กายายตนะ
รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้
เรียกว่า รูปเป็นสัพปฏิหาระ.

รูปเป็นอปปปฏิหาระ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอปปปฏิหาระ.

[๕๔๖] รูปเป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ จิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์
ปุริสินทรีย์ จิวตินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอินทรีย์.

รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอินทรีย์.

[๕๔๗] รูปเป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นมหาภูต.

รูปไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นมหาภูต.

[๕๔๘] รูปเป็นวิญญัตติ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญัตติ วจวิญญัตติ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นวิญญัตติ.

รูปไม่เป็นวิญญัตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นวิญญัตติ.

[๕๔๙] รูปเป็นจิตตสมุฏฐาน นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญัตติ วจวิญญัตติ หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ ที่เกิดแต่จิต มีจิต
เป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาษธาตุ อาโปธาตุ ฐาปถุตา ฐาปถุตา

รูปกัมมัณฺญาตา รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูป
เป็นจิตตสมุฏฐาน.

รูปไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรียํ ปุริสินทรียํ จีวิตินทรียํ
รูปชรา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ที่ไม่เกิดแต่จิต ไม่มีจิตเป็นเหตุ
ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ
โผฏฐัพพายตนะ อากาสาธาตุ อาโปธาตุ ฐลธาตุ รูปธาตุ รูปมณฑา รูปกัมมัณฺญาตา
รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน.

[๕๕๐] รูปเป็นจิตตสทฺทฺ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นจิตตสทฺทฺ.

รูปไม่เป็นจิตตสทฺทฺ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นจิตตสทฺทฺ.

[๕๕๑] รูปเป็นจิตตานุปริวัติ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นจิตตานุปริวัติ.

รูปไม่เป็นจิตตานุปริวัติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
จิตตานุปริวัติ.

[๕๕๒] รูปเป็นภายใน นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นภายใน.

รูปเป็นภายนอก นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นภายนอก.

[๕๕๓] รูปหยาบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปหยาบ.

รูปละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปละเอียด.

[๕๕๔] รูปไกล นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไกล.

รูปใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ โสภณัฐพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปใกล้.

[๕๕๕] รูปเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส.

รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส.

[๕๕๖] รูปเป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่จักขุสัมผัส

ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ.

รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ.

[๕๕๗] รูปเป็นที่อาศัยเกิดของโสตสัมผัส ฯลฯ ของมาน-สัมผัส ฯลฯ ของชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส.

รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นที่อาศัย
เกิดของกายสัมผัส.

[๕๕๘] รูปเป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่กายสัมผัส
 ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาณ นั้น
เป็นไฉน ?

กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ.
รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?
จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นที่อาศัย
เกิดของกายวิญญาณ.

[๕๕๙] รูปเป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?
รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส.
รูปไม่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?
จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอารมณ์
ของจักขุสัมผัส.

[๕๖๐] รูปเป็นอารมณ์ของเวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ
ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?
รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ.
รูปไม่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?
จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอารมณ์
ของจักขุวิญญาณ.

[๕๖๑] รูปเป็นอารมณ์ของโสตสัมผัส ฯลฯ ของฆานสัมผัส
 ฯลฯ ของชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอารมณ์ของกายสัมผัส.

รูปไม่เป็นอารมณ์ของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอารมณ์
ของกายสัมผัส.

[๕๖๒] รูปเป็นอารมณ์ของเวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ

ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญูณ นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอารมณ์ของกายวิญญูณ.

รูปไม่เป็นอารมณ์ของกายวิญญูณ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอารมณ์
ของกายวิญญูณ.

[๕๖๓] รูปเป็นจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า จักขุบัง
 ฯลฯ บำรุงว่างบัง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นจักขายตนะ.

รูปไม่เป็นจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นจักขายตนะ.

[๕๖๔] รูปเป็นโสตายตนะ ฯลฯ เป็นมานายตนะ ฯลฯ เป็น

จิหวายตนะ ฯลฯ เป็นกายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า กายบัง
 ฯลฯ บำรุงว่างบัง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นกายายตนะ.

รูปไม่เป็นกายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นกายายตนะ.

[๕๖๕] รูปเป็นรูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะ
บ้าง รูปธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปายตนะ.

รูปไม่เป็นรูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการารหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นรูปายตนะ.

[๕๖๖] รูปเป็นลัททายตนะ ฯลฯ เป็นคันธายตนะ ฯลฯ เป็น
รสายตนะ ฯลฯ เป็นโณภูมิจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ ฯลฯ นี้เรียกว่า โณภูมิจักขายตนะบ้าง โณภูมิจักขายตนะบ้าง
โณภูมิจักขายตนะบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นโณภูมิจักขายตนะ.

รูปไม่เป็นโณภูมิจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการารหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นโณ-
ภูมิจักขายตนะ.

[๕๖๗] รูปเป็นจักขุธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นจักขุธาตุ.

รูปไม่เป็นจักขุธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กพพิงการารหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นจักขุธาตุ.

[๕๖๘] รูปเป็นโสตธาตุ ฯลฯ เป็นเป็นฆานธาตุ ฯลฯ เป็น
ชีวหาธาตุ ฯลฯ เป็นกายธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นกายธาตุ.

รูปไม่เป็นกายธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการารหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นกายธาตุ.

[๕๖๙] รูปเป็นรูปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปธาตุ.

รูปไม่เป็นรูปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นรูปธาตุ.

[๕๑๐] รูปเป็นสัทธาธาตุ ฯลฯ เป็นคันธธาตุ ฯลฯ เป็น

รสธาตุ ฯลฯ เป็นโณภูมัพพาธาตุ เป็นไฉน ?

โณภูมัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นโณภูมัพพาธาตุ.

รูปไม่เป็นโณภูมัพพาธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
โณภูมัพพาธาตุ.

[๕๑๑] รูปเป็นจักขุนทริยํ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใดเป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่าจักขุบังง ฯลฯ
บ้านว่างบังง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นจักขุนทริยํ.

รูปไม่เป็นจักขุนทริยํ นั้น เป็นไฉน ?

โสดายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
จักขุนทริยํ.

[๕๑๒] รูปเป็นโสดินทริยํ ฯลฯ เป็นฆานินทริยํ ฯลฯ เป็น

ชีวหินทริยํ ฯลฯ เป็นกายินทริยํ ฯลฯ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่ากายบังง
ฯลฯ บ้านว่างบังง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นกายินทริยํ.

รูปไม่มีกายินทริยํ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
กายินทริยํ.

[๕๗๓] รูปเป็นอิตถินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

ทรวคทรงหญิง เครื่องหมายให้รู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อาการหญิง
สภาพหญิง ภาวะหญิง ของหญิง ปรากฏได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า
รูปเป็นอิตถินทรีย์.

รูปไม่เป็นอิตถินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
อิตถินทรีย์.

[๕๗๔] รูปเป็นปุริสินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

ทรวคทรงชาย เครื่องหมายให้รู้ว่าชาย กิริยาชาย อาการชาย สภาพ
ชาย ภาวะชาย ของชาย ปรากฏได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
ปุริสินทรีย์.

รูปไม่เป็นปุริสินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
ปุริสินทรีย์.

[๕๗๕] รูปเป็นชีวิตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤดิเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์
คือชีวิตของรูปธรรมนั้น ๆ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นชีวิตินทรีย์.

รูปไม่เป็นชีวิตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
ชีวิตินทรีย์.

[๕๗๖] รูปเป็นกายวิญญูตติ เป็นไฉน ?

การเครื่องตั้ง กิริยาที่เครื่องตั้งด้วยดี ความที่เครื่องตั้งด้วยดี การแสดง
ให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ความแสดงให้รู้ความหมาย
แห่งกายของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัปยากฤต
ก้าวไปอยู่ ถอยกลับอยู่ แลดูอยู่ เหลียวซ้ายแลขวายอยู่ คู้เข้าอยู่ หรือเหยียด
ออกอยู่ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นกายวิญญูตติ.

รูปไม่เป็นกายวิญญูตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขยตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นกาย
วิญญูตติ.

[๕๗๗] รูปเป็นวจิวิญญูตติ นั้น เป็นไฉน ?

การพูด การเปล่งวาจา การเจรจา การกล่าว การป่าวร้อง การ
โฆษณา วาจา วจีเภท แห่งบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือ
มีจิตเป็นอัปยากฤต อันใด นี้เรียกว่า วาจา, การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยา
ที่แสดงให้รู้ความหมาย ความแสดงให้รู้ด้วยวาจานั้น อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า
รูปเป็นวจิวิญญูตติ.

รูปไม่เป็นวจิวิญญูตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขยตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
วจิวิญญูตติ.

[๕๗๘] รูปเป็นอากาศธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติอัน
นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง อันมหาภูตรูป ๔
ไม่ถูกต้องแล้ว อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอากาศธาตุ.

รูปไม่เป็นอากาศธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
อากาศธาตุ.

[๕๗๕] รูปเป็นอาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว
ธรรมชาติเครื่องเกาะกุมรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอาโปธาตุ.

รูปไม่เป็นอาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
อาโปธาตุ.

[๕๘๐] รูปเป็นในรูปลหุตา นั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนัก แห่งรูป
อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปลหุตา.

รูปไม่เป็นรูปลหุตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
รูปลหุตา.

[๕๘๑] รูปเป็นรูปมธุตา นั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่แข็ง ความไม่กระด้าง แห่งรูปอันใด
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปมธุตา.

รูปไม่เป็นรูปมธุตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
รูปมธุตา.

[๕๘๒] รูปเป็นรูปกัมมัญญา นัน เป็นไฉน ?

กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน
แห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปกัมมัญญา.

รูปไม่เป็นรูปกัมมัญญา นัน เป็นไฉน ?

จักขยตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นรูป
กัมมัญญา.

[๕๘๓] รูปเป็นรูปอุปายะ นัน เป็นไฉน ?

ความสังสมแห่งอายตนะทั้งหลาย อันใด อันนั้นเป็นความเกิดแห่งรูป
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปอุปายะ.

รูปไม่เป็นรูปอุปายะ นัน เป็นไฉน ?

จักขยตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นรูป
อุปายะ.

[๕๘๔] รูปเป็นรูปสันตติ นัน เป็นไฉน ?

ความเกิดแห่งรูป อันใด อันนั้นเป็นความสืบต่อแห่งรูป รูปทั้งนี้
เรียกว่า รูปเป็นรูปสันตติ.

รูปไม่เป็นรูปสันตติ นัน เป็นไฉน ?

จักขยตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นสันตติ.

[๕๘๕] รูปเป็นรูปชรตา นัน เป็นไฉน ?

ความชรา ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความ
มีหนังเหี่ยว ความเสื่อมอายุ ความห่อหมแห่งอินทรีย์ แห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้
เรียกว่า รูปเป็นรูปชรตา.

รูปไม่เป็นรูปชรตา นัน เป็นไฉน ?

จักขยตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นรูปชรตา.

[๕๘๖] รูปเป็นรูปอนิจตา นั้น เป็นไฉน ?

ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง
ความอันตรธานแห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปอนิจตา.

รูปไม่เป็นรูปอนิจตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นรูป
อนิจตา.

[๕๘๗] รูปเป็นกพพิงการาหาร นั้น เป็นไฉน ?

ข้าวสุก ขนมสด นมแห้ง ปลา เนื้อ นมสด นมสั้ม เนยใส
เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย หรือรูปแท้อื่นใด มีอยู่ อันเป็นของใส่ปาก
ขบเคี้ยว กลืนกิน อิ่มท้อง ของสัตว์นั้น ๆ ในชนบทใด ๆ สัตว์ทั้งหลาย
เลี้ยงชีวิตโดยโอชาอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นกพพิงการาหาร.

รูปไม่เป็นกพพิงการาหาร นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รูปอนิจตา รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นกพพิง-
การาหาร.

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๒ อย่างนี้.

ทุกนิเทศ จบ

ตักนิเทศ

[๕๘๘] รูปภายในเป็นอุปาทา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในเป็นอุปาทา.

รูปภายนอกที่เป็นอุปาทา นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็น
อุปาทา.

รูปภายนอกที่เป็นอนุปาทา นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอนุปาทา.

[๖๘๕] รูปภายในเป็นอนุปาตินะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในเป็นอนุปาตินะ.

รูปภายนอกที่เป็นอนุปาตินะ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ จีวิตินทรีย์ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพายตนะ อากาธธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอนุปาตินะ.

รูปภายนอกที่เป็นอนุปาตินะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญัตติ วจวิญญัตติ รูปลหุตา รูปมูหตา รูปกัมมัญญูตา รูปขรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพายตนะ อากาธธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอนุปาตินะ.

[๕๕๐] รูปภายในเป็นอนุปาตินุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในเป็น อนุปาตินุปาทานิยะ.

รูปภายนอกที่เป็นอนุปาตินุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ จีวิตินทรีย์ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพายตนะ อากาธธาตุ อาโปธาตุ

รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูป
ภายนอกที่เป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ.

รูปภายนอกที่เป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ ภายวิญญัตติ วจิวินญัตติ รูปลหุตา รูปมธุตา รูปกัมมัณฺณ-
ตา รูปขรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสาธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ
กพพิงการาหาร ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็น
อนุปาทินอนุปาทานิยะ.

[๕๔๑] รูปภายในที่เป็นอนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในเป็น
อนิทัสสนะ.

รูปภายนอกที่เป็นสนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นสนิทัสสนะ.

รูปภายนอกที่เป็นอนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่
เป็นอนิทัสสนะ.

[๕๔๒] รูปภายในเป็นสัพปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในเป็นสัพปฏิฆะ.

รูปภายนอกเป็นสัพปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่
เป็นสัพปฏิฆะ.

รูปภายนอกที่เป็นอัปภูมิตะ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทริยฺ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอัปภูมิตะ.

[๕๕๓] รูปภายในเป็นอินทริยฺ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุนทริยฺ ฯลฯ กายินทริยฺ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในเป็นอินทริยฺ

รูปภายนอกที่เป็นอินทริยฺ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทริยฺ ปุริสอินทริยฺ จิวินทริยฺ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอินทริยฺ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอินทริยฺ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นอินทริยฺ.

[๕๕๔] รูปภายในไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นมหาภูต.

รูปภายนอกที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นมหาภูต.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นมหาภูต.

[๕๕๕] รูปภายในไม่เป็นวิญญัตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นวิญญัตติ.

รูปภายนอกที่เป็นวิญญัตติ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นวิญญูตติ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นวิญญูตติ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการารหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นวิญญูตติ.

[๕๕๖] รูปภายในไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน.

รูปภายนอกที่เป็นจิตตสมุฏฐาน นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ หรือแม้รูปอื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ ลัทธายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาชาตฺ อโปชาตฺ รูปลหฺตา รูปมฺหฺตา รูปกัมมัญญฺตา รูปอุปฺจยะ รูปสันตติ กพพิงการารหาร ที่เกิดจากจิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นจิตตสมุฏฐาน.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน นั้น เป็นไฉน ?

อิตฺถินทริยฺ ปฺริสฺสินทริยฺ ชีวิตฺตินทริยฺ รูปชฺรตา รูปอนิจฺจตา หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ ลัทธายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาชาตฺ อโปชาตฺ รูปลหฺตา รูปกัมมัญญฺตา รูปอุปฺจยะ รูปสันตติ กพพิงการารหาร ที่ไม่ได้เกิดจากจิต ไม่มีจิตเป็นเหตุ ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน ?

[๕๕๗] รูปภายในไม่เป็นจิตตสทฺหฺ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นจิตตสทฺหฺ.

รูปภายนอกที่เป็นจิตตสทก นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วจิวิญญูตติ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นจิตตสทก.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นจิตตสทก นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นจิตตสทก.

[๕๘๘] รูปภายในไม่เป็นจิตตานุปริวัติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นจิตตานุปริวัติ.

รูปภายนอกที่เป็นจิตตานุปริวัติ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วจิวิญญูตติ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นจิตตานุปริวัติ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นจิตตานุปริวัติ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นจิตตานุปริวัติ.

[๕๘๙] รูปภายในที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่หยาบ.

รูปภายนอกที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่หยาบ.

รูปภายนอกที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทริย ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ละเอียด.

[๖๐๐] รูปภายในที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่อยู่ใกล้

รูปภายนอกที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อิติณทริยฺ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่อยู่ไกล.

รูปภายนอกที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โภภูฏัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่อยู่ใกล้.

[๖๐๑] รูปภายนอกที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส.

รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส.

รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

โสedayตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส.

[๖๐๒] รูปภายนอกที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ.

รูปภายในที่เป็นที่อาศัยของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ.

รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

โตตายตนะ ฯลฯ กายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ.

[๖๐๓] รูปภายนอกที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของโสตสัมผัส ฯลฯ

ของฆานสัมผัส ฯลฯ ของชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส.

รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

กายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส.

รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ ชิวหายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส.

[๖๐๔] รูปภายนอกที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่

กายสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ.

รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

กายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ.

รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ ชิวหายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ.

[๖๐๕] รูปภายในไม่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

จักขาตนะ ฯลฯ กายาตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
อารมณ์ของจักขุสัมผัส.

รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

รูปาตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

สัททาตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่
ไม่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส.

[๖๐๖] รูปภายในไม่เป็นอารมณ์ของเวทนาอันเกิดแต่จักขุ-

สัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณ
นั้น เป็นไฉน ?

จักขาตนะ ฯลฯ กายาตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
อารมณ์ของจักขุวิญญาณ.

รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

รูปาตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

สัททาตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่
ไม่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ.

[๖๐๗] รูปภายในไม่เป็นอารมณ์ของโสตสัมผัส ฯลฯ ของ

มานสัมผัส ฯลฯ ของชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัส นั้น
เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
อารมณ์ของกายสัมผัส.

รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกเป็นอารมณ์ของกาย-
สัมผัส.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอารมณ์ของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่
เป็นอารมณ์ของกายสัมผัส.

[๖๐๔] รูปภายในไม่เป็นอารมณ์ของเวทนา อันเกิดแต่กาย

สัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาน
นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
อารมณ์ของกายวิญญาน.

รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของกายวิญญาน นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของกาย-
วิญญาน.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอารมณ์ของกายวิญญาน นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่
เป็นอารมณ์ของกายวิญญาน.

[๖๐๕] รูปภายนอกที่ไม่เป็นจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่
เป็นจักขายตนะ.

รูปภายในที่เป็นจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่าจักขุบ้าง
 ฯลฯ บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นจักขายตนะ.

รูปภายในที่ไม่เป็นจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็น
จักขายตนะ.

[๖๑๐] รูปภายนอกไม่เป็นโสตายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นฆานาย-
ตนะ ฯลฯ ไม่เป็นชีวหายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นกายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการารหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่เป็น
กายายตนะ.

รูปภายในที่เป็นกายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่ากายบ้าง
 ฯลฯ บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นกายายตนะ.

รูปภายในที่ไม่เป็นกายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ ชิวหายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็น
กายายตนะ.

[๖๑๑] รูปภายในที่ไม่เป็นรูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
รูปายตนะ.

รูปภายนอกที่เป็นรูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะ
บ้าง รูปธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปายตนะ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปายตนะ.

[๖๑๒] รูปภายในไม่เป็นสัททายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นคันธายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นรสายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นโณภูมัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นโณภูมัพพายตนะ.

รูปภายนอกที่เป็นโณภูมัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ ฯลฯ นี้เรียกว่า โณภูมัพพะบัง โณภูมัพพายตนะบัง โณภูมัพพธาตุบัง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นโณภูมัพพายตนะ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นโณภูมัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นโณภูมัพพายตนะ.

[๖๑๓] รูปภายนอกไม่เป็นจักขุธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่เป็นจักขุธาตุ.

รูปภายในที่เป็นจักขุธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นจักขุธาตุ.

รูปภายในที่ไม่เป็นจักขุธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นจักขุธาตุ.

[๖๑๔] รูปภายนอกที่ไม่เป็นโสตธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นฆานธาตุ
 ฯลฯ ไม่เป็นชีวหาธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นกายธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่เป็น
กายธาตุ.

รูปภายในที่เป็นกายธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นกายธาตุ.
รูปภายในที่ไม่เป็นกายธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
จักขายตนะ ฯลฯ ชิวหาตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็น
กายธาตุ.

[๖๑๕] รูปภายในที่ไม่เป็นในรูปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็น
รูปธาตุ.

รูปภายนอกที่เป็นรูปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปธาตุ.
รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
สัททายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่
เป็นรูปธาตุ.

[๖๑๖] รูปภายในไม่เป็นสัททธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นคันธธาตุ ฯลฯ
ไม่เป็นรสธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นโณภูฐัพพธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นโณ-
ภูฐัพพธาตุ.

รูปภายนอกที่เป็นโณภูฐัพพธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
โณภูฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นโณภูฐัพพธาตุ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นโณฏฐัพพธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นโณฏฐัพพธาตุ.

[๖๑๓] รูปภายนอกที่ไม่เป็นจักขุนทริย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นจักขุนทริย์.

รูปภายในที่เป็นจักขุนทริย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า จักขุบ้าง ฯลฯ บ้างว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นจักขุนทริย์.

รูปภายในที่ไม่เป็นจักขุนทริย์ นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นจักขุนทริย์.

[๖๑๔] รูปภายนอกที่ไม่เป็นโสติดินทริย์ ฯลฯ ไม่เป็นฆานินทริย์

ฯลฯ ไม่เป็นชีวหินทริย์ ฯลฯ ไม่เป็นกายินทริย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นกายินทริย์.

รูปภายในที่เป็นกายินทริย์ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ฯลฯ นี้เรียกว่า กายบ้าง ฯลฯ บ้างว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นกายินทริย์.

รูปภายในที่ไม่เป็นกายินทริย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ จิวหายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นกายินทริย์.

[๖๑๕] รูปภายในไม่เป็นอิตถินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นอิตถินทรีย์.

รูปภายนอกที่เป็นอิตถินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

ทรวดทรงหญิง เครื่องหมายให้รู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อาการหญิง สภาพหญิง ภาวะหญิง ของหญิง ปรากฏได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอิตถินทรีย์.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอิตถินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นอิตถินทรีย์.

[๖๒๐] รูปภายในไม่เป็นปุริสินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นปุริสินทรีย์.

รูปภายนอกที่เป็นปุริสินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

ทรวดทรงชาย เครื่องหมายให้รู้ว่าชาย กิริยาชาย อาการชาย สภาพชาย ภาวะชาย ของชาย ปรากฏได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นปุริสินทรีย์.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นปุริสินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นปุริสินทรีย์.

[๖๒๑] รูปภายในไม่เป็นชีวิตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นชีวิตินทรีย์.

รูปภายนอกที่เป็นชีวิตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่สืบเนื่องกันอยู่ ความประทุติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์คือชีวิตของรูปธรรมนั้น ๆ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกเป็นชีวิตินทรีย์.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นชีวิตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นชีวิตินทรีย์.

[๖๒๒] รูปภายในไม่เป็นกายวิญญัตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นกายวิญญัตติ.

รูปภายนอกที่เป็นกายวิญญัตติ นั้น เป็นไฉน ?

การเคร่งตึง กิริยาที่เคร่งตึงด้วยดี ความเคร่งตึงด้วยดี การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ความแสดงให้รู้ความหมาย แห่งกายของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากฤต ก้าวไปอยู่ ถอยกลับอยู่ แลดูอยู่ เหลียวซ้ายแลขวาอยู่ คู้เข้าอยู่ หรือเหยียดออกอยู่ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นกายวิญญัตติ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นกายวิญญัตติ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นกายวิญญัตติ.

[๖๒๓] รูปภายในไม่เป็นวจิวิญญัตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายใน ไม่เป็นวจิวิญญัตติ.

รูปภายนอกที่เป็นวิจิณฺณวัตถุ นั้น เป็นไฉน ?

การพูด การเปล่งวาจา การเจรจา การกล่าว การป่าวร้อง การโฆษณา วาจา วิเภท แห่งบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากฤต อันใด นี้เรียกว่าวาจา การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ความแสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจานั้น อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นวิจิณฺณวัตถุ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นวิจิณฺณวัตถุ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นวิจิณฺณวัตถุ.

[๖๒๔] **รูปภายในเป็นอากาศธาตุ นั้น เป็นไฉน ?**

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นอากาศธาตุ.

รูปภายนอกที่เป็นอากาศธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติอันนับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง อันมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้องแล้ว อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอากาศธาตุ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอากาศธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นอากาศธาตุ.

[๖๒๕] **รูปภายในไม่เป็นอาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?**

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นอาโปธาตุ.

รูปภายนอกที่เป็นอาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

สภาวะที่เอิบอาบ ธรรมาชาติที่เอิบอาบ สภาวะที่เหนียว ธรรมาชาติที่เหนียว ธรรมาชาติเครื่องเกาะกุม รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอาโปธาตุ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นอาโปธาตุ.

[๖๒๖] รูปภายในไม่เป็นรูปลหุตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปลหุตา.

รูปภายนอกที่เป็นรูปลหุตา นั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนัก แห่งรูปอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปลหุตา.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปลหุตา นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปลหุตา.

[๖๒๗] รูปภายในไม่เป็นรูปมธุตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปมธุตา.

รูปภายนอกที่เป็นรูปมธุตา นั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่แข็ง ความไม่กระด้าง แห่งรูปอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปมธุตา.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปมฤตา นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอก ที่ไม่เป็นรูปมฤตา.

[๖๒๘] รูปภายในไม่เป็นรูปกัมมัญญา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปกัมมัญญา.

รูปภายนอกที่เป็นรูปกัมมัญญา นั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแห่งการงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน แห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปกัมมัญญา.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นกัมมัญญา นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่เป็นรูปกัมมัญญา.

[๖๒๙] รูปภายในไม่เป็นรูปอุปายะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปอุปายะ.

รูปภายนอกที่เป็นรูปอุปายะ นั้น เป็นไฉน ?

ความสังสมแห่งอายตนะทั้งหลาย อันใด อันนั้นเป็นความเกิดแห่งรูป รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปอุปายะ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปอุปายะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปอุปายะ.

[๖๓๐] รูปภายในไม่เป็นรูปสันตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปสันตติ.

รูปภายนอกที่เป็นรูปสันตติ นั้น เป็นไฉน ?

ความเกิดแห่งรูปอันใด อันเป็นความสืบต่อแห่งรูป รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปสันตติ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปสันตติ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปสันตติ.

[๖๓๑] รูปภายในไม่เป็นรูปชรรตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปชรรตา.

รูปภายนอกที่เป็นรูปชรรตา นั้น เป็นไฉน ?

ความชรา ความคร่ำคร่า ความมีพื้นหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความเสื่อมอายุ ความห่อหมแห่งอินทริย์ แห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปชรรตา.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปชรรตา นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปชรรตา.

[๖๓๒] รูปภายในไม่เป็นรูปอนิจจตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปอนิจจตา.

รูปภายนอกที่เป็นรูปอนิจจตา นั้น เป็นไฉน ?

ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง
ความอันตรายแห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปอนิจจตา.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปอนิจจตา นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการารหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่
เป็นรูปอนิจจตา.

[๖๓๓] รูปภายในไม่เป็นกพพิงการารหาร นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็น
กพพิงการารหาร.

รูปภายนอกที่เป็นกพพิงการารหาร นั้น เป็นไฉน ?

ข้าวสุก ขนมหสค ขนมห้าง ปลา เนื้อ นมสด นมสั้ม เนยใส
เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย หรือว่ารูปแม่อื่นใด มีอยู่ อันเป็นของใส่ปาก
ขบเคี้ยว กลืนกิน อิ่มท้อง ของสัตว์นั้น ๆ ในชนบทใด ๆ สัตว์ทั้งหลายเลี้ยง
ชีวิตด้วยโอชา อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นกพพิงการารหาร.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นกพพิงการารหาร นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ รูปอนิจจตา รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็น
กพพิงการารหาร.

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๓ อย่างนี้.

ตักนิเทศ จบ

อรรถกถารูปกัณฑ์

อรรถกถาโนอุปาทานิสเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่ง โน อุปาทา ต่อไป

รูปที่ชื่อว่า โน อุปาทา เพราะอรรถว่า โนอุปาทารูปนี้ย่อมไม่
อาศัย เหมือนอุปาทารูปย่อมอาศัยมหาภูตรูปเท่านั้นไม่อาศัยรูปอื่น. ที่ชื่อว่า
โณฐัพพะ เพราะอรรถว่า อันกายพึงถูกต้อง. อธิบายว่า ถูกต้องแล้วจึงรู้.
รูปนั้นเป็นโณฐัพพะด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โณฐัพพา-
ยตนะ ก็รูปนั้นเป็นอาโปด้วย เป็นธาตุด้วย ด้วยอรรถว่ามีใช้สัตว์และเป็นสภาวะ
ที่ว่างเปล่า เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อาโปธาตุ.

อรรถกถาโณฐัพพายตนะนิเทศ

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงจำแนกรูปทั้ง ๓ ที่กายถูกต้องแล้วพึงรู้ได้
เหล่านั้น จึงตรัสว่า รูปที่เรียกว่า โณฐัพพายตนะนั้น เป็นไฉน ?
ปฐวีธาตุ เป็นต้น.

บรรดาธาตุเหล่านั้น ปฐวีธาตุ กกขพตตลกขณา มีความแน่นแข็ง
เป็นลักษณะ ปติฏฐานรธา มีการตั้งมั่นเป็นรส มปฏิจจนุนปจจุปฏฐานา
มีการรองรับเป็นปัจจุปัญฐาน. เตโชธาตุ อุณหตตลกขณา มีความร้อนเป็น
ลักษณะ ปริปาจนรธา มีการทำให้สุก (การย่อย) เป็นรส มทุทวานุปาทน-
ปจจุปฏฐานา มีการทำให้อ่อนเป็นปัจจุปัญฐาน. วาโยธาตุ วิตุณมกนลกขณา
มีการเครื่องตั้งเป็นลักษณะ สมุทธีรณรธา มีการไหวเป็นรส อภินีหารปจจุ-
ปฏฐานา มีการน้อมไปเป็นปัจจุปัญฐาน. ส่วนอาโปธาตุ ข้างต้น ปคฺชม-
รณลกขณา มีการไหลไปเป็นลักษณะ* อุปพฐุหณรธา มีความพอกพูน
* อาโปธาตุ บางแห่งแสดงถึงการเกาะกุมสหชาตรูปเป็นลักษณะด้วย

เป็นรส **สงคหปจจุปฏฐานา** มีการควบคุมไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน ก็ในธาตุทั้ง ๔ เหล่านั้น แต่ละธาตุพึงทราบว่ามีธาตุทั้ง ๑ ที่เหลือเป็นปทัฏฐาน (**เสสตุยปทฏฐานา**).

บทว่า **กกุขฬิ** แปลว่า แข็ง. บทว่า **มูทุกั** (อ่อน) คือไม่แข็ง. บทว่า **สณฺหิ** (ละเอียดย) คือเกลี้ย. บทว่า **ผรุสฺสิ** (หยาบ) คือ ขรุขระ. บทว่า **สุขสมฺผลสฺสิ** (มีสัมผัสสบาย) ได้แก่ มีสุขเวทนาเป็นปัจจัย คือ มีโณฏฐัพพะที่น่าปรารถนา. บทว่า **ทุกฺขสมฺผลสฺสิ** (มีสัมผัสไม่สบาย) ได้แก่ มีทุกขเวทนาเป็นปัจจัย คือโณฏฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนา. บทว่า **ครุกั** (หนัก) คือเต็มไปด้วยภาระ. บทว่า **ลหุกั** (เบา) คือเบาพร้อมไม่มีภาระหนัก.

ก็ในบรรดาธาตุเหล่านี้ ปฐวีธาตุเท่านั้นทรงจำแนกด้วยบทว่า **แข็ง อ่อน ละเอียดย หยาบ หนัก เบา**. แม้ในพระสูตรว่า เมื่อใด กายนี้ยังประกอบด้วยอายุ ยังประกอบด้วยไออุ่น ยังประกอบด้วยวิญญาณ เมื่อนั้น กายนี้ก็เบากว่า อ่อนกว่า ควรแก่การงานกว่า ตรัสหมายถึงปฐวีธาตุที่เบาและอ่อนเท่านั้น.

แต่ด้วยสองบทว่า **มีสัมผัสสบาย มีสัมผัสไม่สบาย** ตรัสจำแนกมหาภูตรูป ๓ เพราะปฐวีธาตุมีสัมผัสสบายบ้าง มีสัมผัสเป็นทุกข์บ้าง เตโชธาตุและวาโยธาตุก็ตรัสเหมือนปฐวีธาตุ. บรรดาธาตุ ๓ เหล่านั้น **ปฐวีธาตุ** มีสัมผัสสบาย คือว่า เมื่อเด็กหนุ่มผู้มีฝ่ามืออ่อนบีบนวดเท้าอยู่ บุคคลนั้นย่อมสบายใจ ย่อมทำอาการที่จะให้พูดว่า นวดเข้าเกิดพอ ดังนี้. **เตโชธาตุ** มีสัมผัสสบาย เมื่อฤดูหนาว เมื่อนำเอากระบืออังเพลิงมาให้อบอุ่นร่างกาย เขาก็สบายใจ ย่อมทำอาการที่จะให้พูดว่า อบเข้าเกิดพอ ดังนี้. **วาโยธาตุ** มีสัมผัสสบาย เมื่อฤดูร้อน ภิกษุหนุ่มถึงพร้อมด้วยวัตรพัดวียู่ ย่อมให้สบายใจ ย่อมทำอาการที่จะให้พูดว่า พัดเข้าเกิดพอ ดังนี้.

แต่เมื่อเด็กหนุ่มมีมือแข็ง นวดเท้าทั้งสองอยู่ ย่อมเป็นเหมือนเวลาที่ กระตุกทั้งหลายจะแตกไป แม้เขาก็จะต้องถูกกล่าวสิ่งที่ควรจะพูดว่า เจ้าจงออกไปดังนี้ เมื่อฤดูร้อนมีคนนำเอากระเบื้องถ่านเพลิงมาให้ ก็จะถูกกล่าวว่า เจ้าจงนำมันออกไปเสีย ดังนี้ เมื่อฤดูหนาวมีคนนำเอาพัดมาพัดโบกอยู่ ก็จะถูกกล่าวว่า จงออกไปอย่ามาพัด ดังนี้. พึงทราบความที่ธาตุทั้ง ๓ เหล่านั้นมี สัมผัสสสบาย และไม่สบาย ด้วยประการฉะนี้.

กั๊วระ ๑๓ ประดับด้วยนัยอย่างละ ๔ นัยตามที่ตรัสไว้ โดยนัยว่า โภฏฐัพพะใด เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ดังนี้เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าว ในรูปายตนะเป็นต้นในหนหลังนั้นแหละ

ถามว่า ก็มหาภูตรูป ๓ เหล่านั้น มาสู่คลองพร้อมกันหรือไม่

ตอบว่า มาพร้อมกัน

ถามว่า มหาภูตรูป ๓ มาแล้วอย่างนี้ กระทบกายประสาทหรือไม่

ตอบว่า ย่อมกระทบ

ถามว่า กายวิญญูณกระทำมหาภูตรูป ๓ เหล่านี้ ให้เป็นอารมณ์พร้อมกันเกิดขึ้น หรือไม่เกิดขึ้น

ตอบว่า กายวิญญูณ ไม่เกิดขึ้น

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะการที่กายวิญญูณกระทำมหาภูตรูป ๓ ให้เป็นอารมณ์ ย่อมมีด้วยอำนาจการค้ำึงถึง หรือด้วยสามารถธาตุที่มีมาก

ในบรรดาทั้ง ๒ ข้อนั้น ว่าด้วยการค้ำึงถึงก่อน จริงอยู่ เมื่อคน เอาข้าวสุกบรรจบาตรจนเต็มนำมาแล้วก็หยิบเมล็ดข้าวเมล็ดหนึ่งมาทดลองดูว่า แข็งหรืออ่อน ในข้าวเมล็ดหนึ่งนั้น ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ มีทั้งวาโยธาตุ

แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็ย่อมคำนึงถึงปฐวีธาตุเท่านั้น เมื่อหย่อนมือลงใน น้ำร้อนทดลองดู ในน้ำร้อนนั้น ย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งวาโยธาตุ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็ย่อมคำนึงถึงเตโชธาตุเท่านั้น. ในฤดูร้อน เขา เปิดหน้าต่างให้ลมโชนสรีระเย็นอยู่ เมื่อลมอ่อน ๆ โชนมาอยู่ ในลมอ่อน ๆ ที่โชนมานั้น ย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็คำนึงถึงวาโยธาตุเท่านั้น กาวยิณฺณธาตุชื่อว่าย่อมกระทำมหาภูตรูป ๓ ให้เป็นอารมณ์ด้วยสามารถแห่งการคำนึงถึง ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนบุคคลใดพลาดล้มลงก็ดี เอาศีรษะชนกับต้นไม้ก็ดี กำลังบริโภค อาหารกักก้อนกรวดก็ดี ในการพลาดล้มลงเป็นต้นนั้น ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ ย่อม มีทั้งวาโยธาตุ แต่บุคคลนั้นย่อมกระทำเฉพาะปฐวีธาตุเท่านั้นให้เป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจธาตุที่มีมาก เมื่อเหยียบไฟก็ดี ในไฟนั้น ก็ย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งวาโยธาตุ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็ทำเฉพาะเตโชธาตุเท่านั้นให้ เป็นอารมณ์ ด้วยสามารถแห่งธาตุที่มีมาก เมื่อลมแรงพัดแก้วหุรวากะทำให้ หุนหวน ในลมแรงนั้น ย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็กระทำเฉพาะธาตุลมเท่านั้นให้เป็นอารมณ์ ด้วยสามารถแห่ง ธาตุที่มีมาก

บุคคลกระทำอยู่ซึ่งธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์ แม้กาวยิณฺณธาตุ ก็ไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน เมื่อบุคคลถูกเข็มทั้งกลุ่มแทงแล้ว กายถูกเข็มทั้งนั้น กระทบพร้อมกัน แต่ในที่ใด ๆ กายประสาทมีมาก ในที่นั้น ๆ กาวยิณฺณธาตุ ย่อมเกิดขึ้น แม้ในที่ใด ๆ มีการกระทบเสียดสีแรง ในที่นั้น ๆ กาวยิณฺณธาตุ ย่อมเกิดขึ้นก่อน. เมื่อเอาชนไก่มาชะแผล เส้นขนไก่แต่ละเส้นย่อมกระทบ กายประสาท ก็ในที่ใด ๆ กายประสาทมีมาก ในที่นั้น ๆ นั้นแหละ กาวยิณฺณธาตุ

ย่อมเกิดขึ้น บุคคลย่อมทำธาตุทั้ง ๓ ให้เป็นอารมณ์ ด้วยสามารถแห่งธาตุที่มีมากอย่างนี้ กายวิญญาณ ชื่อว่า ย่อมเกิด ด้วยสามารถแห่งธาตุที่มีมากนั้นแหละ.

ถามว่า ก็จิตเล่า ก้าวไปจากอารมณ์ได้อย่างไร ?

ตอบว่า ก้าวไปด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ โดยอหัมมัตถ์ (ความปรารถนา) หรือโดยอารมณ์มีกำลังแรง.

จริงอยู่ ในเวลาที่มีงานฉลองพระวิหารเป็นต้น คนผู้ไปด้วยความตั้งใจว่า เราจักไหว้พระเจดีย์ และจักไหว้พระปฏิมาอันนั้น ๆ เราจักดูโปตกรรม (การทำหนังสือ) และจิตรกรรม (การวาดภาพ) ดังนี้ ไหว้หรือเห็นสิ่งหนึ่งแล้วก็ตั้งใจเพื่อต้องการไหว้ เพื่อต้องการชมสิ่งนอกนี้แล้ว ก็ไปเพื่อไหว้บ้าง เพื่อดูบ้างทีเดียว อย่างนี้ จิตชื่อว่าก้าวไปจากอารมณ์ โดยอหัมมัตถ์ คือ ความปรารถนา. แต่เมื่อขึ้นแลดูพระมหาเจดีย์ อันมีส่วนเปรียบด้วยยอดเขาไกรลาส ครั้นเวลาต่อมา เมื่อบรรเลงดนตรีทั้งปวงขึ้น จึงละรูปารมณ์ ก้าวขึ้นสู่สัททารมณ์ ครั้นเมื่อบุคคลนำดอกไม้มีกลิ่นที่ชอบใจ หรือของหอมมา ก็ละสัททารมณ์ ก้าวขึ้นสู่คันธารมณ์ อย่างนี้ชื่อว่า ก้าวไปโดยอารมณ์มีกำลังแรง.

อรรถกถาอาโปธาตุนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอาโปธาตุ ต่อไป

บทว่า อาโป (ความเอิบอาบ) เป็นการแสดงสภาวะ อาโปนั้นแหละ เรียกว่า อาโปคต (ธรรมชาติที่เอิบอาบ) สีนโห (ความเหนียว) ด้วยอำนาจแห่งความเหนียวนั้นแหละ เรียกว่า สีนหคต (ธรรมชาติที่เหนียว).

บทว่า พนฺชนตฺตํ รูปสฺส (ธรรมชาติเครื่องเกาะกุมรูป) ได้แก่ ธรรมชาติเป็นเครื่องประกอบภูตรูปมีปฐวีเป็นต้น. จริงอยู่ อาโปธาตุควบคุมวัตถุทั้งหลายมีแท่งเหล็กเป็นต้น ไว้แล้วย่อมทำให้ติดกัน ธรรมชาติทั้งหลายมีก้อนเหล็กเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า ติดกันอยู่ เพราะความที่อาโปธาตุนั้นเป็นเครื่องเกาะกุมไว้ แม้ในแผ่นหิน ภูเขา ดันตาล หน่อไม้ งาช้าง และเขาโคเป็นต้นกันยนี้เหมือนกัน. ก็อาโปธาตุเท่านั้นเกาะกุมวัตถุเหล่านั้นทั้งหมด กระทำให้ติดกัน ธรรมชาติเหล่านั้นชื่อว่า เป็นธรรมชาติติดกัน ก็เพราะถูกอาโปธาตุควบคุมไว้.

ถามว่า ก็ปฐมวิธาตุถูกต้องธาตุที่เหลือ (มีอาโปเป็นต้น) แล้วก็เป็น ที่ตั้งอาศัย หรือไม่ถูกต้องก็เป็น ที่อาศัย อีกนัยหนึ่ง อาโปธาตุเมื่อเกาะกุมธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ ถูกต้องแล้วย่อมเกาะกุม หรือว่าไม่ถูกต้องแล้วก็เกาะกุมได้.

ตอบว่า เบื้องต้น ปฐมวิธาตุไม่ถูกต้องกับอาโปธาตุ ก็เป็นที่อาศัยให้ได้ แต่สำหรับ เตโชธาตุ และวาโยธาตุแล้ว ปฐมวิธาตุต้องถูกต้องจึงเป็นที่อาศัยให้ได้ ส่วนอาโปธาตุไม่ถูกต้องแม้ปฐมวิธาตุ แม้เตโชธาตุและวาโยธาตุเลยก็ย่อมเกาะกุมได้ ถ้าว่าอาโปธาตุถูกต้องแล้วพึงเกาะกุมไซ้ อาโปธาตุนั้นก็พึงชื่อว่า โภฏฐัพพายตนะ.

แม้ในการที่เตโชธาตุและวาโยธาตุทำกิจของตน ๆ ในธาตุที่เหลือ ก็ นัยนี้เหมือนกัน. จริงอยู่ เตโชธาตุ ถูกต้องปฐมวิธาตุแล้ว ก็ยังปฐวีให้ไหม้ ส่วนปฐมวิธาตุนั้นมิใช่เป็นของร้อนย่อมถูกไหม้ ถ้าว่า ปฐมวิธาตุพึงเป็นของร้อน แผลเผาไซ้ ปฐมวิธาตุก็พึงมีความร้อนเป็นลักษณะ อนึ่ง เตโชธาตุนั้นมิได้ถูก ต้องอาโปธาตุเลยก็ทำให้อาโปธาตุนั้นร้อนได้ แม้อาโปธาตุนั้น เมื่อร้อนอยู่ก็หา

เป็นสภาวะร้อนเผาไหม้ ถ้าว่าอาโปธาตุนั้นเป็นตัวสภาวะความร้อนพึงเผาไหม้
อาโปธาตุนั้น ก็พึงชื่อว่ามีความร้อนเป็นลักษณะ อนึ่ง เตโชธาตุนั้นถูกต้อง
วาโยธาตุนั้นแหละจึงเผาไหม้ แม้ว่าวาโยธาตุนั้น เมื่อถูกเผาไหม้ก็มิใช่เป็นตัว
ความร้อนเผาไหม้ ถ้าว่าวาโยธาตุเป็นตัวสภาวะความร้อนเผาไหม้อยู่ไฉน วาโย-
ธาตุนั้นก็พึงชื่อว่า มีความร้อนเป็นลักษณะ.

วาโยธาตุถูกต้องปฐวีธาตุแล้วย่อมเคร่งตึง (คือขยายตัวออก) ถูกต้อง
เตโชธาตุก็ทำให้เคร่งตึงเหมือนกัน แต่ว่าวาโยธาตุนั้นแม้ไม่ถูกต้องอาโปธาตุ
เลย ก็ย่อมทำให้อาโปธาตุเคร่งตึงได้.

ถามว่า เมื่อบุคคลเกี่ยวน้ำอ้อยทำเป็นงบ อาโปธาตุจะเป็นของแข็ง
หรือไม่.

ตอบว่า ไม่เป็น เพราะอาโปธาตุนั้นมีการไหลออก (หรือไหลซึม) เป็น
ลักษณะ ปฐวีธาตุมีความแข็งเป็นลักษณะ แต่ว่าอาโปธาตุมีปริมาณต่ำ (น้อย)
ก็จะไปไปตามปฐวีธาตุที่มากยิ่งขึ้น จริงอยู่ อาโปธาตุนั้นย่อมละลายที่ตัวยู่โดย
อาการเป็นรส (น้ำ) ได้ แต่ไม่ละลายลักษณะ แม้เมื่อละลายงบน้ำอ้อยอยู่ ปฐวีธาตุ
ย่อมไม่ละลาย เพราะปฐวีมีความแข็งเป็นลักษณะ อาโปธาตุมีการไหลออก
เป็นลักษณะ.

แต่ว่า ปฐวีธาตุมีปริมาณต่ำก็จะเกิดเป็นไปตามอาโปธาตุที่มีปริมาณ
มาก. ปฐวีธาตุนั้นย่อมละลายที่ตัวยู่โดยอาการเป็นก้อนได้ แต่ไม่ละลาย
จน เพราะว่ามีหาฏรูปทั้ง ๔ ย่อมถึงความแปรปรวนเป็นไปเท่านั้น ขึ้นชื่อว่า
ความแปรปรวนของลักษณะมิได้มี ความไม่มีแห่งความแปรปรวนโดยลักษณะ
นั้นทรงแสดงไว้โดยอัญฐานปริกัปสูตร.

ข้อนี้สมด้วยพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า " ดูก่อนอานนท์ ก็มหาภูตรูป ๔ คือ
ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ จะพึงแปรเป็นอื่นไปได้ แต่พระอริย-

สาวกผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าจะแปรเป็นอื่นไป ข้อนี้ไม่พึงมิได้เลย" ดังนี้ ก็ในอัฐฐานปริกัปปสูตรนี้มีอธิบายดังนี้ว่า "ดูก่อนอานนท์ ปฐวีธาตุอันมีความแข็งเป็นลักษณะจะพึงเปลี่ยนไปเป็นอาโปธาตุซึ่งมีความไหลออกเป็นลักษณะได้ แต่พระอริยสาวกเชื่อว่าเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นมิได้มี ดังนี้ การกำหนดคอรฐณะ (เหตุอันเป็นไปไม่ได้) มาแล้วในพระบาลีนี้ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาอุปาทินนาทินิทเทศ

เบื้องหน้าแต่นี้พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งอุปาทินนรูปเป็นต้นต่อไป เนื้อความแห่งอุปาทินนรูปเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในมாதิกานันท์แหละ เนื้อความจักขยตนะเป็นต้น ข้าพเจ้าก็ให้พิสดารแล้วในหนหลังเหมือนกัน แต่ข้าพเจ้าจักกล่าวเฉพาะเนื้อความที่ต่างกันในที่นั้น ๆ เท่านั้น.

ในนิทเทศแห่งอุปาทินนรูปก่อน รูปทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่าจักขยตนะเป็นต้น เพราะเป็นรูปมีใจครองอย่างเดียว แต่เพราะรูปายตนะเป็นต้นมีใจครองก็มี ไม่มีใจครองก็มี ฉะนั้น รูปายตนะเป็นต้นเหล่านั้นพระองค์จึงแสดงโดยสังเขปว่า ยัม ยัม วา ปน (หรือว่ารูปแม้อื่นใดๆ) แล้วพึงให้พิสดารโดยนัยมีอาทิว่า **กมฺมสฺส กตตุตา รูปายตนํ** (รูปายตนะที่กรรมแต่งขึ้น) ดังนี้อีก เนื้อความในเขวาปนกกรรมทั้งหมดพึงทราบโดยอุบายนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในนิทเทศแม้ทั้ง ๒ คือ **กมฺมสฺส กตตุตา** (รูปที่กรรมแต่งขึ้น) และ **น กมฺมสฺส กตตุตา** (รูปที่กรรมมิได้แต่งขึ้น) พระองค์มิได้ทรงถือเอาชารูป และอนิจจคารูปเล่า ? ทรงถือเอาเฉพาะในนิทเทศทั้งหลายแห่งอุปาทินนรูปเป็นต้นเท่านั้น.

ตอบว่า ในบทว่า น กมฺมสุตฺถ กตฺตฺตา (รูปที่กรรมมิได้แต่งขึ้น)
นี้ พระองค์ทรงรวมรูปที่มีสมุฏฐานเกิดแต่ปัจจัยอื่นนอกจากกรรมก่อน แต่ใน
บทว่า กมฺมสุตฺถ กตฺตฺตา (รูปที่กรรมแต่งขึ้น) นี้ ทรงรวมรวมรูปที่มีสมุฏฐาน
เกิดแต่กรรมอย่างเดียว รูปทั้ง ๒ คือขรรคารูปและอนิจจคารูปเหล่านั้นมิได้เกิด
แต่กรรม มิได้เกิดแต่ปัจจัยอย่างอื่น ที่ยังรูปให้เกิด เพราะฉะนั้น พระองค์
จึงมีทรงถือเอา. ก็ความไม่เกิดขึ้นแห่งขรรคารูปและอนิจจคารูปด้วยกรรมปัจจัย
เป็นต้นนั้นจักแจ่มแจ้งข้างหน้า. อนึ่ง ในคำเป็นต้นว่า อนุปาทินนํ (รูป
ที่ไม่มีใจครอง) ทรงปฏิเสธความที่รูปมีสมุฏฐานเกิดแต่กรรมเป็นต้น ไม่ทรง
อนุญาตความที่รูปนั้นมีปัจจัยอื่นเป็นสมุฏฐาน ด้วยศัพท์ว่า อนุปาทินนํ
เป็นต้นอย่างเดียว เพราะฉะนั้น ในนิเทศแห่งอนุปาทินนํรูปเป็นต้นนั้น
บัณฑิตพึงทราบว่ รูปทั้ง ๒ พระองค์ทรงถือเอาแล้วดังนี้.

อรรถกถาจิตตสมุฏฐานนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งจิตตสมุฏฐาน ต่อไป

รูปทั้ง ๒ นี้คือ กายวิญญูตฺติ วจฺวิญญูตฺติ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ว่า ย่อมปรากฏเพราะอาศัยรูป มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว แต่เมื่อว่าโดย
ปรমัตถ์แล้ว รูปทั้ง ๒ ที่อาศัยรูปนั้นไม่ใช่รูป แต่เป็นรูปที่มีจิตเป็น
สมุฏฐานซึ่งมีรูปนั้นแหละ. เพราะความที่รูปเหล่านั้นอาศัยจิตตั้งขึ้น แม้รูป
ทั้ง ๒ นี้ ก็มีชื่อว่ามิใช่เป็นสมุฏฐาน เหมือนขราและมรณะของรูปที่ไม่เที่ยงก็
ชื่อว่า ไม่เที่ยง.

แม้ในนิเทศแห่ง จิตตสทฺถ ก็นัยนี้เหมือนกัน รูปทั้ง ๒ (กาย
วิญญูตฺติและวจฺวิญญูตฺติ ที่เป็นสทฺถ) นี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เพราะ

รูปทั้ง ๒ นั้นปรากฏอยู่ได้ตลอดเวลาที่จิตยังปรากฏอยู่. แต่รูปทั้ง ๒ นี้มิได้เกิดพร้อมกับจิต เหมือนภูตรูปและเหมือนสัมปยุตธรรมมีเจตนาเป็นต้น.

แม้ในนิทเทศแห่ง จิตตานุปริวัติ ก็นัยนี้แหละ ก็รูปทั้ง ๒ (กาย วิญญัตติและวจิวิญญัตติ) นี้ ตรัสเรียกว่า จิตตานุปริวัติ เพราะรูปทั้ง ๒ นี้ ปรากฏอยู่ได้ตลอดเวลาที่จิตยังปรากฏอยู่ ฉะนั้น.

บทว่า โอพาริก (รูปหยาบ) ได้แก่ ที่ชื่อว่า หยาบ โดยเป็น วัตถุที่พึงถือเอาด้วยสามารถแห่งการกระทบ เพราะเป็นทั้งวัตถุและอารมณ์ พึงทราบรูปละเอียดโดยสภาพตรงกันข้ามกับรูปหยาบที่กล่าวแล้ว.

บทว่า ทูร (รูปไกล) ได้แก่ รูปแม้ตั้งอยู่ในที่ใกล้ ก็ชื่อว่า รูปไกล โดยภาวะที่รู้ได้ยาก เพราะถือเอาไม่ได้ด้วยสามารถแห่งการกระทบ ส่วนรูป นอกนี้แม้ตั้งอยู่ไกลก็ชื่อว่าอยู่ใกล้ โดยเป็นภาวะที่รู้ได้ง่าย เพราะพึงถือเอาได้ด้วยสามารถแห่งการกระทบ.

นิทเทศแห่งจักขายตนะเป็นต้น พึงทราบโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ ในการสงเคราะห์รูปหมวด ๒ มีข้อแตกต่างกันเพียงเท่านี้ การสงเคราะห์รูปหมวด ๓ มีเนื้อความตื้นตื้นนั้นแล.

จตุกกนิเทศ

[๖๓๔] รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอุปาทินนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรียฺห์ ปุริสินทรียฺห์ ชีวิตินทรียฺห์
หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อากาสธาตุ
รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูป
เป็นอุปาทาที่เป็นอุปาทินนะ.

รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอนุปาตินนะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญูตติ วจีวิญญูตติ รูปลหุตา รูปมุกตา รูปกัม-
มัญญตา รูปขรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ
คันธายตนะ รสายตนะ อากาสธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร
ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาตินนะ.

รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นอุปาทินนะ นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า
รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นอุปาทินนะ.

รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นอนุปาตินนะ นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า
รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นอนุปาตินนะ.

[๖๓๕] รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอุปาทินอนุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรียฺห์ ปุริสินทรียฺห์ ชีวิตินทรียฺห์
หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อากาสธาตุ

รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการอาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูป
เป็นอุปาทาที่เป็นอุปาทินนูปาทานิยะ.

รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอุปาทินนูปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญัตติ วจิวินญัตติ รูปลหุตา รูปมธุตา รูปกัม-
มัณญตา รูปขรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ
คันธายตนะ รสายตนะ อากาสาธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการอาหาร
ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอุปาทินนูปาทานิยะ.

รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอุปาทินนูปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อุปาทาที่เป็นอุปาทินนูปาทานิยะ.

รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอุปาทินนูปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า
รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอุปาทินนูปาทานิยะ.

[๖๓๖] รูปเป็นอุปาทาที่เป็นไปสัปปิณิยะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รสายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่เป็น
สัปปิณิยะ.

รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอัปปิณิยะ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย ฯลฯ กพพิงการอาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่
เป็นอัปปิณิยะ.

รูปเป็นอุปาทาที่เป็นสัปปิณิยะ นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่เป็นสัปปิณิยะ.

รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอัปปิณิยะ นั้น เป็นไฉน ?

อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอัปปิณิยะ.

[๖๓๗] รูปเป็นอุปาทาที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รสายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่หยาบ.

รูปเป็นอุปาทาที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่ละเอียด.

รูปเป็นอนุปาทาที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทาที่หยาบ.

รูปเป็นอนุปาทาที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อาโปธาคู รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทาที่ละเอียด.

[๖๓๘] รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รสายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ใกล้.

รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อาโปธาคู รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ใกล้.

[๖๓๙] รูปเป็นอุปาทินะที่เป็นสนัตตสนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินะที่เป็นสนัตตสนะ.

รูปเป็นอุปาทินะที่เป็นอนัตตสนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ จีวิตินทรีย์ หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ

อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินะที่เป็นอนิตัสสนะ.

รูปเป็นอุปาทินะที่เป็นสนิตัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินะ
ที่เป็นสนิตัสสนะ.

รูปเป็นอุปาทินะที่เป็นอนิตัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญัตติ วจีวิญญัตติ รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัณฺญ-
ตา รูปขรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ คันธายตนะ รสายตนะ
โผฏฐัพพายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร
ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินะที่เป็นอนิตัสสนะ.

[๖๔๐] รูปเป็นอุปาทินะที่เป็นสัปปฏิมะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูป
ทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินะที่เป็นสัปปฏิมะ.

รูปเป็นอุปาทินะที่เป็นอัปปฏิมะ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินะที่เป็นอัปปฏิมะ.

รูปเป็นอุปาทินะที่เป็นสัปปฏิมะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อุปาทินะที่เป็นสัปปฏิมะ.

รูปเป็นอุปาทินะที่เป็นอัปปฏิมะ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ รูปลหุตา รูปมฤตา รูปกัมมัณฺญาตา รูปชรตา
รูปอนิจฺจา หรือแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ อากาชาตฺ อโปธาตฺ รูปอุปฺยະ
รูปสันตติ กพฺพิการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาตินะที่เป็นอัปฺปิณฺะ.

[๖๔๑] รูปเป็นอนุปาตินะที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพฺพาตนะ อโปธาตฺ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาตินะที่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอนุปาตินะที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน.

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตฺถินทริยํ ปุริสินทริยํ จีวิตินทริยํ
หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อากาชาตฺ
รูปอุปฺยະ รูปสันตติ กพฺพิการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาตินะที่ไม่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอนุปาตินะที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพฺพาตนะ อโปธาตฺ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า
รูปเป็นอนุปาตินะที่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอนุปาตินะที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ รูปลหุตา รูปมฤตา รูปกัมมัณฺญา
ตา รูปชรตา รูปอนิจฺจา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ อากาชาตฺ รูปอุปฺยະ รูปสันตติ กพฺพิการาหาร ที่กรรมไม่ได้
แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาตินะที่ไม่เป็นมหาภูต.

[๖๔๒] รูปเป็นอนุปาตินะที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพฺพาตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้
เรียกว่า รูปเป็นอนุปาตินะที่หยาบ.

รูปเป็นอุปาทินะที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือรูปแม้อื่นใด ได้แก่
อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินะที่ละเอียด.

รูปเป็นอุปาทินะที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โสภณัฐพายตนะ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อุปาทินะที่หยาบ.

รูปเป็นอุปาทินะที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ รูปลหุตา รูปมฤตา รูปกัมมัญญตา รูปชรตา
รูปอนิจตา หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ
รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินะ
ที่ละเอียด.

[๖๔๓] **รูปเป็นอุปาทินะที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?**

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินะที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอุปาทินะที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โสภณัฐพายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้
เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินะที่อยู่ใกล้.

รูปเป็นอนุปาตินะที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัญญตา รูปชรตา
รูปอนิจจา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ
รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาตินะที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอนุปาตินะที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาตินะที่อยู่ใกล้.

[๖๔๔] รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นสนิทัตตนะ นั้น
เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะ
ที่เป็นสนิทัตตนะ.

รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นอนิทัตตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรีย ปุริสินทรีย ชีวิตินทรีย
หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ
อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นอนิทัตตนะ.

รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นสนิทัตตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปา-
ตินุปาทานิยะที่เป็นสนิทัตตนะ.

รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นอนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

สัทททายตนะ กายวิญญูตติ วจวิญญูตติ รูปลหุตา รูปมฺหุตา รูปกัมมัณฺญดา รูปชฺรตา รูปอนิจฺจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ คันธายตนะ รสายตนะ โสณฺฐัพพายตนะ อากาษธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นอนิทัสสนะ.

[๖๔๕] **รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นสัปปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?**

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โสณฺฐัพพายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นสัปปฏิฆะ.

รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นอัปปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

อิตฺถินทริยํ ปุริสินทริยํ ชีวิตินทริยํ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ อากาษธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นอัปปฏิฆะ.

รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นสัปปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

สัทททายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โสณฺฐัพพายตนะ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นสัปปฏิฆะ.

รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นอัปปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วจวิญญูตติ รูปลหุตา รูปมฺหุตา รูปกัมมัณฺญดา รูปชฺรตา รูปอนิจฺจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ อากาษธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ

รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่เป็นอัปปฏิมะ.

[๖๔๖] รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรียฺห์ ปุริสินทรียฺห์ ชีวิตินทรียฺห์ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อากาสธาตุ รูปอุปัจจะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่ไม่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ รูปลหุตา รูปมธุตา รูปกัมมัถญญตา รูปขรตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อากาสธาตุ รูปอุปัจจะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่ไม่เป็นมหาภูต.

[๖๔๗] รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่หายบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่หายบ.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรียฺห์ ปุริสินทรียฺห์ ชีวิตินทรียฺห์ หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่ง
ขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่ละเอียด.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โสภณัฐพายตนะ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาทินุปาทานิยะที่หยาบ.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ รูปลหุตา รูปมฤตา รูปกัมมัญญตา รูปชรตา
รูปอนิจจา หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูป-
อุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า
รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่ละเอียด.

[๖๔๘] **รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?**

อิตถินทรียฺห์ ปุริสินทรียฺห์ ชีวิตินทรียฺห์ หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่ง
ขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ได้แก่รูปายตนะ
คันธายตนะ รสายตนะ โสภณัฐพายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า
รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ใกล้.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัญญูตา รูปชรตา
รูปอนิจจา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปัจจะ
รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ใกล้.

[๖๔๕] รูปเป็นสัปปฏิมะที่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุนทรีย์ ฯลฯ กายินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นสัปปฏิมะที่เป็น
อินทรีย์.

รูปเป็นสัปปฏิมะที่ไม่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นสัปปฏิมะ
ที่ไม่เป็นอินทรีย์.

รูปเป็นอัปปฏิมะที่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ จีวิตินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอัปปฏิมะ
ที่เป็นอินทรีย์.

รูปเป็นอัปปฏิมะที่ไม่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอัปปฏิมะ
ที่ไม่เป็นอินทรีย์.

[๖๕๐] รูปเป็นสัปปฏิมะที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นสัปปฏิมะที่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นสัปปิณะที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รสายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นสัปปิณะที่ไม่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอัปปิณะที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอัปปิณะที่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นสัปปิณะที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอัปปิณะที่ไม่เป็นมหาภูต.

[๖๕๑] รูปเป็นอินทรีย์ที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุนทรีย์ ฯลฯ กายินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอินทรีย์ที่หยาบ.

รูปเป็นอินทรีย์ที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอินทรีย์ที่ละเอียด.

รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่หยาบ.

รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่ละเอียด.

[๖๕๒] รูปเป็นอินทรีย์ที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอินทรีย์ที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอินทรีย์ที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุนทรีย์ ฯลฯ กายินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอินทรีย์ที่อยู่ใกล้.

รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่อยู่ไกล.

รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่อยู่ใกล้.

[๖๕๓] รูปเป็นมหาภูตที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นมหาภูตที่หยาบ.

รูปเป็นมหาภูตที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นมหาภูตที่ละเอียด.

รูปไม่เป็นมหาภูตที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รัสายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นมหาภูตที่หยาบ.

รูปไม่เป็นมหาภูตที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นมหาภูตที่ละเอียด.

[๖๕๔] รูปเป็นมหาภูตที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นมหาภูตที่อยู่ไกล.

รูปเป็นมหาภูตที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นมหาภูตที่อยู่ใกล้.

รูปไม่เป็นมหาภูตที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการอาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นมหาภูตที่อยู่ไกล.

รูปไม่เป็นมหาภูตที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รัสายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นมหาภูตที่อยู่ใกล้.

[๖๕๕] รูปที่เห็นได้ คือ รูปายตนะ

รูปที่ฟังได้ คือ สัททายตนะ

รูปที่รู้ได้ คือ คันธายตนะ รัสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ

รูปที่รู้แจ้งได้ด้วยใจ คือ รูปทั้งหมด

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๔ อย่างนี้.

จตุกกนิเทศ จบ

ปัญจนิกเทศ

[๖๕๖] รูปที่เรียกว่า ปฐวีธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม เป็นอุปาตินนะหรืออนุปาตินนะก็ตาม รูปทั้งนี้เรียกว่า ปฐวีธาตุ.

รูปที่เรียกว่า อาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติเครื่องเกาะกุมรูป เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม เป็นอุปาตินนะหรืออนุปาตินนะก็ตาม อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า อาโปธาตุ.

รูปที่เรียกว่า เตโชธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม เป็นอุปาตินนะหรืออนุปา-
ตินนะก็ตาม อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า เตโชธาตุ.

รูปที่เรียกว่า วาโยธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ธรรมชาติเครื่องกำจุนรูป เป็น
ภายในหรือภายนอกก็ตาม เป็นอุปาตินนะหรืออนุปาตินนะก็ตาม อันใด รูป
ทั้งนี้เรียกว่า วาโยธาตุ.

รูปที่เป็น อุปาทา นั้น เป็นไฉน ?

จักขยตนะ ฯลฯ กพพิงการารหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปที่เป็นอุปาทา.

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๕ อย่างนี้.

ปัญจนีเทศ จบ

ฉกกนิเทศ

[๖๕๗] รูปอันจักขุวิญญาณพึงรู้ คือ รูปายตนะ

รูปอันโสตวิญญานพึงรู้ คือ สัททายตนะ

รูปอันฆานวิญญานพึงรู้ คือ คันธายตนะ

รูปอันชีวหาวิญญานพึงรู้ คือ รสายตนะ

รูปอันกายวิญญานพึงรู้ คือ โผฏฐัพพายตนะ

รูปอันมโนวิญญานพึงรู้ คือ รูปทั้งหมด

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๖ อย่างนี้.

ฉกกนิเทศ จบ

สัตตกนิเทศ

[๖๕๘] รูปอันจักขุวิญญาณพึงรู้ คือ รูปายตนะ

รูปอันโสตวิญญาณพึงรู้ คือ สัททายตนะ

รูปอันฆานวิญญาณพึงรู้ คือ คันธายตนะ

รูปอันชีวหาวิญญาณพึงรู้ คือ รสายตนะ

รูปอันกายวิญญาณพึงรู้ คือ โผฏฐัพพายตนะ

รูปอันมโนธาตุพึงรู้ คือ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ

รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ

รูปอันมโนวิญญาณธาตุพึงรู้ คือ รูปทั้งหมด

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๘ อย่างนี้.

สัตตกนิเทศ จบ

อัญญกนิเทศ

[๖๕๙] รูปอันจักขุวิญญาณพึงรู้ คือ รูปายตนะ

รูปอันโสตวิญญาณพึงรู้ คือ สัททายตนะ

รูปอันฆานวิญญาณพึงรู้ คือ คันธายตนะ

รูปอันชีวหาวิญญาณพึงรู้ คือ รสายตนะ

รูปอันกายวิญญาณพึงรู้ที่มีสัมผัสเป็นสุข คือ โผฏฐัพพะ อันเป็นที่

ชอบใจ

รูปอันกายวิญญาณพึงรู้ที่มีสัมผัสเป็นทุกข์ คือ โผฏฐัพพะ อันไม่เป็น
ที่ชอบใจ

รูปอันมโนธาตุพึงรู้ คือ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ

รูปอันมโนวิญญูณธาตุพึงรู้ คือ รูปทั้งหมด
สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๘ อย่างนี้.

อัฐกนิเทศ จบ

นวกนิเทศ

[๖๖๐] รูปที่เรียกว่า จักขุนทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า จักขุบัง
 ฯลฯ บ้างว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จักขุนทรีย์.

รูปที่เรียกว่า โสณินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า ฆานินทรีย์ ฯลฯ
ที่เรียกว่า ชิวหินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า กายินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า
อิตถินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า ปุริสินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า จีวิตินทรีย์
นั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากาโรที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤดิเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ จีวิต อินทรีย์
คือชีวิต แห่งรูปธรรมนั้น ๆ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า จีวิตินทรีย์.

รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปที่ไม่เป็น
อินทรีย์.

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๘ อย่างนี้.

นวกนิเทศ จบ

ทสกนิเทศ

[๖๖๑] รูปที่เรียกว่า จักขุนทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่าจักขุบัง
 ฯลฯ บ้างว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จักขุนทรีย์.

รูปที่เรียกว่า โสณินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า ฆานินทรีย์ ฯลฯ
ที่เรียกว่า ชิวหินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า กายินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า
อิตถินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า ปุริสินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า ชิวตินทรีย์
นั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤดิเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชิวติ อินทรีย์
คือชิวติ แห่งรูปธรรมนั้น ๆ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า ชิวตินทรีย์.

รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์ที่เป็นสัพปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปที่ไม่เป็น
อินทรีย์ที่เป็นสัพปฏิฆะ.

รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์ที่เป็นอัปปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปที่ไม่เป็น
อินทรีย์ที่เป็นอัปปฏิฆะ

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑๐ อย่างนี้.

ทสกนิเทศ จบ

เอกาทสกนิเทศ

[๖๖๒] รูปเรียกว่า จักขยตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่าจักขุบ้าง
 ฯลฯ บ้างว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จักขยตนะ.

รูปที่เรียกว่า โสตายตนะ ฯลฯ ที่เรียกว่า ฆานายตนะ ฯลฯ
ที่เรียกว่า จิวหายตนะ ฯลฯ ที่เรียกว่า กายายตนะ ฯลฯ ที่เรียกว่า
รูปายตนะ ฯลฯ ที่เรียกว่า สัททายตนะ ฯลฯ ที่เรียกว่า คันธายตนะ
 ฯลฯ ที่เรียกว่า รสายตนะ ฯลฯ ที่เรียกว่า โผฏฐัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ ฯลฯ เรียกว่า โผฏฐัพพะบ้าง โผฏฐัพพธาตุบ้าง รูปทั้งนี้
เรียกว่า โผฏฐัพพายตนะ.

รูปเป็นอนิทัสสนะ เป็นอัปปภูมิจะ แต่นับเนื่องในธรรมายตนะ
นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรียฺ์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนิทัสสนะ
เป็นอัปปภูมิจะ แต่นับเนื่องในธรรมายตนะ.

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑๑ อย่างนี้.

เอกาทสกนิเทศ จบ

รูปวิภักติ จบ

ภาณวารที่ ๘ จบ

อัญญาสาธินี อรรถกถาธรรมสังคณี

อรรถกถาตถกนิเทศ

ในบทสุดท้ายแห่ง (ข้อ ๖๕๕) การสงเคราะห์รูป ๔ หมวด พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทำคำถามไว้ตั้งแต่ต้น เพราะไม่มีความแตกต่างกันแห่งบทสุดท้ายซึ่งมีคำว่า รูปที่เห็นได้เป็นต้น แต่ได้ตรัสคำมีอาทิว่า **รูปที่เห็นได้** คือ **รูปายตนะ** **รูปที่ฟังได้** คือ **สัททายตนะ** ดังนี้.

ในบรรดารูปมีรูปายตนะเป็นต้นเหล่านั้น **รูปายตนะ** ชื่อว่า **ทิฏฐิ** (รูปที่เห็นได้) เพราะอรรถว่า อันจักขุอาจมองดูเห็นได้. **สัททายตนะ** ชื่อว่า **สุต** (รูปที่ฟังได้) เพราะอรรถว่า อันโสตอาจฟังเสียงรู้ได้. หมวดสามแห่งอายตนะมีคันธายตนะเป็นต้น ชื่อว่า **มุต** (รูปที่รู้ได้) ด้วยอรรถว่า อันฉานะ ชิวหา และกาย ฟังรู้โดยการรับอารมณ์ที่ถึงแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **รูปที่ชื่อ มุต** เพราะเหตุที่ถูกต้องแล้วจึงเกิดวิญญูณดังนี้ก็มี. ส่วนรูปทั้งหมดทีเดียว ชื่อว่า **วิญญาคต** (รูปที่รู้แจ้ง) ทางใจ เพราะอรรถว่า อันมโนวิญญูณพึงรู้.

อรรถกถาปัญญาภิธานิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งการสงเคราะห์รูปหมวด ๕ ต่อไป

บทว่า **กกุขพั** (ธรรมชาติที่แข็ง) คือ กระด้าง. ความกระด้างนั้นแหละเรียกว่า ธรรมชาติที่กระด้าง อธิบายว่า ธรรมชาติที่หยาบ. ความแข็งภาวะที่แข็งแม้ทั้ง ๒ นอกนั้นก็เป็นการอธิบายสภาวะนั่นเอง.

บทว่า **อชฺฌตต** (เป็นภายใน) ได้แก่ เป็นภายในอันเกิดในตน.

บทว่า **พหิทฺธา** วา (หรือภายนอกก็ตามที) ได้แก่ เป็นภายนอก. บทว่า

อุปาทินน (เป็นอุปาทินนะ) ได้แก่ มีกรรมเป็นสมุฏฐานเท่านั้น* คำว่า
อุปาทินน นี้ ทรงถ้อยรูปที่ตั้งอยู่ในสรีระโดยไม่แปลกกัน จริงอยู่ รูปอัน
ตั้งอยู่ในสรีระจะเป็นอุปาทินนะก็ตาม จะเป็นอนุอุปาทินนะก็ตาม ชื่อว่า เป็น
อุปาทินนะเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งรูปอันตัดหายึดถือและอันทักขิณียึดมั่นแล้ว.

บทว่า เตโชคต (ธรรมชาติที่ร้อน) ได้แก่สภาวะที่ไปในเตโชธาตุ
ทั้งหมด อันมีความร้อนเป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่ง เตโชธาตุนั่นเองที่ไปสู่
ภาวะที่ร้อน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เตโชคต (ธรรมชาติที่ร้อน). บทว่า
อุสุมา (ความอุ่น) ได้แก่อาการที่อุ่น. บทว่า อุสุมาคต (ธรรมชาติที่อุ่น)
ได้แก่ ธรรมชาติที่ถึงภาวะความอุ่น คำนี้เป็นชื่อของอาการที่อุ่น. บทว่า อุสุม
(ความอบอุ่น) ได้แก่ ความอบอุ่นที่มีกำลัง ความอบอุ่นนั่นเองถึงภาวะที่อบอุ่น
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อุสุมคต (ธรรมชาติที่อบอุ่น).

รูปที่ชื่อว่า วาโย (ความพัดไปมา) ด้วยอำนาจแห่งธรรมชาติที่พัด
ไปมา วาโยนั่นเอง ชื่อว่า วาโยคต (ธรรมชาติที่พัดไปมา) เพราะถึงภาวะ
ที่พัดไปมา. บทว่า ฌมุตตต (ธรรมชาติเครื่องกำจุน) ได้แก่ ความเคร่ง
ตึงของรูป คุณความเคร่งตึงอันเต็มด้วยลมมีก้านและเปลือกอุบลงเป็นต้น.

อรรถกถาฉกนิทเทศ

พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงทำปุจฉาไว้ตั้งแต่เบื้องต้นเลย เพราะไม่มี
ความแตกต่างกันแห่งบทสวดท้าย (คือรูปที่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ) แห่งการ
สงเคราะห์รูป ๓ หมวด ซึ่งมีการสงเคราะห์รูปมีหมวด ๖ เป็นต้น แต่ทรงทำ
คำอธิบายไว้.

* ฉบับพม่าว่า มิใช่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเท่านั้น

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งการสงเคราะห์รูปหมวด ๖ เป็นต้นนั้น
รูปที่ชื่อว่า **อัมจักขุวิญญาณพึงรู้** เพราะอรรถว่า อัมจักขุวิญญาณอาจเพื่อ
จะรู้ ฯลฯ รูปที่ชื่อว่า **อัมมโนวิญญาณพึงรู้** เพราะอรรถว่า อัมมโนวิญญาณ
อาจเพื่อจะรู้ได้. รูปที่ชื่อว่า **อัมมโนธาตุพึงรู้** เพราะอรรถว่า อัมมโนธาตุ
๓ อย่าง อาจเพื่อจะรู้ได้.

ในบทว่า **สพฺพ รูป** (รูปทั้งหมด) นี้ เพราะแม้เพียงรูปเดียวที่
มโนวิญญาณธาตุไม่พึงรู้มิได้มี ฉะนั้น จึงตรัสว่า **สพฺพ รูป** ดังนี้. จจริงอยู่
นัยในฐานะที่ควรเพื่อทรงอธิบายถึงพระอภิธรรมแล้ว อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
มิได้กระทำไว้ชื่อว่าข่อมไม่มี. และนัยนี้ก็ชื่อว่าฐานะที่ควรเพื่อแนะนำ เพราะ
ความไม่มี แม้แต่รูปเดียวที่มโนวิญญาณธาตุไม่พึงรู้ เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรง
ทำนัย (ข้อแนะนำ) ไว้ จึงตรัสว่า **สพฺพ รูป** ดังนี้.

บทว่า **สุขสมฺผลโส** (มีสัมผัสเป็นสุข ข้อ ๖๕๕) คือได้สุขเวทนา
เป็นปัจจัย. บทว่า **ทุกฺขสมฺผลโส** (มีสัมผัสเป็นทุกข์) คือได้ทุกข์เวทนา
เป็นปัจจัย. แม้ในคำว่ามีสัมผัสเป็นสุขเป็นต้นนี้ พระองค์ทรงประทานนัยไว้
เพราะความที่โศภจฺจพพารมณฺมีสภาวะเป็นทุกข์และเป็นสุข.

แต่ว่าในนิเทศรูปหมวด ๕ ไม่ทรงประทานนัยไว้ เพราะความที่รูป
ที่ไม่เป็นอินทรีย์มีอยู่ ในรูปหมวด ๑๐ ทรงประทานนัยไว้ เพราะความที่รูปนั้น
นั้นแหละเป็นสัปปฏิฆะ (กระทบได้) และอัปปฏิฆะ (กระทบไม่ได้) ใน
รูปหมวด ๑๑ ทรงจำแนกอายตนะไว้ ๑๐ กับอีกครั้งหนึ่ง. บัณฑิตพึงทราบ
นิเทศวารแห่งอายตนะเหล่านั้น ๆ โดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง.
คำที่เหลือในบททั้งปวงมีเนื้อความตื้นทั้งนั้นแล.

ว่าด้วยปณิณกกา

ก็เพื่อความไม่หลงลืมในรูปเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบปณิกะนี้ คือ

สโมธาน คือ การประมวลมา

สมุฏฐาน คือ เหตุให้เกิดขึ้น

ปรินิพัตถะ คือ รูป.

บรรดาปณิกะเหล่านั้นนี้ ชื่อว่า **สโมธาน** ความว่า รูปทั้งหมดที่เดียวว่าโดยสโมธานคือการประมวลมา นับได้ ๒๕ รูป คือ จักขยตนะ โสถยตนะ ฆณายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย ปริสินทรีย จีวิตินทรีย กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ อากาสธาตุ รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัณญูตา รูปอุปจยะ รูปสันตติ รูปชรา รูปอนิจจา กพพิงการาหาร โผฐัพพายตนะ อาโปธาตุ รวมกับรูปคือทพยัตถุ พึงทราบว่ามี ๒๖ ชื่อว่า **รูปอื่นจากนี้มิได้มี**. แต่อาจารย์บางพวกผู้มีวาทีว่ามิทระเป็นรูปจึงกล่าวว่า ชื่อว่า **มิทธรูปมีอยู่** อาจารย์เหล่านั้นพึงถูกสกวาทาจารย์กล่าวว่า ท่านจะเป็นมุนีสัมพุทระแน่นอน นิ वर्ณของท่านไม่มีดังนี้เป็นต้น พึงปฏิเสธว่า รูปที่ชื่อว่า **มิทธรูปไม่มี**. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า รูป ๒๖ เหล่านั้นกับพลรูปก็เป็นรูป ๒๗ รวมกับสัมภารูป ก็เป็นรูป ๒๘ รวมกับชาติรูปก็เป็น ๒๙ รวมกับโรครูป ก็เป็น ๓๐ รูป แม้อาจารย์นั้นก็พึงถูกให้แสดงความไม่มีแห่งรูปเหล่านั้นไว้แผนกหนึ่ง แล้วปฏิเสธ.

จริงอยู่ พระองค์ทรงถือเอาพลรูปนั้นแหละด้วยวาโยธาตุที่ทรงถือเอาแล้วชื่อว่า **พลรูปอื่นย่อมไม่มี**. ทรงถือเอาสัมภารูปด้วยอาโปธาตุ ทรงถือเอาชาติรูปด้วยอุปจยะและสันตติ ทรงถือโรครูปด้วยชราธาตุและอนิจจธาตุขึ้นชื่อว่าโรครูปอื่นย่อมไม่มี แม้อาพาธมีโรคหูเป็นต้นใด อาพาธนั้นก็เพียง

ธาตุตั้งขึ้นด้วยปัจจัยอันไม่สมกันเท่านั้น ชื่อว่า โครรูปอื่นจากนั้นหาเมื่ออยู่ไม่ เพราะฉะนั้น เมื่อว่าโดยประมวลมารวมกันแล้วก็มีรูปเพียง ๒๖ เท่านั้น.

ว่าโดยสมุฏฐานของรูป

ชื่อว่า สมุฏฐาน ความว่า รูปเท่าไร มีสมุฏฐานเท่าไร? รูป-
สิบ มีสมุฏฐาน ๑ รูปหนึ่งมีสมุฏฐาน ๒ รูปสามมีสมุฏฐาน ๓ รูปเก้า
มีสมุฏฐาน ๔ รูปสองไม่ตั้งขึ้นแต่สมุฏฐานอะไรเลย บรรดารูปเหล่านั้น
รูปสิบ ชื่อว่า มีสมุฏฐาน ๑ คือ รูป ๘ เหล่านี้ คือ จักขุประสาท ฯลฯ
ชีวิตินทรีย์ ตั้งขึ้นแต่กรรมอย่างเดียว รูป ๒ คือ กายวิญญูตติ และจิตวิญญูตติ
ตั้งขึ้นแต่จิตอย่างเดียว รูปหนึ่งชื่อว่า มีสมุฏฐาน ๒ คือ สัททรูปตั้งขึ้น
แต่อุตุและจิต. ในสัททรูปนั้น เสียงอันเกิดแต่สิ่งไม่มีวิญญาณตั้งขึ้นแต่อุตุ เสียง
อันเกิดแต่สิ่งที่มีวิญญาณตั้งขึ้นแต่จิต. ส่วนวิการรูป ๓ มีลหุตาเป็นต้น ชื่อว่า
มีสมุฏฐาน ๓ คือ ย่อมตั้งขึ้นแต่อุตุ จิต และอาหาร. รูป ๕ ที่เหลือ
ย่อมตั้งขึ้นแต่สมุฏฐาน ๔ คือ แต่อุตุ จิต อาหาร และกรรม ฉะนั้นจึงชื่อว่า
รูป ๕ มีสมุฏฐาน ๔.

ส่วนขารูปและอนิจจตารูป ย่อมไม่ตั้งขึ้นแต่สมุฏฐาน ๔ เหล่า-
นั้น แม้สมุฏฐานเดียว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า รูป ๒ ไม่ตั้งขึ้นแต่สมุฏฐาน
อะไรเลย.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะรูปทั้ง ๒ นี้ ไม่เกิด.

ถามว่า เพราะเหตุไร รูปทั้ง ๒ นี้ จึงไม่เกิด.

ตอบว่า เพราะรูปที่เกิดแล้วก็ต้องแก่และแตกดับ.

จริงอยู่ รูปหรือรูปก็ตามเกิดขึ้นแล้วก็ต้องแตกดับ เพราะฉะนั้น
บัณฑิตพึงยอมรับคำดังกล่าวนี้แน่นอน เพราะว่ารูปหรือรูปเกิดขึ้นแล้วชื่อว่า
ไม่สิ้นไป ปราภอยู่หาไม่ แต่ตราบใด รูปยังไม่แตกดับ ความแก่ห่อของ
รูปนั้นก็ยังปราภอยู่ตราบนั้น เพราะเหตุนี้ ข้อนี้จึงสำเร็จว่า รูปเกิดขึ้นแล้ว
ต้องแก่และแตกดับไป. ก็ถ้าว่ารูปทั้ง ๒ นี้ พึงเกิดไฉร รูปทั้ง ๒ แม้ก็พึง
แก่และแตกดับไป และความแก่ของรูปก็ย่อมไม่แก่ หรือความแตกของรูปก็
ย่อมไม่แตกดับไป เพราะฉะนั้น รูปทั้ง ๒ นี้จึงชื่อว่าไม่เกิด เพราะรูปเกิด
แล้ว ๆ ก็ต้องแก่และแตกดับ.

ในข้อนั้น หากมีผู้ท้วงขึ้นด้วยคำว่า อุปจยรูป สันตติรูป ในนิพเทศ
ทั้งหลายว่า "รูปที่กรรมแต่งขึ้น" เป็นต้น ย่อมเป็นคำรับรองว่า "ชาตูป
ย่อมเกิด" ดังนี้ จันใด รูปแม้แก่แล้วก็จะแก่ไปเกิด แม้รูปที่แตกก็จะแตก
ไปเกิด ฉะนั้น ดังนี้.

ในข้อนั้น ท่านมิได้ยอมรับว่า ชาตูปย่อมเกิด แต่ธรรมเหล่าใดย่อม
เกิดขึ้นด้วยกรรมเป็นต้น ท่านยอมรับโวหารของความเกิดขึ้นของธรรมนั้นโดย
มีชาติเป็นปัจจัย โดยความบังเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น. แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถ์
ชาตูปย่อมไม่เกิด เพราะชาตูปเมื่อเกิดก็เป็นเพียงการเกิดเท่านั้นย่อมเกิด.

ในข้อนั้น ถ้าพึงมีผู้ท้วงว่า ชาตูปเป็นความเกิดของธรรมเหล่าใด
ย่อมได้โวหารว่าเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น และโวหารว่าความเกิดของธรรม
เหล่านั้นจันใดนั้นแหละ อนึ่ง ความแก่และความแตกดับของธรรมเหล่าใด
มีอยู่ แม้ความแก่และความแตกดับจงได้โวหารว่าเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น
และความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น จันใด แม้รูปทั้ง ๒ นี้ ก็พึงกล่าวได้ว่า
มีกรรมเป็นต้น เป็นสมุฏฐานจันนี้นั่นแหละดังนี้.

ข้อนี้ตอบว่า ความแก่และความแตกดับ จะได้โหวทานนั้นหามิได้

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความไม่มีในขณะแห่งอานุภาพของชนกปัจจย

จริงอยู่ อานุภาพแห่งชนกปัจจยทั้งหลายมีอยู่ในอุปาทกขณะแห่งธรรมอันตนพึงให้เกิดขึ้นเท่านั้น ไม่เกินจากนั้นไป และในขณะแห่งธรรมอันชนกปัจจยเหล่านั้น ให้เกิดขึ้น ชาติเมื่อปรากฏ ย่อมได้โหวทานว่าเป็นปัจจยแก่ธรรมเหล่านั้น และโหวทานว่าเป็นความเกิดของธรรมเหล่านั้น เพราะความมีอยู่พร้อมในขณะนั้น รูป (อุปจยะ และสันตติ) ทั้ง ๒ นอกนี้ หามิในขณะนั้นไม่ และจะพึงกล่าวว่า เกิดอยู่ในขณะนั้นก็ไม่ได้เลย.

หากจะท้วงต่อไปอีกว่า รูปแม้ทั้ง ๒ นี้ก็ยังชื่อว่าเกิดอยู่ เพราะพระบาลีมีมาว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะเป็นสิ่งที่ไม่มีเที่ยง เป็นสังขตะ (อันปัจจยปรุงแต่งแล้ว) เป็นธรรมอาศัยเหตุเกิดขึ้น" ดังนี้ ตอบว่าไม่ใช่เช่นนั้น เพราะพระบาลีนั้นแสดงไว้โดยปริยาย จริงอยู่ ในพระบาลีนั้นพระองค์ตรัสว่า ชราและมรณะนั้นว่า เป็นธรรมอาศัยเหตุเกิดขึ้น ดังนี้ โดยปริยาย เพราะธรรมทั้งหลายที่อาศัยเหตุเกิดขึ้นเป็นชราและมรณะ.

หากจะมีคำท้วงอีกว่า รูปทั้ง ๓ แม่นั้น ก็ย่อมไม่มีเหมือนเขากระต่าย เพราะไม่เกิดขึ้น หรือมีจะนั้นก็เป็นอย่างเที่ยงเหมือนพระนิพพานแน่. ตอบว่าไม่ใช่เช่นนั้น เพราะยังมีความเป็นไปเนื่องด้วยนิสสยปัจจยอยู่ จริงอยู่ เมื่อนิสสยปัจจยมีปฐวีเป็นต้น ธรรมชาติทั้ง ๓ มีความเกิดเป็นต้น ก็ย่อมปรากฏ ฉะนั้นจะว่าไม่มีอยู่ ก็ไม่ได้ อนึ่งเล่า เมื่อไม่มีนิสสยปัจจยเหล่านั้น ก็จะไม่ปรากฏ จะว่าเที่ยงก็ไม่ได้ เพื่อจะทรงปฏิเสธความยึดมั่นมั่นนี้ จึงตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะเป็นสิ่งที่ไม่มีเที่ยง อันปัจจยปรุงแต่งแล้ว

เป็นธรรมอาศัยเหตุเกิดขึ้น " ดังนี้ โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นรูปทั้ง ๒ (อุปจยรูป และสันตติรูป) ไม่ตั้งขึ้นแต่สมุฏฐานอะไร ๆ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ในชื่อว่า สมุฏฐานนติ นี้ พึงทราบเนื้อความอย่างอื่นต่อไป มาติกาของเนื้อความนั้นว่า กัมมขั (รูปเกิดแต่กรรม) กัมมปจฺจย (มีกรรมเป็นปัจจัย) กัมมปจฺจยอุตฺตสมุฏฐาน (รูปมีอุตฺตเป็นสมุฏฐานเกิดแต่กรรมเป็นปัจจัย).

อาหารสมุฏฐาน (รูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน) อาหารปจฺจย (มีอาหารเป็นปัจจัย) อาหารปจฺจยอุตฺตสมุฏฐาน (รูปมีอุตฺตเป็นสมุฏฐานเกิดแต่อาหารเป็นปัจจัย).

อุตฺตสมุฏฐาน (รูปมีอุตฺตเป็นสมุฏฐาน) อุตฺตปจฺจย (มีอุตฺตเป็นปัจจัย) อุตฺตปจฺจยอุตฺตสมุฏฐาน (รูปมีอุตฺตเป็นสมุฏฐานเกิดแต่อุตฺตเป็นปัจจัย).

จิตตสมุฏฐาน (รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน) จิตตปจฺจย (มีจิตเป็นปัจจัย) จิตตปจฺจยอุตฺตสมุฏฐาน (รูปมีอุตฺตเป็นสมุฏฐานเกิดแต่จิตเป็นปัจจัย).

บรรดาสมุฏฐานแห่งรูปทั้ง ๔ เหล่านั้น รูป ๘ อย่าง มีจักขุประสาทเป็นต้น รวมกับททยวัตถุ ชื่อว่า กัมมชะ (เกิดแต่กรรม) รูปมีอาทิอย่างนี้คือ ผม หนวด งา ข้าง ขนหางม้า ขนหางจามรี ชื่อว่า กรรมปจฺจย (เกิดแต่กรรม) รูปมีอาทิอย่างนี้ว่า จักรรัตนะ อุทยานและวิมานของพวกเทวดา ชื่อว่า กัมมปจฺจยอุตฺตสมุฏฐาน (รูปมีอุตฺตเป็นสมุฏฐานเกิดแต่กรรมเป็นปัจจัย).

สุทธัญฐกรุปตั้งขึ้นแต่อาหาร ชื่อว่า อาหารสมุฏฐาน (มีอาหารเป็นสมุฏฐาน) กพพิงการาหารเป็นปัจจัยแก่รูปสันตติแม้ทั้ง ๒ คือ อาหารสมุฏฐาน และอุปาทินนรูป เป็นปัจจัยให้เกิดอาหารสมุฏฐาน และอนุบาล

กรรมชรูป เพราะฉะนั้น กรรมชรูปอันอาหารหล่อเลี้ยงไว้นี้ ชื่อว่า **อาหารปัจจัย** (มีอาหารเป็นปัจจัย) บุคคลเสพวิเสภาหารเดินอยู่กลางแดดย่อมเกิดโรคเกลื่อนดำเป็นต้น (ตกกระ) นี้ชื่อว่า **อาหารปัจจัยอุตุสมุฏฐาน** (รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดแต่อาหารเป็นปัจจัย).

สุทธัญญกรุปตั้งขึ้นแต่อุตุ ชื่อว่า **อุตุสมุฏฐาน** (มีอุตุเป็นสมุฏฐาน) อุตุแม้ในสุทธัญญกรุปนั้น ก็ยังรูป ๘ อย่างอื่นให้ตั้งขึ้น นี้ ชื่อว่า **อุตุปัจจัย** (มีอุตุเป็นปัจจัย) อุตุแม้ในรูป ๘ อย่างอื่นนั้น ย่อมยังรูป ๘ อย่างอื่นให้ตั้งขึ้น นี้ชื่อว่า **อุตุปัจจัยอุตุสมุฏฐาน** (รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานมีอุตุเป็นปัจจัย) ด้วยประการฉะนี้ อุตุย่อมอาจเพื่อสืบสันตติรูป ๓ เท่านั้น เลยจากนี้ไป อุตุไม่อาจเพื่อสืบต่อ ข้อความนี้สมควรแสดง แม้โดยอนุปาทินรูปเช่น **พลาหกโก** (เมฆ) ชื่อว่า **มีอุตุสมุฏฐาน** เพราะมีอุตุ สายฝนชื่อว่า **มีอุตุเป็นปัจจัย** เมื่อฝนตกแล้ว พืชทั้งหลายย่อมงอกขึ้น แผ่นดินย่อมส่งกลิ่น ภูเขาย่อมปรากฏเป็นสีเขียว น้ำทะเลย่อมมากขึ้น ด้วยอาการอย่างนี้ก็ชื่อว่า **อุตุปัจจัยอุตุสมุฏฐาน** (รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดแต่อุตุเป็นปัจจัย).

สุทธัญญกรุปตั้งขึ้นแต่จิต ชื่อว่า **จิตตสมุฏฐาน** (รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน) คำว่า "ธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลัง เป็นปัจจัยแก่กายนี้ซึ่งเกิดก่อน ด้วยอำนาจปัจฉาชาติปัจจัย" นี้ ชื่อว่า **จิตตปัจจัย** (รูปมีจิตเป็นปัจจัย). คำที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ย่อมแสดงรูปข้างบ้าง แสดงรูปม้าบ้าง แสดงรูปรถบ้าง แสดงรูปกระบวนทัพต่างๆ บ้างในอากาศ คือกลางหา" นี้ ชื่อว่า **จิตตปัจจัยอุตุสมุฏฐาน** (รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดแต่จิตเป็นปัจจัย).

ชื่อว่า **ปรีนิปณฺณ** ได้แก่ รูป (เกิดแต่กรรม) ๑๕ รูป ชื่อว่า **ปรีนิปณฺณะ** รูป (ไม่ได้เกิดแต่กรรม) ๑๐ รูป ชื่อว่า **อปรีนิปณฺณะ**

อธิบายว่า ถ้ารูปธรรมที่เป็นอุปนิปผันนะ (รูปที่ไม่เกิดแต่กรรม) รูปเหล่านั้น
ก็ชื่อว่า **อสังขตรูป** (รูปที่กรรมไม่แต่งขึ้น) แต่กายวิการของรูปเหล่านั้นนั้น
แหละ ชื่อว่า **กายวิญญูตติ**. วิจิการของรูปเหล่านั้นแหละชื่อว่า **วิจิวิญญูตติ**
ช่องว่าง ชื่อว่า **อากาศธาตุ** ความเบาแห่งรูป ชื่อว่า **ลหุตา** ความอ่อน
แห่งรูป ชื่อว่า **มูทุตา**. ความควรแก่การงานของรูป ชื่อว่า **กัมมัญญตา**
ความเกิดขึ้นแห่งรูป ชื่อว่า **อุปจยะ** ความเป็นไปแห่งรูป ชื่อว่า **สันตติ**.
อาการคือความแก่ของรูป ชื่อว่า **ชिरตา** อาการที่รูปมีแล้วกลับไม่มี ชื่อว่า
อนิจจตา. รูปทั้งหมดดังกล่าวมานี้เป็นอุปนิปผันนะ (ไม่ได้เกิดแต่กรรม)
เป็นสังขตะ (มีปัจจัยแต่งขึ้น) ทั้งนั้นแล.

พรรณนารูปกัณฑ์

ในอัฐสาธนีอรรถกถาธรรมสังคหะ

จบเท่านี้

นิกเขปกัณฑ์

ติกะ

[๖๖๓] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น, เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

ธรรมเป็นอัพยากฤต เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ธรรมเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล ไม่ใช่กรรมวิบาก, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากฤต.

[๖๖๔] **ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?**

สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เว้นสุขเวทนานั้น ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต โลกุตระจิต อันเป็นที่เกิดแห่งสุขเวทนา สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา.

ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ อันสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา เว้นทุกขเวทนานั้น ในกามาวจรจิตอันเป็นที่เกิดแห่งทุกขเวทนา สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา.

ธรรมสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ อันสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา เว้นอทุกขมสุขเวทนานั้น ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตระจิต อันเป็นที่เกิดแห่งอทุกขมสุขเวทนา สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

[๖๖๕] ธรรมเป็นวิบาก เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นวิบาก.

ธรรมเป็นเหตุแห่งวิบาก เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอกุศลธรรม ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุแห่งวิบาก.

ธรรมไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุแห่งวิบาก เป็นไฉน ?

ธรรมเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล ไม่ใช่กรรมวิบาก, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุแห่งวิบาก.

[๖๖๖] **ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐิเข้ายึด**

ครองและเป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ และรูปที่กรรมแต่งขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันเจตนากรรม ที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐิเข้ายึดครองและเป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหา ทิฏฐิไม่เข้ายึดครอง แต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอกุศลธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, ธรรมเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล ไม่ใช่กรรมวิบาก และรูปที่กรรมมิได้แต่งขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐิไม่เข้ายึดครองแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหา ทิฏฐิไม่เข้ายึดครองและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐิไม่เข้ายึดครองและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

[๖๖๗] **ธรรมเศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของสังกิเลสเป็นไฉน ?**

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกัน กับอกุศลมูลนั้น, เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอัพยากธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปฉันทะ เวทนาฉันทะ สัญญาฉันทะ สังขารฉันทะ วิญญาณฉันทะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมไม่เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

[๖๖๘] **ธรรมมีวิตกมีวิจารณ์ เป็นไฉน ?**

เวทนาฉันทะ ฯลฯ วิญญาณฉันทะ อันสัมปยุตด้วยวิตกและวิจารณ์ เว้นวิตกและวิจารณ์นั้น ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต โลกุตระจิต อันเป็นที่เกิดแห่งธรรมมีวิตกมีวิจารณ์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีวิตกมีวิจารณ์.

ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

เวทนาฉันทะ ฯลฯ วิญญาณฉันทะ อันสัมปยุตด้วยวิจารณ์ เว้นวิจารณ์นั้น ในรูปาวจรจิต โลกุตระจิต อันเป็นที่เกิดแห่งธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์.

ธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

เวทนาฉันทะ ฯลฯ ญาณฉันทะ ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตระจิต อันเป็นที่เกิดแห่งธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์, รูปทั้งหมดและอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์.

[๖๖๙] **ธรรมสหระคด้วยปีติ เป็นไฉน ?**

เวทนาคันธ ฯลฯ วิญญาณคันธ อันสัมปยุตด้วยปีติ เว้นปีตินั้น

ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต โลกุตรจิต อันเป็นที่เกิดแห่งปีติ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหรคตด้วยปีติ.

ธรรมสหรคตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?

สัญญาคันธ สังขารคันธ วิญญาณคันธ อันสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เว้นสุขเวทนานั้น ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต โลกุตรจิต อันเป็นที่เกิดแห่งสุขเวทนา สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหรคตด้วยสุขเวทนา.

ธรรมสหรคตด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นไฉน ?

สัญญาคันธ สังขารคันธ วิญญาณคันธ อันสัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนา เว้นอุเบกขาเวทนานั้น ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตรจิต อันเป็นที่เกิดแห่งอุเบกขาเวทนา สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหรคตด้วยอุเบกขาเวทนา.

[๖๗๐] **ธรรมอันโสดาปัตติมรรคประหาณ เป็นไฉน ?**

สัญญาโคธ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส

[๖๗๑] บรรดาสัญญาโคธ ๓ นั้น **สักกายทิฏฐิ เป็นไฉน ?**

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นคน หรือเห็นคนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป ย่อมเห็นเวทนาเป็นต้น หรือเห็นตนมีเวทนา เห็นเวทนาในตน เห็นตนในเวทนา ย่อมเห็นสัญญาเป็นคน หรือเห็นตนมีสัญญา เห็นสัญญาในตน เห็นตนในสัญญา ย่อมเห็นสังขารเป็นคน หรือเห็นตนมีสังขาร เห็นสังขารในตน เห็นตนในสังขาร

ย่อมเห็นวิญญานเป็นตน หรือเห็นตนมีวิญญาน เห็นวิญญานในตน เห็นตน
ในวิญญาน ทิฐุความเห็นไปข้างทิฐุ ปาฐุคือทิฐุ กันดารคือทิฐุ
ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฐุ ความผันแปรแห่งทิฐุ สัญโญชน์คือทิฐุ
ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด
ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด
นี้เรียกว่า สักกายทิฐุ.

[๖๗๒] วิจิจจนา เป็นไฉน ?

บุคลชนเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์
ในสิกขา ในส่วนอดีต ในส่วนอนาคต ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ใน
ปฏิจจสมุปปาตธรรมที่ว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น การเคลือบ
แคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ นานา
ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง
ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่ายไป ความ
คิดพราไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระด้างแห่งจิต
ความลังเลใจ อันใด นี้เรียกว่า วิจิจจนา.

[๖๗๓] สิลัพพตปรามาส เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมิได้ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลพรต
ของสมณพราหมณ์ในภายนี้แต่ศาสนานี้ ดังนี้ ทิฐุความเห็นไปข้างทิฐุ
ปาฐุคือทิฐุ กันดารคือทิฐุ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฐุ ความผันแปร
แห่งทิฐุ สัญโญชน์คือทิฐุ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความ
ถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การ
ถือโดยวิปลาส อันมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า สิลัพพตปรามาส.

[๖๓๔] สัณฺญา ๓ นี้ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับสัณฺญา ๓ นั้น, เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ อันสัมปยุตด้วยสัณฺญา ๓ นั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีสัณฺญา ๓ นั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโศดาปัตติมรรคประหาณ.

ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ เป็นไฉน ?

โลภะ โทสะ โมหะ ที่เหลือ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับโลภะ โทสะ โมหะ นั้น, เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ อันสัมปยุตด้วยโลภะ โทสะ โมหะ นั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีโลภะ โทสะ โมหะ นั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ.

ธรรมอันโศดาปัตติมรรค และมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ

เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอัพยากธรรมที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโศดาปัตติมรรค และมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ.

[๖๓๕] ธรรมมีสัมปยุตเหตุ อันโศดาปัตติมรรคประหาณ

เป็นไฉน ?

สัณฺญา ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิฉา สิลฺลพพปราคาส.

บรรดาสัณฺญา ๓ นั้น สักกายทิฏฐิ เป็นไฉน ฯลฯ นี้เรียกว่า สักกายทิฏฐิ.

วิจิกิฉา เป็นไฉน ? ฯลฯ นี้เรียกว่า วิจิกิฉา.

สิลฺลพพปราคาส เป็นไฉน ? ฯลฯ นี้เรียกว่า สิลฺลพพปราคาส.

สัญญาชน ๓ นี้ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับสัญญาชน ๓ นั้น, เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ อันสัมปยุตด้วยสัญญาชน ๓ นั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีสัญญาชน ๓ นั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคประหาณ.

สัญญาชน ๓ คือ สักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโสคาปัตติมรรคประหาณ, โลกะ โทสะ โมหะ
ที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับสัญญาชน ๓ นั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สัมปยุต-
เหตุอันโสคาปัตติมรรคประหาณ ส่วนกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับ โลกะ โทสะ
โมหะ นั้น เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ อันสัมปยุตด้วย โลกะ โทสะ
โมหะ นั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมี โลกะ โทสะ โมหะ นั้น
เป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรค
ประหาณ.

ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ เป็นไฉน ?

โลกะ โทสะ โมหะ ที่เหลือ สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็น
สัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องบน ๓ ประหาณ, กิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับ
โลกะ โทสะ โมหะ เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ อันสัมปยุตด้วย โลกะ
โทสะ โมหะ นั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมี โลกะ โทสะ
โมหะ นั้น เป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอัน
มรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ.

ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคและมรรคเบื้องสูง

๓ จะประหาณ เป็นไฉน ?

เว้นธรรมที่ประหานั้น กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยาภธรรม
ที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ
สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาว
ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมไม่มีสัมปยุตตเหตุอันโสคาปัตติมรรคและมรรคเบื้อง
สูง ๓ จะประหณ.

[๖๗๖] ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอกุศลธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ที่เป็นกามาวจร
รูปาวจร อรูปาวจร คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ.

ธรรมเป็นเหตุให้ถึงนิพพาน เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุ
ให้ถึงนิพพาน.

ธรรมไม่เป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ และไม่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน
เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็น กามาวจร รูปาวจร อรูปา-
วจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, ธรรมเป็นกิริยา
ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิและไม่เป็นเหตุให้ถึง
นิพพาน.

[๖๗๗] ธรรมเป็นของเสกขบุคคล เป็นไฉน ?

มรรคที่เป็นโลกุตระทั้ง ๔ และสามัญญผลเบื้องต่ำ ๓ สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นของเสกขบุคคล.

ธรรมเป็นของอเสกขบุคคล เป็นไฉน ?

อรหัตผลเบื้องสูง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นของอเสกข-
บุคคล.

**ธรรมไม่เป็นของเสกขบุคคล และไม่เป็นของอเสกขบุคคล
เป็นไฉน ?**

เว้นธรรมคือมรรค ๔ ผล ๔ เหล่านี้เสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม
และอัพยากตธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือเวทนา-
ขันธ ฯลฯ วิญญูณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นของเสกขบุคคลและไม่เป็นของอเสกขบุคคล.

[๖๗๘] ธรรมเป็นปริตตะ เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากตธรรม ที่เป็นกามาวจรทั้งหมด
คือ รูปขันธ ฯลฯ วิญญูณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นปริตตะ.

ธรรมเป็นมหัคคตะ เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากตธรรมที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร
คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญูณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็น
มหัคคตะ.

ธรรมเป็นอัปปมาณะ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขธาตุ สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปปมาณะ.

[๖๗๙] ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปรารภปริตตธรรมเกิดขึ้น สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ.

ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปราปรหมหัคคตธรรมเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ.

ธรรมมีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปราปรออัปปมาณธรรมเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ.

ธรรมทราวม เป็นไฉน ?

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ กิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับ โลภะ โทสะ โมหะนั้นั้น, เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธอันสัมปยุตด้วยโลภะ โทสะ โมหะนั้นั้น, กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม อันมีโลภะ โทสะ โมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมทราวม.

ธรรมปานกลาง เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอัพยากตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมปานกลาง.

ธรรมประณีต เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมประณีต.

[๖๘๑] **ธรรมเป็นมิจาสภาวะและให้ผลแน่นอน เป็นไฉน ?**

อนันตริยกรรม ๕ และนิยตมิจาติฎฐิ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นมิจาสภาวะและให้ผลแน่นอน.

ธรรมเป็นสัมมาสภาวะและให้ผลแน่นอน เป็นไฉน ?

มรรคที่เป็นโลกุตระทั้ง ๔ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นสัมมา-
สภาวะ และให้ผลแน่นอน.

ธรรมให้ผลไม่แน่นอน เป็นไฉน ?

เว้นธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากตธรรม
ที่เหลือ ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ
๗๗ วิทยญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมให้ผลไม่แน่นอน.

[๖๘๒] **ธรรมมีมรรคเป็นอารมณ์ เป็นไฉน ?**

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปราภวอริยมรรคเกิดขึ้น สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีมรรคเป็นอารมณ์.

ธรรมมีเหตุคือมรรค เป็นไฉน ?

เว้นองค์แห่งมรรคเสีย เวทนาขันธ ๗๗ วิทยญาณขันธ อันสัมปยุต
ด้วยองค์แห่งมรรคนั้น ของท่านผู้พร้อมด้วยอริยมรรค สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมมีเหตุคือมรรค

สัมมาทิฐิของท่านผู้พร้อมด้วยอริยมรรค เป็นมรรคด้วย เป็น
เหตุด้วย, เว้นสัมมาทิฐิเสีย เวทนาขันธ ๗๗ วิทยญาณขันธ อันสัมปยุต
ด้วยสัมมาทิฐินั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีเหตุคือมรรค

อโลกะ อโทสะ อโมหะ ของท่านผู้พร้อมด้วยอริยมรรค สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า เหตุคือมรรค, เวทนาขันธ ๗๗ วิทยญาณขันธอันสัมปยุตด้วย
อโลกะ อโทสะ อโมหะ นั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีเหตุคือมรรค.

ธรรมเป็นมรรคเป็นอธิบดี เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านี้ ทำอริยมรรคให้เป็นอธิปัตติเกิดขึ้น
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีมรรคเป็นอธิปัตติ

เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธของท่านผู้พร้อมด้วยอริยมรรค
ที่กำลังเจริญมรรค มีวิมังสาเป็นอธิปัตติ อันสัมปยุตด้วยวิมังสานั้น เว้นวิมังสา
เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีมรรคเป็นอธิปัตติ.

[๖๘๓] ธรรมเกิดขึ้นแล้ว เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่านี้ เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว
บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว
ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว เกิดขึ้นแล้ว สงเคราะห์ด้วยส่วนที่เกิดขึ้นแล้ว คือ รูป เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเกิดขึ้นแล้ว.

ธรรมยังไม่เกิดขึ้น เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่านี้ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เป็นแล้ว ยังไม่เกิดพร้อมแล้ว ยัง
ไม่บังเกิดแล้ว ยังไม่บังเกิดเฉพาะแล้ว ยังไม่ปรากฏแล้ว ยังไม่เกิดขึ้นแล้ว
ยังไม่เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ยังไม่ตั้งขึ้นแล้ว ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว ยังไม่เกิดขึ้น
แล้ว สงเคราะห์ด้วยส่วนที่ยังไม่เกิดขึ้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมยังไม่เกิดขึ้น.

ธรรมจักเกิดขึ้น เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ยังไม่ให้ผล เป็นกามาวจร
รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ และ
รูปซึ่งจักเกิดขึ้นเพราะกรรมแต่ง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมจักเกิดขึ้น.

[๖๘๔] ธรรมเป็นอดีต เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่านี้ ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว
อัสตคตแล้ว ถึงความดับสูญแล้ว เกิดขึ้นแล้วปราศไป ล่วงไป สงเคราะห์ด้วย
ส่วนที่ล่วงไปแล้ว คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอดีต.

ธรรมเป็นอนาคต เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่านี้ ยังไม่เกิดแล้ว ยังไม่เป็นแล้ว ยังไม่เกิดพร้อมแล้ว
ยังไม่บังเกิดแล้ว ยังไม่บังเกิดเฉพาะแล้ว ยังไม่ปรากฏแล้ว ยังไม่เกิดขึ้นแล้ว
ยังไม่เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ยังไม่ตั้งขึ้นแล้ว ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว ยังไม่มาถึง
สงเคราะห์ด้วยส่วนที่ยังไม่มาถึง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอนาคต.

ธรรมเป็นปัจจุบัน เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่านี้ ซึ่งเกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว
บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว
ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว เกิดขึ้นเฉพาะแล้ว สงเคราะห์ด้วยส่วนที่เกิดขึ้นเฉพาะแล้ว
คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เป็นปัจจุบัน.

[๖๘๕] **ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต เป็นไฉน ?**

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านี้ ประารกอดีตธรรมเกิดขึ้น สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต.

ธรรมมีอารมณ์เป็นอนาคต เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านี้ ประารกอนาคตธรรมเกิดขึ้น สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นอนาคต.

ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปราภวปัจจุบันธรรมเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน.

[๖๘๖] **ธรรมเป็นภายใน เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด เป็นภายใน เป็นเฉพาะตน เกิดแก่ตน เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล เป็นอุปาทินนะ ของสัตว์นั้น ๆ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นภายใน.

ธรรมเป็นภายนอก เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นภายนอก เป็นเฉพาะตน เกิดแก่ตน เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล เป็นอุปาทินนะ ของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นนั้น ๆ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นภายนอก.

ธรรมเป็นภายในและเป็นภายนอก เป็นไฉน ?

ธรรมทั้ง ๒ ประเภทนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นภายใน และเป็นภายนอก.

[๖๘๗] **ธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน เป็นไฉน ?**

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปราภวธรรมเป็นภายในเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน.

ธรรมมีอารมณ์เป็นภายนอก เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปราภวธรรมเป็นภายนอกเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นภายนอก.

ธรรมมีอารมณ์เป็นภายในและภายนอก เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านี้ ประารกธรรมเป็นภายใน ธรรมเป็น
ภายนอกเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นภายในและเป็น
ภายนอก.

[๖๘๘] **ธรรมที่เห็นได้และกระทบได้ เป็นไฉน ?**

รูปายตนะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เห็นได้และกระทบได้.

ธรรมที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เป็นไฉน ?

จักขายตะนะ โสตายตะนะ ฆานายตะนะ จีวรหยาตะนะ กายายตะนะ
สัททหายตะนะ คันธายตะนะ รสายตะนะ โผฏฐัพพะายตะนะ สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้.

ธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ เป็นไฉน ?

เวทนาคันธ์ สัญญาพันธ์ สังขารพันธ์ วิญญาณพันธ์, รูปที่เห็นไม่ได้
กระทบไม่ได้ซึ่งนับเนื่องในธรรมายคณะ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้.

ตึกะจบ

อัฐสาลินี อรรถกถาธรรมสังคณี

อธิบายนิกเขปกัณฑ์

โดยลำดับแห่งคำมีอาทิว่า กตเม ฐมา กุสลา ดังนี้เพียงเท่านี้ กุสลดิกะย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้พิสดาร ด้วยนัยกล่าวคือการ จำแนกบทรธรรมมีกุศลเป็นต้นทั้งหมด ถิ่นนัยกล่าวคือการจำแนกบทแม่แห่ง กุสลดิกะนี้ใดที่ตรัสไว้แล้ว ถิ่นนัยนี้นั้นแหละเป็นนัยแห่งการจำแนกต่าง ๆ ของ ดิกะและทุกะที่เหลือ อันบัณฑิตทั้งหลาย อาจเพื่อกำหนดนัยกล่าวคือการจำแนก ต่าง ๆ ในดิกะและทุกะทั้งหมดตามลำดับมีอาทิว่า "ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ? ในสมัยใด กามาวจรกุศลจิต สหจรด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วย ญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ก็หรือว่าเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพารมณ์ ฯลฯ ก็หรือ ว่า ในสมัยนั้น นามธรรมแม่อื่นใดที่อิงอาศัยเกิดขึ้น เว้นเวทนาขันธ สภาว- ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา" ดังนี้ เหมือนในการจำแนก กุสลดิกะนี้จะนั้น เพราะเหตุนี้ เพื่อทรงสรุปความเทศนาอันพิสดารนั้น แล้ว ทรงแสดงจำแนกธรรมหมวดดิกะ และทุกะทั้งหมดด้วยนัยที่ไม่ย่อเกินไปและไม่พิสดารเกินไปอีกอย่างหนึ่ง จึงทรงเริ่มนิกเขปกัณฑ์ว่า กตเม ฐมา กุสลา (ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?) ดังนี้.

จริงอยู่ จิตตูปปาตกัณฑ์ (ที่กล่าวแล้ว) เป็นเทศนาพิสดาร แต่อรรถ- กถากัณฑ์เป็นเทศน่าย่อ ถิ่นนิกเขปกัณฑ์นี้ เทียบกับจิตตูปปาตกัณฑ์ นับว่าเป็น เทศน่าย่อ เทียบกับอรรถกถากัณฑ์ ก็เป็นเทศนาพิสดาร เพราะฉะนั้น นิกเขป- กัณฑ์นี้จึงเป็นเทศนาที่ไม่ย่อเกินไปและไม่พิสดารเกินไป ถิ่นนี้นั้น บัณฑิตพึง

ทราบว่ ชื่อ นิกเขปกันท์ เพราะทรงสรุปเทศนาพิสดารแสดงไว้บ้าง ด้วย
อำนาจแห่งเหตุที่กล่าวไว้ในหนหลังบ้าง

จริงอยู่ คำนี้ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วว่า

มูลโต ขนฺธโต จาปี ทวารโต จาปี ญฺมิโต
อตุลโต ฌมฺมโต จาปี นามโต จาปี ลิงฺคโต
นิกฺขิปปิตฺวา เทสิตตฺตา นิกฺเขปิตฺติ ปจฺจุจติ
ท่านเรียกว่า นิกเขปะ เพราะแสดง
สรุปไว้โดยมูลบ้าง โดยชั้นบ้าง โดยทวาร
บ้าง โดยญมฺมบ้าง โดยอรรธบ้าง โดยธรรม
บ้าง โดยนามบ้าง โดยลึงค์บ้าง ดังนี้.

ก็นิกเขปกันท์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสรุปโดยมูล ด้วยนัยมี
อาทิว่า กุศลมูล ๓ ทรงแสดงสรุปโดยชั้นด้วยนัยมีอาทิว่า เวทนาชั้น
สัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น ทรงแสดงสรุปโดยทวารด้วยนัยมีอาทิว่า กายกรรม
มีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน เพราะกรรมเป็นไปทางกายทวารเรียกว่า
กายกรรม ทรงแสดงสรุปโดยญมฺมด้วยนัยโดยอาทิว่า ในญมฺมอันเป็นสุข คือ
กามาวจร พึงทราบชื่อว่า นิกเขปกันท์ ที่พระองค์ทรงแสดงสรุปเนื้อความ
เป็นต้น เพราะแสดงด้วยสามารถแห่งอรรธ ธรรม ลึงค์ และนามในที่นั้น ๆ.

ว่าด้วยนิเทศกุศลติกะที่ ๑

ในพระบาลีนั้นพึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งกุศลบทก่อน.

คำว่า ๓ เป็นคำกำหนดจำนวน. สภาวธรรมที่ชื่อว่า กุศลมูล ด้วย
อรรถว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นกุศลด้วย เป็นมูลด้วย หรือว่า เป็นมูล ด้วย
อรรถว่า เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เป็นแดนเกิด เป็นชนก เป็นสมุฏฐาน และ
เป็นตัวให้เกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดง ด้วยสามารถแห่งอรรถอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงประสงค์เพื่อแสดงด้วยสามารถแห่งนาม จึงตรัสว่า **อโลกะ อโทสะ อโมหะ** ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ พระธรรมราชา ชื่อว่าทรงแสดงถ้อยเอา กุศลอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ ด้วยมูลทั้ง ๓ เพราะธรรมคากุศลพ้นจากมูลย่อม ไม่มี.

บทว่า **ตัมมปยุตฺโต** (สัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น) ได้แก่ สัมปยุตด้วย มูลเหล่านั้นมีอโลกะเป็นต้น. ในข้อนั้น แม้อโทสะ และอโมหะ ในสังขารชั้น อันสัมปยุตด้วยอโลกะ ก็สัมปยุตด้วยอโลกะถึงการนับว่า เป็นสังขารชั้นเหมือนกัน. แม้ในสัมปโยคด้วยสามารถแห่งกุศลมูล ๒ ที่เหลือ ก็นัยนี้แหละ. พระ- ธรรมราชา ชื่อว่า ทรงแสดงกำหนดถ้อยเอากุศลอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ ด้วย สามารถแห่งนามชั้น ๔ อันสัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้นอีก ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ตัมมภูฏานํ** (มีกุศลมูลนั้นเป็นสมภูฏาน) ได้แก่ ตั้งขึ้นด้วย กุศลมูลเหล่านั้นมีอโลกะเป็นต้น. โดยนัยแม้นี้ พระธรรมราชาชื่อว่าทรงแสดง กำหนดกุศลอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ นั้นนั่นเอง ด้วยสามารถแห่งกรรมทวาร ทั้ง ๓. กุศลในฐานะทั้ง ๓ เป็นอันพระองค์ทรงแสดงกำหนดเอาก่อนด้วย ประการฉะนี้. **แม้ในอกุศล** ก็นัยนี้เหมือนกัน.

จริงอยู่ บรรดาอกุศลจิต ๒ แม้อกุศลหนึ่งชื่อว่า **พ้นไปจากมูล ย่อมไม่มี** พระธรรมราชาจึงทรงกำหนดอกุศลเหล่านั้นแสดงไว้ด้วยมูลทั้ง ๓ ขึ้นชื่อว่า อกุศลที่นอกไปจากนามชั้น ๔ อันสัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้นมิได้มี เพราะฉะนั้น พระธรรมราชาจึงทรงกำหนดเอาอกุศลจิต ๑๒ เหล่านั้นนั่นเอง แสดงไว้ด้วยสามารถแห่งนามชั้น ๔.

อนึ่ง เพราะอกุศลจิต ๑๒ เหล่านี้มีสภาวะเป็นไปด้วยสามารถแห่ง กายกรรม เป็นต้น พระองค์จึงทรงกำหนดแสดงไว้ด้วยอำนาจกรรมทวาร แต่

พระบาลีใดที่ตรัสไว้ในอกุศลนิเทศนี้มีอาทิว่า **ตเทกฺกฺกา จ กิเลสา** (และกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกับอกุศลมูลนั้น) ดังนี้ พึงทราบวินิจฉัยในพระบาลีนั้นว่า กิเลสที่ชื่อว่า **ตั้งอยู่ฐานเดียวกัน** เพราะอรรถว่า ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน หรือในบุคคลเดียวกัน. ในบรรดาอกุศลที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันทั้ง ๒ นั้น อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน ชื่อว่า **ตั้งอยู่ร่วมกัน** อกุศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกัน ชื่อว่า **ตั้งอยู่ฐานเดียวกัน** ในการประหาณ. อกุศลที่ชื่อว่า **ตั้งอยู่ที่เดียวกับอกุศลมูลนั้น** เพราะอรรถว่า ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับอกุศลมูลมีโลภะเป็นต้นนั้น หรือตั้งอยู่ในฐานอื่นที่ทรงแสดงไว้ในที่นั้น ๆ.

ในการละกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันนั้น อกุศลที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันโดยเกิดพร้อมกันมาในฐานเท่าที่กล่าวมานี้ คือ ในสังกิลิฐิติกะว่า^๑ **ธรรมที่เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?** อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้ ในหินติกะตรัสว่า **ธรรมทราณ เป็นไฉน ?** อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้ ในอกุศลติกะนี้^๒ ตรัสว่า **ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?** อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้ ในกิเลสโคจกะตรัสว่า **ธรรมเศร้าหมอง เป็นไฉน ?** อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้ ในสรณทุกะ^๓ ตรัสว่า **ธรรมเกิดกับกิเลส เป็นไฉน ?** อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้.

๑. ธรรมสังคณี ข้อ ๖๖๗. ๒. ธรรมสังคณี ข้อ ๘๓๕.

แต่ในทสสเนนปหาตัพพตักะตรัสว่า สยังโยชน์ ๓ เหล่านี้ และ
กิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับสยังโยชน์ ๓ เหล่านี้ ดังนี้. แม้ใน
ทสสเนนปหาตัพพเหตุกตักะตรัสว่า สยังโยชน์ ๓ เหล่านี้ และกิเลสที่ตั้งอยู่ใน
ฐานเดียวกันกับสยังโยชน์ ๓ เหล่านี้ ดังนี้ ในทสสเนนปหาตัพพเหตุกตักะนั้น
นั้นแหละตรัสอีกว่า ธรรมเหล่านี้ คือ สยังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ
วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส อันพระโศคาปตติมรรคพึงประหาร และธรรม
เหล่านี้คือ โลกะ โทสะ โมหะ ที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับสยังโยชน์ ๓ เหล่านี้
เป็นสัมปยุตเหตุ อันพระโศคาปตติมรรคพึงประหาร และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐาน
เดียวกันกับ โลกะ โทสะ โมหะ เหล่านี้ เวทนาคันธี สัญญาขันธี สังขารขันธี
วิญญาณขันธี ที่สัมปยุตกันกับ โลกะ โทสะ โมหะ นั้น กายกรรม วชิกรรม
มโนกรรม อันมีโลกะ โทสะ โมหะ นั้นเป็นสมุฏฐาน ธรรมเหล่านั้นเป็น
สัมปยุตเหตุ อันพระโศคาปตติมรรคพึงประหาร ดังนี้.

ก็ในสัมมปปธานวิภังค์ตรัสไว้ ในบรรดาธรรมเหล่านั้น อกุศล

ธรรมอันลามก เป็นไฉน ? อกุศลมูล ๓ คือ โลกะ โทสะ โมหะ แม้กิเลส
ที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ กิเลสที่ตั้ง
อยู่ในฐานเดียวกันในการประหารมาแล้วในฐานะเหล่านี้ มีประมาณเท่านี้.

ว่าด้วยนิทเทสอัพยากตธรรม

นิทเทสแห่งอัพยากตบท มีเนื้อความตื้นตื้นนั้น ท่านอาจารย์ทั้งหลาย
กล่าวว่า ลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น บัญญัติ ๓ กสิณคณาภิเษมาภาส
อัสชฎาภาส อารมณฺ์ของอาภิญญัญญาตนสมาบัติ และนิโรธสมาบัติ ย่อมไม่ได้
ในตักะนี้ ดังนี้.

ว่าด้วยนิเทศเวทนาติกะที่ ๒

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งเวทนาติกะต่อไป.

ในคำว่า สุขภูมิ (ที่เกิดแห่งสุขเวทนา) นี้ อธิบายว่า เขาเรียกพื้นดินว่า ตัมพภูมิ (แผ่นดินสีแดง) กัณห์ภูมิ (แผ่นดินสีดำ) ฉนฺได สุขเวทนา ก็ชื่อว่า สุขภูมิ ฉนฺนํ. ที่เป็นที่เกิดขึ้นแห่งอ้อยและข้าวสาลี เขากล่าวว่า อุจฺจุภูมิ (ที่เป็นที่เกิดแห่งอ้อย) สาลิภูมิ (ที่เป็นที่เกิดแห่งข้าวสาลี) ฉนฺได แม้จิตอันเป็นที่เกิดแห่งความสุข ก็ชื่อว่า สุขภูมิ ฉนฺนํ จิตนั้นทรงประสงค์เอาในคำว่า สุขภูมิ นี้ ก็เพราะสุขภูมินั้นมีอยู่ในกามาวจรบ้าง ในรูปาวจรเป็นต้นบ้าง ฉะนั้นเพื่อทรงแสดงประเภทแห่งสุขภูมินั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า กามาวจร ดังนี้.

บทว่า สุขเวทนํ ฐเปตุว (เว้นสุขเวทนา) ได้แก่ เว้นสุขเวทนาในสุขภูมินั้น.

บทว่า ตํ สมฺปยุตฺโต ได้แก่ อันสัมปยุตด้วยสุขเวทนาที่ตั้งอยู่แล้วนั้น. แม้สองบทที่เหลือก็ฟังทราบเนื้อความโดยนัยนี้แหละ ในติกะนี้ ย่อมไม่ได้สภาวะธรรมนี้ คือ เวทนา ๓ รูปทั้งหมด และนิพพาน เพราะติกะนี้ชื่อว่า พ้นแล้วจากส่วนทั้ง ๓ เหล่านี้ ที่ไม่ได้ในกุศลติกะ ก็คำใดที่ควรจะกล่าวโดยพระบาลีและอรรถกถาในติกะและทูกะอื่นจากนี้ คำทั้งหมดนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ในมาคิกากถาโดยลำดับและนิเทศแห่งกุศลเป็นต้นนั้นแล.

ว่าด้วยนิเทศวิปากติกะที่ ๓

ก็คำใดในที่มีความต่างกัน ข้าพเจ้าจักกล่าวค่านั้นนั้นแหละ ในติกทุกะนั้น ฟังทราบวินิจฉัยในวิปากติกะก่อน. แม้ว่ารูปธรรมทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานยังมีอยู่เหมือนรูปธรรมแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น รูปธรรมเหล่านั้น

ก็ไม่เหมือนกับกรรม เพราะความที่รูปธรรมเหล่านั้นไม่มีอารมณ์ เพราะฉะนั้น
รูปธรรมที่มีอารมณ์เท่านั้น ตรัสเรียกว่า วิบาก เพราะเป็นเหมือนกับกรรม
เหมือนผลคล้ายพืชฉะนั้น จริงอยู่ เมื่อเขาหว่านพืชข้าวสาลีแล้ว แม้ในเวลา
ที่ออกหน่อและใบเป็นต้นแล้ว เขาก็ยังไม่เรียกว่า ผลของข้าวสาลี แต่เมื่อใด
รวงข้าวสาลีสุกแล้วโน้มลงแล้ว เมื่อนั้นข้าวสาลีเช่นเดียวกับพืชนั้นแหละ เขา
จึงเรียกว่าผลแห่งข้าวสาลี ส่วนหน่อและใบเป็นต้น ที่เกิดจากพืช เขาเรียกว่า
เป็นสิ่งที่เกิดแต่พืช ฉะนั้น แม้รูปก็ฉนั้นเหมือนกัน ควรเพื่อจะเรียกว่า
เกิดแต่กรรม (กัมมชะ) หรือเรียกว่า อุปาทินนรูป ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสอุปาทินนติกะที่ ๔

พึงทราบวินิจฉัยในอุปาทินนติกะต่อไป.

ขั้นทั้งหลายของพระจินาสพ แม้จะเป็นปัจจัยแก่อุปาทานแก่ชน
เหล่าอื่นผู้พูดอยู่ว่า พระเถระผู้เป็นลุงของพวกเรา พระเถระผู้เป็นอาของพวก
เรา ดังนี้ก็จริง ถึงอย่างนั้น มรรคผลและนิพพาน อันคณฺหามานทิฏฐิมิได้
ยึดไว้ มิได้ถือไว้ มิได้มีความยึดถือไว้เลย ด้วยว่ามรรคผลนิพพานเหล่านั้น
ย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่การถือเอาด้วยอำนาจคณฺหามานทิฏฐิ เพราะอุดมด้วยเดช
เหมือนก้อนเหล็กแดงที่ถูกโชนตลอดวันไม่เป็นปัจจัยแก่การเกาะของพวกแมลง-
วัน ฉะนั้น ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า อิม ฐมฺมา อนุปาตินฺนอนุปาทา-
นินยา (สภาวะธรรมเหล่านั้น อันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยคณฺหามานทิฏฐิไม่ยึด
ครองและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) ดังนี้.

แม้ในอสังกิเลสอสังกิเลสกรรมทั้งหลาย ก็นั้นนี้แล.

ว่าด้วยนิทเทสวัตติกะที่ ๖ เป็นต้น

ในวัตติกะ สภาวธรรมย่อมไม่ได้อยู่ในกุศลติดะกับวิจารณ์ที่เกิดพร้อมกับวัตก. ในปิติสหคติดะ ธรรมมีปิตีเป็นต้นให้ภาวะแห่งธรรมที่เกิดร่วมกับตนเป็นธรรมสหคตกับปิตีเป็นต้นแล้ว ตนเองก็เป็นธรรมหมุนไปข้างหลัง ในติดะนี้ ไม่ได้สภาวธรรมแม่นี้คือ โทมนัสสหคตจิตอุปบาท ๒ ทุกขสหคตกายวิญญาณ อุเปกขาเวทนา รูป และนิพพาน เพราะติดะนี้ เมื่อไม่ได้กุศลติดะนั้นแหละก็ชื่อว่า พ้นไปจากส่วนทั้ง ๕ แม่นี่.

ว่าด้วยนิทเทสทัสสนติดะที่ ๘

ในทัสสนเนน ปหาตัพพติดะ บทว่า สญฺโฆชนานิ (สังโยชน) ได้แก่เครื่องผูก บทว่า สกฺกายทิฏฺฐิ (สัkkายทิฏฺฐิ) ความว่า เมื่อกายกล่าวคือเบญจขันธ์มีอยู่ ด้วยอรรถว่า ปรากฏอยู่ หรือตนเองมีความเห็นผิดในกายที่มีอยู่นั้น เพราะเหตุนี้ ความเห็นผิดนั้น จึงชื่อว่า สกฺกายทิฏฺฐิ. ส่วนความยึดมั่นที่ยึดถือว่า สัตว์อาจเพื่อบริสุทธิ์ด้วยศีล อาจเพื่อบริสุทธิ์ด้วยวัตร อาจเพื่อบริสุทธิ์ด้วยศีลพรตดังนี้ ชื่อ สลัปปตปฺปามาส.

แม้คำว่า อธิ เป็นนิบาตใช้ในอรรถอ้างถึงประเทศ อธิศัพท์นี้นั้น ในที่บางแห่งตรัสหมายถึงโลก เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า พระตถาคตเจ้าย่อมทรงอุบัติขึ้นในโลกนี้ ดังนี้ ในที่บางแห่งหมายถึงศาสนา เหมือนที่ตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ สมณะที่ ๒ มีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น ดังนี้ ในที่บางแห่งหมายถึงโอกาสเหมือนที่ตรัสไว้ว่า

อิธว ติฏฺฐมาณสฺส เทวภูตสฺส เม สโต

ปุนฺรยา จ เม ลทุโธ เอวํ ชานาหิ มาริส

เมื่อเรา (ท้าวสักกะ) ผู้เป็นเทพดำรง
อยู่ในโอกาส (ถ้ำอินทสาธ) นี้แหละ เราก็
ได้มีอายุต่อไป ดูก่อนผู้บริสุทฺธ ท่านจง
ทราบอย่างนี้ ดังนี้.

ในที่บางแห่ง ตรัสหมายเพียงทำบทให้เต็มเท่านั้น เหมือนที่ตรัสว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราสวยแล้ว ดังนี้. แต่ในที่นี้บัณฑิตพึงทราบว่
พระองค์ตรัสหมายถึงโลก.

ก็ในบทว่า อสฺสุตฺวา ปุณฺณฺโณ (ปุณฺณผู้มีได้รับการศึกษา) นี้
มีวินิจฉัยว่า บุคคลผู้อันบัณฑิตควรทราบว่ที่ชื่อว่า ผู้มิได้สดับ เพราะไม่มี
การศึกษาและการบรรลุมรรคผล จริงอยู่ บุคคลใดไม่มีการศึกษาเพราะเว้น
การศึกษา การสอบถาม การวินิจฉัยธรรม มีขันธ ชาติ อายุตนะ ปัจจัยการ
และสติปัญฺฐานเป็นต้น ไม่มีมรรคผล เพราะไม่ได้บรรลุมรรคผลที่ตนพึงบรรลุ
ได้ด้วยการปฏิบัติ เป็นผู้ปฏิเสธอยู่ด้วยมิจฉาทิฏฺฐิ บุคคลนั้นบัณฑิตพึงทราบว่
ผู้ไร้การศึกษา เพราะไม่มีการศึกษาและการบรรลุมรรคผล ด้วยประการฉะนี้

บุคคลนี้เท่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่เป็น

ปุณฺณ ด้วยเหตุทั้งหลาย มีการยังกิเลสเป็นอัน-
มากให้เกิดขึ้นเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ชนนี้ ชื่อว่
ปุณฺ (ผู้หนาแน่น) เพราะความเป็นผู้อยู่ภายใน
แห่งปุณฺณ ดังนี้.

จริงอยู่ ชนนั้น ชื่อว่ ปุณฺณ ด้วยเหตุทั้งหลายมีการยังกิเลสเป็น
ต้นมากมายมีประการต่าง ๆ ให้เกิดขึ้นก็มี เหมือนอย่างทีกล่าวไว้ว่ ชื่อว่
ปุณฺณ เพราะอรรถว่ ย่อมยังกิเลสมากให้เกิด. ชื่อว่ ปุณฺณ เพราะ

อรรถว่า เป็นพวกที่ยังมิได้ฆ่าสักกายทิฐิ ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่า เป็นพวกที่คอยมองดูหน้าศาสดาต่าง ๆ ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่า เป็นพวกที่ออกไปจากคติทั้งปวงไม่ได้ ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่า เป็นพวกสร้างอกิสังขารต่าง ๆ ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่า เป็นพวกถูกห้วงโอะฆะต่าง ๆ พัดไปอยู่ ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่า เป็นพวกเร้าร้อนอยู่ด้วยความเร้าร้อนต่าง ๆ ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่า เป็นพวกถูกเผาอยู่ด้วยความร้อนต่าง ๆ ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่า เป็นพวกกำหนด ยินดี รักใคร่ สยบหมกมุ่น คิดข้องพัวพันในกามคุณ ๕ ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่า เป็นพวกถูกนิर्वณ ๕ กางกั้นแล้ว หุ้มห่อแล้ว ปกคลุมแล้ว ปิดบังแล้ว ซ่อนเร้นไว้แล้ว ให้ถอยกลับแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุณฺณ แม้เพราะความที่พวกชนเป็นอันมากเป็นผู้อยู่ภายในแห่งชนทั้งหลายเหลือคณนา ล้วนแต่เป็นอนาหิณธรรมของพระอริยะ และมีการประพฤติธรรมตำราเสมอ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่า ชนนี้เป็นพวกถึงการนับแยกไว้ต่างหากบ้าง ชนนี้เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องกับพระอริยะทั้งหลายผู้ประกอบด้วยคุณมีศีล และสุตะเป็นต้นบ้าง.

ด้วยบททั้งสองว่า อสฺสทฺวา ปุณฺณฺชน (ปุณฺณผู้ไร้การศึกษา)
ตามที่กล่าวแล้วนี้

ทฺเว ปุณฺณฺชนา วุตฺตา พุทฺธนาทิจฺจนฺตนา
อนฺโธ ปุณฺณฺชน เอโก กฺลยาณโก ปุณฺณฺชน
อันพระพุทฺธเจ้าผู้เฝ้าพันธุแห่งพระ-
อาทิตย์ ตรัสปุณฺณเหล่าใดเป็น ๒ พวก
คือ อัมมปุณฺณ ๑ กัลยาณปุณฺณ ๑

ปุณฺชน ๒ พวกเหล่านั้น เป็นอันตรัสแล้วด้วยประการฉะนี้ บรรดาปุณฺชน ๒ พวกเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ในที่นี้ตรัสอันธปุณฺชน.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า อริยานํ อทสุสาวิ (ไม่ได้เห็น พระอริยเจ้า) ต่อไป. พระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย พุทธสาวกทั้งหลายเรียกว่า พระอริยเจ้า เพราะไกลจากกิเลส เพราะไม่ดำเนินไปในทางเสื่อม เพราะดำเนินไปในทางเจริญ และเพราะอันโลกพร้อมทั้งเทวโลกพึงบูชา. แต่ในที่นี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ชื่อว่า พระอริยเจ้า เหมือนอย่างทีตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคค ฯลฯ บัณฑิตเรียกว่า อริยะ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ดังนี้.

ส่วนในคำว่า สัตบุรุษ นี้ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย สาวกของพระตถาคคทั้งหลาย พึงทราบว่า ชื่อสัตบุรุษทั้งหลาย จริงอยู่ พระปัจเจกพุทธะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า สัตบุรุษ เพราะอรรถว่า เป็นบุรุษผู้งามด้วยการประกอบด้วยโลกุตระคุณ. อีกอย่างหนึ่ง พระอริยเจ้าทั้งหมดก็ตรัสชื่อไว้ ๒ อย่าง จริงอยู่ แม้พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ชื่อว่าเป็นพระอริยเจ้าและเป็นสัตบุรุษ พระปัจเจกพุทธะและพระสาวกของพระตถาคคเจ้าชื่อว่า พระอริยเจ้า และสัตบุรุษ เหมือนอย่างทีตรัสไว้ว่า

บุคคลใดแล เป็นคนกตัญญูกตเวที

มีปัญญา เป็นกัลยาณมิตร และเป็นผู้รักดี-

มันคงยอมทำกิจโดยเคารพแก่บุคคลผู้มีทุกข์

บัณฑิตทั้งหลายย่อมเรียกบุคคลเช่นนั้นว่า

สัตบุรุษ.

ก็ด้วยคำมีประมาณเท่านั้นว่า เป็นกัลยาณมิตร เป็นผู้รักดีมั่นคง ดังนี้
ตรัสถึงสาวกของพระพุทธเจ้า ด้วยคำว่า เป็นคนกตัญญูเป็นต้น ตรัสถึง
พระพุทธเจ้า และพระปัจเจกพระพุทธเจ้า ดังนี้.

บัดนี้ พึงทราบว่ บุคคลใดมีปรกติไม่เห็นพระอริยเจ้าเหล่านั้น และ
ไม่มีสาธุการในการเห็น บุคคลนั้น ชื่อว่า ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า. ก็บุคคล
ผู้ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้านั้นมี ๒ อย่าง คือ ไม่เห็นด้วยจักขุ และไม่เห็นด้วยญาณ
ในการไม่เห็นทั้ง ๒ นั้น ในที่นี้ พระองค์ทรงประสงค์เอาผู้ไม่เห็นด้วยญาณ
จริงอยู่ พระอริยเจ้าทั้งหลาย แม้บุคคลเห็นด้วยมังสจักขุหรือทิพยจักขุก็ไม่
ชื่อว่าเห็นได้เลย เพราะความที่จักขุเหล่านั้นถือเอาเพียงสี (วรรณะ) เป็น
อารมณ์ มิใช่คุณธรรมมีความเป็นพระอริยะเป็นอารมณ์ แม้สัตว์ทั้งหลายมี
สุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นก็ย่อมเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายด้วยจักขุ แต่
สัตว์เหล่านั้นไม่ชื่อว่าเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย ในข้อนี้ มีเรื่องต่อไปนี้เป็น
อุทาหรณ์.

เรื่องการไม่เห็นพระอริยะ

ได้ย่นว่า พระอุปัฏฐากของพระจิณาสพเถระผู้อยู่ในวิหารจิตตลบรรพต
เป็นพระบวชเมื่อแก่ วันหนึ่ง เมื่อเที่ยวไปบิณฑบาตกับพระเถระรับบาตรจีวร
ของพระเถระแล้วก็เดินตามหลังไป ถามพระเถระว่า ท่านขอรับ ชื่อว่าพระอริยะ
ทั้งหลายเป็นเช่นไร? พระเถระตอบว่า คนแก่บางคนในโลกนี้รับบาตรจีวร
ของพระอริยะทั้งหลาย ทำวัตรปฏิบัติแล้ว แม้เที่ยวไปด้วยกันก็ไม่รู้พระอริยะ
ทั้งหลาย คุณก่อนอาวุโส พระอริยะทั้งหลายรู้ได้ยากอย่างนี้ ดังนี้. แม้พระเถระ
พูดอย่างนี้ พระขรวัตานั้นก็หาเข้าใจไม่.

เพราะฉะนั้น การเห็นด้วยจักขุไม่ชื่อว่าเห็น การเห็นด้วยญาณเท่านั้น จึงชื่อว่าเห็น เหมือนอย่างที่เราว่า คุณก่อนวัคกสิ มีประโยชน์อะไรแก่เธอ ด้วยการเห็นกายอันเปื่อยเน่านี้ คุณก่อนวัคกสิ บุคคลใดแลเห็นธรรม บุคคลนั้นชื่อว่า เห็นเรา (ตถาคต) ดังนี้ ฉะนั้น บุคคลแม้เห็นพระอริยะด้วยจักขุ แต่ไม่เห็นอยู่ซึ่งลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น ซึ่งพระอริยเจ้าทั้งหลายเห็นด้วยญาณ ยังไม่บรรลุธรรมที่พระอริยเจ้าบรรลุแล้ว ก็พึงทราบว่าเป็นว่า บุคคลนั้นไม่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย เพราะไม่เห็นธรรมอันกระทำความเป็นพระอริยะ และความเป็นพระอริยะ ดังนี้.

บทว่า อริยมุนสฺส อโวกิโธ (ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า) ได้แก่ ความเป็นผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรมอันต่างด้วยธรรมมีสติปัญญานเป็นต้น.

ก็ในพระบาลีว่า อริยมุเม อวินีโต (ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของพระอริยเจ้า) นี้ มีวินิจจัยว่า

ชื่อว่าวินัยมี ๒ อย่าง ในวินัย ๒
อย่างนี้ แต่ละอย่างแบ่งออกเป็น ๕ บุคคลนี้
ท่านเรียกว่าผู้ไม่ได้ฝึกฝน เพราะความไม่มี
วินัยนั้น ดังนี้.

ว่าด้วยวินัย ๒ อย่าง

จริงอยู่ วินัยมี ๒ อย่าง คือ สังวรวินัย และ ปหานวินัย ก็ บรรดาวินัยแม้ทั้ง ๒ นี้ วินัยแต่ละอย่างยังแยกออกเป็น ๕ อย่าง แม้สังวร-วินัยก็มี ๕ อย่าง คือ

ศีลสังวร (ความสำรวมด้วยศีล) ๑

สติสังวร (ความสำรวมด้วยสติ) ๑

ญาณสังวร (ความสำรวมด้วยญาณ) ๑

ขันติสังวร (ความสำรวมด้วยขันติ) ๑

วิริยสังวร (ความสำรวมด้วยความเพียร) ๑.

แม่ปหานวินัยก็มี ๕ อย่าง คือ

ตทังคปหาน (การละด้วยองค์ญาณนั้น) ๑

วิกขัมภนปหาน (การละด้วยการข่มไว้) ๑

สมุทเททปหาน (การละด้วยอริยมรรค) ๑

ปฏิบัติสัทธปหาน (การละด้วยอริยผล) ๑

นิสสรณปหาน (การละด้วยนิพพาน) ๑.

บรรดาสังวร ๕ เหล่านี้ ภิกษุผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงดีแล้วด้วยสังวร
คือปาฏิโมกข์นี้ นี่ชื่อว่า สิลสังวร ภิกษุข่มรักษัจฉกขุนทรีย์ ข่มถึงความ
สำรวมในจักษุนทรีย์ นี่ชื่อว่า สติสังวร.

ยานิ โสทานิ โลกสุมี สติ เตสํ นิวารณํ

โสทานํ สํ วรํ พุริมิ ปญญาเยเต ปิถียุเร

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า ดูก่อน

อชิตะ กระแสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่อง

กั้นกระแสเหล่านั้น เราย่อมกล่าวการกั้น

กระแสทั้งหลาย กระแสเหล่านี้ บุคคลย่อม

ปิดด้วยปัญญา นี่ชื่อว่า ญาณสังวร.

บุคคลผู้อดทนต่อความหนาวความร้อน นี่ชื่อว่า ขันติสังวร บุคคล
ผู้ยังกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้วมิให้ท่วมทับตน นี่ชื่อว่า วิริยสังวร.

สังวรนี้แม้ทั้งหมด ตรัสเรียกว่า สังวร เพราะการป้องกัน และตรัสเรียกว่า วินัย เพราะการนำออกซึ่งกายทุจริตเป็นต้น อันควรแก่การป้องกัน และควรแก่การนำออกอันสมควรแก่ศีลสังวรเป็นต้นของตน บัณฑิตพึงทราบว่สังวรวินัยย่อมจำแนกออก ๕ อย่าง ด้วยประการฉะนี้ ก่อน.

อนึ่ง บรรดาวิปัสสนาญาณทั้งหลายมีนามรูปปริมุขญาณเป็นต้น การละธรรมอันหาประโยชน์มิได้นั้นด้วยวิปัสสนาญาณนั้น ๆ เพราะเป็นปฏิบัติกันคุณละเสียซึ่งความมืดด้วยแสงสว่างแห่งดวงประทีปฉะนั้น อย่างไร ? ก็

การละสักกายทิฐิด้วยกำหนดแยกนามรูป (นามรูปปริมุขญาณ) ละทิฐิที่เห็นว่านามรูปไม่มีเหตุ และมีเหตุไม่เสมอกันด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย (ปัจจัยปริคคหญาณ) ละความสงสัยด้วยกังขาวิตรณญาณในกาลอื่นอีกของ ปัจจัยปริคคหญาณนั้นนั่นแหละ ละความยึดถือว่าเราของเรา ด้วยกลาปสัมม-สนญาณ ละความสำคัญในสิ่งที่ไม่ใช่ทาง ว่าเป็นทาง ด้วยการกำหนดทางและไม่ใช่ทาง ละอุจเฉททิฐิด้วยเห็นความเกิด ละสัสสตทิฐิด้วยเห็นความเสื่อม ละความเห็นในสิ่งที่มีภัยว่าไม่มีภัยด้วยความเห็นว่ามิภัย ละความสำคัญในสิ่งที่ชอบใจด้วยการเห็นอาทีนพ ละความสำคัญอันชอบใจยิ่งด้วยนิพพิทานุปีสสนา ละความเป็นผู้ไม่ปรารถนาจะหลุดพ้นด้วยมูญจิกัมมตาญาณ ละความไม่ว่างเฉยในสังขารด้วยอุเบกขาญาณ ละธรรมฐิติ (ปฏิจางสมุปปาต) ด้วยอนุโลมญาณ ละความเป็นปฏิโลมด้วยนิพพาน ละความยึดถือนิมิตคือสังขารด้วยโคตรภูญาณ อันใด นี้ชื่อว่า **คตังคปหาน** (การละด้วยองค์ของวิปัสสนาญาณนั้น ๆ).

การละธรรมมีนิรณเป็นต้นนั้น ๆ โดยห้ามความเป็นไปแห่งธรรมมีนิรณเป็นต้นนั้นด้วยสมาธิอุปจาระและอัปปนา คุณการละสำหรับบนหลังน้ำมิให้สืบท่อ อันใด นี้ชื่อว่า **วิกขัมภนปหาน**.

การละหมุกิเลสอันเป็นฝ่ายสมุทัยโดยให้เป็นไปโดยสิ้นเชิงดังที่ตรัสไว้
โดยนัยมีอาทิว่า เพื่ออันละเสียซึ่งทิฐิทั้งหลายในสันดานของตนโดยมีมรรค
นั้น ๆ เพราะความที่อริยมรรค ๔ อันคนอบรมแล้ว อันใด นี้ชื่อว่า สมุจเฉท-
ปหาน.

ก็ความที่กิเลสทั้งหลายสงบระงับในขณะแห่งผล อันใด นี้ชื่อว่า
ปฏิบัติสัทธูปหาน.

พระนิพพานมีสังขตธรรมทั้งปวงอันละได้แล้ว เพราะเป็นธรรมสัด-
สังขตธรรมทั้งปวงออกไป อันใด นี้ชื่อว่า นิสสรณปหาน.

ก็เพราะการละแม่ทั้งหมดนี้ ชื่อว่า ปหานะ ด้วยอรรถว่า สละ
ชื่อว่า วินัย ด้วยอรรถว่า กำจัด เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า ปหานวินัย.
อีกอย่างหนึ่ง ปหานะนี้ เรียกว่า ปหานวินัย เพราะความเกิดขึ้นแห่งการ
ละด้วยตทั้งคปหานเป็นต้นนั้น ๆ บ้าง เพราะความเกิดขึ้นแห่งการกำจนั้น ๆ
บ้าง. บัณฑิตพึงทราบว่ แม่ปหานวินัยก็ย่อมจำแนกได้ ๕ อย่างด้วยประการ
ดังนี้.

วินัยนี้โดยย่อมี ๒ ประเภท โดยการจำแนกมี ๑๐ ประเภท เพราะ
ย่อมไม่มีแก่ปุณฺชนผู้ไร้การศึกษานี้ เพราะมีสังวรอันทำลายแล้ว และเพราะ
ละธรรมที่ควรละยังไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า
ผู้มีได้ฝึกฝนนี้ เพราะความไม่มีวินัยนี้ ด้วยประการดังนี้.

แม้ในคำว่า บุคคลผู้ไม่เห็นสัตบุรุษ ผู้ไม่ฉลาดในธรรมของ
สัตบุรุษ ผู้ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของสัตบุรุษ นี้ก็เช่นนั้นเหมือนกัน เพราะว่า
โดยอรรถ คำว่า สัตบุรุษกับพระอริยเจ้านี้ ไม่มีเหตุที่แตกต่างกัน เหมือนที่
กล่าวว่า บุคคลเหล่าใดเป็นพระอริยเจ้า บุคคลเหล่านั้นนั้นแหละ ชื่อว่า

สัตบุรุษ บุคคลเหล่าใดเป็นสัตบุรุษ บุคคลเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า พระ-
อริยเจ้า ธรรมใดเป็นของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ธรรมนั้น ๆ นั่นแหละ ชื่อว่า
เป็นของสัตบุรุษ ธรรมใดเป็นของสัตบุรุษ ธรรมนั้น ๆ นั่นแหละ ชื่อว่า
เป็นธรรมของพระอริยเจ้า วินัยของพระอริยะ ก็คือวินัยของสัตบุรุษ วินัย
ของสัตบุรุษก็คือวินัยของพระอริยะ คำว่า อริยะ หรือคำว่า สัตบุรุษ ก็ได้แก่
อริยธรรมหรือสัปปริสธรรม คำว่า อริยวินัย หรือสัปปริสวินัยนี้นั้น เป็นอัน
เดียวกัน ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน เสมอกัน มีส่วนเสมอกัน หรือมีความเป็น
อันเดียวกันนั่นแหละ.

คำว่า รูป อตฺตโต สมนุสฺสติ (ย่อมเห็นรูปเป็นตน) ความว่า
บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมเห็นรูปเป็นตน ย่อมเห็นรูปและตนไม่ใช่เป็นภาวะ ๒
อย่าง คือเห็นว่า รูปอันใดเราก็อันนั้น เราอันใดรูปก็อันนั้น เปรียบเหมือนเมื่อ
ประทีปน้ำมันลุกขึ้นไหม้อยู่ บุคคลย่อมเห็นเปลวไฟและสีไฟนั้นไม่ใช่เป็น ๒
อย่างว่าเปลวไฟอันใดสีก็อันนั้น สีไฟอันใดเปลวก็อันนั้นดังนี้ ชื่อแม่จันใด
บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมเห็นรูปเป็นตนจันนั้นเหมือนกัน บุคคลย่อมเห็นรูป
เป็นตนด้วยการเห็นอันเป็นทิจฐิตีอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า รูปวฺหฺตํ วา อตฺตํ (หรือเห็นตนมีรูป) ความว่า บุคคล
ถือว่า อรูป (นาม) เป็นตน จึงเห็นตนนั้นมีรูป เหมือนเห็นต้นไม้มีเงาฉะนั้น.

คำ อตฺตนิ วา รูป (เห็นรูปในตน) ความว่า บุคคลถืออรูป
(นาม) นั่นแหละว่าเป็นตน ย่อมเห็นรูปในตน เหมือนกลิ่นมีในดอกไม้นั้น.

คำว่า รูปสฺมิ วา อตฺตํ (เห็นตนในรูป) ความว่า บุคคลถือ
อรูปนั่นแหละเป็นตน ย่อมเห็นตนในรูป เหมือนเห็นแก้วมณีในขวดฉะนั้น.

แม้ในขันธมีเวทนาเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ย่อมเห็นรูปเป็นตน พระองค์ตรัสว่า
สัทธรูป คือรูปล้วน ๆ เท่านั้นว่าเป็นตน. ตรัสว่า อรูปเป็นตนไว้ในฐานะ
ทั้ง ๙ เหล่านั้น รูปวนต์ วา อุตตานิ อุตตนิ วา รูป รุปสมัย วา
อุตตานิ เวทน อุตตโต ฯเปฯ สยญม์ ถั ขาเร วิญญาณ อุตตโต
สมนุสฺสติ คือ หรือเห็นตนมีรูป ๑ หรือเห็นรูปในตน ๑ หรือเห็นตนใน
รูป ๑ เห็นเวทนาเป็นตน ๑ ฯลฯ เห็นสัญญาเป็นตน ๑ เห็นสังขารเป็นตน ๑
เห็นวิญญาณเป็นตน ๑. ตรัสว่า คนระคนด้วยรูปและอรูปในฐานะ ๑๒ ด้วย
อำนาจแห่งขันธละ ๓ อย่าง ในขันธ ๔ อย่างนี้ว่า หรือเห็นตนมีเวทนา ๑
หรือเห็นเวทนาในตน ๑ หรือเห็นตนในเวทนา ๑.

บรรดาทักขณิเหล่านั้น ตรัสอุจเจททักขณิในฐานะทั้ง ๕ คือ ย่อมเห็นรูป
เป็นตน ๑ ย่อมเห็นเวทนาเป็นตน ๑ ย่อมเห็นสัญญาเป็นตน ๑ ย่อมเห็น
สังขารเป็นตน ๑ ย่อมเห็นวิญญาณเป็นตน ๑. ในฐานะที่เหลือตรัสสสทักขณิ
ในที่นี้จึงเป็นภวทักขณิ ๑๕ วิภวทักขณิ ๕ ด้วยประการฉะนี้ พึงทราบทักขณิเหล่า
นั้น แม้ทั้งหมดห้ามมรรคแต่ไม่ห้ามสวรค์ อันมรรคที่หนึ่งพึงประหาดังนี้.

ว่าด้วยความสงสัย

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า สคฺคริ กุขติ (เคลือบแคลงสงสัยใน
พระศาสดา) ความว่า ปุณฺชนย่อมเคลือบแคลงในพระสรีระหรือในคุณของ
พระศาสดาหรือทั้ง ๒ อย่าง. เมื่อเคลือบแคลงในพระสรีระย่อมเคลือบแคลงว่า
พระสรีระชื่อว่า ประดับด้วยลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ มีอยู่
หรือไม่หนอ ดังนี้. เมื่อเคลือบแคลงในพระคุณย่อมเคลือบแคลงว่า พระ-
สัพพัญญุตญาณอันสามารถรู้อดีต อนาคต และปัจจุบัน มีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้.
เมื่อเคลือบแคลงในสิ่งทั้ง ๒ นั้น ย่อมเคลือบแคลงว่า ธรรมดาว่า พระพุทธเจ้า

ผู้ประกอบด้วยความสำเร็จแห่งพระสรีระ อันรุ่งเรืองด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ หรือพระรัศมีชานไปวาหนึ่ง ทรงแห่งตลอดพระสัพพัญญุตญาณสามารถรู้ไญย-
ธรรมทั้งปวงดำรงอยู่ ทรงเป็นผู้นำของโลก มีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้ จริยอยู่
ปุถุชนนี้เมื่อยังเคลือบแคลงในพระอัทภาพ หรือในพระคุณของพระสัมมา
สัมพุทธะนั้น ชื่อว่า **เคลือบแคลงในสิ่งทั้งสองนี้**.

บทว่า **วิจิกิจฺจติ** (สงสัย) ความว่า ปุถุชนเมื่อไม่สามารถตัดสินใจ
อารมณ์ได้ ย่อมยาก ย่อมลำบาก ย่อมไม่น้อมใจเชื่อ ในอธิการนี้เท่านั้น
ย่อมไม่ได้อธิโมกข์ (การน้อมใจเชื่อ). บทว่า **น สํ ปสฺสตีติ** (ย่อมไม่พองใส)
ได้แก่ ไม่สามารถจะทำจิตมิให้ขุ่นมัวเลื่อมใส คือย่อมไม่เลื่อมใสในคุณ
ทั้งหลาย.

ส่วนในชื่อว่า **ธมฺเม กงฺขติ** (เคลือบแคลงในพระธรรม) เป็นต้น
ก็เมื่อเคลือบแคลงอยู่ว่า ชื่อว่า อริยมรรค ๔ ที่ละกิเลส สามัญผล ๔
สงบระงับจากกิเลสทั้งหลาย อมตมหานิพพานเป็นอรัณมณปัจจัยแก่มรรค
และผลมีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้บ้าง เมื่อเคลือบแคลงว่า ธรรมนี้เป็นนิชชานิก-
ธรรม เป็นธรรมนำออก หรือเป็นอนิชชานิกธรรม เป็นธรรมไม่นำออก
หรือไม่หนอ ดังนี้ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในพระธรรม**. เมื่อเคลือบแคลงว่า
สังฆรัตนะนี้คือ บุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ผู้ตั้งอยู่ในผล ว่ามีอยู่หรือไม่หนอ
ดังนี้ก็ดี เมื่อเคลือบแคลงว่า พระสงฆ์นี้เป็นผู้ปฏิบัติหรือปฏิบัติชั่วหนอ ดังนี้
ก็ดี เมื่อเคลือบแคลงว่า วิบากผลแห่งทานที่ถวายในสังฆรัตนะนี้ มีอยู่หรือไม่
หนอ ดังนี้ก็ดี ชื่อว่า **เคลือบแคลงในพระสงฆ์**. เมื่อเคลือบแคลงว่า
ก็ศึกษา ๓ มีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้ก็ดี เมื่อเคลือบแคลงว่า ศึกษา ๓ มีอานิสงส์
เพราะการศึกษาเป็นเหตุหรือไม่หนอ ดังนี้ก็ดี ชื่อว่า **เคลือบแคลงในศึกษา**.

ขันธ ชาติ อายุคนะ ที่ล่วงไปแล้ว เรียกว่า **ปุพพันตะ** (ส่วนอดีต) ที่ยังไม่มาถึงเรียกว่า **อปันตะ** (ส่วนอนาคต) ในบรรดาส่วนทั้ง ๒ นั้น เมื่อเคลือบเคลงว่า ขันธในส่วนอดีตในธรรมทั้งหลาย มีขันธที่เป็นส่วนอดีต เป็นต้น มีอยู่หรือไม่? ชื่อว่า เคลือบเคลงในขันธเป็นต้นในส่วนอดีต. เมื่อเคลือบเคลงว่า ขันธเป็นต้นที่เป็นส่วนแห่งอนาคตในอนาคต มีอยู่หรือไม่หนอ ชื่อว่า **เคลือบเคลงในขันธ** เป็นต้นในส่วนอนาคต. เมื่อเคลือบเคลงในส่วนทั้ง ๒ ชื่อว่า **เคลือบเคลงในปุพพันตะและอปันตะ** (ส่วนอดีตและอนาคต). เมื่อเคลือบเคลงว่าวัฏฏปัจจัยการ ๑๒ บท มีอยู่หรือไม่หนอ ชื่อว่า **เคลือบเคลงในพระธรรม** อันเป็นอิทัปปัจจยาปฏิจจสมุปปันนะ ในธรรมที่เป็นอิทัปปัจจยาเป็นต้นนั้น พิงทราบจนตะต่อไปนี้ ปัจจัยทั้งหลายของชราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่า **อิทัปปัจจยา** ความเป็นแห่งอิทัปปัจจยาทั้งหลาย ชื่อว่า **อิทัปปัจจยา** อีกอย่างหนึ่ง อิทัปปัจยานั่นเองชื่อว่า **อิทัปปัจจยา** คำว่า **อิทัปปัจจยา** นี้เป็นชื่อของธรรมมีชาติเป็นต้น. ธรรมทั้งหลายที่อิงอาศัยธรรมนั้น ๆ ในบรรดาธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้น เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ชื่อว่า **ปฏิจจสมุปปันนธรรม** ข้อนี้มีอธิบายว่า ย่อมเคลือบเคลงในอิทัปปัจจยา และในปฏิจจสมุปปันนธรรม.

บทว่า **สีเลน** ได้แก่ โคศีลเป็นต้น (ประพจน์เหมือนโค).

บทว่า **วเตน** (ด้วยพรต) ได้แก่ ด้วยโคพรตเป็นต้น.

บทว่า **สีลพฺพเตน** (ด้วยศีลพร) ได้แก่ ด้วยบททั้ง ๒ นั้น.

บทว่า **สุทฺธิ** ได้แก่ บริสุทธจากกิเลส อีกอย่างหนึ่ง พระนิพพานเท่านั้น เป็นความบริสุทธิ์อย่างยอดเยี่ยม.

ก็ในบทว่า ตเทกภูธา (ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน) นี้ ได้แก่ เป็นฐานะ-
ตั้งอยู่ในที่เดียวกันแห่งการประหารณ ก็ในพระบาลีนี้ตรัสกิเลส ๒ อย่างเท่านั้น
คือทัญญิกิเลส และวิจิกิจฉากิเลส ส่วนกิเลส ๘ ที่ไม่ตรัสไว้ในที่นี้ คือ โลภะ
โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตปปะ เหล่านี้ บัณฑิตก็
พึงนำมาแสดง. ด้วยว่า บรรดากิเลส ๘ เหล่านี้ เมื่อทัญญิ และวิจิกิจฉาถูก
ประหารณอยู่ กิเลสเหล่านั้นแม้ทั้งหมด คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ
อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตปปะที่นำไปสู่อบาย เป็นกิเลสตั้งอยู่ในฐานเดียวกัน
แห่งการประหารณ ย่อมถูกประหารณ ส่วนกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยเกิด
พร้อมกัน ก็ควรนำมาแสดง เพราะจิต ๕ อย่างเหล่านี้ คือ จิตที่สหระคด้วย
ทัญญิ ๔ และจิตที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา ๑ ย่อมถูกประหารณด้วยโสคาปัตติมรรค
บรรดาจิตที่สหระคด้วยกิเลสทั้ง ๕ เหล่านี้ เมื่อจิตที่สหระคด้วยทัญญิเป็นอสัง-
ขาริก ๒ ถูกประหารณอยู่ กิเลสเหล่านี้คือ โลภะ โทสะ โมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ
อนัตตปปะที่เกิดพร้อมกับอสังขาริกทัญญิจิต ๒ เหล่านี้ ก็ย่อมถูกประหารณด้วย
อำนาจแห่งกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยการเกิดพร้อมกัน. ทัญญิกิเลสที่เหลือ
และวิจิกิจฉากิเลส ก็ย่อมถูกประหารณไปด้วยอำนาจกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียว
แห่งการประหารณ.

เมื่อแม้จิตที่เป็นสสังขาริกสัมปยุตด้วยทัญญิทั้งหลาย อันบุคคลประหารณ
อยู่ กิเลสเหล่านี้คือ โสภะ โทสะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตปปะ
ซึ่งเกิดพร้อมกันกับจิตที่เป็นสสังขาริกสัมปยุตด้วยทัญญิเหล่านั้น ย่อมถูก
ประหารณด้วยอำนาจแห่งกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยการเกิดพร้อมกัน.
ทัญญิกิเลสที่เหลือ และวิจิกิจฉากิเลสก็ย่อมถูกประหารณไปด้วยอำนาจแห่งกิเลส
ที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันในการประหารณ บุคคลย่อมได้กิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียว

กันโดยความเกิดพร้อมกันในกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันด้วยการประมาณ เพราะฉะนั้น ท่านจึงนำกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันโดยการเกิดพร้อมกันนี้มา แสดงไว้ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ตัม สมฺปยุตโต** (อันสัมปยุตด้วยสังโยชน์ ๓ นั้น) ได้แก่ สัมปยุตด้วยกิเลส ๘ ซึ่งตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับสังโยชน์ ๓ นั้นเหล่านั้น อีก อย่างหนึ่ง พึงทำการแยกแสดงความเป็นขั้นสัมปยุตแต่ละขั้นอย่างนี้ คือ สัมปยุตด้วยโลภะนั้น และสัมปยุตด้วยโทสะนั้น. บรรดาภิเลสเหล่านั้น เมื่อ ถือโลภะ หมู่กิเลสซึ่งเป็นสังขารขั้นนี้ คือ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ ก็ชื่อว่า **สัมปยุตด้วยโลภะ** เมื่อถือเอาโทสะ หมู่กิเลส ซึ่งเป็นสังขารขั้นนี้คือ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ ก็ชื่อว่า **สัมปยุตด้วยโทสะ** เมื่อถือเอาโมหะ หมู่กิเลสซึ่งเป็นสังขารขั้นนี้ คือ โลภะ โทสะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ ก็ชื่อว่า สัมปยุตด้วยโมหะ เมื่อท่านถือเอามานะ หมู่กิเลสซึ่งเป็นสังขารขั้นนี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ ซึ่งเกิดพร้อมกับมานะนั้น ก็ชื่อว่า **สัมปยุตด้วยมานะ**.

โดยอุบายนี้ บัณฑิตพึงทำการประกอบว่า ขั้นสัมปยุตด้วยถีนะนั้น สัมปยุตด้วยอุทธัจจะนั้น สัมปยุตด้วยอหิริกะ สัมปยุตด้วยอโนตตปปะนั้น ดังนี้.

บทว่า **ตัม สมฺภูฏาณ** ได้แก่ ตั้งขึ้นด้วยโลภะนั้น ฯลฯ ตั้งขึ้นด้วย อโนตตปปะ. ในบทว่า **อิเม ธมฺมา ทสฺสเนน ปหตฺตพฺพา** (สภาวะธรรม เหล่านี้ อันโศดาปัตติมรรคพึงประหาม) นี้อธิบายว่า โสดาปัตติมรรค ชื่อว่า **ทสฺสนะ** อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายอันโศดาปัตติมรรคนั้นพึงละ.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร โสดาปัตติมรรคจึงชื่อว่า **ทัสสนะ**.

ตอบว่า เพราะเห็นพระนิพพานก่อน.

ถามว่า โคตรภู เห็นพระนิพพานก่อนกว่ามิใช่หรือ.

ตอบว่า ไม่เห็นก็ไม่ใช่ แต่เห็นแล้วมิได้ทำกิจที่ควรทำ เพราะมิได้
ประหาณสังโยชน์ทั้งหลาย ฉะนั้นจึงไม่ควรจะกล่าวว่า โคตรภูญาณย่อมเห็น
ดังนี้. ในข้อนี้ มีชาวชนบทเป็นตัวอย่าง^๑ ก็ชาวชนบทนั้นแม้เห็นพระราชา
ในทีใดทีหนึ่งแล้ว ถึงกระนั้นก็กล่าวอยู่ว่า ข้าพเจ้ายังมิได้เฝ้าพระราชา
เพราะยังมิได้ทำหน้าที่ถวายเครื่องบรรณาการให้สำเร็จ ดังนี้.

บทว่า **อวเสโส โลโก** (โลกะที่เหลือ) ได้แก่ โลกะที่เหลือจาก
โสดาปัตติมรรคประหาณแล้ว. แม้ในโทสะและโมหะเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.
เพราะว่าโสดาปัตติมรรคประหาณกิเลสที่นำไปสู่อบายเท่านั้น เพื่อทรงแสดง
กิเลสอื่นจากกิเลสที่นำไปสู่อบายเหล่านั้น จึงตรัสคำนี้ว่า **ตตทกฺขุจฺจา** (กิเลส
ที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกันกับโลกะ โทสะ โมหะนั้น). จริงอยู่ กิเลส ๕ อย่างเหล่านั้น
ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยสัมปโยคะบ้าง โดยการประหาณบ้างจากกิเลสทั้ง ๓
นั้นที่มาในพระบาลี.

บทว่า **เนวทสฺสเนน น ภาวนาย**^๒ (ธรรมอันโสดาปัตติมรรค
และมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่พึงประหาณ) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอา
ภาวธรรมอันมรรคเหล่านั้นพึงประหาณ คุงการประหาณสังโยชน์เป็นต้น.
ส่วนการประหาณธรรมมีกุศลเป็นต้น ที่ท่านอนุญาตไว้โดยนัยมีอาทิว่า ธรรม
๑ อรรถกถาว่า ขตุถ กตุถจิ ราชานํ ทิสฺวาปี ปณณาการํ ทตุวา กิจฺจนิปฺสตุติยา อนิฏฺฐตฺตาปี
ราชานํ น ปสฺสามิตี วทฺโธ ในโยชนาบอกลัมพันธ์การแปลว่า บทว่า ทิสวาปี เป็นบุพพกาล
กิริยาของ วทฺโธ บทว่า ทตุวา วิเสสนะของ กิจฺจนิปฺสตุติยา และมีศัพท์หลังเป็น สัมภวานัตตะ.
๒. ธรรมที่ไม่พึงประหาณ คือ กุศลจิต ๒๑ วิบากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๓๘ รูปทั้งหมด
และนิพพาน.

เหล่าใด คือ นามและรูปพึงเกิดขึ้นในสังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดอันไปตามอยู่ไม่ได้แล้วเว้น ๗ ภพ เพราะโศคาปัตติมรรคญาณดับอกสังขารวิญญานธรรมคือนามและรูปเหล่านั้น ย่อมดับในภพนี้ ดังนี้ อันใด พึงทราบว่าการประหานั้น ท่านกล่าวหมายเอาปริยายนี้ว่า ธรรมเหล่าใดพึงเกิดขึ้นเพราะความที่มรรคเหล่านั้นยังมีได้เกิด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ละได้แล้ว เพราะการประหาก็เลสทั้งหลายอันเป็นที่อาศัยอย่างแรงกล้าเป็นปัจจัย (อุปนิสฺสยปจฺจุยานํ) ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสทัสสนเหตุกิกะที่ ๕

ในทัสสนเนปหาตัพพเหตุกิกะ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้จบลงด้วยพระดำรัสว่า ธรรมเหล่านี้ สภาวธรรมเหล่านี้มีเหตุพึงประหานั้นโดยโศคาปัตติมรรคมียอยู่ ดังนี้ เพื่อทรงแสดงธรรมที่ควรประหานั้นแล้วแสดงเหตุธรรมและสเหตุธรรม โดยความเป็นฐานอันเดียวกันกับสังโยชน์เหล่านั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า ติณิ สลฺโยชนานิ (สังโยชน์ ๓) ดังนี้อีก.

บรรดาเหตุธรรมและสเหตุธรรมเหล่านั้น ในเหตุธรรมอันโศคาปัตติมรรคพึงประหานั้น มีโมหะสหระคด้วยโลภะก็เป็นธรรมมีโลภะเป็นเหตุประกอบ โมหะสหระคด้วยโทสะเป็นธรรมมีโทสะเป็นเหตุประกอบ อนึ่ง โลภะและโทสะก็เป็นเหตุประกอบกับโมหะ เพราะฉะนั้น โมหะที่สหระคด้วยโลภะเป็นต้นเหล่านั้นย่อมถึงการสเคราะห์ลงในเหตุธรรมและสเหตุธรรมอันจะพึงละเมื่อกิจจริงถึงอย่างนั้น โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา ชื่อว่า เป็นเหตุธรรมอย่างเดียว ไม่มีเหตุประกอบ เพราะไม่มีเหตุที่สัมปยุตแห่งกันและกัน เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงการประหานั้นที่ไม่มีเหตุประกอบนั้น จึงตรัสคำว่า อิม ฐมา ทสฺสเนปหาตัพพเหตุ สภาวธรรมเหล่านี้ มีเหตุพึงประหานั้นโดยโศคาปัตติมรรค ดังนี้.

ในทูลียบท พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์จะแสดงการประหาณ
โมหะที่สหรถด้วยอุทธัจจะ จึงตรัสคำว่า อิม ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพ-
เหตุ (สภาวะธรรมเหล่านั้นมีเหตุพึงประหาณด้วยภาวนาคือมรรคเบื้องบน ๓ มีอยู่)
ดังนี้. ด้วยว่า โมหะอันสหรถด้วยอุทธัจจะนั้น กระทำสัมปยุตตธรรมกับตน
ให้เป็นสเหตุและเหตุหนุนไปข้างหลัง จะจัดเป็นมหาดัพพเหตุบทก็ไม่ได้ เพราะ
ไม่มีสัมปยุตตเหตุแห่งกันและกัน เหมือนโมหะที่สหรถด้วยวิจิกิจฉา ฉะนั้น.

ในตติยบท บทว่า อวเสสา กุสลากุสลา (กุศลและอกุศล
ทั้งหลาย) ความว่า การถืออกุศลอีกทรงกระทำไว้เพื่ออันรวมโมหะทั้งหลายอัน
สหรถด้วยวิจิกิจฉา และอุทธัจจะ เพราะโมหะเหล่านั้นไม่ชื่อว่า มีเหตุที่
จะพึงละ เพราะไม่มีสัมปยุตตเหตุ.

ว่าด้วยนิเทศปริตตารัมมณติกะที่ ๑๓

พึงทราบวินิจฉัยใน ปริตตารัมมณติกะ ต่อไป

บทว่า อารพฺภ (ปรารภ) ได้แก่ กระทำให้เป็นอารมณ์ จริงอยู่
ตัวเองจะเป็นปริตตธรรม หรือเป็นมหัคคตธรรมก็ตาม ธรรมใดทำปริตตธรรม
ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ธรรมนั้นชื่อว่า ปริตตารมณ (มีอารมณ์เป็นปริตตะ)
ธรรมใดทำมหัคคตทั้งหลายให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ธรรมนั้นชื่อว่า มหัคคตา-
รณ (มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ) ธรรมเหล่าใดทำอัปปมาณธรรมทั้งหลายให้เป็น
อารมณ์เกิดขึ้น ธรรมนั้นชื่อว่า อัปปมาณารมณ (มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ)
อธิบายว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปริตตะบ้าง เป็นมหัคคตะบ้าง เป็นอัปปมาณะ
บ้าง.

ว่าด้วยนิเทศมิจฉัตตติกะที่ ๑๕

พึงทราบวินิจฉัยในมิจฉัตตติกะ ต่อไป

บทว่า **อานนฺตริกานิ** (อนันตริยกรรม) นี้ เป็นชื่อของการทำ มาตุฆาตเป็นต้นเป็นกรรมให้ผลโดยไม่มีอะไรขัดขวางทีเดียว ด้วยว่าในบรรดา อนันตริยกรรมเหล่านั้น เมื่อบุคคลทำกรรมแม้อย่างหนึ่ง กรรมอื่นจะห้าม อนันตริกรรมนั้นแล้วก็ไม่สามารถเพื่อทำโอกาสให้วิบากของตน. เพราะว่าเมื่อ สร้างพระสตุปทองแม้เท่าเขาสิเนรุ หรือสร้างวิหารมีปราการสำเร็จด้วยแก้ว เท่า เขาจักรวาล แล้วถวายปัจจัย ๔ แก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ผู้นั้น เต็มวิหารนั้นตลอดชีวิตก็ดี กุศลกรรมนั้นก็ไม้อาจเพื่อจะห้ามวิบากของอนัน- ตริยกรรมเหล่านั้นได้.

บทว่า **ยา จ มิจฺฉาทิฏฺฐิ นียตา** (และนียตมิจฉาทิฏฐิ) ได้แก่ บรรดาอเหตุกวาตะ อภิริยวาตะ นัตถิกวาตะทั้งหลาย มิจฉาทิฏฐิอย่างใด อย่างหนึ่ง ด้วยว่าพระพุทธเจ้าร้อยองค์ก็ดี พันองค์ก็ดี ก็ไม่สามารถเพื่อยัง บุคคลผู้ถือมิจฉาทิฏฐิดำรงอยู่นั้นให้ตรัสรู้ได้.

ว่าด้วยนิเทศมัคการัมมณฺติกะที่ ๑๖

พึงทราบวินิจฉัยในมัคการัมมณฺติกะ ต่อไป

บทว่า **อริยมคฺคํ อารพฺภ** (ปรารภอริยมรรค) ได้แก่ กระทำ โลกุตตรมรรคให้เป็นอารมณ์ ก็ธรรมมีมรรคเป็นอารมณ์เหล่านั้น เป็นปริตตะ บ้าง เป็นมหัคคตะบ้าง.

ในนิเทศมัคคเหตุกธรรม (ทุติยบท) พึงทราบว่า ความที่ขั้น ทั้งหลายสัมปยุตด้วยมรรคเป็นสเหตุกะทรงแสดงไว้ด้วยเหตุ มีปัจจัยเป็นอรรถ โดยนัยแรก พึงทราบความที่มคคังคะที่เหลือเป็นสเหตุกะ ทรงแสดงด้วยเหตุ กล่าวคือสัมมาทิฏฐิเป็นมรรคโดยนัยที่ ๒. โดยนัยแห่งตติยบท ทรงแสดง

ความที่สัมมาทิฐิเป็นสาเหตุ ด้วยบทว่า มกุเคน อุปฺปन्नเหตุ ด้วยเหตุอันเกิดขึ้นด้วยมรรค ดังนี้.

บทว่า อธิปตี กริตฺวา (กระทำให้เป็นอธิปตี) ได้แก่ กระทำให้เป็นอารัมมณาธิปตี ธรรมที่มีอารมณ์เหล่านั้นแล เป็นปรีตธรรม. เพราะว่า ในเวลาพระอริยสาวกทั้งหลายกระทำความมรรคของตนให้หนักแล้วพิจารณา ย่อมได้กระทำให้เป็นอารัมมณาธิปตี แต่พระอริยสาวกเมื่อพิจารณามรรคของผู้อื่นด้วยเจโตปริยญาณแม้กระทำให้หนักก็กระทำให้หนักเหมือนมรรคของตน แท่งตลอดแล้วไม่ได้. ถามว่า พระอริยสาวกเห็นพระตถาคตทรงกระทำมกปาฏิหาริย์อยู่ ย่อมกระทำความมรรคของพระตถาคตให้หนักหรือไม่. ตอบว่า ย่อมกระทำ แต่กระทำให้หนักเหมือนมรรคของตนไม่ได้. ในถ้อยคำของอรรถกถา แม้ที่ว่า พระอรหันต์ไม่ทำกรรมอะไร ๆ ให้หนัก เว้นแต่มรรคผลและนิพพาน ดังนี้ เป็นการอธิบายความนี้ทีเดียว.

บทว่า วิมฺ สาทิปเตยฺเยน (เจริญมรรคมีวิมangsaเป็นอธิปตี) นี้ ตรัสเพื่อแสดงสหชาตาธิปตี. เพราะว่า เมื่อบุคคลเจริญมรรคทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ฉันทะก็ชื่อว่าอธิปตี มิใช่มรรคเป็นอธิปตี แม้ธรรมที่เหลือก็ชื่อว่า มีฉันทะเป็นอธิปตี มิใช่มีมรรคเป็นอธิปตี. แม้ในจิตตะกัณยนี้แหละ แต่เมื่อบุคคลเจริญมรรคกระทำวิมangsaให้เป็นใหญ่อยู่ วิมangsaธินั้นแหละย่อมเกิด มรรคก็เกิดเพราะฉะนั้น แม้ธรรมที่เหลือก็ย่อมชื่อว่ามีมรรคเป็นอธิปตี. แม้ในวิริยะกัณยนี้เหมือนกัน.

ว่าด้วยนิทเทสอุปฺปन्नติกะที่ ๑๗

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งอุปฺปन्नติกะ ต่อไป.

บทว่า ซาตา (เกิดแล้ว) ได้แก่ บังเกิดแล้ว คือมีภาวะของตนอันได้เฉพาะแล้ว. บทว่า ฐตา (เป็นแล้ว) เป็นต้นเป็นไวพจน์ของคำว่า

เกิดแล้วเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ จจริงอยู่ การเกิดนั่นแหละ ชื่อว่า เป็นแล้ว เพราะความเกิดขึ้นแห่งภาวะของตน ชื่อว่า **สัตตชาติ** (เกิดพร้อมแล้ว) เพราะเกิดขึ้นด้วยการประกอบพร้อมแห่งปัจจัยทั้งหลาย ชื่อว่า **นัพพัตตา** (บังเกิดแล้ว) เพราะถึงลักษณะแห่งการเกิดขึ้น ส่วนคำที่ตรัสว่า **อภินิพพุตตา** (บังเกิดเฉพาะแล้ว) ท่านเพิ่มบทด้วยอุปสรรค. ที่ชื่อว่า **ปาตุภูตา** (ปรากฏแล้ว) เพราะเป็นสภาวะปรากฏแล้วมีแล้ว. ที่ชื่อว่า **อุปปันนา** (เกิดขึ้นแล้ว) เพราะพ้นไปจากอดีต คำว่า **สมุปปันนา** (เกิดขึ้นพร้อมแล้ว) ท่านเพิ่มบทด้วยอุปสรรค ที่ชื่อว่า **อุฏฐिता** (ตั้งขึ้นแล้ว) เพราะตั้งเบื้องต้นด้วยความหมายว่าเกิดขึ้นแล้ว ที่ชื่อว่า **สมุฏฐिता** (ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว) เพราะตั้งขึ้นแล้วด้วยการประกอบแห่งปัจจัย พึงทราบเหตุกระทำถ้อยคำว่า **อุปปันนา** อีกโดยนัยที่กล่าวในหนหลัง นั่นแหละ.

บทว่า **อุปปันนํ เสน สจฺจหิตา** (สงเคราะห์ด้วยส่วนที่เกิดขึ้นแล้ว) ได้แก่ ถึงการนับโดยส่วนที่เกิดขึ้น. คำว่า **รูปเวทนาสัญญาสังขารและวิญญาน** นี้ เป็นคำแสดงสภาวะของธรรมเหล่านั้น.

ในนิเทศแห่งบทที่ ๒ พึงทราบโดยนัยปฏิเสธธรรมที่กล่าวแล้ว
นิเทศแห่งบทที่ ๑ มีเนื้อความง่ายทั้งนั้น.

ก็คิกะนี้พระองค์ทรงแสดงเต็มอัตรา (กาล) ทั้ง ๒ จจริงอยู่ วิบากแห่งกรรมที่มีโอกาสอันได้แล้วมี ๒ อย่าง คือ วิบากที่ถึงขณะแล้ว และที่ยังไม่ถึงแล้ว. บรรดาวิบากกรรม ๒ เหล่านั้น วิบากที่ถึงขณะ (ทั้ง ๓) แล้วชื่อว่า **อุปปันน** (เกิดขึ้นแล้ว). วิบากที่ยังไม่ถึงขณะ (ทั้ง ๓) จะเกิดขึ้นในลำดับแห่งจิต หรือในกาลก้าวล่วงไปอีกแสนกัปจะชื่อว่าไม่มี ย่อมไม่เป็นได้ ด้วยอรรถว่าเป็นสภาวะปัจจัยที่แน่นอน จึงชื่อว่า ธรรมทั้งหลายจะเกิดขึ้น. เหมือนอย่างใน

พระบาลีนี้ว่า คุณก่อนไปภูฏปาทะ อตฺตาทีไม่มีรูปนี้สำเร็จด้วยสัญญาตั้งอยู่ ที่นั่น เพราะละสัญญานั้นแล้ว สัญญาอื่นที่เดียวย่อมเกิดแก่บุรุษนี้ สัญญาอื่นนั้นแหละ ก็ย่อมดับไป ดังนี้ มุลกวงคสัญญา (สัญญาสัมปยุตด้วยมุลกวงค์) ย่อมดับไป ในกาลเป็นไปแห่งสัญญาในกามาวจร ในรูปภูมิแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในกาล แห่งสัญญาฝ่ายกามาวจรดับแล้ว สัญญาสัมปยุตด้วยมุลกวงค์นั้น จักเกิดขึ้น แน่นอน เพราะฉะนั้น อตฺตากล่าวคือรูปจึงไม่ถึงการนับว่าย่อมไม่มี เกิดแล้วว่า ชื่อว่ายังดำรงอยู่ที่เดียว ข้อนี้ ฉันท วิบากแห่งกรรมมีโอกาสอันได้แล้วก็ฉันท นั้นเหมือนกัน มี ๒ อย่าง ฯลฯ ชื่อว่า ย่อมไม่มี ย่อมไม่เป็นไปด้วยอรรถกถา เป็นสภาวะแห่งปัจจัยที่แน่นอน จึงชื่อว่ากรรมทั้งหลายที่จะต้องเกิดแน่นอน.

ก็พิว กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่สัตว์ทำไว้แล้ว พึงให้วิบากทั้งหมด ไชริ์ โอกาสแห่งกรรมอื่นก็ไม่พึงมี. แต่กรรมนั้นมี ๒ อย่าง คือ ให้วิบาก แน่นอน และให้วิบากไม่แน่นอน.

บรรดากรรมที่ให้วิบากแน่นอนและไม่แน่นอนเหล่านั้น อนันตริย- กรรม ๕ สมบัติ ๘ อริยมรรค ๔ ชื่อว่า กรรมมีวิบากที่แน่นอน ก็กรรม ที่ให้วิบากที่แน่นอนนั้นถึงขณะ (ทั้ง ๓) แล้วก็มี ที่ยังไม่ถึงขณะก็มี. ในกรรม ทั้ง ๒ นั้น กรรมที่ถึงขณะ (ทั้ง ๓) แล้วชื่อว่า **อุปปันน** (เกิดขึ้นแล้ว) ที่ยังไม่ถึงขณะ ชื่อว่า **อนุปันน** (ยังไม่เกิดขึ้น) วิบากของกรรมที่ยังไม่ เกิดขึ้นนั้น จงเกิดขึ้นในลำดับแห่งจิต หรือในก้าวล่วงไปอีกแสนกับก็ตาม ชื่อว่า ไม่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่มี เพราะอรรถว่าเป็นสภาวะแห่งปัจจัยที่แน่นอน ธรรมเหล่านั้นแหละชื่อว่าจะเกิดขึ้น เหมือนอย่างมรรคของพระเมตไตรยโพธิสัตว์ ชื่อว่า **อนุปันน** (ยังไม่เกิดขึ้น) และผลจึงชื่อว่า ธรรมทั้งหลายจะเกิด แน่นอน.

ว่าด้วยนิเทศอดีตติกะที่ ๑๘

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอดีตติกะ ต่อไป

บทว่า **อติตา** (ล่วงไปแล้ว) ได้แก่ ก้าวล่วงไป ๓ ขณะ (อุปาท-
ขณะ จิตฺตขณะ กังคขขณะ). บทว่า **นิรุทธา** (ดับแล้ว) ได้แก่ ถึงความดับแล้ว.
บทว่า **วิคตา** (ปราศไปแล้ว) ได้แก่ ถึงความพินาศไปแล้ว หรือถึงจากไปแล้ว.
บทว่า **วิปริณตา** (แปรไปแล้ว) ได้แก่ ถึงการแปรปรวนโดยละปกติไป.
ที่ชื่อว่า **อัสตงคตแล้ว** เพราะอรรถว่า ถึงแล้วซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้กล่าวคือ
ความดับ. บทว่า **อพุทธตฺถงคตา** (ถึงความดับสูญแล้ว) ท่านเพิ่มบทด้วย
อุปสรรค. บทว่า **อุပ္ปชฺชิตฺวา วิคตา** (เกิดขึ้นแล้วปราศไป) ได้แก่
เกิดขึ้นแล้วก็จากไป เหตุโดยการตรัสอดีตอีกข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังแล้ว
ทั้งนั้น. แม้ในธรรมมีอนาคตเป็นต้นข้างหน้า ก็นัยนี้แหละ.

บทว่า **อติตฺ เสน สงฺคหิตา** (สงเคราะห์โดยส่วนที่ล่วงไปแล้ว)
ได้แก่ถึงการนับโดยส่วนธรรมที่เป็นอดีต. ก็ธรรมที่ล่วงแล้วเหล่านั้นเป็นไฉน ?
ธรรมที่ล่วงแล้วเหล่านั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ. แม้ใน
ธรรมที่เป็นอนาคตเป็นต้นข้างหน้า ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ในนิเทศอดีตารัมมณติกะ (ที่ ๑๕) ในบททั้งหลายมีอาทิว่า **อตีเต**
ธมฺเม อารพฺภ (ปรารภอดีตธรรม) ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบเฉพาะปริตตธรรม
และมหัคคตธรรมเท่านั้น เพราะว่า ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้นปรารภ
ธรรมเป็นอดีตเป็นต้นเกิดขึ้น.

ว่าด้วยนิเทศอัชฌัตตติกะที่ ๒๐

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศอัชฌัตตติกะ ต่อไป

ด้วยบททั้งสองว่า **เตสฺ เตสฺ** (เหล่านั้น ๆ) ได้แก่ ทรงกำหนด
เอาสัตว์ทั้งหมด. บททั้งสองว่า **อชฺชุตฺตํ ปจฺจตุตฺตํ** (เป็นภายในเป็นเฉพาะ
ตน) เป็นชื่อของธรรมที่เป็นภายในเกิดในตน. บทว่า **นียตา** ได้แก่
เกิดแก่ตน. บทว่า **ปาฏิปุคฺคฺลิกา** ได้แก่ เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล. บทว่า
อุปาปาตินฺหา (เป็นอุปาตินนะ) ได้แก่ เป็นของตั้งอยู่ในสรีระ จจริงอยู่
ธรรมเหล่านั้นเกิดด้วยกรรมหรือไม่ก็ตาม แต่ในอรรถตติกนิเทศนี้ ตรัสว่า
อุปาตินนะ ด้วยอำนาจตัณหายึดถือไว้และทวิภูตูปการแล้ว.

บทว่า **ปรสตุตฺตานํ** (ของสัตว์อื่น) ได้แก่ สัตว์ที่หลือเว้นตนเอง.
คำว่า **ปรปุคฺคฺลานํ** (บุคคลอื่น) เป็นไวพจน์ของคำว่า **ปรสตุตฺตานํ** นั้นเอง.
คำที่หลือเช่นกับคำที่กล่าวในหนหลังนั้นแหละ. บทว่า **ตทฺถุญฺญํ** ตัดบทเป็น
ติ อุญฺญํ แปลว่า ธรรมทั้ง ๒ นั้น.

ในปฐมบท แห่งอรรถดรรชนีมณฑิกะ (ที่ ๒๑) พึงทราบว่าได้แก่
ธรรมที่เป็นปริตตะ และมหัคคตะ **ในทุติยบท** พึงทราบว่าได้แก่ ธรรม
ทั้งหลาย (ปริตตธรรมและมหัคคตธรรม) แม้อุปปมาณธรรม. **ในตติยบท**
พึงทราบว่าได้แก่ ปริตตธรรมและมหัคคตธรรมเท่านั้น. แต่ว่าอุปปมาณธรรม
(ในทุติยบท) ไม่กระทำการมโนในภายนอกและในภายในตามกาล (นิพพาน
เป็นกาลวิมุตติ).

นิเทศแห่ง**สนิทัตฺตสนฺติกะ** (ที่ ๒๒) มีเนื้อความง่ายทั้งนั้นแล.

เหตุโจจนกะ

[๖๘๕] ธรรมเป็นเหตุ เป็นไฉน ?

กุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๓ อัปายกตเหตุ ๓ กามาวจรเหตุ ๕ รูปาวจรเหตุ ๖ อรูปาวจรเหตุ ๖ โลกุตระเหตุ ๖.

[๖๘๐] บรรดาเหตุเหล่านั้น กุศลเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

อโลกะ อโทสะ อโมหะ.

บรรดากุศลเหตุ ๓ นั้น อโลกะ เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ การไม่กำหนดนึก กิริยาที่ไม่กำหนดนึก ความไม่กำหนดนึก ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูล คืออโลกะ นี้เรียกว่า อโลกะ.

อโทสะ เป็นไฉน ?

ไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ไม่ตรีกิริยาที่สนิทสนม ความสนิทสนม การเอ็นดู กิริยาที่เอ็นดู ความเอ็นดู ความแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล ความสงสาร ความไม่พยายาม ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ นี้เรียกว่า อโทสะ.

อโมหะ เป็นไฉน ?

ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความรู้ในส่วนอดีต ความรู้ในส่วนอนาคต ความรู้ทั้งในส่วนอดีต และส่วนอนาคต ความรู้ในปฏิจสมุปบาทธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร

ความวิจิตรธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนด
เฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด
ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญา
เครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญา
ทริย ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่าง
คือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว
ความไม่หลง ความวิจิตรธรรม สัมมาทิฐิ ที่มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด
นี้เรียกว่า อโมหะ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศลเหตุ ๓.

[๖๕๑] อกุศลเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

โลภะ โทสะ โมหะ.

บรรดาอกุศลเหตุ ๓ นั้น โลภะ เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี
ความเพติดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพติดเพลิน ความกำหนัดนัก
แห่งจิต ความอยาก ความสยบ ความหมกมุ่น ความใคร่ ความรักใคร่
ความข้องอยู่ ความจมอยู่ ธรรมชาติผู้คร่ำไป ธรรมชาติผู้หลอกลวง ธรรมชาติ
ผู้ยังสัตว์ให้เกิดธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติอันรื้อยรัด ธรรมชาติ
อันมีขำย ธรรมชาติอันกำซาบใจ ธรรมชาติอันชานไป ธรรมชาติเหมือน
เส้นด้าย ธรรมชาติอันแผ่ไป ธรรมชาติผู้ประมวลมา ธรรมชาติเป็นเพื่อนสอง
ปณิธาน ธรรมชาติผู้นำไปสู่ภพ ตัณหาเหมือนป่า ตัณหาเหมือนดง ความ
เกี่ยวข้อง ความเชื่อใจ ความหวังใจ ความผูกพัน การหวัง กิริยาที่หวัง
ความหวัง ความหวังรูป ความหวังเสียง ความหวังกลิ่น ความหวังรส

ความหวังโภญัพพะ ความหวังลาภ ความหวังทรัพย์ ความหวังบุตร
ความหวังชีวิต ธรรมชาติผู้กระชับ ธรรมชาติผู้กระชับทั่ว ธรรมชาติผู้กระชับ
ยิ่ง การกระชับ กิริยาที่กระชับ ความกระชับ การละโมบ กิริยาที่ละโมบ
ความละโมบ ธรรมชาติเป็นเหตุชมชานไป ความใคร่ในอารมณ์ดี ๆ ความ
กำหนดในฐานะอันไม่ควร ความโลภเกินขนาด ความติดใจ กิริยาที่ติดใจ
ความปรารถนา ความกระหิ้มใจ ความปรารถนานัก กามตัณหา ภวตัณหา
วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูปภพ ตัณหาในนิโรธ [คือราคะที่
สหระคต ด้วยอุจเฉททิฏฐิ]. รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
โภญัพพตัณหา ชัมมตัณหา โอชะ โยคะ คันถะ อุปาทาน อารมณ์ นิ वर्ณ
เครื่องปิดบัง เครื่องผูก อุปกิเลส อนุสัย ปริยฐาน ตัณหาเหมือนเถาวัลย์
ความปรารถนา วัตถุมีอย่างต่าง ๆ รากเหง้าแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ แฉกเกิด
แห่งทุกข์ บ่วงแห่งมาร เบ็ดแห่งมาร แฉกแห่งมาร ตัณหาเหมือนแม่น้ำ
ตัณหาเหมือนข่าย ตัณหาเหมือนเชือกผูก ตัณหาเหมือนสมุทร อภิชฌา
อกุศลมูลคือโลภะ อังโค นี่เรียกว่า โลภะ.

โทสะ เป็นไฉน ?

อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา
อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อม
เกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วย
คิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ กำลังทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ จักทำ
ความเสื่อมเสียแก่คนที่รักชอบพอของเรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้
ได้ทำความเจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญ ฯลฯ จักทำความเจริญแต่คนผู้ไม่
เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา หรืออาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะอันไร้เหตุ

จิตอาฆาต ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความแค้น ความเคือง ความ
ขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย
ความขุ่นจิต ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ โกรธ กิริยาที่โกรธ ความโกรธมี
ลักษณะเช่นว่านี้ อันใด [และ] การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย
ความคิดประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความคิดปองร้าย
ความโกรธ ความแค้น ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต
นี้เรียกว่า โทสะ.

โมหะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ
ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วน
อนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปบาท-
ธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น
ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทง
ตลอด ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ
ความไม่พิจารณา การไม่กระทำให้ประจักษ์ ความทรมปัญญา ความโง่เขลา
ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชชา โอฆะคือ
อวิชชา โยคะคืออวิชชา อนุสัยคืออวิชชา ปริยฐานคืออวิชชา ลิมคืออวิชชา
อกุศลมูล คือ โมหะ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า โมหะ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อกุศลเหตุ ๓.

[๖๕๒] อพยากตเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฝ่ายวิบากของกุศลธรรม หรือ อโลภะ
อโทสะ อโมหะ ในพวกกิริยาอัพยากตธรรม สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
อัพยากตเหตุ ๓.

[๖๕๓] กามาวจรเหตุ ๕ เป็นไฉน ?

กุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๓ อภัยกตเหตุ ๓ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
กามาวจรเหตุ ๕.

รูปาวจรเหตุ ๖ เป็นไฉน ?

กุศลเหตุ ๓ อภัยกตเหตุ ๓ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า รูปาวจรเหตุ ๖.

อรูपाจรเหตุ ๖ เป็นไฉน ?

กุศลเหตุ ๓ อภัยกตเหตุ ๓ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อรูपाจรเหตุ ๖.

[๖๕๔] โลกุตรเหตุ ๖ เป็นไฉน ?

กุศลเหตุ ๓ อภัยกตเหตุ ๓ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า โลกุตรเหตุ ๖.

บรรดาโลกุตรเหตุ ๖ นั้น กุศลเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

อโลกะ อโทสะ อโมหะ.

บรรดากุศลเหตุ ๓ นั้น อโลกะ เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ ความไม่กำหนด กิริยาที่ไม่
กำหนด ความไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูล คือ อโลกะ นี้เรียกว่า
อโลกะ.

อโทสะ เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย
ฯลฯ ความไม่พยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูล คือ อโทสะ นี้เรียกว่า
อโทสะ.

อโมหะ เป็นไฉน ?

ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้
ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความรู้ในส่วนอดีต ความรู้ในส่วนอนาคต ความรู้
ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความรู้ในอิตถีปัจจัยตาธรรมและปัจจัยสมุ-
บาทธรรม ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจย
ธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ
ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด
ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญา
เครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญา-
นทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนคัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความ
สว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือน
ดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์
อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค นี้ชื่อว่า อโมหะ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า กุศลเหตุ ๑.

อัพยาคเหตุ ๑ เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฝ่ายวิบากแห่งกุศลธรรม สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า อัพยาคเหตุ ๑.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า โลกุตระเหตุ ๖.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุ.

[๖๕๕] ธรรมไม่เป็นเหตุ เป็นไฉน ?

เว้นธรรมเป็นเหตุเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยา-
กตธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนา-
ขันธ ฯลฯ วิทยุณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุ.

[๖๕๖] **ธรรมมีเหตุ เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด มีเหตุโดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ

๑๗๑ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีเหตุ.

ธรรมไม่มีเหตุ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด ไม่มีเหตุโดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ

๑๗๑ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีเหตุ.

[๖๕๗] **ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุ เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ

๑๗๑ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุ.

ธรรมวิปยุตจากเหตุ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ

๑๗๑ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากเหตุ.

[๖๕๘] **ธรรมเป็นเหตุและมีเหตุ เป็นไฉน ?**

โลภะเป็นเหตุ และมีเหตุโดยโมหะ โมหะเป็นเหตุ และมีเหตุโดยโลภะ

โทสะเป็นเหตุ และมีเหตุโดยโมหะ โมหะเป็นเหตุ และมีเหตุโดยโทสะ

อโลภะ อะโทสะ อโมหะ ทั้ง ๓ นั้นเป็นเหตุ และมีเหตุโดยกันและกัน

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุ และมีเหตุ.

ธรรมมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่านี้ มีเหตุโดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น เว้นธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้นเสีย คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ.

[๖๕๕] ธรรมเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุ เป็นไฉน ?

โลกะเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุโดยโมหะ โมหะเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุโดยโลกะ.

โทสะเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุโดยโมหะ โมหะเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุโดยโทสะ.

อโลกะ อโทสะ อโมหะ ทั้ง ๓ นั้นเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุ โดยกันและกัน.

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุ.

ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่านี้สัมปยุตด้วยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น เว้นธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้นเสีย คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ.

[๗๐๐] ธรรมไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นเหตุ แต่มีเหตุโดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ.

ธรรมไม่เป็นเหตุ และไม่มีเหตุ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นเหตุ และไม่มีเหตุโดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุและไม่มีเหตุ.

เหตุโคจลกะ จบ

จุฬันตรกู่

[๓๐๑] **ธรรมมีปัจจัย เป็นไฉน ?**

ขั้น ๕ คือ รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น
ขั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีปัจจัย.

ธรรมไม่มีปัจจัย เป็นไฉน ?

อสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีปัจจัย.

[๓๐๒] **ธรรมเป็นสังขตะ เป็นไฉน ?**

ธรรมที่มีปัจจัยเหล่านั้นอันใดเล่า ธรรมเหล่านั้นนั้นแหละชื่อว่า ธรรม
เป็นสังขตะ.

ธรรมเป็นอสังขตะ นั้นเป็นไฉน ?

ธรรมที่ไม่มีปัจจัยนั้นอันใดเล่า ธรรมนั้นนั้นแหละชื่อว่า ธรรมเป็น
อสังขตะ.

[๓๐๓] **ธรรมที่เห็นได้ เป็นไฉน ?**

รูปายตนะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เห็นได้.

ธรรมที่เห็นไม่ได้ เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ โสภณรูปายตนะ, เวทนาขั้น ฯลฯ วิญญาณขั้น,
รูปที่เห็นไม่ได้ที่กระทบไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในธรรมายตนะ และอสังขตธาตุ
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เห็นไม่ได้.

[๓๐๔] **ธรรมที่กระทบได้ เป็นไฉน ?**

จักขายตนะ ฯลฯ โสภณรูปายตนะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ที่กระทบได้.

ธรรมที่กระทบไม่ได้ เป็นไฉน ?

เวทนาคันธ ฯลฯ วิญญาณคันธ, รูปที่เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้
ซึ่งนับเนื่องในธรรมายคณะ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่
กระทบไม่ได้.

[๓๐๕] ธรรมเป็นรูป เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นั้น สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นรูป.

ธรรมไม่เป็นรูป เป็นไฉน ?

เวทนาคันธ ฯลฯ วิญญาณคันธ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นรูป.

[๓๐๖] ธรรมเป็นโลกียะ เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ
ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปคันธ ฯลฯ วิญญาณคันธ
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นโลกียะ.

ธรรมเป็นโลกุตระ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นโลกุตระ.

**[๓๐๗] ธรรมที่จิตบางอย่างรู้ได้ และที่จิตบางอย่างรู้ไม่ได้
เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใดจักขุวิญญาณรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญาณรู้ไม่ได้
หรือธรรมเหล่าใดโสตวิญญาณรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญาณรู้ไม่ได้, ธรรม
เหล่าใดจักขุวิญญาณรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นขานวิญญาณรู้ไม่ได้ หรือธรรม

เหล่าใดมานวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญารู้ไม่ได้, ธรรมเหล่าใด
จักขุวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญารู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใด
ชีวหาวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญารู้ไม่ได้, ธรรมเหล่าใดจักขุ
วิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญารู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใดกาย
วิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญารู้ไม่ได้.

ธรรมเหล่าใดโสตวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นมานวิญญารู้ไม่ได้
หรือธรรมเหล่าใดมานวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญารู้ไม่ได้,
ธรรมเหล่าใดโสตวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญารู้ไม่ได้ หรือ
ธรรมเหล่าใดชีวหาวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญารู้ไม่ได้, ธรรม
เหล่าใดโสตวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญารู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใด
กายวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญารู้ไม่ได้ ธรรมเหล่าใดโสต
วิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญารู้ไม่ได้ ธรรมเหล่าใดจักขุวิญญ
ารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญารู้ไม่ได้.

ธรรมเหล่าใดมานวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญารู้ไม่ได้
หรือธรรมเหล่าใดชีวหาวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นมานวิญญารู้ไม่ได้,
ธรรมเหล่าใดมานวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญารู้ไม่ได้ หรือธรรม
เหล่าใดกายวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นมานวิญญารู้ไม่ได้ ธรรมเหล่าใด
มานวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญารู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใดจักขุ
วิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นฐานวิญญารู้ไม่ได้, ธรรมเหล่าใดมานวิญญ
ารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญารู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใดโสตวิญญารู้ได้
ธรรมเหล่านั้นมานวิญญารู้ไม่ได้.

ธรรมเหล่าใดชีวหาวิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญานรู้ไม่ได้
หรือธรรมเหล่าใดกายวิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญานรู้ไม่ได้
ธรรมเหล่าใดชีวหาวิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญานรู้ไม่ได้ หรือ
ธรรมเหล่าใดจักขุวิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญานรู้ไม่ได้, ธรรม
เหล่าใดชีวหาวิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญานรู้ไม่ได้ หรือธรรม
เหล่าใดโสตวิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญานรู้ไม่ได้, ธรรมเหล่าใด
ชีวหาวิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นฆานวิญญานรู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใด
ฆานวิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญานรู้ไม่ได้.

ธรรมเหล่าใดกายวิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญานรู้ไม่ได้
หรือธรรมเหล่าใดจักขุวิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญานรู้ไม่ได้ ธรรม
เหล่าใดกายวิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญานรู้ไม่ได้, หรือธรรม
เหล่าใดโสตวิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญานรู้ไม่ได้, ธรรมเหล่าใด
กายวิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นฆานวิญญานรู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใดฆาน
วิญญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญานไม่รู้ได้ ธรรมเหล่าใดกายวิญญาน
รู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญานรู้ไม่ได้, หรือธรรมเหล่าใดชีวหาวิญญาน
รู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญานรู้ไม่ได้.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่จิตบางอย่างรู้ได้และที่จิตบางอย่าง
รู้ไม่ได้.

อุพันตรทุกะ จบ

อรรถกถานิกเขปกัณฑ์

ว่าด้วยเหตุโคจลกะ

พึงทราบวินิจฉัยนิตเทสอโทสะในเหตุโคจลกทุกะ ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า ไมตรี ด้วยอำนาจแห่งกิริยาที่สนิทสนม. อาการแห่ง ไมตรี ชื่อว่า กิริยาที่สนิทสนม. ความเป็นมิตรที่พรั่งพร้อมด้วยเมตตาอัน ไมตรีให้เป็นไป ชื่อว่า เมตตายิตตุด์ คือ ความสนิทสนม. ที่ชื่อว่า อนุททา คือการเอ็นดู เพราะอรรถว่า ย่อมเอื้อเฟื้อ คือย่อมคุ้มครอง. อาการที่เอ็นดู ชื่อว่า อนุททยนา คือกิริยาที่เอ็นดู. ความเป็นแห่งกิริยาที่เอ็นดู ชื่อว่า อนุททายิตตุด์ คือความเอ็นดู. การแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล ชื่อว่า หิตเตสตา คือความแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล. ชื่อว่า อนุกมฺปา คือความสงสาร ด้วย อำนาจการอนุเคราะห์.

พระองค์ตรัสถึงเมตตาที่บรรลูปจารสมาธิและอัปปนา ด้วยบทเหล่านี้ แม้ทั้งหมด ตรัสถึงอโทสะเป็นโลกียะและโลกุตระด้วยบทที่เหลือ.

พึงทราบวินิจฉัยในนิตเทสอโมหะ ต่อไป.

บทว่า ทุกฺเข ญาณ (ความรู้ในทุกข์) ได้แก่ ปัญญาในทุกขสัจจะ. แม้ในบทมีอาทิว่า ทุกฺขสมุทฺเต ญาณ เป็นต้นกัณยนี้. ก็บรรดาความรู้ใน ทุกข์เป็นต้นนั้น ความรู้ในทุกข์ (ทุกฺเข ญาณ) ย่อมเป็นไปใน การฟัง การ เข้าใจ การแทงตลอดและการพิจารณา ความรู้ทุกขสมุทัยก็เป็นไปอย่างนั้น. แต่ความรู้ในนิโรธ ย่อมเป็นไปใน การฟัง การแทงตลอดและการพิจารณา นั้นแหละ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ก็เหมือนกัน.

บทว่า **ปุพฺพนฺเต** (ในส่วนอดีต) ได้แก่ ในส่วนที่ล่วงไปแล้ว.
บทว่า **อปฺรนฺเต** (ในส่วนอนาคต) ได้แก่ ในส่วนที่ยังไม่มาถึง. บทว่า
ปุพฺพตาปรนฺเต ได้แก่ ในส่วนทั้ง ๒ นั้น. คำว่า **อิทฺตปฺปจฺยตา ปฏิจฺจ-**
สมฺปฺปนฺเนสุ ญาณ (ความรู้ในอิทัปปัจจยตาธรรมและปฏิจจสมุปบาทธรรม)
ได้แก่ ความรู้เนื้อความในปัจจัยทั้งหลายและในธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย
อย่างนี้ว่า นี่เป็นปัจจัย ธรรมนี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยธรรมนี้ ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งโลกะ

เนื้อความแห่งบททั้งหลายที่ยังมิได้กล่าวไว้ในหนหลังแม้ในโลกนิทเทส
พึงทราบดังต่อไปนี้.

สภาวะที่ชื่อว่า **ราคะ** (ความกำหนัด) ด้วยสามารถความยินดี. ที่ชื่อว่า
สाराคะ (ความกำหนัดนัก) ด้วยอรรถว่าความยินดีมีกำลัง. ที่ชื่อว่า **อนฺุณโย**
(ความคล้อยตามอารมณ์) เพราะยังสัตว์ทั้งหลายให้คล้อยไปในอารมณ์ทั้งหลาย.
ที่ชื่อว่า **อนฺุโรโธ** (ความยินดี) เพราะอรรถว่า ย่อมพอใจ อธิบายว่า ย่อม
ยังสัตว์ให้ใคร่. ที่ชื่อว่า **นฺนฺทิ** (ความเพลิดเพลิน) เพราะอรรถว่าเป็นเหตุ
ให้สัตว์เพลิดเพลินในภพใดภพหนึ่ง หรือตัวเองย่อมเพลิดเพลิน. ความเพลิด
เพลินนั้นด้วย ความกำหนัดด้วยอรรถว่าความยินดีนั้นด้วย เพราะฉะนั้น จึง
ชื่อว่า **นฺนฺทิวราโค** (ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน) ในนันทิวราคะ
นั้น ตัณหาเกิดขึ้นครั้งเดียวในอารมณ์หนึ่ง ชื่อว่า **นันทิ** (ความเพลิดเพลิน)
เมื่อเกิดขึ้นบ่อย ๆ จึงตรัสเรียกว่า **นันทิวราคะ** (ความกำหนัดด้วยอำนาจความ
เพลิดเพลิน).

บทว่า **จิตฺตสุสฺส สาราโค** (ความกำหนัดหนักแห่งจิต) ได้แก่ ความ
กำหนัดใดที่ตรัสไว้ว่า **สาราโค** (ความกำหนัดนัก) ด้วยอรรถว่า ความยินดีมี

กำลังในหนหลัง ความกำหนดหนักนั้นเป็นความกำหนดหนักของจิตเท่านั้น มิใช่ของสัตว์.

สภาวะที่ชื่อว่า **อิฉา** (ความอยาก) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุอยาก อารมณ์. ที่ชื่อว่า **มุจฺจา** (สขย) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์สขยเพราะ ความที่กิเลสมีกำลัง. ที่ชื่อว่า **อหฺโณสํ** (ความหมกหมุ่น) ด้วยอำนาจการ ถือเอาโดยการกลืนให้สิ้นไป. ที่ชื่อว่า **เคโ** (ความใคร่) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์มักมากด้วยราคะนี้ คือให้ถึงความตะกละตะกลาม. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **เคโ** (ความใคร่) ด้วยอรรถว่าหนาแน่น จริงอยู่ อรรถว่าหนาแน่น นี้แหละ เหมือนที่ตรัสว่า ความใคร่เป็นดังไพโรสมัททีป (หนาแน่น) ดังนี้. บทต่อไปคือ **ปฺลิกะโ** (ความรักใคร่) ท่านเพิ่มด้วยอำนาจอุปสรรค. อีก อย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ปฺลิกะโ** (ความรักใคร่) เพราะอรรถว่า เป็นความละโมภ โดยส่วนทั้งปวง. ที่ชื่อว่า **สจฺโ** (ความข้อง) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้ สัตว์ติดอยู่ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สจฺโ** ด้วยอรรถว่าติดอยู่. ที่ชื่อว่า **ปจฺโ** (ความจมอยู่) ด้วยอรรถว่าจมลง. ที่ชื่อว่า **เอชา** (ธรรมชาติผู้คร่ำมา) ด้วยอำนาจแห่งการคร่ำมา จริงอยู่คำนี้ตรัสไว้ว่า ธรรมชาติผู้คร่ำมา ย่อมชัก ลากบุรุษไปเพื่อเกิดขึ้นเฉพาะในภพนั้น ๆ โดยแท้. ที่ชื่อว่า **มายา** (ธรรมชาติ หลอกหลวง) ด้วยอรรถว่าล่อสัตว์ไว้. ที่ชื่อว่า **ชนิกา** (ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้ เกิด) ด้วยอรรถว่ายังสัตว์ให้เกิดในวิภวูถะ จริงอยู่ คำนี้ตรัสไว้ว่า ค้นหาข้อม ยังสัตว์ให้เกิด จิตของสัตว์นั้นย่อมพล่านไป. ที่ชื่อว่า **สยฺขณิ** (ธรรมชาติผู้ ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม) เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ให้เกิดผูกมัดไว้ด้วยความทุกข์ใน วิภวูถะ. ที่ชื่อว่า **สิพฺพิณิ** (ธรรมชาติอันรื้อยรัด) เพราะอรรถว่า ย่อมรื้อยรัด สัตว์ไว้ด้วยการสืบต่อ จริงอยู่ ค้นหาข้อมรื้อยรัดสัตว์ไว้ในวิภวูถะ ให้สืบต่อ

ด้วยอำนาจจุติปฏิสนธิ เหมือนช่างขุน ขุนผ้าทอนเก่ากับผ้าทอนเก่า เพราะฉะนั้นจึงตรัสว่า ตัณหานี้ย่อมร้อยรัดสัตว์ไว้ ด้วยอรรถว่ากระทำให้สืบท่อ. ที่ชื่อว่า ขาลินี (ธรรมชาติมีข่าย) เพราะอรรถว่า ข่ายคืออารมณ์มีประการมากมาย หรือว่าข่ายคือการเข้าไปคั่นร่นของตัณหานี้มีประการต่าง ๆ.

ที่ชื่อว่า สรिता (ธรรมชาติอันกำเริบใจ) เพราะอรรถว่า เหมือนแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยว ด้วยอรรถว่าคร่ำมา อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า สรिता ด้วยอรรถว่าชุ่มใจ เหมือนที่ตรัสไว้ว่า โสมนัสเป็นธรรมชาติชุ่มใจ เป็นความเสนาหะย่อมมีแก่สัตว์ผู้เกิด ก็ในบาลีนั้นอธิบายว่า ตัณหานี้เป็นความชุ่มชื้นและความสนิทสนมกัน. ที่ชื่อว่า วิสตุติกา (ธรรมชาติอันชานไป) เพราะอรรถว่า หลั่งไหลไป.

อีกอย่างหนึ่ง ตัณหาชื่อว่า วิสตุติกา เพราะอรรถว่า ชีมหาบไป ชื่อว่า วิสตุติกา เพราะอรรถว่า กว้างขวาง ชื่อว่า วิสตุติกา เพราะอรรถว่า ย่อมกระสับกระส่าย ชื่อว่า วิสตุติกา เพราะอรรถว่า หลอกลวง ชื่อว่า วิสตุติกา เพราะอรรถว่า ย่อมบั่นทอนโดยประการต่าง ๆ ชื่อว่า วิสตุติกา เพราะอรรถว่า มีรากเป็นพิษ ชื่อว่า วิสตุติกา เพราะอรรถว่า มีผลเป็นพิษ คือว่า ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์เป็นเป็นผลมาแต่ตัณหานั้น เหตุนี้ ตัณหานั้นท่านจึงเรียกว่า มีรากเป็นพิษ ชื่อว่า วิสตุติกา เพราะอรรถว่า มีการบริโภคนั้นเป็นพิษ ก็หรือชื่อว่า วิสตุติกา เพราะอรรถว่า ตัณหานั้นชานไปในอารมณ์ต่าง ๆ คือแพร่หลาย ขยายไปในรูป เสียง กลิ่น รส โสณัฐัพพะ ในธรรม ในตระกูล ในคณะ.

ที่ชื่อว่า สุตต (ธรรมชาติเหมือนเส้นด้าย) เพราะอรรถว่า ดูกเส้นด้ายที่ผูกเต่าไว้ ด้วยอรรถว่าให้ถึงความเลื่อมและความพินาศ สมดังพระดำรัส

ที่ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติเหมือนเส้นด้ายนี้แล เป็นชื่อของ
นั้นทึระกะ (ความกำหนดด้วยอำนาจความเพติดเพลิน).

ที่ชื่อว่า วิสฐา (ธรรมชาติอันแผ่ไป) ด้วยอรรถว่า แผ่ขยายไปใน
อารมณ์แม้มีรูปเป็นต้น. ที่ชื่อว่า อายุหรณี (ธรรมชาติผู้ประมวลมา) เพราะ
อรรถว่า ยังสัตว์ให้ชวนชวายเป็นการได้วัตถุนั้น ๆ. ที่ชื่อว่า ทุติยา (ธรรมชาติ
เป็นเพื่อนสอง) ด้วยอรรถว่า เป็นสหายเพราะการไม่ให้เพื่ออันเงยหน้า จริงอยู่
คณหานี้ย่อมไม่ให้สัตว์ทั้งหลายเงยหน้าในวิภูฏะ. คือ ย่อมให้อภิรมย์ เหมือน
สหายรักในที่ ๆ คนไปแล้ว ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้จึงตรัสว่า*

ตณฺหาทุติโย ปุริโส ทิมมทฺธานํ สํ สรํ

อิตุถภาวณฺณถาภาวํ สํ สารํ นาตีวตฺตติ

บุรุษ (สัตว์) มีคณหาเป็นเพื่อนสอง

ท่องเที่ยวไปอยู่สิ้นกาลนาน ย่อมไม่ก้าวล่วง

สงสาร อันมีความเป็นอย่างนี้ (คือเป็นมนุษย์)

และความเป็นอย่างอื่น (คือเป็นเทวดา

เป็นต้น).

ที่ชื่อว่า ปณฺธิ ด้วยสามารถแห่งการตั้งความปรารถนา. ที่ชื่อว่า
ภวเนตฺติ (ธรรมชาตินำไปสู่ภพ) เพราะอรรถว่า ย่อมนำไปสู่ภพ จริงอยู่
สัตว์ทั้งหลายถูกคณหานี้นำไปสู่ที่ที่ตนปรารถนาแล้ว ๆ เหมือนโคทั้งหลายที่ถูก
เชือกผูกคอไว้ ฉะนั้น.

ที่ชื่อว่า วณฺํ (คณหาเหมือนป่า) เพราะอรรถว่า ย่อมประชุม คือ
ย่อมคบ ย่อมยึดซึ่งอารมณ์นั้น ๆ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วณฺํ เพราะอรรถว่า
ย่อมอ้วนอน. บทว่า วณฺโถ (คณหาเหมือนดง) ทรงเพิ่มบทโดยพยัญชนะ

* อ . จตุฏฺก เล่ม ๑๓ ๗/๑๒.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วณฺ (ต้นหาเหมือนป่า) เพราะอรรถว่า คัจฉปา ด้วย
อรรถว่า ยังทุกข์อันเป็นความเสื่อมเสียให้ตั้งขึ้น และด้วยอรรถว่ารกชัฏ คำว่า
ปา นี้ เป็นชื่อของต้นหาที่มีกำลังแรง ส่วนต้นหาที่มีกำลังแรงกว่านั้น ชื่อว่า
วนโธ ด้วยอรรถว่าเป็นคงชัฏ ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า*

วณฺ จินฺทถ มา รุกฺขํ วณฺโธ ชายเต ภยํ
เฉตุวา วณฺ วณฺถญจ นิพฺพนา โหถ ภิกฺขโว
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจง
ตัดป่า (คือกิเลสมีรากะเป็นต้น) อย่าตัด
ต้นไม้ ภัย (มีความเกิดเป็นต้น) ย่อมเกิด
แต่ป่าคือกิเลส เธอทั้งหลายครั้งตัดป่า (คือ
กิเลสอันเกิดขึ้นก่อน) และหมู่ไม้ในป่า (คือ
กิเลสที่เกิดภายหลัง) แล้ว จักเป็นผู้ไม่มีป่า
คือ ตัณหา.

ตณฺหานันฺ ชื่อว่า สนฺถโว (ความเกี่ยวข้อง) ด้วยอรรถว่า สนฺทสนม
อธิบายว่า คลุกคลีแล้ว. สันถะคือความเกี่ยวข้องนั้นมี ๒ อย่าง คือ

ตณฺหาสนฺถโว ความสนฺทสนมด้วยอำนาจตัณหา
มิตฺตสนฺถโว ความสนฺทสนมด้วยอำนาจมิตร.

ในบรรดาสันถะทั้ง ๒ นั้น ในที่นี้ ทรงประสงค์เอาตัณหาสันถะ
คือ ความเกี่ยวข้องหรือสนฺทสนมด้วยอำนาจตัณหา. ที่ชื่อว่า สนิเนโห (ความ
เกี่ยว) ด้วยอำนาจความเสนาหา. ที่ชื่อว่า อเปกฺขา (ความห่วงใย) เพราะ
อรรถว่า ย่อมเพ่งด้วยอำนาจการทำความอาลัย ข้อนี้น้อมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ใน

* ฐมฺมปท. มกฺควกฺค เล่ม ๒๕ ๓๐/๕๒

(มหาสุทตฺตสนสูตร) ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ พระนครแปดหมื่นสี่พัน มีเมืองกุสาวดีราชธานีเป็นประมุขเหล่านี้เป็นของพระองค์ ข้าแต่สมมติเทพ ขอพระองค์จงยังความพอพระทัยให้เกิดในพระนครเหล่านั้นเถิด จงมีความห่วงใยในพระชนมชีพเถิด ดังนี้ จจริงอยู่ ในพระบาลีนี้ท่านอธิบายว่า จงทำความอาลัย ดังนี้.

คณหาที่ชื่อว่า ปฏิพนฺธุ (ความผูกพัน) เพราะอรรถว่า ย่อมผูกไว้ เฉพาะแต่ละอารมณ์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปฏิพนฺธุ (ความผูกพัน) เพราะอรรถว่า เฉพาะแต่อารมณ์ที่ผูกพันด้วยความหมายว่าเป็นญาติ จจริงอยู่ ขึ้นชื่อว่า พันธุ คือพวกพ้องเสมอด้วยคณหา ย่อมไม่มีแก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยอรรถว่า อาศัยอยู่เป็นนิตย์.

คณหาที่ชื่อว่า อาสา (การหวัง) เพราะการหวังอารมณ์ทั้งหลาย อธิบายว่า เพราะครอบงำและเพราะการบริโภคไม่รู้จักอิ่ม. ที่ชื่อว่า อาสึสนา (กิริยาที่หวัง) ด้วยอำนาจแห่งความหวัง. ภาวะแห่งความหวัง ชื่อว่า อาสึ- สิตตฺตํ (ความหวัง).

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงฐานะแห่งการเป็นไปของคณหานั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า รูปาสา (ความหวังรูป) ดังนี้. ในพระบาลีมีอาทิว่า ความหวังในรูป เป็นต้นนั้น พึงทราบบทแม่ ๕* อย่างนี้ว่า ความหวังในรูป ชื่อว่า รูปาสา โดยถือเอาอรรถแห่งความหวังว่า ชื่อว่า อาสา (ความหวัง) ด้วยอำนาจความปรารถนา. ก็ในบรรดาบททั้ง ๕ นี้ ๕ บทข้างต้นตรัสด้วยอำนาจเบญจกามคุณ. บทที่ ๖ ตรัสด้วยอำนาจความโลภในบริวาร บทที่ ๖ นั้น เป็นของพวกบรรพชิตโดยพิเศษ ๓ บทต่อจากนั้นเป็นของพวกคฤหัสถ์ด้วย

* บททั้ง ๕ คือ ความหวังในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ลาภ ทรัพย์ บุตร ชีวิต

อำนาจแห่งวัตถุเป็นอารมณ์ไม่รู้จักอิม เพราะวัตถุอันเป็นที่รักยิ่งกว่าทรัพย์ บุตร ชีวิต ของพวกคลุหัตถ์เหล่านั้นมิได้มี.

ค้นหาที่ชื่อว่า **ขปฺปา** (ธรรมชาติผู้กระชับ) เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ ให้พุดอุบธิบอย่างนี้ว่า นี่ของฉันท นี่ของฉันท หรือว่า สิ่งนี้บุคคลโน้นให้แก่เรา สิ่งนี้บุคคลโน้นให้แก่เรา ดังนี้. สอนบทต่อนั้นคือ **ปขปฺปา อภิขปฺปา** (ธรรมชาติผู้กระชับทั่ว ธรรมชาติผู้กระชับยิ่ง) ทรงเพิ่มอุปสรรคเข้ามา. ต่อกันไป ทรงตรัสคำว่า **ขปฺปา** (การกระชับ) อีก เพราะทรงปรารภ เพื่อจะจำแนกโดยอาการอื่น. คืออาการกระชับชื่อว่า **ขปฺปายนา** (กิริยาที่กระชับ ภาวะแห่งการกระชับ ชื่อว่า **ขปฺปิตตฺต** (ความกระชับ) ที่ชื่อว่า **โลสุโป** (การละโมบ) เพราะอรรถว่า ย่อมปลิ้น คือ กระชากมาในอารมณ์ บ่อย ๆ ภาวะแห่งการละโมบ ชื่อว่า **โลสุปฺปี** (กิริยาที่ละโมบ) อาการแห่ง กิริยาที่ละโมบ ชื่อว่า **โลสุปฺปายนา** (ความละโมบ) ภาวะแห่งบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยความละโมบ ชื่อว่า **โลสุปฺปายิตตฺต** .

บทว่า **ปฺลยจิตฺตา** (ธรรมชาติเป็นเหตุขมซาน) ความว่า สัตว์ทั้งหลาย เทียวหัวเราะระริกไป เหมือนพวกสุนัขสันหางอยู่ในที่เป็นที่ตั้งแห่งความอยาก ด้วยค้นหาใด นั้นเป็นชื่อแห่งค้นหาอันให้เกิดหัวเราะระริกไปนั้น.

บทว่า **สาธุกมฺยตา** (ความใคร่ในอารมณ์ที่ดี) ความว่า อยากได้ อารมณ์ที่ชอบใจที่ชื่นใจอันดี เรียกว่า ความใคร่ในอารมณ์ที่ดี ภาวะแห่ง ความใคร่ในอารมณ์ที่ดีนั้น ชื่อว่า **สาธุกมฺยตา** (ความใคร่ในอารมณ์ที่ดี).

ค้นหาที่ชื่อว่า **อธมฺมราโค** (ความกำหนดในฐานะอันไม่ควร) เพราะอรรถว่า มีความกำหนดในฐานะอันไม่ควรมีมารดาและน้ำเป็นต้น. ความโลภที่เกิดขึ้นมีกำลังแรง แม้ในฐานะที่ควร ชื่อว่า **วิสมโลโก** (ความโลภเกินขนาด) อีกอย่างหนึ่ง จันทราคะคือ (ความกำหนดด้วยอำนาจ

ความพอใจ) เกิดขึ้นในฐานะที่ควรหรือในฐานะที่ไม่ควร โดยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า **ราโควิสม** (ความกำหนดไม่สม่ำเสมอ) เป็นต้น ฟังทราบว่าเป็น **อหุมมราโค** (ความกำหนดในฐานะอันไม่ควร) ด้วยอรรถว่าไม่เป็นธรรม และชื่อว่า **วิสมโลโก** (ความโลกเกินขนาด) ด้วยอรรถว่าปราศจากความสม่ำเสมอ ดังนี้.

ค้นหาที่ชื่อว่า **นิกนฺติ** (ความติดใจ) ด้วยอำนาจแห่งความใคร่ในอารมณ์ทั้งหลาย. อาการแห่งความใคร่ในอารมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่า **นิกามนา** (กิริยาที่ติดใจ). ที่ชื่อว่า **ปญฺญา** (ความปรารภณา) ด้วยอำนาจแห่งความตั้งใจ. ที่ชื่อว่า **ปีหนา** (ความกระหึ่มใจ) ด้วยอำนาจความริษยา. ความปรารภณาดด้วยดี ชื่อว่า **สมฺปญฺญา** (ความปรารภณานั่น).

ค้นหาในกามคุณ ๕ ชื่อว่า **กามตัณหา** ค้นหาในรูปภพและอรูปภพ ชื่อว่า **ภวตัณหา** ค้นหาในวิภะกล่าวคือความขาดสูญ ชื่อว่า **วิภวตัณหา** ค้นหาในรูปภพล้วนอย่างเดียว ชื่อว่า **รูปตัณหา** ค้นหาในอรูปภพ ชื่อว่า **อรูปภวตัณหา**. ความยินดีสพรหคด้วยอุจเฉททิฏฐิ ชื่อว่า **ทิฏฐิราคะ** ค้นหาในนิโรธ ชื่อว่า **นิโรธตัณหา** ค้นหาในรูป ชื่อว่า **รูปตัณหา** ค้นหาในเสียง ชื่อว่า **สัททตัณหา** ค้นหาในกลิ่น ชื่อว่า **คันธตัณหา**. แม้ในรสเป็นต้นกันยนี้แหละ. คำว่า โอะมะเป็นต้นมีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแล.

ที่ชื่อว่า **อาวรณ** (อาวรณ์) เพราะข่มกั้นกุศลธรรมทั้งหลาย ที่ชื่อว่า **ฉาทน** (เครื่องปิดบัง) ด้วยอำนาจการปกปิด. ที่ชื่อว่า **พนฺธน** (เครื่องผูก) เพราะข่มผูกสัตว์ไว้ในวัฏฏะ ที่ชื่อว่า **อุปกิเลส** เพราะเข้าถึงจิตแล้วให้เศร้าหมอง คือ ทำให้เศร้าหมอง ที่ชื่อว่า **อนุสย** เพราะข่มนอนเนื่อง

คือ เป็นไปด้วยขอรว่ามิกำลัง ที่ชื่อว่า **ปริยฐาน** เพราะเกิดขึ้นกลุ่มมจิต
อธิบายว่า ยึดความเป็นกุศลโดยไม่ให้เพื่อเกิดขึ้น. จริงอยู่ ในประโยคมือาที่ว่า
พวกโจรปล้นในหนทาง พวกนักเลงดักทำร้ายในหนทาง คือยึด
ทางไว้ ชื่อว่า ถือเอาซึ่งทาง ฉะนั้น แม้ในปริยฐานนี้ ก็พึงทราบปริยฐาน
ด้วยขอรว่า ถือเอา ฉะนั้น.

ค้นหาที่ชื่อว่า **ลตา** (เหมือนเถาวัลย์) เพราะเป็นเหมือนเถาวัลย์
โดยความหมายว่า พันไว้รอบ ค้นหาที่ ตรัสเรียกว่า **เถาวัลย์** แม้ในที่ตรัส
ไว้ว่า **ลตา อุพพิช ตัญจติ** (ค้นหาเหมือนเถาวัลย์แตกแขนงตั้งอยู่) ดังนี้.
ที่ชื่อว่า **เววิจฺฉิ** (ความปรารถนาวัตถุอย่างต่าง ๆ) เพราะปรารถนาวัตถุ
อย่างต่าง ๆ. ที่ชื่อว่า **ทุกขมูล** (รากเหง้าแห่งทุกข์) เพราะเป็นมูลแห่ง
วิญญูทุกข์. ที่ชื่อว่า **ทุกขนิทาน** (เหตุแห่งทุกข์) เพราะเป็นเหตุเกิดของทุกข์
นั้นนั่นแหละ. ที่ชื่อว่า **ทุกขุปปโก** (แดนเกิดแห่งทุกข์) เพราะทุกข์นั้น
ย่อมเกิดจากค้นหา. ที่ชื่อว่า **ปาโส** (บ่วง) เพราะเหมือนบ่วง ด้วยขอรว่า
เครื่องผูก. บ่วงแห่งมารชื่อว่า **มารปาโส**. ที่ชื่อว่า **พลี** (เบ็ด) เพราะ
เป็นเหมือนเบ็ด ด้วยขอรว่า ส้ารอกออกยาก. เบ็ดของมาร ชื่อว่า **มารพลี**.
สัตว์ผู้ถูกค้นหาครอบงำแล้วย่อมไม่ก้าวล่วงวิสัยแห่งมาร มารย่อมยังอำนาจให้
เป็นไปในเบื้องบนสัตว์เหล่านั้น โดยปริยายนี้ จึงเรียกว่า แดนแห่งมาร
เพราะเป็นวิสัยของมาร.

แม่น้ำคือค้นหา ชื่อว่า **คณฺหณทิ** ด้วยขอรว่า ไหลไป. ข่าย
คือค้นหา ชื่อว่า **ตณฺหาชาล** ด้วยขอรว่า ปกคลุมไว้ สุนัขทั้งหลายที่
เขาเอาเชือกผูกไว้ ย่อมถูกนำไปตามปรารถนา ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายที่ถูกค้นหา
ผูกไว้ก็ฉนั้น เพราะฉะนั้น ค้นหา จึงชื่อว่า **คทฺถล** (เหมือนเชือก)

เพราะเป็นเหมือนเชือกด้วยอรรถว่าผูกไว้แน่น. เชือกคือตัณหา ชื่อว่า ตณฺหา-
คฺคฺกุฏฺ . สมุทฺร (ทะเล) คือตัณหาด้วยอรรถว่าให้เต็มได้ยาก เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ตัณหาเหมือนสมุทฺร.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งโทสะ

พึงทราบวินิจฉัยในโทสนิทเทส ต่อไป.

คำว่า อนตุถฺ เม อจริ (ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา) คือ
ได้กระทำความไม่เจริญแก่เรา. พึงทราบเนื้อความในบททั้งปวงโดยอุบายนี้

คำว่า อฏฺฐาเน วา ปน อาฆาโต (หรืออาฆาตอันเกิดขึ้นได้ใน
ฐานะอันมิใช่เหตุ) ได้แก่ความโกรธย่อมเกิดขึ้นในฐานะอันมิใช่เหตุ จริยอยู่
บุคคลบางคนย่อมโกรธในฐานะอันมิใช่เหตุว่า ฝนย่อมตกเกินไป ย่อมโกรธว่า
ฝนไม่ตก ย่อมโกรธว่า พระอาทิตย์ร้อน ย่อมโกรธว่า พระอาทิตย์ไม่ร้อน
เมื่อลมพัดอยู่ที่โกรธ ลมไม่พัดก็โกรธ เมื่อไม่สามารถจะกวาดลานก็โกรธไป
โพธิ์ทั้งหลาย เมื่อไม่สามารถจะห่มจีวรได้ก็โกรธลมพัด สะดุดหกล้มก็โกรธต่อ
ไม้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงความโกรธนี้จึงตรัสว่า อฏฺฐาเน วา ปน
อาฆาโต ขายติ (หรืออาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะอันมิใช่เหตุ) ดังนี้.
บรรดาความโกรธเหล่านั้น ความแตกแห่งกรรมบถย่อมมีเพราะอาฆาตเกิดขึ้น
ปรารถนาคือทั้งหลายในฐานะ ๕ ข้างต้น แต่อาฆาตในฐานะอันมิใช่เหตุเกิดใน
สังขาร ย่อมไม่ทำการแตกกรรมบถ.

โทสะที่ชื่อว่า จิตอาฆาต เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นยังจิตให้อาฆาตอยู่
ความอาฆาตที่แรงกว่านั้น ชื่อว่า ปฏิฆาโต (ความขัดเคือง). ที่ชื่อว่า ปฏิฆะ
(ความกระทบกระทั่ง) ด้วยอำนาจความหงุดหงิด. ที่ชื่อว่า ปฏิวิโรธ (ความ
แค้น) เพราะคับแค้นใจ. ที่ชื่อว่า โกโป (ความเคือง) ด้วยอำนาจแห่ง

ความโกรธ. บทว่า ปโกโป สมฺปโกโป (ความขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน) ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค. ที่ชื่อว่า โทโส (โทสะ) ด้วยอำนาจการประทุษร้าย. บทว่า ปโทโส สมฺปโทโส (ความคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย) ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค.

คำว่า จิตฺตตฺส พฺยาปคฺติ (ความขุ่นจิต) ความว่า อาการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เพราะจิตวิบัติ ชื่อว่า มโนปโทโส (ธรรมชาติประทุษร้ายใจ) เพราะเกิดขึ้นประทุษร้ายใจ. ที่ชื่อว่า โกธ (โกรธ) ด้วยสามารถแห่งการโกรธ. อาการแห่งการโกรธ ชื่อว่า กุชฺฌนา (กิริยาที่โกรธ). ภาวะแห่งจิตที่โกรธ ชื่อว่า กุชฺฌิตตฺต (ความโกรธ).

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงนัยที่ตรัสไว้ในอกุศลนิทเทส จึงตรัสคำมีอาทิว่า โทโส ทฺสฺสนา (การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย) ดังนี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทำการประกอบในนิทเทสนี้อย่างนี้ว่า โทสะเห็นปานนี้อันใดที่ตรัสไว้ในที่นี้ว่า จิตอาฆาต ฯลฯ ความโกรธ และที่ตรัสไว้แล้วในหนหลังโดยนัยมีอาทิว่า โทโส ทฺสฺสนา (การประทุษร้าย กิริยาที่ประทุษร้าย) นี้เรียกว่า โทสะ. ด้วยว่า เมื่อมีคำที่กล่าวไว้อย่างนี้ ย่อมเป็นอันท่านกันข้อเสียหายในการพูดซ้ำ นิทเทสแห่งโมหะ พึงทราบโดยนัยที่เป็นปฏิปักษ์กับคำที่กล่าวไว้ในนิทเทสแห่งอโมหะ ถিনিทเทสแห่งโมหะนี้จักมีแจ้งในอรรถกถาแห่งวิภังคปกรณ โดยอาการทั้งปวง.

คำว่า เตหิ ธมฺเมหิ เย ธมฺมา สเหตุกา (ธรรมเหล่าใดมีเหตุ โดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น) ความว่า ธรรมเหล่าใดที่เป็นเหตุก็ดี ไม่เป็นเหตุก็ดี อื่นใด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า สเหตุกา (มีเหตุ) ด้วยเหตุธรรมเหล่านั้น. แม้ในบทว่า อเหตุกะ ถินัยนี้เหมือนกัน. ถินที่นี้ ธรรมที่เป็นเหตุย่อมเป็นเหตุ

อย่างเดียว และเป็นธรรมมีเหตุ (สเหตุกะ) ในการเกิดพร้อมกัน ๓ เหตุ หรือ ๒ เหตุ. ส่วนโมหะที่สหรัคด้วยวิจิกิจาและอุทธัจจะจะเป็นเหตุแต่ไม่มีเหตุประกอบ. แม้ในนิทเทสแห่งทูกะที่สัมปยุตด้วยเหตุกัณยนี้แหละ.

ว่าด้วยนิทเทสสังขตทูกะ

ในนิทเทสสังขตทูกะ พระองค์ทรงทำนิทเทสไว้ด้วยอำนาจธรรมเป็นเอกวณะว่า โย เอว โส ธมฺโม (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยนั้นใดเล่า) ดังนี้ ทรงหมายเอาอสังขตธาตุตามที่ตรัสไว้ในทูกะแรก แต่ในทูกะแรกนี้ทรงทำเป็นพหุวณะไว้โดยนัยปลุณฺณสนธิว่า อิม ธมฺมา อปฺปจฺจยา (ธรรมเหล่านี้ไม่มีปัจจัย) ดังนี้ เพราะทรงยกขึ้นถามด้วยอำนาจแห่งบทพหุวณะ. แม้ในบทมีอาทิว่า อิม ธมฺมา สนิทฺตสนา (สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เห็นได้) กัณยนี้เหมือนกัน.

ว่าด้วยนิทเทสวิญญูญยทูกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งเคนจิวิญญูญยทูกะ ต่อไป.

บทว่า จกฺขุวิญญูญยา (ธรรมที่จักขุวิญญูญรู้ได้) ได้แก่ อันจักขุวิญญูญพึงรู้แจ้ง. แม้ในบทที่เหลือกัณยนี้เหมือนกัน อนึ่ง ในนิทเทสนี้ คำว่า จิตฺตางคฺวรู้ได้ คือในบรรดาจิตทั้งหลายมีจักขุวิญญูญเป็นต้น จักขุวิญญูญ หรือโสตวิญญูญดวงใดดวงหนึ่งพึงรู้ได้. คำว่า จิตฺตางคฺวรู้ไม่ได้ คือ จักขุวิญญูญ หรือโสตวิญญูญไม่พึงรู้ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่มีทูกะนี้ว่า เย เต ธมฺมา จกฺขุวิญญูญยา น เต ธมฺมา โสตวิญญูญยา (ธรรมเหล่าใดจักขุวิญญูญรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญูญรู้ไม่ได้) ดังนี้ เพราะ

ความที่ทูกะนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังว่า ย่อมเป็นหมวดทูกะได้เพราะความ
ต่างกันแห่งเนื้อความของบทแม่ทั้งสองดังนี้. แต่พึงถือเอาเนื้อความนี้ว่า รูปอัน
จักขุวิญญาณพึงรู้ได้ เสียงอันจักขุวิญญาณรู้ไม่ได้ แล้วพึงทราบทูกะหนึ่งนี้ว่า
ธรรมเหล่าใดจักขุวิญญาณพึงรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญาณไม่พึงรู้ได้ ก็
หรือว่า ธรรมเหล่าใดที่โสตวิญญาณรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญาณไม่พึง
รู้ได้ ดังนี้. บัณฑิตพึงทราบว่ พระองค์ทรงจำแนกทูกะละ ๔ หมวด มี
อินทรีย์ (มีจักขุนทรีย์เป็นต้น) ละหนึ่งเป็นมูล (มีอินทรีย์ที่เหลือเป็นมูล
หมุนไป) อย่างนี้ จึงเป็น ๒๐ หมวด ดังนี้.

ถามว่า ก็ธรรมที่มโนวิญญาณบางดวงพึงรู้ได้ บางดวงไม่พึงรู้ได้ ไม่
มีหรือ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงมิได้ตรัสเป็นทูกะไว้ในที่นี้.

ตอบว่า มิใช่ไม่มี แต่เพราะไม่มีการกำหนดจึงมิได้ตรัสไว้ เพราะว่
การกำหนดว่า ธรรมที่จักขุวิญญาณไม่พึงรู้ได้เลยดังนี้ โดยประการใด แม้
มโนวิญญาณก็ไม่พึงรู้ได้ โดยประการนั้น มิได้มีอยู่ เพราะฉะนั้น เพราะไม่
มีโดยการกำหนด จึงไม่ตรัสทูกะในมโนวิญญาณนี้ไว้ในที่นี้ แต่เนื้อความนี้มีอยู่
ว่าธรรมที่มโนวิญญาณพึงรู้ได้มีอยู่ ที่ไม่พึงรู้ก็มี ดังนี้ เพราะฉะนั้น เนื้อความ
นั้นแม้มิได้ตรัสไว้ บัณฑิตก็พึงทราบด้วยสามารถตามที่หาได้.

จริงอยู่ ธรรมคือกามาวจรทั้งหลายนั้นแหละ อังกามาวจรธรรมทั้ง-
หลายอันถึงการนับว่า มโนวิญญาณ บางดวงพึงรู้ได้ บางดวงก็ไม่พึงรู้ได้ก่อน
แม้ธรรมมีรูปาวจรเป็นต้น อังกามาวจรเหล่านั้นนั้นแหละบางดวงพึงรู้ได้ บาง
ดวงรู้ไม่ได้ กามาวจรทั้งหลายแม้รูปาวจรเหล่านั้นบางดวงรู้ได้ บางดวงก็รู้
ไม่ได้. แม้รูปาวจรเป็นต้น รูปาวจรเหล่านั้นแหละบางดวงรู้ได้ บางดวง
รู้ไม่ได้.

แต่ว่า กามาวจรทั้งหลาย รูปาวจรทั้งหลาย และโลกุตระธรรมทั้งหลาย
อันรูปาวจรทั้งหลายไม่พึงรู้ได้เลย ส่วนรูปาวจรทั้งหลาย อันมโนวิญญูณ
บางดวงพึงรู้ได้ บางดวงก็รู้ไม่ได้ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมเหล่านั้น อันมโนวิญญูณ
บางดวงเท่านั้นพึงรู้ได้ บางดวงก็รู้ไม่ได้. ธรรมทั้งหลายมีกามาวจรเป็น
ต้นไม่พึงรู้ได้ด้วยโลกุตระธรรมทั้งหลาย ก็โลกุตระธรรมทั้งหลายอันมโนวิญญูณ
บางดวงพึงรู้ได้ บางดวงก็รู้ไม่ได้ เพราะความที่โลกุตระธรรมเหล่านั้นอัน
พระนิพพานไม่พึงรู้ และโลกุตระธรรมเหล่านั้น พึงรู้ด้วยมโนวิญญูณบางดวง
ไม่พึงรู้ด้วยมโนวิญญูณบางดวง เพราะความที่มรรคและผลทั้งหลาย อันพระ-
นิพพานไม่พึงรู้ ดังนี้.

อาสวโคจรกะ

[๗๐๘] ธรรมเป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

อาสวะ ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ.

[๗๐๙] บรรดาอาสวะ ๔ นั้น กามาสวะ เป็นไฉน ?

ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนดคือความใคร่ ความเพติดเพลิน
คือความใคร่ ตัณหาคือความใคร่ สีนหาคือความใคร่ ความเร่าร้อนคือความ
ใคร่ ความสขบคือความใคร่ ความหมกมุ่นคือความใคร่ ในกามทั้งหลาย อัน
ใด นี้เรียกว่า กามาสวะ.

[๗๑๐] ภวาสวะ เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ความกำหนดในภพ ความเพติดเพลินในภพ สีน-
หาในภพ ความเร่าร้อนในภพ ความสขบในภพ ความหมกมุ่นในภพ ในภพ
ทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า ภวาสวะ.

[๔๑๑] ทิฐุสาสวะ เป็นไฉน ?

ความเห็น ว่า โลกเที่ยงก็ดี ว่าโลกไม่เที่ยงก็ดี ว่าโลกมีที่สุดก็ดี ว่าโลกไม่มีที่สุดก็ดี ว่าชีพอันนั้น สรรีระกัอันนั้นก็ดี ว่าชีพเป็นอื่น สรรีระก็เป็นอื่นก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่ภพนั้นก็ดี ว่าสัตว์ไม่เป็นอยู่เบื้องหน้าแต่ภพนั้นก็ดี ว่าสัตว์เป็นอยู่ก็มี ไม่เป็นอยู่ก็มีเบื้องหน้าแต่ภพนั้นก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่เป็นอยู่ก็ไม่ใช่เบื้องหน้าแต่ภพนั้นก็ดี ทิฐุ ความเห็นไปข้างทิฐุ ปาฐุคือทิฐุ กันดารคือทิฐุ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฐุ ความผันแปรแห่งทิฐุ สัญโญชนคือทิฐุ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาสมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ทิฐุสาสวะ.

มิถนาทิฐุ แม้ทั้งหมด จัดเป็นทิฐุสาสวะ.

[๔๑๒] อวิชสาสวะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกข์สมุทัย ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธ ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจสมุปบาท-ธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา การไม่กระทำให้ประจักษ์ ความทรมปัญญา ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงใหล อวิชชา โอฆะคือ อวิชชา โยคะคืออวิชชา อนุสัยคืออวิชชา ปุริยฐานคืออวิชชา ลิมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า อวิชสาสวะ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอาสวะ.

[๑๑๓] ธรรมไม่เป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

เว้นอาสวธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ ที่เหลือ คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอาสวะ.

[๑๑๔] ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ.

[๑๑๕] ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยอาสวธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ.

ธรรมวิปยุตจากอาสวะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากอาสวธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอาสวะ.

[๓๑๖] **ธรรมเป็นอาสวะและเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นไฉน ?**

อาสวะเหล่านั้นนั่นแล ชื่อว่า ธรรมเป็นอาสวะและเป็นอารมณ์ของอาสวะ.

ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะแต่ไหนเป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นอารมณ์ของอาสวะโดยอาสวธรรมเหล่านั้น เว้นอาสวธรรมเหล่านั้นเสีย คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัปปยาคตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่รูปจันท์ ฯลฯ วิญญูณจันท์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ.

[๓๑๗] **ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ เป็นไฉน ?**

กามาสวะ เป็นอาสวะ และสัมปยุตด้วยอาสวะ โดยอวิชชาสวะ อวิชชาสวะ เป็นอาสวะ และสัมปยุตด้วยอาสวะโดยกามาสวะ

ภวาสวะ เป็นอาสวะ และสัมปยุตด้วยอาสวะโดยอวิชชาสวะ อวิชชาสวะ เป็นอาสวะ และสัมปยุตด้วยอาสวะโดยภวาสวะ

ทิฏฐาสวะเป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะโดยอวิชชาสวะ อวิชชาสวะ เป็นอาสวะ และสัมปยุตด้วยอาสวะโดยทิฏฐาสวะ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ.

ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยอาสวธรรมเหล่านั้น เว้นอาสวธรรมเหล่านั้นเสีย คือ เวทนาจันท์ ฯลฯ วิญญูณจันท์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ.

[๓๑๘] ธรรมวิปยุตจากอาสวะแต่เป็นอารมณ์ของอาสวะ

เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอาสวะและไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ.

อาสวโคจลกะ จบ

ว่าด้วยนิทเทสอาสวทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสอาสวทุกะ ต่อไป

ราคะประกอบด้วยเบญจกามคุณ ชื่อว่า กามาสวะ ฉันทราคะใน รูปภพและรูปภพ ความใคร่ชอบใจอันเป็นไปในฉนฺตา ราคะสหรัคด้วย สัสสตทักขิณี ความปรารถนาด้วยอำนาจแห่งภพ ชื่อว่า ภวาสวะ ทักขิณี ๖๒ ชื่อว่า ทิฏฐาสวะ ความไม่รู้ในฐานะ ๘ ชื่อว่า อวิชชาสวะ.

ก็เพื่อมิให้หลงใหลในอาสวะทั้งหลายที่ตรัสไว้ในที่นั้น ๆ พึงทราบ ความต่างกันแห่งอาสวะมีอาสวะหมวดหนึ่งเป็นต้น เพราะเมื่อว่าโดยอรรถ อาสวะเหล่านี้มีอย่างเดียวกันเท่านั้น อย่างนี้คือ ชื่อว่า อาสวะ เพราะอรรถว่า เป็น ของหมักคอง แต่ในพระวินัยตรัสอาสวะ ๒ อย่าง คือ เพื่อปิดกั้นอาสวะอัน เป็นไปในปัจจุบัน เพื่อป้องกันอาสวะอันเป็นไปในสัมปรายิภพ ดังนี้. ใน พระสูตร ในสฬายตนะ มีอาสวะ ๓ อย่างว่า คุก่อนอาวุโส อาสวะ ๓ เหล่านี้ คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ ดังนี้. ในนิพเพธิกปริยายสูตร มีอาสวะ ๕ อย่าง ที่ตรัสไว้ว่า คุก่อนภิกษุทั้งหลาย อาสวะที่เป็นเหตุให้ตกนรก ก็มี อาสวะเป็นเหตุให้เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานก็มี อาสวะที่ให้ไปสู่ปิตติวิสัยก็มี

อาสวะที่ให้ไปสู่มนุษยโลกก็มี อาสวะที่ให้ไปสู่เทวโลกก็มี. ในฉกกนิบาตอา-
หุเนยสูตรตรัสอาสวะ ๖ อย่างว่า อาสวะที่พึงละด้วยสังวรก็มี อาสวะที่พึงละด้วย
การเสพก็มี อาสวะที่พึงละด้วยการอดกลั้นก็มี อาสวะที่พึงละด้วยหลักออกก็มี
อาสวะที่พึงละด้วยการบรรเทาก็มี อาสวะที่พึงละด้วยภาวนาก็มี. ในสัพพาสวปริ-
ยายสูตรตรัสอาสวะ ๗ อย่าง กับทสสนปหาตัพพธรรม.

แต่ในที่นี้ อาสวะเหล่านั้นตรัสไว้ ๔ อย่าง โดยประเภทแห่งกามาสวะ
เป็นต้น ในอาสวะ ๔ เหล่านั้นมีวจนัตถะ ดังต่อไปนี้

อาสวะในกามกล่าวต่อเบญจกามคุณ ชื่อว่า กามาสวะ อาสวะในภพ
แม้ทั้ง ๒ คือ กัมมภพและอุปปีตติภพ ได้แก่ รูปภพและอรูปภพ ชื่อว่า
ภवासวะ อาสวะคือทัญญู ชื่อว่า ทัญญาสวะ อาสวะคืออวิชา ชื่อว่า อวิชา-
สวะ.

บทว่า กามเมสุ (ในกามทั้งหลาย) ได้แก่ กามคุณ ๕. บทว่า
กามฉนุโ ได้แก่ ความพอใจคือความใคร่ มิใช่ความพอใจของบุคคลผู้ใคร่
จะทำ และมีใช้ธรรมฉันทะ ครามกำหนดคือความใคร่ด้วยอำนาจแห่งความ
พอใจและด้วยอำนาจแห่งความกำหนด ชื่อว่า กามราคะ.

กามาสวะที่ชื่อว่า กานนनुที (ความผลิตเพลินคือความใคร่) เพราะ
อรรถว่า ความผลิตเพลินคือกามด้วยอำนาจแห่งความใคร่และความผลิตเพลิน.
บัณฑิตทราบอรรถแห่งกามะในบททั้งปวงอย่างนี้ พึงทราบว่ ที่ชื่อว่า กาม-
ตัณหา (ตัณหาคือความใคร่) โดยความหมายของตัณหา ที่ชื่อว่า กามสินโน
(สินโนคือความใคร่) โดยความหมายของความรัก ที่ชื่อว่า กามปริพาโห
(ความเร่าร้อนคือความใคร่) โดยความหมายแห่งการแผดเผา ที่ชื่อว่า
กามมุจฺจา (ความสยบคือความใคร่) โดยความหมายของการชบเซา พึง

ทราบว่า กามขุโณสาน์ (ความหมกมุ่นคือความใคร่) โดยความหมายของการกลืนหมดสิ้น.

บทว่า อัย วุจติ (นี้เรียกว่า) ความว่า อาสวะที่จำแนกด้วยบททั้ง ๘ นี้ ตรัสเรียกชื่อว่า กามาสวะ.

บทว่า ภเวสุ ภวณฺโท (ความพอใจในภพ ในภพทั้งหลาย) ความว่า ความพอใจอันเป็นไปด้วยอำนาจการปรารถนาภพ ในรูปภพและอรุภพ ชื่อว่า ภวฉันทะ (ความพอใจในภพ). พึงทราบแม้บทที่เหลือโดยนัยนี้แล.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสประเภทแห่งทฤษฎีด้วยอาการ ๑๐ อย่างมีอาทิว่า สสฺสโต โลโก (ความเห็นว่าโลกเที่ยง) บรรดาทฤษฎีเหล่านั้น คำว่า สสฺสโต โลโก (โลกเที่ยง) มีอธิบายว่า ทฤษฎีอันเป็นไปด้วยอาการแห่งการยึดถือว่า เที่ยง ของบุคคลผู้ยึดเบญจขันธ์ว่า เป็นโลก แล้วถือว่า โลกนี้เที่ยง ยั่งยืน มีอยู่ตลอดกาลเป็นนิรันดร์.

บทว่า อสสฺสโต (โลกไม่เที่ยง) อธิบายว่า ทฤษฎีอันเป็นไปด้วยอาการที่ยึดถือการขาดสูญ ของบุคคลผู้ยึดถือโลกนั้นนั่นแหละว่า ย่อมขาดสูญย่อมพินาศ.

บทว่า อนุตฺวา (โลกมีที่สุด) ความว่า ทฤษฎีที่เป็นไปด้วยอาการแห่งการยึดถือว่า โลกมีที่สุด ของบุคคลผู้ได้ฉานมิกสิณเล็กน้อยเป็นอารมณ์ หรือผู้เข้าสมาบัติในกสิณมีประมาณเท่ากระดิ่งหรือขันน้ำ ผู้ยึดถือในรูปและอรุปรธรรมอันเป็นไปภายในสมาบัติว่าเป็นโลก และว่ามีที่สุด ด้วยการกำหนดกสิณ. ทฤษฎีนั้นเป็นสัสสตทฤษฎี (ความเห็นว่าเที่ยง) บ้าง เป็นอุจฺเจททฤษฎี (ความเห็นว่าขาดสูญ) บ้าง. แต่บุคคลผู้ได้กสิณไพบุลย์เข้าสมาบัติกสิณนั้น

ยึดถือรูปธรรมอุปสรรคที่เป็นไปภายในสมมติว่าเป็นโลก และเห็นว่าไม่มีที่สุด ด้วยการกำหนดคติณ มีความเห็นเป็นไปด้วยอาการแห่งการยึดถือว่าโลกไม่มีที่สุด ทิฏฐิ (ความเห็น) นั้นเป็นสัสสตทิฏฐิบ้าง เป็นอุจเจททิฏฐิบ้าง.

บทว่า ตัม ชีวํ ตัม สรีรํ (ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น) ความว่า ทิฏฐิอันเป็นไปด้วยอาการถือการขาดสูญว่า เมื่อสรีระขาดสูญ แม้ชีพก็ขาดสูญ เพราะถือว่า ชีพของสรีระนั้นแหละมีความแตกดับเป็นธรรมดา.

แม้ในบทที่ ๒ ทิฏฐิที่เป็นไปด้วยอาการที่ยึดถือความเที่ยงว่า เมื่อสรีระแม้ขาดสูญอยู่ แต่ชีพจักไม่ขาดสูญ เพราะการยึดถือชีพเป็นอย่างอื่นจากสรีระ.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า โหติ ตถาคโต ปรี มรณา (สัตว์ยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่มรณะ) ดังนี้ สัตว์ชื่อว่า ตถาคต เมื่อยึดถือว่า สัตว์นั้นยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่มรณะดังนี้ เป็นสัสสตทิฏฐิข้อที่หนึ่ง เมื่อถือว่าไม่เป็นอยู่ก็เป็นอุจเจททิฏฐิข้อที่ ๒ เมื่อถือว่า เป็นอยู่ก็มี ไม่เป็นอยู่ก็มี ก็เป็นเอกัจจสัสสตทิฏฐิ ข้อที่ ๓ เมื่อถือว่า เป็นอยู่ก็มีใช่ ไม่เป็นอยู่ก็มีใช่ ก็เป็นอมราวิกเขปทิฏฐิ ข้อที่ ๔.

บทว่า อิม ฐมฺมา อาสวา (สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ธรรมเป็นอาสวะ) ความว่า สภาวะธรรมเหล่านี้รวมกามาสวะและภวาสวะเป็นอันเดียวกันด้วยอำนาจแห่งราคะ โดยย่อเป็นธรรม ๓ โดยพิสดารเป็น ๔ ชื่อว่า สภาวะธรรมเป็นอาสวะ.

ถามว่า ก็ฉันทราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ) ย่อมเกิดขึ้นวิมาน ต้นกัลปพฤกษ์และอาภรณ์ของพรหม เป็นกามาสวะหรือไม่ ? ตอบว่า ไม่เป็น เพราะเหตุไร ? เพราะความที่ราคะอันเป็นเบญจกามคุณท่านละได้แล้วในโลกนี้แหละ.

ก็เพ่งถึงเหตุโคจรจนแล้ว โลภะชื่อว่าเป็นเหตุ. เพ่งถึงคณฐโคจรจนแล้ว โลภะชื่อว่าอภิขณากายคณฐะ เพ่งถึงกิเลสโคจรจนแล้ว โลภะชื่อว่าเป็นกิเลส.

ถามว่า ก็ราคะเกิดพร้อมกับทัญญู เป็นกามาสวะหรือไม่ ? ตอบว่าไม่เป็น ธรรมนี้ชื่อว่า **ทัญญูราคะ** ข้อนี้สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า จันชื่อว่า ทานที่บุคคลให้ในบุรุษบุคคลผู้ยังยินดีด้วยทัญญูราคะ ย่อมไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก ดังนี้.

ก็อาสวะเหล่านี้ ควรนำมาตามลำดับกิเลสบ้าง ตามลำดับแห่งมรรคบ้าง ว่าโดยลำดับแห่งกิเลส อนาคามีมรรคย่อมละกามาสวะ อรหัตมรรคย่อมละภวาสวะ โสคาปัตติมรรคย่อมละทัญญูาสวะ อรหัตมรรคย่อมละอวิชชาสวะ. ว่าโดยลำดับแห่งมรรค โสคาปัตติมรรคละทัญญูาสวะ อนาคามีมรรคละกามาสวะ อรหัตมรรคละภวาสวะและอวิชชาสวะ ดังนี้.

สัญญาชนโคจรจน

[๗๑๕] ธรรมเป็นสัญญาชน เป็นไฉน ?

สัญญาชน ๑๐ คือ กามราคสัญญาชน ปญฺญสัญญาชน มานสัญญาชน ทัญญูสัญญาชน วิจิกิจฉาสัญญาชน สีลัพพตปรามาสสัญญาชน ภวราคสัญญาชน อิสสาสัญญาชน มัจฉริยสัญญาชน อวิชชาสัญญาชน.

[๗๒๐] บรรดาสัญญาชน ๑๐ นั้น กามราคสัญญาชน เป็นไฉน ?

ความพอใจต่อความใคร่ ความกำหนดคือความใคร่ ความเพติดเพลิน คือความใคร่ ตัณหา คือความใคร่ สีนหา คือความใคร่ ความเร่าร้อนคือ

ความใคร่ ความสยบคือความใคร่ ความหมกหมุ่นคือความใคร่ ในกามทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า กามราคสัญโญชน์.

[๓๒๑] ปฏิฆสัญโญชน์ เป็นไฉน ?

อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา
อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อม
เกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา, อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วย
คิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ กำลังทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ จักทำความ
เสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักชอบพอของเรา. อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้
ได้ทำความเจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญ ฯลฯ จักทำความเจริญแก่คนผู้ไม่
เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา หรือ อาฆาตย่อมเกิดขึ้นในฐานะอันไร้เหตุ
จิตอาฆาต ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความแค้น ความเคือง
ความขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความมุงคิด
ประทุษร้าย ความขุ่นจิต ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ โกรธ กิริยาที่โกรธ
ความโกรธ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด [และ] การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิด
ประทุษร้าย ความคิดประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาคิดปองร้าย ความคิด
ปองร้าย ความโกรธ ความแค้น ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่น
แห่งจิต นี้เรียกว่า ปฏิฆสัญโญชน์.

[๓๒๒] มานสัญโญชน์ เป็นไฉน ?

การถือตัว ว่าเราดีกว่าเขา ว่าเราเสมอกับเขา ว่าเราเลวกว่าเขา
การถือตัว กิริยาที่ถือตัว ความถือตัว มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด [และ]
การยกตน การเทอดตน การเชิดชูตนดูจง การยกจิตขึ้น ความที่จิตต้องการ
เป็นดูจง นี้เรียกว่า มานสัญโญชน์.

[๓๒๓] ทิฏฐิสัญโญชน์ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นโลกเที่ยงก็ดี เป็นโลกไม่เที่ยงก็ดี เป็นโลกมีที่สุดก็ดี เป็นโลกไม่มีที่สุดก็ดี ว่าชีพอันนั้นสรีระก็อันนั้นก็ดี ว่าชีพเป็นอื่นสรีระก็เป็นอื่นก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่ภพก็ดี ว่าสัตว์ไม่เป็นอยู่เบื้องหน้าแต่ภพก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็มีไม่เป็นอย่างที่มีอยู่เบื้องหน้าแต่ภพก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็ไม่ใช่ไม่เป็นอย่างก็ไม่ใช่เบื้องหน้าแต่ภพก็ดี ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาชัญ คือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สัญโญชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ทิฏฐิสัญโญชน์

ความเห็นผิดแต่ทุกอย่าง เว้นสัพพตปาปมัสสสัญโญชน์เสียจัดเป็น ทิฏฐิสัญโญชน์.

[๓๒๔] วิจิกิจฉาสัญโญชน์ เป็นไฉน ?

ปุถุชนเคลือบแคลงสงสัยในศาสนา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา ในส่วนอดีต ในส่วนอนาคต ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ในปฏิจกสมุปปาตธรรมที่ว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงเกิดขึ้น การเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ นานา ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่ายไป ความคิดพรวนไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระด้างแห่งจิต ความลังเลใจ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจฉาสัญโญชน์.

[๗๒๕] สิลัพพตปรามาสสัญญาโนชน์ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมได้ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลพรต
ของสมณพราหมณ์ในภายนอกแต่ศาสนานี้ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ
ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปร
แห่งทิฏฐิ สัญญาโนชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด
ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดย
วิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้อันใด นี้เรียกว่า สิลัพพตปรามาสสัญญาโนชน์.

[๗๒๖] ภวราคสัญญาโนชน์ เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ความกำหนดในภพ ความเพลิดเพลินในภพ
ค้นหาในภพ สืบหาในภพ ความเร่าร้อนในภพ ความสยบในภพ ความ
หมกมุ่นในภพ ในภพทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า ภวราคสัญญาโนชน์.

[๗๒๗] อิตสาสัญญาโนชน์ เป็นไฉน ?

การริษยา กิริยาที่ริษยา ความริษยา การเกลียดกัน กิริยาที่เกลียดกัน
ความเกลียดกันในลาภสักการ การทำความเคารพ การนับถือ การไหว้ การบูชา
ของคนอื่น อันใด นี้เรียกว่า อิตสาสัญญาโนชน์.

[๗๒๘] มัจฉริยสัญญาโนชน์ เป็นไฉน ?

ความตระหนี่ ๕ คือ ตระหนี่อาวาส ตระหนี่ตระกูล ตระหนี่ลาภ
ตระหนี่วรรณะ ตระหนี่ธรรม, การตระหนี่ กิริยาที่ตระหนี่ ความตระหนี่
ความหวงแหน ความเหนียวแน่น ความไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เผื่อแผ่ แห่งจิต
มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า มัจฉริยสัญญาโนชน์.

[๗๒๙] อวิชาสัญญาโนชน์ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ
ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วน

อนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจัสมุป-
บาทธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความ
ไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามความจริง ความ
ไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความ
ไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์แจ้ง ความทรมปัญญา
ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชา
โอะมะคืออวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา ปริยฐานคืออวิชา
ลิมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ นี้เรียกว่า อวิชาสัตถุโณชน.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นสัตถุโณชน.

[๓๓๐] ธรรมไม่เป็นสัตถุโณชน เป็นไฉน ?

เว้นสัตถุโณชนธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาท-
ธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ
๑๗ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นสัตถุโณชน.

[๓๓๑] ธรรมเป็นอารมณ์ของสัตถุโณชน เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาทธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็น
กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขันธ ๑๗ วิญญาณขันธ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสัตถุโณชน.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสัตถุโณชน เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสัตถุโณชน.

[๓๓๒] **ธรรมสัมปยุตด้วยสัญญาโนชน์ เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยสัญญาโนชน์ธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยสัญญาโนชน์.

ธรรมวิปยุตจากสัญญาโนชน์ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากสัญญาโนชน์ธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากสัญญาโนชน์.

[๓๓๓] **ธรรมเป็นสัญญาโนชน์และเป็นอารมณ์ของสัญญาโนชน์ เป็นไฉน ?**

สัญญาโนชน์ธรรมเหล่านั้นนั้นแหละ ชื่อว่าธรรมเป็นสัญญาโนชน์และเป็นอารมณ์ของสัญญาโนชน์.

ธรรมเป็นอารมณ์ของสัญญาโนชน์แต่ไม่เป็นสัญญาโนชน์เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นอารมณ์ของสัญญาโนชน์โดยสัญญาโนชน์ธรรมเหล่านั้น เว้นสัญญาโนชน์ธรรมเหล่านั้นเสีย คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อพยากตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่ รูปขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสัญญาโนชน์แต่ไม่เป็นสัญญาโนชน์.

[๓๓๔] **ธรรมเป็นสัญญาโนชน์และสัมปยุตด้วยสัญญาโนชน์ เป็นไฉน ?**

การารากสัญญาโนชน์ เป็นสัญญาโนชน์ และสัมปยุตด้วยสัญญาโนชน์ โดย อวิชชาสัญญาโนชน์ อวิชชาสัญญาโนชน์ เป็นสัญญาโนชน์ และสัมปยุตด้วยสัญญาโนชน์ โดยการารากสัญญาโนชน์

ปฏิมสัจญโญ เป็นสัจญโญ และสัมปยุตด้วยสัจญโญ โดย
อวิชาสัจญโญ อวิชาสัจญโญ เป็นสัจญโญ และสัมปยุตด้วยสัจญโญ
โดยปฏิมสัจญโญ

มานสัจญโญ เป็นสัจญโญ และสัมปยุตด้วยสัจญโญ โดยอวิชา
สัจญโญ อวิชาสัจญโญ เป็นสัจญโญ และสัมปยุตด้วยสัจญโญโดย
มานสัจญโญ

ทัญญิสัจญโญ เป็นสัจญโญ และสัมปยุตด้วยสัจญโญโดยอวิชา
สัจญโญ อวิชาสัจญโญ เป็นสัจญโญ และสัมปยุตด้วยสัจญโญโดย
ทัญญิสัจญโญ

วิจิกิจฉาสัจญโญ เป็นสัจญโญและสัมปยุตด้วยสัจญโญโดย
อวิชาสัจญโญ อวิชาสัจญโญ เป็นสัจญโญ และสัมปยุตด้วยสัจญโญ
โดยวิจิกิจฉาสัจญโญ

สัพพทปรามาสสัจญโญเป็นสัจญโญ และสัมปยุตด้วยสัจญโญ
โดยอวิชาสัจญโญ อวิชาสัจญโญ เป็นสัจญโญ และสัมปยุตด้วย
สัจญโญโดยสัพพทปรามาสสัจญโญ

ภวราคสัจญโญ เป็นสัจญโญ และสัมปยุตด้วยสัจญโญโดย
อวิชาสัจญโญ อวิชาสัจญโญเป็นสัจญโญ และสัมปยุตด้วยสัจญโญ
โดยภวราคสัจญโญ

อิสสาสัจญโญ เป็นสัจญโญ และสัมปยุตด้วยสัจญโญโดยอวิชา
สัจญโญ อวิชาสัจญโญ เป็นสัจญโญ และสัมปยุตด้วยสัจญโญโดย
อิสสาสัจญโญ

มัจจริยสังโยชน์ เป็นสังโยชน์ และสัมปยุตด้วยสังโยชน์โดยอวิชา
สังโยชน์ อวิชาสังโยชน์ เป็นสังโยชน์ และสัมปยุตด้วยสังโยชน์โดย
มัจจริยสังโยชน์

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมเป็นสังโยชน์และสัมปยุตด้วยสังโยชน์.

ธรรมสัมปยุตด้วยสังโยชน์แต่ไม่เป็นสังโยชน์ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยสังโยชน์ธรรมเหล่านั้นเว้นสังโยชน์-
ธรรมเหล่านั้นเสีย คือ เวทนาคันธ ฯลฯ วิญญาณคันธ สภาวธรรมเหล่านี้
นี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยสังโยชน์แต่ไม่เป็นสังโยชน์.

[๓๓๕] **ธรรมวิปยุตจากสังโยชน์แต่เป็นอารมณ์ของ
สังโยชน์ เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากสังโยชน์ธรรมเหล่านั้น คือ กุศลธรรม
อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาจร รูปาจร
อรูปาจร คือ รูปคันธ ฯลฯ วิญญาณคันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
วิปยุตจากสังโยชน์แต่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์.

**ธรรมวิปยุตจากสังโยชน์ และไม่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์
เป็นไฉน ?**

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากสังโยชน์และไม่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์.

สังโยชน์โคจลกะ จบ

อธิบายสัญญาชนโคจจกะ

ว่าด้วยมานนิพเทศ

พึงทราบวินิจฉัยมานนิพเทศในสัญญาชนโคจจกะ ต่อไป

บทว่า เสยโย หมสมุติ มาโน* (การถือตัวว่าเราดีกว่าเขา) ได้แก่ มานะอันเกิดขึ้นอย่างนั้นว่า เราดีกว่าเขา โดยความหมายว่า สูงสุด. บทว่า สทิส หมสมุติ มาโน (การถือตัวว่าเราเสมอกับเขา) ได้แก่ มานะอันเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า เราเสมอกับเขา โดยความหมายว่า เสมอ ๆ กัน. บทว่า หิโน หมสมุติ มาโน (การถือตัวว่าเราเลวกว่าเขา) ได้แก่ มานะอันเกิดอย่างนี้ว่า เราเลวกว่าเขา โดยความหมายว่า ลามกกว่า. มานะทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ มานะว่าดีกว่าเขา มานะว่าเสมอเขา มานะว่าเลวกว่าเขา ย่อมเกิดแก่ชน ๓ จำพวก ด้วยประการฉะนี้.

จริงอยู่ มานะ ๓ คือ มีความสำคัญตนว่า เราดีกว่าเขา เสมอเขา เลวกว่าเขา ย่อมเกิดแก่คนที่ดีกว่าเขาบ้าง แก่คนที่เสมอเขาบ้าง แก่คนที่เลวกว่าเขาบ้าง.

บรรดามานะ ๓ อย่างนั้น แม้มานะว่าเราดีกว่าเขาของบุคคลผู้ดีกว่าเขาเป็นมานะตามความเป็นจริง มานะ ๒ นอกนี้มีใช้มานะตามความเป็นจริง. มานะว่าเราเสมอเขาของบุคคลผู้เสมอเขา ฯลฯ มานะว่าเราเลวกว่าเขาของบุคคลผู้เลวกว่าเขา เป็นมานะตามความเป็นจริง มานะ ๒ นอกนี้มีใช้มานะตามความเป็นจริง.

ด้วยคำที่กล่าวมานี้ ตรัสไว้อย่างไร ?

ตรัสไว้ว่า มานะ ๓ ย่อมเกิดแก่บุคคลคนเดียวได้.

* อภิ. วิ. เล่ม ๓๕. ๘๘๓/๔๓๖

แต่ในนิทเทศมานะข้อที่หนึ่งในขุททกวัตถุวิภังค์ ตรัสว่า มานะหนึ่ง
ย่อมเกิดแก่ชนทั้ง ๓. ที่ชื่อว่า มานะ (ความถือตัว) ด้วยอำนาจการทำความ
ถือตัว.

บทว่า มณฺเฏนา มณฺเฏตฺตตํ (กิริยาที่ถือตัว ความถือตัว) นี้เป็น
การชี้แจงถึงอาการและภาวะ ที่ชื่อว่า อณฺเฏนติ การยกตน) โดยความหมายว่า
เกิดพูน. ที่ชื่อว่า อณฺเฏนาโม (การเชิดชูตน) เพราะอรรถว่า นานะย่อมยัง
บุคคลผู้เกิดมานะให้พอง คือยกให้ตั้งขึ้น ที่ชื่อว่าธโซ (ดุจธง) โดยความ
หมายว่าเชิดชูขึ้นแล้ว. ที่ชื่อว่า สมฺปยุคฺคาโห (การยกจิตขึ้น) เพราะอรรถว่า
ย่อมประทับประคองจิตโดยความหมายว่า การยกขึ้น. บรรดาธงทั้งหลายมาก
ธงที่ยกขึ้นสูง ตรัสเรียกว่า เกตุ (ธง) เพราะว่ามานะเมื่อเกิดบ่อยๆ เพราะ
อาศัยมานะต่อๆ มาก็เป็นเหมือนธง เพราะอรรถว่ายกขึ้นไว้สูง เพราะฉะนั้น
จึงเรียกว่า เหมือนธง. จิตใดย่อมต้องการมานะเหมือนธง เพราะฉะนั้น จิต
นั้นจึงชื่อว่า เกตุกมฺมุยํ (ปรารภนาดุจธง) ภาวะแห่งเกตุกัมมะนั้น ชื่อว่า
เกตุกมฺมุยตา (ความที่จิตต้องการดุจธง) ก็ความที่จิตต้องการดุจธงนั้นเป็น
ของจิต มิใช่เป็นของอัตตา ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า เกตุกมฺมุยตา จิตฺตสฺส
(ความที่จิตต้องการดุจธง) อธิบายว่า จิตสัมปยุตด้วยมานะย่อมปรารภนาดุจธง
และภาวะแห่งจิตนั้น ชื่อว่า เกตุกมฺมุยตา คือ มานะที่นับว่าเป็นดุจธง.

ว่าด้วยอิสถานิทเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในอิสถานิทเทศ ต่อไป

คำว่า ยา ปรลาภสฺสกุการํ คุรุการํ มานนํ วนฺทนํ ปุชฺชนาทีสุ อีสฺสา
(การริษยาในลาภสักการะ ในการทำความเคารพ ในการนับถือ ในการไหว้

และบุขาของบุคคลอื่นเป็นต้น อันใด) ความว่า การริษยาใดที่มีลักษณะจึงเกิดขึ้นในสมบัติของผู้อื่น ในสิ่งทั้งหลายมีลาภเป็นต้นของชนเหล่าอื่นนั้นว่า ลาภเป็นต้นเหล่านี้จะมีประโยชน์อะไร ด้วยบุคคลนี้.

ในพระบาลีนั้น บทว่า ลาโภ (ลาภ) ได้แก่ การได้เฉพาะปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น จริงอยู่ บุคคลผู้ริษยา ข่มขึงเกลียดลาภนั้น ของบุคคลอื่น ข่มไม่ปรารถนาว่า ประโยชน์อะไร ด้วยลาภนี้แก่บุคคลนี้ ดังนี้.

บทว่า สกุกาโร (สัฏการะ) ได้แก่ การได้ปัจจัยเหล่านั้นนั้นแหละ ที่ดีอันบุคคลทำดีแล้ว. บทว่า ครุกาโร (การทำความเคารพ) ได้แก่ กิริยาที่ข่มขึงคือ การกระทำให้เป็นภาระ. บทว่า มานนํ (การนับถือ) ได้แก่ การกระทำให้เป็นที่รักด้วยใจ. บทว่า วนุทฺถํ (การไหว้) ได้แก่ การไหว้ด้วยเบญจางคประดิษฐ์. บทว่า ปุชฺชา (การบูชา) ได้แก่ การบูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น. ที่ชื่อว่า อิสฺสา (การริษยา) ด้วยอำนาจกิริยาที่ไม่อยากให้คนอื่นได้ดี อาการที่ไม่อยากให้คนอื่นได้ดี ชื่อว่า อิสฺสายนา (กิริยาที่ริษยา) ภาวะที่ไม่อยากให้คนอื่นได้ดี ชื่อว่า อิสฺสายิตตุตฺตํ (ความริษยา). การคิดกันเป็นต้นเป็นคำไวพจน์ของการริษยา. บัณฑิตพึงทราบลักษณะแห่งความขึงเคียดของการริษยานี้โดยบุคคลผู้ครองเรือนบ้าง ผู้ไม่ครองเรือนบ้าง.

ว่าด้วยลักษณะการริษยา ๒ อย่าง

จริงอยู่ ฆราวาสบางคนอาศัยความเพียรกระทำอย่างบุรุษ ของตนด้วย อาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งในการทำงานทั้งหลายมีการทำนาและค้าขายเป็นต้น ข่มได้ยานพาหนะหรือรัตนะที่ดี อีกคนหนึ่ง มีความปรารถนาให้บุคคลนั้นเลื่อมลาภ ไม่ยินดีด้วยการได้ลาภของบุคคลนั้น คิดแต่ว่า เมื่อไรหนอ เจ้าคนนี้

จักเสื่อมจากสมบัตินี้เป็นคนกำพร้าเที่ยวไป เมื่อบุคคลคนนั้นเสื่อมจากสมบัติ
นั้นด้วยเหตุอย่างหนึ่ง ก็ชอบใจ.

แม้บรรพชิตรูปหนึ่งผู้มีใจริษยา เห็นบรรพชิตรูปอื่นผู้ถึงพร้อมด้วย
การได้ปัจจัยเป็นต้นอันเกิดขึ้นเพราะอาศัยสุดตปรีติเป็นต้นของตนก็คิดแต่ว่า
เมื่อไรหนอ ท่านรูปนี้จักเสื่อมจากลาภเหล่านี้เป็นต้น เมื่อใดเห็นภิกษุรูปนั้น
เสื่อมด้วยเหตุอย่างหนึ่ง เมื่อนั้นก็มีจิตเบิกบาน บันทิตพึงทราบว่าเป็นการริษยา
มีการจึงเกิดสมบัติของบุคคลอื่นเป็นลักษณะ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยมัจฉริยนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยมัจฉริยนิเทศ ต่อไป

เพื่อทรงแสดงมัจฉริยะ (ความตระหนี่) โดยวัตถุ จึงตรัสคำมีอาทิว่า

ปลง มจฺฉริยานิ อาวาสมจฺฉริยํ (ความตระหนี่ ๕ คือตระหนี่อาวาส)
ดังนี้. ในมัจฉริยะเหล่านั้น ความตระหนี่ในอาวาส ชื่อว่า อาวาสมจฺฉริยํ .
แม้บทที่เหลือก็เช่นนี้เหมือนกัน. อารามทั้งสี่ก็ดี บริเวณอารามก็ดี ห้องน้อย
ก็ดี ที่พักในเวลารাত্রีเป็นต้นก็ดี ชื่อว่า อาวาส. พวกภิกษุที่อยู่ในอาวาสนั้น
ย่อมอยู่สบาย ย่อมได้ปัจจัยทั้งหลาย ภิกษุรูปหนึ่งผู้ตระหนี่ย่อมไม่ปรารถนา
ให้ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยวัตร ผู้มีศีลเป็นที่รักมาในที่อยู่ นั้น แม้มานแล้วก็คิดว่า
ภิกษุนั้นจะไปโดยเร็วเกิด นี้ชื่อว่า อาวาสมัจฉริยะ (ตระหนี่อาวาส) แต่
ภิกษุผู้ไม่ปรารถนาการอยู่ในที่นั้นของพวกผู้ก่อการทะเลาะเป็นต้น ไม่ชื่อว่า
อาวาสมัจฉริยะ (นี้เป็นความตระหนี่ข้อที่ ๑).

บทว่า กุลํ (ตระกูล) ได้แก่ ตระกูลอุปัฏฐากบ้าง ตระกูลญาติ
บ้าง เมื่อภิกษุไม่ปรารถนาให้ภิกษุอื่นเข้าไปสู่ตระกูลนั้น ย่อมเป็นกุลมัจฉริยะ
(ตระหนี่ตระกูล) แต่ภิกษุไม่ปรารถนาให้บุคคลลามกเข้าไปในตระกูลนั้น ไม่

ชื่อว่ามัจฉริยะ เพราะคนผู้ลามกนั้นยอมปฏิบัติ เพื่อทำลายความเลื่อมใสของ
ตระกูลเหล่านั้น แต่ภิกษุผู้สามารถรักษาความเลื่อมใสไว้ได้ ไม่ปรารถนาให้
ภิกษุนั้นเข้าไปในตระกูลนั้น จึงชื่อว่า มัจฉริยะ (นี่เป็นความตระหนี่ข้อที่ ๒).

บทว่า ลาโภ (ลาภ) ได้แก่ การได้ปัจจัย ๔ เมื่อภิกษุผู้มีศีลรูป
อื่นได้อยู่ซึ่งปัจจัย ๔ นั้นนั้นแหละ ภิกษุผู้ตระหนี่คิดอยู่ว่า ขอจงอย่าได้ ดัง
นี้ ย่อมเป็น ลาภมัจฉริยะ (ตระหนี่ลาภ) แต่ภิกษุไฉยสังคริทธิยาไทย (ของ
ที่ถวายด้วยศรัทธา) ให้ตกไปก็ดี ย่อมทำปัจจัยที่ได้มาให้เสียหายด้วยสามารถ
แห่งการไม่บริโภครูปหรือบริโภคไม่ดีเป็นต้นก็ดี ไม่ให้วัตถุแม้จะถึงความบูดเน่า
แก่ภิกษุอื่นก็ดี ภิกษุผู้ตระหนี่เห็นภิกษุนั้นแล้ว คิดอยู่ว่า ถ้าภิกษุรูปนี้ไม่ได้
ปัจจัยนี้ ภิกษุอื่นผู้มีศีลพึงได้ พึงบริโภค ดังนี้ ไม่ชื่อว่า มัจฉริยะ (นี่เป็น
ความตระหนี่ข้อที่ ๓).

สรีรวรรณะ (ผิวพรรณแห่งสรีระ) ก็ดี คุณวรรณะ (การสรรเสริญ
คุณความดี) ก็ดี ชื่อว่า วรรณะ ในวรรณะทั้ง ๒ นั้น บุคคลผู้ตระหนี่
สรีรวรรณะ เมื่อมีคนพูดว่า บุคคลอื่นน่าเลื่อมใส มีรูปงาม ดังนี้ ไม่ปรารถนา
จะกล่าวถึงบุคคลนั้น. บุคคลผู้ตระหนี่คุณวรรณะ (คือการสรรเสริญคุณความ
ดี) ย่อมไม่ปรารถนาจะกล่าวชมคุณความดีของผู้อื่นด้วยศีล ด้วยชฎงค์ ด้วย
ปฏิบัติ ด้วยอาจารย์ (นี่เป็นวรรณมัจฉริยะข้อที่ ๔).

บทว่า ธมฺโม (ธรรม) ได้แก่ ปริยัติธรรมและปฏิบัติธรรม. ใน
ธรรมทั้ง ๒ นั้น พระอริยสาวกทั้งหลายย่อมไม่ตระหนี่ปฏิบัติธรรม ย่อม
ปรารถนาการแทงตลอดแก่โลกพร้อมทั้งเทวโลกในธรรมอันตนแทงตลอดแล้ว
คือย่อมปรารถนาว่า ขอสัตว์เหล่าอื่นจงรู้การแทงตลอดธรรมนั้น ก็ขึ้นชื่อว่า
ธรรมมัจฉริยะ (ความตระหนี่ธรรม) ย่อมมีในตันติธรรม * (ธรรมที่เป็น

* ตันติธรรม คือ ธรรมและวินัย

คัมภีร์) เท่านั้น บุคคลผู้ประกอบตันติธรรมนั้น ย่อมรู้คัมภีร์อันลึกลับ หรือ
กถาธรรมอันใด ไม่ประสงค์จะให้คนอื่นรู้คัมภีร์ หรือกถาธรรมนั้น แต่ว่า
บุคคลใดใคร่ครวญถึงบุคคล หรือใคร่ครวญธรรมด้วยการประกอบธรรม ไม่
ให้ด้วยการประกอบบุคคล ภิกษุนี้ไม่ชื่อว่า ธรรมมัจฉริยะ.

ในข้อนี้ บุคคลบางคนเป็นคนเหลวไหล (โลโล) บางคราวเป็นสมณะ
บางคราวเป็นพราหมณ์ บางคราวเป็นคฤหัสถ์ ก็ภิกษุใดไม่ให้ด้วยคิดว่า บุคคล
นี้จักทำลายตันติธรรมอันละเอียดสุขเป็นธรรมอันยิ่งเป็นประเพณีสืบต่อกันมา
ให้สับสน ภิกษุนี้ใคร่ครวญถึงบุคคลแล้ว ชื่อว่า **ยอมไม่ให้เพราะประกอบ
ธรรมไว้** ส่วนภิกษุใด ย่อมไม่ให้ด้วยคิดว่า ธรรมนี้ละเอียดสุขุม ถ้าบุคคล
นี้จักเรียนเอา จักพยากรณ์หรือหัดผล จักแสดงตนให้ถึงความพินาศ ภิกษุนี้
ใคร่ครวญธรรมแล้ว ชื่อว่า ย่อมไม่ให้ด้วยการประกอบบุคคล แต่บุคคลใด
ยอมไม่ให้ด้วยคิดว่า ถ้าบุคคลนี้ เรียนธรรมนี้ จักสามารถทำลายลัทธิ (สมัย)
ของพวกเรา ดังนี้ บุคคลนี้ ชื่อว่า เป็นผู้ตระหนักรู้ธรรม (นี้เป็นธรรม
มัจฉริยะข้อที่ ๕).

บรรดามัจฉริยะ ๕ เหล่านี้ ว่าด้วยอวาธมัจฉริยะก่อน บุคคลเกิด
เป็นยักษ์ หรือเป็นเปรต แล้วจะเอาศีรษะเทินหยากเขี้ยวของที่อยู่บนแลเทียวไป.
ว่าด้วยกุลมัจฉริยะ เมื่อตระกูลนั้นทำทาน และนับถือบุคคลเหล่าอื่น เมื่อ
เขาเห็นก็คิดอยู่ว่า ตระกูลนี้ของเราแตกแล้วหนอ โลหิตจะพุ่งออกจากปาก
มีการถ่ายท้องบ้าง ไล่ใหญ่ทั้งหลายก็จะเป็นท่อนเล็กท่อนน้อยออกมาบ้าง. ว่า
ด้วยลาภมัจฉริยะ ตระหนี่ในลาภอันเป็นของสงฆ์ หรือคณะ หรือบุคคล
บริโศก เป็นดุจเครื่องใช้ของบุคคล ย่อมเกิดเป็นยักษ์ หรือเปรต หรืองูเห่า
ใหญ่. ว่าด้วยสรีรวรรณคุณมัจฉริยะ และปรัยติธรรมมัจฉริยะ บุคคล

ย่อมสรรเสริญวาระของตน ไม่สรรเสริญวาระของผู้อื่น เมื่อจะกล่าวโทษ ด้วยคำว่า นีวาระอะไร ? ดังนี้ เมื่อไม่ให้ปริยัติธรรมอะไร ๆ แก่ใคร ๆ ย่อมเป็นผู้มีพรณทรม และจะเป็นบ้านน้ำลาย.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลย่อมถูกไฟไหม้ ในเรือนโลหะด้วยความตระหนี่ อาวาส ย่อมเป็นผู้มีลาภน้อยด้วยความตระหนี่ตระกูล ย่อมเกิดในकुณกร ด้วยความตระหนี่ลาภ บุคคลเมื่อเกิดทุก ๆ ภพย่อมไม่มีผิวพรรณดี ด้วยการตระหนี่วาระ ย่อมเกิดในกุกกุณกร ด้วยการตระหนี่ธรรม.

ที่ชื่อว่า มจุเร (ความตระหนี่) ด้วยสามารถการเห็นแก่ตัว อาการแห่งความตระหนี่ ชื่อว่า มจฺจรายนา (กิริยาที่ตระหนี่) ภาวะแห่งจิตที่ถูกความตระหนี่ให้เป็นไปแล้ว พรั่งพร้อมด้วยความตระหนี่ ชื่อว่า มจฺจรายิตตutti (ความตระหนี่). บุคคลที่ชื่อว่า วิวิจฺโ (ผู้หวงแหน) เพราะอรรถว่าปรารภนาสมบัติทั้งหมดของตนไม่ให้เสื่อมสูญไป ด้วยคิดว่า ขอสมบัติทั้งปวงจงมีแก่เราเท่านั้น จงอย่ามีแก่คนอื่น ดังนี้. ภาวะแห่งบุคคลผู้หวงแหน ชื่อว่า เววิจฺฉิ (ความหวงแหน) คำว่า ความหวงแหน นี้ เป็นชื่อของความตระหนี่อย่างอ่อน.

บุคคลผู้ไม่เอื้อเฟื้อ ตรัสว่า กทริโย (ผู้เห็นแก่ตัว) ภาวะแห่งบุคคลผู้เห็นแก่ตัวนั้น เรียกว่า กทริย (ความเห็นขวนขวาย) คำว่า ความเห็นขวนขวายนี้เป็นชื่อของความตระหนี่กล้าแข็ง เพราะบุคคลผู้ประกอบด้วยความตระหนี่นั้น ย่อมห้ามแม้บุคคลอื่นผู้ให้แก่บุคคลเหล่านั้น ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ในสังยุตตนิกายสคาถวรรคว่า*

กทริโย ปาปสํ กปโป	มิจฺฉาทิฏฺฐิ อนาทโร
ททมานํ นิวาเรติ	ยาจมานาน โภชนํ

* สํ . สกาวกค. เล่ม ๑๕ ๓๕๘/๑๓๕

บุคคลผู้เหนียวแน่น มีความดำริชั่ว
เป็นมิจฉาทิฎฐิ ไม่มีความเอื้อเฟื้อ ย่อมห้าม
คนที่กำลังจะให้โภชนาหารแก่คนทั้งหลายที่
ขออยู่ ดังนี้.

บุคคลใดเห็นซากทั้งหลายแล้วให้จิตยับยั้งอยู่ คือให้ทนหนอยู่ด้วยความขี้เหนียว เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่า **กฏกจุจโก** (ผู้ไม่เอื้อเฟื้อ).
ภาวะแห่งความเป็นผู้ไม่เอื้อเฟื้อนั้น ชื่อว่า **กฏกจุจกตา** (ความไม่เอื้อเฟื้อ).

อีกนัยหนึ่ง บุคคลผู้มีช้อนในมือ ตรัสเรียกว่า **กฏกจุจกตา** ก็บุคคล
เมื่อจะถือเอาข้าวจากหม้อซึ่งเต็มเสมอปากหม้อ ย่อมถือเอาด้วยปลายช้อนอัน
แฉกทุกส่วน ก็ไม่อาจเพื่อถือเอาให้เต็ม ถัดไป จิตของบุคคลผู้ตระหนี่ก็ฉันทันนั้น
ย่อมคับแคบ เมื่อจิตคับแคบ แม้กายก็คับแคบถอยกลับ ย่อมไม่ยื่นให้เพื่อชน
เหล่าอื่น เพราะฉะนั้น ความตระหนี่จึงตรัสเรียกว่า **กตกฏกจุจกตา** (ความ
เป็นคนมีใจแคบเหมือนช้อนเครื่องคดข้าว).

บทว่า **อกุคหิตตุดิ จิตตสุส** (ความไม่เผื่อแผ่แห่งจิต) ได้แก่
การที่จิตกันเอาไว้ โดยประการที่ไม่เหยียดไปโดยอาการมีการให้ทานเป็นต้น
ในการทำอุปการะแก่ชนเหล่าอื่น. ก็เพราะคนตระหนี่ย่อมไม่ปรารถนาจะให้สิ่ง
อันมีอยู่ของตนแก่ชนเหล่าอื่น อยากจะรับแต่ของคนอื่น ฉะนั้น บัณฑิตพึง
ทราบความตระหนี่นั้นมีการซ่อนสมบัติของตนเป็นลักษณะ หรือความตระหนี่
นั้นมีการถือเอาสมบัติของคนอื่นเป็นลักษณะ ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปว่า
ความอัสจรรย์นี้ จะมีแก่เราคนเดียว อย่ามีแก่คนอื่น ดังนี้. คำที่เหลือใน
โคจกะนั้น มีเนื้อความง่ายทั้งนั้น.

ก็สังโยชน์เหล่านี้ ควรนำมาแสดง โดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับ

มรรคบ้าง ว่าโดยลำดับกิเลส การราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์อันอนาคามีมรรคย่อมประหาณ มานสังโยชน์อันอรหัตมรรคย่อมประหาณ ทิฏฐิวิจิกิจา และสีลัพพตปรามาสอันโสดาปัตติมรรคย่อมประหาณ ภวราคสังโยชน์อันอรหัตมรรคย่อมประหาณ อิสสา มัจฉริยะอันโสดาปัตติมรรคย่อมประหาณ อวิชชาอันอรหัตมรรคย่อมประหาณ. ว่าโดยลำดับแห่งมรรค โสดาปัตติมรรคย่อมประหาณทิฏฐิ วิจิกิจา สีลัพพตปรามาส อิสสา และมัจฉริยะ อนาคามีมรรคย่อมประหาณการาคะและปฏิฆะ อรหัตมรรคย่อมประหาณมานะ ภวราคะ และอวิชชา ดังนี้แล.

คันถโคจรกะ

[๗๓๖] **ธรรมเป็นคันถะ เป็นไฉน ?**

คันถะ ๔ คือ อภิขฌากายคันถะ พยาปาทกายคันถะ สีลัพพตปรามาสกายคันถะ อิทัมสังจาภินิเวสกายคันถะ.

[๗๓๗] **บรรดาคันถะ ๔ นั้น อภิขฌากายคันถะ เป็นไฉน ?**

ความกำหนัด ความกำหนัดหนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต ความอยาก ความสยบ ความหมกมุ่น ความใคร่ ความรักใคร่ ความข้องอยู่ ความจมอยู่ ธรรมชาติผู้คร่ำไป ธรรมชาติผู้หลอกลวง ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิด ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติอันรื้อยรัด ธรรมชาติอันมีข่าย ธรรมชาติอันกำซาบใจ ธรรมชาติอันชวนไป ธรรมชาติเหมือน

เส้นด้าย ธรรมชาติอันแผ่ไป ธรรมชาติผู้ประมวลมา ธรรมชาติเป็นเพื่อนสอง
ปณิธาน ธรรมชาติผู้นำไปสู่ภพ ตัณหาเหมือนป่า ตัณหาเหมือนดง ความ
เกี่ยวข้อง ความเยื่อใย ความห่วงใย ความผูกพัน ความหวัง กิริยาที่หวัง
ภาวะที่หวัง ความหวังรูป ความหวังเสียง ความหวังกลิ่น ความหวังรส
ความหวังโณภูฏัพพะ ความหวังลาภ ความหวังทรัพย์ ความหวังบุตร ความหวัง
ชีวิต ธรรมชาติผู้กระชับ ธรรมชาติผู้กระชับทั่ว ธรรมชาติผู้กระชับยิ่ง
การกระชับ กิริยาที่กระชับ ความทะกระชับ การละโมภ กิริยาที่ละโมภ
ความละโมภ ธรรมชาติเป็นเหตุชมชานไป ภาวะที่ใคร่อารมณ์ดี ๆ ความ
กำหนดในฐานะอันไม่ควร ความโลกเกินพอดี ความติดใจ กิริยาที่ติดใจ
ความปรารถนา ความกระหยิ่มใจ ความปรารถนานัก กามตัณหา ภวตัณหา
วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูปภพ ตัณหาในนิโรธ [คือราคะที่
สหระคด้วยอุจเฉททิฏฐิ] รูปตัณหา สัตถตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
โณภูฏัพพตัณหา รัสมตัณหา โอชะ โยคะ กันณะ อุปาทาน อารมณ์ นิเวธน์
เครื่องปิดบัง เครื่องผูก อุปกิเลส อนุสัย ปริยภูฐาน ตัณหาเหมือนเถาวัลย์
ความปรารถนาวัตถุมีอย่างต่าง ๆ รากเหง้าแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ แฉนเกิด
แห่งทุกข์ บ่วงแห่งมาร เบ็ดแห่งมาร แฉนแห่งมาร ตัณหาเหมือนแม่น้ำ
ตัณหาเหมือนข่าย ตัณหาเหมือนเชือกผูก ตัณหาเหมือนสมุทร อภิชฌา
อกุศลมูลคือโลภะ อันใด นี้เรียกว่า อภิชฌากายคันถะ.

[๗๓๘] พยาปาทกายคันถะ เป็นไฉน ?

อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา
อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อม
เกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วย

คิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ กำลังทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ จักทำ
ความเสื่อมเสียแก่คนที่รักชอบพอของเรา อาฆาตข่มเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้
ทำความเจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญ ฯลฯ จักทำความเจริญแก่คนผู้ไม่
เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา หรืออาฆาตข่มเกิดขึ้นได้ในฐานะอันใช่เหตุ
จิตอาฆาต ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความแค้น ความเคือง
ความขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความขุ่นจิต
ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ โกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ มีลักษณะเช่น
ว่านี้ อันใด [และ] การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ความคิด
ประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความคิดปองร้าย ความโกรธ
ความแค้น ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต นี้เรียกว่า
พยาปาทกายนันตะ.

[๗๓๕] สิล্পพตปรามาสกายนันตะ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าการบริสุทธีย่อมมิได้ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลพรตของ
สมณพราหมณ์ในภายนอกแต่ศาสนานี้ดังนี้ ทิฎฐิ ความเห็นไปข้างทิฎฐิ ปาชัญ
คือทิฎฐิ กัณการคือทิฎฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฎฐิ ความผันแปร
แห่งทิฎฐิ สัญโญชนคือทิฎฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความ
ถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือ
โดยวิปلاส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า สิล্পพตปรามาสกายนันตะ.

[๗๔๐] อิทังสัจจาภินเวสกายนันตะ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าการเที่ยง นี้แหละจริงอย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าโลก
ไม่เที่ยง นี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าโลกมีที่สุด นี้แหละจริง
อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าโลกไม่มีที่สุด นี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี

ว่าชีพอนันันสรีระก็อนันันัน นี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าชีพเป็นอื่น
สรีระก็เป็นอื่น นี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่เบื้องหน้า
แต่ภพนี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าสัตว์ไม่เป็นอยู่เบื้องหน้าแต่
ภพนี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็มี ไม่เป็นอยู่
ก็มีเบื้องหน้าแต่ภพนี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่
ก็ไม่ใช่ ไม่เป็นอยู่ก็ไม่ใช่เบื้องหน้าแต่ภพนี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า
ดังนี้ก็ดี ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็น
เป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สัญโญชนคือทิฏฐิ ความยึดถือ
ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิ
เป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด
นี้เรียกว่า อิทังสัจจาทินิเวสกายคันถะ.

มิจจาทิฏฐิแม้ทุกอย่าง เว้นสัลลพตปรามาสกายคันถะ จัดเป็นอิทัง-
สัจจาทินิเวสกายคันถะ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นคันถะ.

[๓๔๑] ธรรมไม่เป็นคันถะ เป็นไฉน ?

เว้นคันถธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อพยากตธรรม
ที่เหลือซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ ๑๗
วิญญูณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่เป็นคันถะ.

[๓๔๒] ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม อพยากตธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะ ที่เป็น
กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขันธ ๑๗ วิญญูณขันธ สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

[๓๔๓] ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยคันถธรรมเหล่านี้ คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะ.

ธรรมวิปยุตจากคันถะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากคันถธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากคันถะ.

[๓๔๔] ธรรมเป็นคันถะและเป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?

คันถธรรมเหล่านั้นนั่นเอง ชื่อว่า ธรรมเป็นคันถะและเป็นอารมณ์ของคันถะ.

ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นอารมณ์ของคันถะโดยคันถธรรมเหล่านั้น เว้นคันถธรรมเหล่านั้นเสีย คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาทธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่ขันธ ฯลฯ ญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ.

[๓๔๕] ธรรมเป็นคันถะและสัมปยุตด้วยคันถะ เป็นไฉน

สีลัพพตปรามาสกายคันถะ เป็นคันถะ และสัมปยุตด้วยคันถะ โดยอภิขฌากายคันถะ อภิขฌากายคันถะเป็นคันถะ และสัมปยุตด้วยคันถะโดยสีลัพพตปรามาสกายคันถะ

อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ เป็นคันถะ และสัมปยุตด้วยคันถะโดย
อภิขฌากายคันถะ อภิขฌากายคันถะเป็นคันถะ และสัมปยุตด้วยคันถะโดย
อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นคันถะและสัมปยุตด้วยคันถะ.

ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยคันถะธรรมเหล่านั้น เว้นคันถะธรรมเหล่านั้น
เสีย คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรม
สัมปยุตด้วยคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ.

[๓๔๖] **ธรรมวิปยุตจากคันถะแต่เป็นอารมณ์ของคันถะ
เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากคันถะธรรมเหล่านั้น คือกุศลธรรม อกุศล
ธรรม อพยากคธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูป-
าวจร ได้แก่ รูปขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
วิปยุตจากคันถะแต่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

ธรรมวิปยุตจากคันถะและไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากคันถะและไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

คันถโคจลกะ จบ

โอม-โยคโคจณกะ

[๓๔๗] ธรรมเป็นโอมะ เป็นไฉน ? ฯลฯ

ธรรมเป็นโยคะ เป็นไฉน ? ฯลฯ

โอม-โยคโคจณกะ จบ

ว่าด้วยนิทเทศคัณฐโคจณกะ

พึงทราบวินิจฉัยคัณฐโคจณกะ ต่อไป.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า กายคัณฐะ เพราะอรรถว่า ย่อมผูกนามกาย คือย่อมยังนามกายให้สืบต่อในวัฏฏะด้วยอำนาจแห่งการปฏิสนธิ. กายคัณฐะใด ที่ปฏิเสธแม้คำภีระของพระสัพพัญญู ย่อมยึดมั่นโดยอาการนี้ว่า โลกเที่ยง นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไร้ประโยชน์ (เป็นโอมะ) เพราะฉะนั้น กายคัณฐะนั้น จึงชื่อว่า อิทัมฺสัจจาภินิวสะ ก็เพราะความแตกต่างกันแห่งอภิขมาและ กามราคะมีอยู่ ฉะนั้น ในการจำแนกบทอภิขมากายคัณฐะ จึงไม่ตรัสว่า กาม-ฉันทะ (ความพอใจในกาม) กามราคะ (ความกำหนัดในกาม) ในกามทั้งหลาย อันใด ดังนี้ ตรัสว่า ราคะ (ความกำหนัด) สาราคะ (ความกำหนัดหนัก) เป็นต้น ด้วยพุทธพจน์นี้ คำใดที่กล่าวไว้ในภายหลังว่า ฉันทราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ) ในวิมานเป็นต้นของพวกพรหม ไม่เป็นกามาสวะ เฟงถึงคัณฐะแล้วอภิขมาก็ชื่อว่า กายคัณฐ (อภิขมากายคัณฐะ) ดังนี้ คำนั้น บัณฑิตพึงทราบทั่วกันว่า ข้าพเจ้ากล่าวไว้ดีแล้ว. แม้ในกิเลสโคจณกะข้างหน้าก็เช่น นี้แหละ.

คำว่า **รเปตฺวา สิลฺลพฺตปรามาถ์** (เว้นสิลฺลพฺตปรามาส) นี้
ความว่า เพราะสิลฺลพฺตปรามาสไม่ยึดถือโดยอาการมีอาทิว่า นี่เท่านั้นจริง ดังนี้
แต่ยอมยึดถืออย่างนี้ว่า มีความบริสุทธิ์ได้ด้วยศีล ดังนี้ ฉะนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าเมื่อทรงคัดค้านสิลฺลพฺตปรามาสอันเป็นมิจจาทิฏฐินั้นจึงตรัสว่าเว้น.

นิวรรณโคจลกะ

[๗๔๘] **ธรรมเป็นนิวรรณ์ เป็นไฉน ?**

นิวรรณ์ ๖ คือ กามฉันทนิวรรณ์ พยาปาทนนิวรรณ์ ถีนมิตฺตนิวรรณ์
อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจนิวรรณ์ วิจิจฺฉานิวรรณ์ อวิชชานิวรรณ์.

[๗๔๙] **บรรดานิวรรณ์ ๖ นั้น กามฉันทนิวรรณ์ เป็นไฉน ?**

ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนดคือความใคร่ ความเพลิดเพลิน
คือความใคร่ ตัณหาคือความใคร่ สีนหาคือความใคร่ ความเร่าร้อนคือความ
ใคร่ ความสขยคือความใคร่ ความหมกมุ่นคือความใคร่ ในกามทั้งหลาย
อันใด นี้เรียกว่า กามฉันทนิวรรณ์.

[๗๕๐] **พยาปาทนนิวรรณ์ เป็นไฉน ?**

อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา
อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อมเกิด
ได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า
ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ กำลังทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ จักทำความเสื่อมเสีย
แก่คนที่รักที่ขอบพองของเรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความ
เจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญ ฯลฯ จักทำความเจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก

ไม่เป็นที่ขอบพอกของเรา หรืออาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะอันใช่เหตุ จิต
อาฆาต ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความแค้น ความเคือง ความ
ขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน โทสะ ความประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย
ความขุ่นจิต ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ โกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ
มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด (และ) การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย
ความคิดประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความคิดปองร้าย
ความโกรธ ความแค้น ความครุร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต
นี้เรียกว่า พยาปาทนิวรรณ์.

[๗๕๑] ถีนมิตทนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

ถีนมิตทะนั้น แยกเป็นถีนะอย่างหนึ่ง มิตทะอย่างหนึ่ง.

ใน ๒ อย่างนั้น ถีนะ เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบแห่งจิต ความไม่ควรแก่การงานแห่งจิต ความ
ท้อแท้ ความถดถอย ความหดหู่ อาการที่หดหู่ ภาวะที่หดหู่ ความซบเซา
อาการที่ซบเซา ภาวะที่ซบเซาแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ถีนะ.

มิตทะ เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบแห่งนามกาย ความไม่ควรแก่งานแห่งนามกาย
ความปกคลุม ความหุ้มห่อ ความปิดบังไว้ภายใน ความง่วงเหงา ความหาว
นอน ความโง่งง ความหาวนอน อาการที่หาวนอน ภาวะที่หาวนอน อันใด
นี้เรียกว่า มิตทะ.

ถีนะและมิตทะคังว่านี้ รวมเรียกว่า ถีนมิตทนิวรรณ์.

[๗๕๒] อุทธัจจกุกกุจจนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

อุทธัจจกุกกุจจะนั้น แยกเป็นอุทธัจจะอย่างหนึ่ง กุกกุจจะอย่างหนึ่ง

ใน ๒ อย่างนั้น อุทธัจจะ เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความวุ่นวายใจ ความ
พล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า อุทธัจจะ.

กุกกุจจะ เป็นไฉน ?

ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร ความสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร
ความสำคัญว่ามีโทษในของที่ไม่มีโทษ ความสำคัญว่าไม่มีโทษในของที่มีโทษ
การรำคาญ กิริยาที่รำคาญ ความรำคาญ ความเดือดร้อนใจ ความขุ่นใจ ซึ่งมี
ลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า กุกกุจจะ.

อุทธัจจะและกุกกุจจะนี้ รวมเรียกว่า อุทธัจจกุกกุจจะนิวรณ.

[๗๕๓] วิจิกิจฉานิวรณ เป็นไฉน ?

ปุณฺชนเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์
ในสิกขา ในส่วนอดีต ในส่วนอนาคต ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ใน
ปฏิจสุมุปปาทธรรมที่ว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น การเคลือบ
แคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ นานา
ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทางสอง
แพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่าย
ไป ความคิดพรวดไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระด้าง
แห่งจิต ความลังเลใจ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจฉานิวรณ.

[๗๕๔] อวิชขานิวรณ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกข์สมุทัย ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธ
ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วน
อนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจสุมุปปาท-
ธรรมว่าเพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น

ความไม่รู้ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ความไม่
แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่
พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์ ความมีปัญญาทรม ความ
โง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงใหล อวิชชา
โอะมะคืออวิชชา โยคะคืออวิชชา อนุสัยคืออวิชชา ปริยฐานคืออวิชชา ลัม
คืออวิชชา อกุศลมูลคือโมะหะ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา-
นิวรรณ์.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นนิวรรณ์.

[๓๕๕] ธรรมไม่เป็นนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

เว้นนิวรรณ์ธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาทธรรม
ที่เหลือซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ
๑๗ วิญญาณขันธ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมไม่เป็นนิวรรณ์.

[๓๕๖] ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

กุศลธรรม กุศลธรรม อัพยาทธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่ง
เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขันธ ๑๗ วิญญาณขันธ สภาวะ-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์.

[๓๕๗] ธรรมสัมปยุต ด้วยนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

กรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยนิรณันท์กรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ
๑๓๑ วิญญาณขันธ สภาวกรรมเหล่านี้ชื่อว่า กรรมสัมปยุตด้วยนิรณันท์.

กรรมวิปยุตจากนิรณันท์ เป็นไฉน ?

กรรมเหล่าใด วิปยุตจากนิรณันท์กรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ
๑๓๒ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวกรรมเหล่านี้ชื่อว่า
กรรมวิปยุตจากนิรณันท์.

[๓๕๘] **กรรมเป็นนิรณันท์ และเป็นอารมณ์ของนิรณันท์ เป็น
ไฉน ?**

นิรณันท์เหล่านั้นนั่นเอง ชื่อว่ากรรมเป็นนิรณันท์และเป็นอารมณ์ของ
นิรณันท์.

กรรมเป็นอารมณ์ของนิรณันท์แต่ไม่เป็นนิรณันท์ เป็นไฉน ?

กรรมเหล่าใด เป็นอารมณ์ของนิรณันท์โดยนิรณันท์กรรมเหล่านั้น เว้น
นิรณันท์กรรมเหล่านั้นเสีย คือ กุศลกรรม อกุศลกรรม อัพยาทกรรม
ประเภทที่ยังมีอาสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่
รูปขันธ ๑๓๓ วิญญาณขันธ สภาวกรรมเหล่านี้ชื่อว่า กรรมเป็นอารมณ์ของ
นิรณันท์แต่ไม่เป็นนิรณันท์.

[๓๕๙] **กรรมสัมปยุตด้วยนิรณันท์แต่ไม่เป็นนิรณันท์ เป็นไฉน ?**

กามฉันทนิรณันท์เป็นนิรณันท์ และสัมปยุตด้วยนิรณันท์โดยอวิชชานิรณันท์
อวิชชานิรณันท์เป็นนิรณันท์ และสัมปยุตด้วยนิรณันท์โดยกามฉันทนิรณันท์

พยาปาทนิรณันท์เป็นนิรณันท์ และสัมปยุตด้วยนิรณันท์โดยอวิชชานิรณันท์
อวิชชานิรณันท์เป็นนิรณันท์ และสัมปยุตด้วยนิรณันท์โดยพยาปาทนิรณันท์

ดินมิทชนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยอวิชชานิรณ
อวิชชานิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยดินมิทชนิรณ
อุทธจนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยอวิชชานิรณ
อวิชชานิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยอุทธจนิรณ
กุกกุจจนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยอวิชชานิรณ
อวิชชานิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยกุกกุจจนิรณ
วิจิจจณนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยอวิชชานิรณ
อวิชชานิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยวิจิจจณนิรณ
กามฉันทนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยอุทธจนิรณ
อุทธจนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยกามฉันทนิรณ
พยาปาทนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยอุทธจนิรณ
อุทธจนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยพยาปาทนิรณ
ดินมิทชนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยอุทธจนิรณ
อุทธจนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยดินมิทชนิรณ
กุกกุจจนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยอุทธจนิรณ
อุทธจนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยกุกกุจจนิรณ
วิจิจจณนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยอุทธจนิรณ
อุทธจนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยวิจิจจณนิรณ
อวิชชานิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยอุทธจนิรณ
อุทธจนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยอวิชชานิรณ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นนิรณและสัมปยุตด้วยนิรณ.

ธรรมวิปยุตด้วยนิรณแต่เป็นอารมณ์ของนิรณ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยนิรณธรรมเหล่านั้น เว้นนิรณธรรมเหล่านั้น เสีย คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุต ด้วยนิรณแต่ไม่เป็นนิรณ.

[๓๖๐] **ธรรมวิปยุตจากนิรณ แต่เป็นอารมณ์ของนิรณ เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากนิรณธรรมเหล่านั้น คือ กุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่รูปขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากนิรณแต่เป็นอารมณ์ของนิรณ.

ธรรมวิปยุตจากนิรณ และไม่เป็นอารมณ์ของนิรณ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากนิรณ และไม่เป็นอารมณ์ของนิรณ.

นิรณโคจลกะ จบ

ปรามาสโคจลกะ

[๓๖๑] **ธรรมเป็นปรามาสะ เป็นไฉน ?**

ทัญญูปรามาสะ.

ทัญญูปรามาสะ เป็นไฉน ?

ความเห็น ว่า โลกเที่ยงก็ดี ว่าโลกไม่เที่ยงก็ดี ว่าโลกมีที่สุดก็ดี ว่าโลกไม่มีที่สุดก็ดี ว่าชีพอันนั้น สรีระก็อันนั้นก็ดี ว่าชีพเป็นอื่น สรีระก็เป็นอื่นก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่มีมรณะก็ดี ว่าสัตว์ไม่เป็นอยู่เบื้องหน้าแต่มีมรณะก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็มี ไม่เป็นอยู่ก็มี เบื้องหน้าแต่มีมรณะก็ดี ว่าสัตว์

ยังเป็นอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่เป็นอยู่ก็ไม่ใช่เบื้องหน้าแต่ขณะนี้ดี ทิฏฐิ ความเห็นไป
ข้างทิฏฐิ ปาฐฏคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ
ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สัญโญชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้ง
มั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความ
พินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่าทิฏฐิปรามาสะ.

มิฉลาทิฏฐิ แม้ทุกอย่าง จัดเป็นทิฏฐิปรามาสะ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นปรามาสะ.

ธรรมไม่เป็นปรามาสะ เป็นไฉน ?

เว้นปรามาสธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกต-
ธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนา
ขันธ ฯลฯ วิญญานขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นปรามาสะ.

[๓๖๒] **ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะ เป็นไฉน ?**

กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่ง
เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขันธ ฯลฯ วิญญานขันธ สภาวะ-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

[๓๖๓] **ธรรมสัมปยุตด้วยปรามาสะ เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยปรามาสธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ
ฯลฯ วิญญานขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยปรามาสะ.

ธรรมวิปยุตจากปราคามะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากปราคามะธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ๑๗ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากปราคามะ.

[๓๖๔] ธรรมเป็นปราคามะและเป็นอารมณ์ของปราคามะ เป็นไฉน ?

ปราคามะนั้นนั่นแล ชื่อว่าธรรมเป็นปราคามะ และเป็นอารมณ์ของปราคามะ.

ธรรมเป็นอารมณ์ของปราคามะ แต่ไม่เป็นปราคามะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นอารมณ์ของปราคามะโดยปราคามะธรรมเหล่านั้น เว้นปราคามะธรรมเหล่านั้นเสีย คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาคตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่ รูปขันธ ๑๗ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของปราคามะแต่ไม่เป็นปราคามะ.

[๓๖๕] ธรรมวิปยุตจากปราคามะแต่เป็นอารมณ์ของปราคามะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากปราคามะธรรมเหล่านั้น คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาคตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่รูปขันธ ๑๗ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากปราคามะแต่เป็นอารมณ์ของปราคามะ.

ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ และไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ

เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากปรามาสะและไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

ปรามาสโคจลกะ จป

มหันตรทุกะ

[๓๖๖] **ธรรมมีอารมณ์ เป็นไฉน ?**

เวทนาขันธ สัมมัญชัญธ สังขารขันธ วิญญานขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์.

ธรรมไม่มีอารมณ์ เป็นไฉน ?

รูปทั้งหมด แต่อสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีอารมณ์.

[๓๖๗] **ธรรมเป็นจิต เป็นไฉน ?**

จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนธาตุ มโนวิญญานธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นจิต.

ธรรมไม่เป็นจิต เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัมมัญชัญธ สังขารขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นจิต.

[๓๖๘] **ธรรมเป็นเจตสิก เป็นไฉน ?**

เวทนาขันธ สัมมัญชัญธ สังขารขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเจตสิก.

ธรรมไม่เป็นเจตสิก เป็นไฉน ?

จิต รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเจตสิก.

[๗๖๕] **ธรรมสัมปยุตด้วยจิต เป็นไฉน ?**

เวทนาคันธ สัทธูนาคันธ สังขารคันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยจิต.

ธรรมวิปยุตจากจิต เป็นไฉน ?

รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากจิต

จิต จะกล่าวว่าสัมปยุตด้วยจิตก็ไม่ได้ ว่าวิปยุตจากจิตก็ไม่ได้.

[๗๗๐] **ธรรมเจือกับจิต เป็นไฉน ?**

เวทนาคันธ สัทธูนาคันธ สังขารคันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเจือกับจิต.

ธรรมไม่เจือกับจิต เป็นไฉน ?

รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เจือกับจิต

จิต จะกล่าวว่าเจือกับจิตก็ไม่ได้ ว่าไม่เจือกับจิตก็ไม่ได้.

[๗๗๑] **ธรรมมีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นไฉน ?**

เวทนาคันธ สัทธูนาคันธ สังขารคันธ, กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ หรือรูปแม้อื่นใดซึ่งเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน มีอยู่ คือ รูปายตนะ. สัททายตนะ คันธายตนะ รสอายตนะ โสภณูปายตนะ อากาชาตนะ ออโปชาตนะ

รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัณฺญตา รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีจิตเป็นสมุฏฐาน.

ธรรมไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นไฉน ?

จิต รูปที่เหลือ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน.

[๗๑๒] ธรรมเกิดร่วมกับจิต เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ กายวิญญูตติ วจีวิญญูตติ
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเกิดร่วมกับจิต.

ธรรมไม่เกิดร่วมกับจิต เป็นไฉน ?

จิต รูปที่เหลือ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่
เกิดร่วมกับจิต.

[๗๑๓] ธรรมเกิดคล้อยตามจิต เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์, กายวิญญูตติ วจีวิญญูตติ
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเกิดคล้อยตามจิต.

ธรรมไม่เกิดคล้อยตามจิต เป็นไฉน ?

จิต รูปที่เหลือ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่เกิดคล้อยตามจิต.

[๗๑๔] ธรรมเจือกับจิตและมีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เจือกับจิตและมีจิตเป็นสมุฏฐาน.

ธรรมไม่เจือกับจิตและไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นไฉน ?

จิต รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่เจือกับจิตและไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน.

[๓๗๕] ธรรมเจือกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน และเกิดร่วม
กับจิต เป็นไฉน ?

เวทนาคันธ สัทธูปาณันธ สัมผัสคันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เจือกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐานและเกิดร่วมกับจิต.

ธรรมไม่เจือกับจิต ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน และไม่เกิดร่วม
กับจิต เป็นไฉน ?

จิต รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่เจือกับจิต ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐานและไม่เกิดร่วมกับจิต.

[๓๗๖] ธรรมเจือกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน และเกิดคล้อย
ตามจิต เป็นไฉน ?

เวทนาคันธ สัทธูปาณันธ สัมผัสคันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เจือกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐานและเกิดคล้อยตามจิต.

ธรรมไม่เจือกับจิต ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน และไม่เกิดคล้อย
ตามจิต เป็นไฉน ?

จิต รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่เจือกับจิต ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐานและไม่เกิดคล้อยตามจิต.

[๓๗๗] ธรรมเป็นภายใน เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ มนายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็น
ภายใน.

ธรรมเป็นภายนอก เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ ธรรมายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็น
ภายนอก.

[๓๗๘] ธรรมอาศัยมหาภูตรูปเกิด เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
อาศัยมหาภูตรูปเกิด.

ธรรมไม่อาศัยมหาภูตรูปเกิด เป็นไฉน ?

เวทนาคันธ สัญญาคันธ สังขารคันธ วิญญาณคันธ มหาภูตรูป ๔
และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่อาศัยมหาภูตรูปเกิด.

[๓๗๙] ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐิเข้ายึด
ครอง เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็น
กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ เวทนาคันธ ฯลฯ วิญญาณคันธ และ
รูปที่กรรมแต่งขึ้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันเจตนากรรม ที่สัมปยุต
ด้วยตัณหาทิฏฐิเข้ายึดครอง.

ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐิไม่เข้ายึดครอง
เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอกุศลธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร
รูปาวจร อรูปาวจร คือ เวทนาคันธ ฯลฯ วิญญาณคันธ, ธรรมที่เป็นกิริยา
ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล ไม่ใช่กรรมวิบาก, รูปที่กรรมมิได้แต่งขึ้น, มรรค
และผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐิไม่เข้ายึดครอง.

มหันตฺรทุกะ จป

อธิบายนิรวณโคจณกะ

ว่าด้วยถีนมิทชนิทเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในถีนมิทชนิทเทศแห่งนิรวณโคจณกะ ต่อไป.

บทว่า จิตตสฺส อกฺขยตา (ความไม่สมประกอบแห่งจิต) คือภาวะแห่งคนป่วยไข้. จริงอยู่ คนป่วยไข้ ตรัสเรียกว่า **อกฺขยโก** (ผู้มีสุขภาพไม่ดี) แม้ในวินัยก็กล่าวไว้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ไม่สามารถ ดังนี้.

บทว่า อกฺขมฺมณฺณตา (ความไม่ควรแก่การงาน) ได้แก่ อาการแห่งความไม่ควรแก่การงานคือความเป็นไข้แห่งจิต. บทว่า โอลฺลียนา (ความท้อแท้) ได้แก่ อาการที่ท้อถอย. จริงอยู่ จิตที่ยังอิริยาบถให้เกิดขึ้น เมื่อไม่อาจเพื่อให้อิริยาบถทรงอยู่ ย่อมท้อแท้ ดุจค้ำคาวเล็กล้ออยู่บนคันไม้ ย่อมท้อถอยดุจหมอน้ำคั้นห้อยไว้ที่เสาเชื่อนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ความท้อแท้ ดังนี้ ทรงหมายถึงอาการนั้นของจิตนั้น. บทที่ ๒ (สลฺลียนา ความถดถอย) ทรงเพิ่มด้วยอำนาจบทอุปสรรค.

บทว่า ลินฺ (ความหดหู่) ได้แก่ ขดงอแล้วเพราะความไม่แผ่ออกไป. บททั้ง ๒ นอกนี้ (คือ ลียนา ลียิตตฺตํ อาการที่หดหู่ ภาวะที่หดหู่) เป็นบทแสดงถึงอาการและภาวะของจิตนั้น.

บทว่า ถีน (ความชบเซา) ความว่า ที่ชื่อว่า ถีนะ โดยความเป็นแห่ง เพราะไม่แผ่ไปเหมือนก้อนเนยใส. บทว่า ลียนา (อาการที่ชบเซา) เป็นการแสดงอาการของจิต ภาวะแห่งอาการที่จิตชบเซาแล้ว ชื่อว่า ลียิตตฺตํ (ความชบเซา) อธิบายว่า ความที่จิตเป็นธรรมชาติกระด้างด้วยสามารถแห่งการไม่แผ่ออกไปนั้นเทียว.

บทว่า กายสุส (แห่งกาย) ได้แก่ นามกายคือจันท์ ๓. บทว่า

อกลฺยตา อกฺกมฺมฺลฺยตา (ความไม่สมประกอบแห่งนามกาย ความไม่ควรแก่
การงานแห่งนามกาย) มีนัยดังกล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ. ที่ชื่อว่า โอนาโห
(ความปกคลุม) เพราะอรรถว่า ย่อมปกคลุมกาย เหมือนก้อนเมฆปกคลุม
อากาศฉะนั้น การปกคลุมโดยส่วนทั้งหมด ชื่อว่า ปรินาโห (ความหุ้มห่อ).

ที่ชื่อว่า อนฺโตสโมโรโห (ความปิดบังไว้ภายใน) เพราะอรรถว่า
ย่อมปิดบังไว้ภายใน. เหมือนอย่างว่า นครที่เขาปิดแล้ว พวกมนุษย์ย่อมไม่ได้
เพื่ออันออกไปภายนอก ฉนฺได ธรรมทั้งหลาย อันมิทระ (ความง่วงเหงา)
ปิดไว้แล้วย่อมไม่ได้เพื่ออันแผ่ออกไป ฉนฺนํ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า
อนฺโตสโมโรโห (ความปิดบังไว้ภายใน).

ที่ชื่อว่า มิทฺฐํ (ความง่วงเหงา) เพราะอรรถว่า ย่อมกำจัด อธิบายว่า
ย่อมเบียดเบียนโดยความไม่ควรแก่การงาน. ที่ชื่อว่า โสฺปฺปํ (ความหาวนอน)
เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้หลับ. ที่ชื่อว่า ปจฺฉายิกา (อาการที่หาวนอน) เพราะ
อรรถว่า ย่อมทำให้เปลือกตาเป็นคันงับลง.

บทว่า สุปฺนา สุปีตฺตํ กิริยาที่หาวนอน ภาวะที่หาวนอน เป็นบท
แสดงอาการและภาวะของจิตนั้น แต่ว่า บทว่า ความหาวนอน ข้างหน้าของ
บทเหล่านั้นอันใด เหตุในการกล่าวซ้ำของบทนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วทั้งนั้น.

บทว่า อิทํ วุจฺจติ ถินมิทฺฐนิวรณํ ถินะและมิทระนี้เรียกว่า
ถินมิทฺฐนิวรณํ คือ รวมถินะและมิทระนี้เข้าด้วยกัน เรียกว่า ถินมิทฺฐนิวรณํ
ด้วยอรรถว่ากางกัน. ถินมิทฺฐนิวรณํใด ย่อมเกิดขึ้นในเวลาก่อนหรือหลังความ
หลับแก่พระเสกขะและปุณฺณทั้งหลายโดยมาก ถินมิทฺฐนิวรณํนั้น อรหัต
มรรคตัดขาดแล้ว แต่การก้าวลงสู่ภวังค์ของพระชินาสพทั้งหลาย ย่อมมีด้วย

ความทุรพลแห่งกรชกาย (กายเกิดแต่ฐลี)^๑ เมื่อภวังค์นั้นไม่ระคนด้วยอารมณ์อื่นเป็นไปอยู่ พระจิณาสพเหล่านั้นย่อมหลับ นั้นชื่อว่า ความหลับย่อมมีแก่พระจิณาสพเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูก่อนอัคคิเวสสนะ ก็เราแลย่อมรู้เฉพาะ ในท้ายเดือนฤดูร้อน เรากลับจากบิณฑบาตภายในกาลภายหลังภัตปุฬาสังฆาฏี ๔ ชั้น แล้วเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะก้าวลงสู่ความหลับโดยปรวัเบื้องขวา ดังนี้^๒

ว่าด้วยมิตระมีใช่อกุศล

ก็ความที่กรชกายอ่อนเพลีย (ทุรพล) นี้ เห็นปานนี้ ไม่ใช่ภาวะที่มรรคพึงฆ่า ความที่กายทุรพลนี้ย่อมได้ทั้งในรูปที่มีใจครอง และในรูปที่ไม่มีใจครอง เมื่อจะได้ในรูปที่มีใจครอง ย่อมได้ในเวลาที่พระจิณาสพเดินทางไกล หรือทำการงานอย่างใดอย่างหนึ่งเหน็ดเหนื่อย เมื่อได้ในรูปที่ไม่มีใจครอง ย่อมได้ในโบไม้งอกไม้ทั้งหลาย จริงอยู่ โบไม้งอกต้นไม้บางชนิดย่อมคล้อยออกไปด้วยแสงแดด ในเวลารাত্রีย่อมงอกกลับ ดอกปทุมเป็นต้น ย่อมบานด้วยแสงพระอาทิตย์ แต่ในเวลารাত্রีย่อมหุบ ก็มีทระมีย่อมมีแก่พระจิณาสพทั้งหลาย เพราะความที่มิตระนั้นไม่เป็นอกุศล ฉะนั้นแล.

ในอธิการแห่งมิตระนั้น ถ้าพึงมีผู้สงสัยว่า มิตระมีใช่อกุศล เพราะเหตุไร เพราะมิตระเป็นรูป ก็รูปเป็นอัพยากตะและมิตระนี้ก็เป็รูป ด้วยเหตุนี้ในอธิการนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสกระทำกายศัพท์ว่า ความไม่สมประกอบแห่งนามกาย ความไม่ควรแก่การงานแห่งนามกาย ดังนี้.

ข้อนี้ พึงเฉลยว่า ถ้าว่ามีทระมีเป็นรูปด้วยเพียงคำที่ตรัสว่า กายสุต (แห่งกาย) เท่านั้นไซ้ ธรรมทั้งหลายแม้มีกายปีสัททิเป็นต้นก็พึงเป็นรูปไป.

๑. รูปอันเกิดสืบต่อมาด้วยสมุฏฐาน ๔ ๒. ม. ม. เล่มที่ ๑๒ ๔๓๐/๔๖๑

ทั้งหมด แม้การเสวยสุขและการกระทำให้แจ้งซึ่งปรมัตตสัจจะที่ตรัสไว้ว่า เสวยสุขด้วยกาย กระทำให้แจ้งปรมัตตสัจจะด้วยกาย ดังนี้ ก็พึงเป็นรูปเท่านั้น เพราะฉะนั้น ไม่ควรพูดว่ามีพระนี้เป็นรูป ดังนี้.

ถามว่า ก็ในอธิการนี้ นามกาย ชื่อว่า กาย เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงตรัสว่า **โสปป ปจลายิกา** (ความหวนอน ความโง่งว้าง) ดังนี้เล่า ด้วยว่านามกายย่อมไม่หวนอน ย่อมไม่โง่งว้าง.

ตอบว่า เพราะความหวนอนและความโง่งว้างนั้นเป็นผลของมิตระนั้น เหมือนเพศเป็นต้นเป็นผลของอินทรีย์ฉะนั้น เหมือนอย่างว่า ทรวคทรงมีเพศเป็นต้นเหล่านี้ คือ เพศหญิง นิมิตหญิง มารยาหญิง กิริยาของหญิง ตรัสไว้เพราะความเป็นผลของอิตถินทรีย์ ฉันท ความหวนอนเป็นต้นก็ตรัสไว้ เพราะความเป็นผลแห่งมิตระ กล่าวคือความป่วยไข้แห่งนามกาย แม่นั่นนั้น. ด้วยว่า เมื่อมิตระมีอยู่ ความหวนอนเป็นต้นนั้นก็มิ เพราะฉะนั้น จึงตรัสมิตระแม้เป็นรูป (นาม) โดยผลอุปจารนัย (มุ่งถึงผล) ว่า ความหวนอน ความโง่งว้าง กิริยาที่หวนอน ความหวนอน. อนึ่ง แม้ด้วยวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า ที่ชื่อว่า **ปจลายิกา** (ความโง่งว้าง) เพราะอรรถว่า ย่อมทำให้เปลือกตาเป็นต้นปิดลงดังนี้ ก็ให้สำเร็จความหมายนี้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น มิตระจึงไม่ใช่รูป. อนึ่ง ความที่มิตระนั้นเป็นรูป พระองค์ก็ทรงแสดงแม้ด้วยความปกคลุมเป็นต้นนั้นแหละ เพราะว่า

ถ้ามีผู้ท้วงอีกว่า ก็มีพระนี้เป็นรูปด้วยเหตุ (มีการปกคลุมเป็นต้น) นี้แหละมิใช่หรือ เพราะอุป (นาม) ย่อมปกคลุม หุ้มห่อ ปิดบังไว้ในภายใน ซึ่งอะไร ๆ ไม่ได้แล.

ข้อนี้ตอบว่า ถ้าอย่างนั้น แม้ความกanggันกุศลธรรมก็ไม่พึงมี เพราะฉะนั้น พึงทราบความที่มีมิตระแม่นี่เป็นความปกคลุมเป็นต้น ด้วยอรรถมีความปกคลุมเป็นต้น เหมือนรูปธรรมมีกามฉันทะเป็นต้น ที่ชื่อว่า นิ वर्ณ ด้วยอรรถว่ากanggันฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านท้าวว่า มิตระแม่นี่ชื่อว่า เป็นรูป เพราะพระบาลีว่า ละนิ वर्ณ ๕ เพราะทำจิตให้เศร้าหมองบั่นทอนปัญญา ดังนี้ เพราะรูปทำจิตให้เศร้าหมองไม่ได้ ทอนปัญญาก็ไม่ได้ ดังนี้ เพราะเหตุไร จึงเป็นไม่ได้ คำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย มีสมณพราหมณ์บางพวก คิมสุราเมรัยไม่ละเว้นการคิมสุราและเมรัย คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นอุปกิเลส (เครื่องเศร้าหมอง) ของสมณพราหมณ์ข้อที่หนึ่งคังนี้มีอยู่มิใช่หรือ.

อีกข้อหนึ่งก็ได้ตรัสไว้ว่า คุณก่อนคหบดีบุตร โทษในการประกอบเนื่อง ๆ ในฐานะเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทคือการคิมสุราและเมรัยที่พึงเห็นในปัจจุบันมี ๖ อย่างคือ เสียทรัพย์ ๑ ก่อการทะเลาะวิวาท ๑ เป็นบ่อเกิดของโรค ๑ ทำให้เสียชื่อเสียง ๑ ทำให้ไม่รู้จักอาย ๑ บั่นทอนปัญญา ๑ รวมเป็นข้อที่ ๖ ดังนี้ แม้พระบาลีย่อมเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ทีเดียว เพราะประจักษ์อยู่ก็เพราะเหตุที่น้ำเมาเข้าถึงท้อง จิตย่อมเศร้าหมอง ปัญญาย่อมทรมล ฉะนั้น แม้มิตระก็เปรียบเหมือนน้ำเมาพึงทำจิตให้เศร้าหมองบั่นทอนปัญญามิใช่หรือ.

ตอบว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น เพราะทรงแสดงถึงความเป็นปัจจัยจริงอยู่ ถ้าน้ำเมาพึงเป็นสังกิเลส (ทำจิตให้เศร้าหมอง) ไชริ์ สังกิเลสนั้นก็พึงมาสู่ นิทเทสในนิทเทสแห่งอุปกิเลสทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า ภิกษุ นั้นละนิ वर्ณ ๕ เหล่านี้อันทำจิตให้เศร้าหมองคังนี้ หรือว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลสของจิต ๕ อย่างเหล่านี้แล ฉะนั้นนั้นแหละ เป็นเครื่องทำจิตให้เศร้าหมอง

เป็นเครื่องทำจิตมิให้อ่อน ไม่ให้ควรแก่การงาน มิให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง มิให้ตั้งมั่น โดยชอบ มิใช่เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ธรรมเครื่องเศร้าหมอง ๕ เป็นไฉน ? คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย กามฉันทะเป็นอุปกิเลสของจิตดังนี้ หรือว่า คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย ก็อุปกิเลสของจิตเป็นไฉน ? อภิขฌาวิสมโลภะเป็นอุปกิเลสของจิตดังนี้ ก็เพราะเมื่อน้ำเมาเมื่อนั้นอันบุคคลดื่มแล้ว กิเลสทั้งหลายอันทำจิตให้เศร้าหมองและบั่นทอนปัญญาย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น น้ำเมานั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอย่างนี้โดยแสดงชี้ถึงปัจจัย เพราะความที่น้ำเมาเหล่านั้นเป็นปัจจัยแก่อุปกิเลส. ส่วนมิทระเป็นสังกิเลสแห่งจิตด้วยตนเอง และบั่นทอนปัญญา เพราะฉะนั้น มิทระ คือ อรูปเท่านั้น.

ยังมีเนื้อความบางอย่างที่จะพึงกล่าวให้ยิ่งกว่านี้ โดยการกล่าวถึง สัมปโยคะ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ถินมิทรวินิวัณเป็นนิวัณและสัมปยุตด้วยนิวัณ ด้วยอวิชชานิวัณ เพราะฉะนั้น มิทระนี้จึงไม่ใช่รูป เพราะตรัสถึงการสัมปโยคะ เพราะรูปจะนับเข้าด้วยธรรมที่สัมปยุตด้วยกันหาได้ไม่ดังนี้.

แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ อาจารย์ผู้กล่าวถึงมิทระก็จะพึงท้วงว่า คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งธรรมคาตามที่หาได้ เหมือนอย่างพระดำรัสที่ตรัสด้วยอำนาจประกอบความตามที่ได้อย่างนี้ว่า ทั้งหอยกาบและหอยโข่ง ทั้งก้อนกรวดและกระเบื้อง ทั้งฝูงปลาเที่ยวไปบ้าง ตั้งอยู่บ้าง ดังนี้ ความจริง ก้อนกรวดและกระเบื้องตั้งอยู่อย่างเดียวไม่เที่ยวไป อีกสองอย่าง นอกนี้ย่อมเที่ยวไปบ้าง ย่อมตั้งอยู่บ้าง ข้อนี้ฉันทใด แม้ในอริการแห่งมิทระนี้ ก็ฉันทนั้น มิทระเป็นนิวัณอย่างเดียวไม่สัมปยุตด้วยอกุศล ถินะเป็นนิวัณด้วยเป็นธรรมสัมปยุตด้วย เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสถินมิทระ

ทั้งหมดรวมกันด้วยสามารถแห่งธรรมตามที่ได้ว่า เป็นนิ वर्ณและสัมปยุตด้วยนิ वर्ณดังนี้ แต่มีทระเป็นนิ वर्ณอย่างเดียวไม่สัมปยุตกับอกุศล เหมือนก้อนกรวดและกระเบื้องตั้งอยู่อย่างเดียวกันไม่เที่ยวไปฉนั้น เพราะเหตุฉนั้น มีทระจึงเป็นรูปเท่านั้น ดังนี้.

ตอบว่า ท่านไม่ควรเห็นเช่นนั้น เพราะมีทระไม่สำเร็จความเป็นรูปได้จริง คำว่า ก้อนกรวดและกระเบื้องย่อมไม่เที่ยวไป ดังนี้ แม้เว้นจากพระสูตรก็เข้าใจได้ เพราะฉนั้น เนื้อความด้วยสามารถที่หาได้ในพระสูตรนี้จงยกไว้ แต่คำที่กล่าวว่า มีทระเป็นรูป นี้ไม่ควร ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะให้มีทระนั้นเป็นรูปได้ด้วยสูตรนี้ เพราะฉนั้น มีทระนี้มีได้ตรัสด้วยอำนาจความตามที่ได้ เพราะมีทระไม่สำเร็จความเป็นรูป เหตุฉนั้น มีทระจึงเป็นรูปเท่านั้น.

ถ้อยคำที่ควรจะกล่าวให้ยิ่งขึ้นไปกว่าคำที่กล่าวแล้ว ก็เพราะมีพระบาลีว่า จตตตตตา (เพราะสละแล้ว) เป็นต้น จริงอยู่ในวิภังคปกรณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำมีอาทิว่า เพราะสละแล้ว อย่างนี้ว่า ภิกษุชื่อว่า มีถิ่นมีทระไปปราศแล้ว เพราะสละแล้ว เพราะคายแล้ว เพราะปล่อยแล้ว เพราะละแล้ว เพราะสละถิ่นแล้ว ซึ่งถิ่นมีทระนั้น ด้วยเหตุฉนั้น จึงตรัสว่าผู้มีถิ่นมีทระไปปราศแล้ว ดังนี้ และว่า ภิกษุทำจิตนี้ให้หมดจด ให้หมดจดวิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้หลุดพ้น ให้พ้นวิเศษ ให้ปลดเปลื้องจากถิ่นมีทระนี้ ดังนี้ ด้วยเหตุฉนั้น จึงตรัสเรียกว่า ทำจิตให้บริสุทธิ์จากถิ่นมีทระ ดังนี้ ส่วนรูปพระองค์มิได้ตรัสอย่างนี้ เพราะเหตุฉนั้นแหละ มีทระจึงเป็นรูปเท่านั้น.

อาจารย์ผู้กล่าวมิตะแย้งว่า ท่านไม่ควรกล่าว โดยความที่ถีนมิตะ ไม่เกิดแต่จิต แท้จริง ๓ อย่าง คือเกิดแต่จิต ๑ เกิดแต่อุตุ ๑ เกิดแต่อาหาร ในบรรดามิตะทั้ง ๓ เหล่านี้ มิตะใด เกิดแต่จิตในวิภังค์ แห่งมิตะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ความไม่มีแต่ถีนมิตะทั้งหลาย เพราะฉะนั้น มิตะจึงไม่สำเร็จเป็นรูป เหตุนี้ มิตะจึงเป็นรูปเท่านั้น ดังนี้.

ตอบว่า ข้อนี้นี้ไม่ควรเห็นมิตะเป็นรูปได้เลย จริงอยู่ ครั้นความที่ มิตะสำเร็จเป็นรูป ใคร ๆ ก็อาจได้คำพูดนั้นว่า ความไม่เกิดแห่งมิตะอันเกิด แต่จิต พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในวิภังค์นั้น และความที่มิตะเป็นรูป นั้นเทียว ย่อมไม่ควร เพราะฉะนั้น มิตะจึงเป็นรูปเท่านั้น.

ถ้อยคำที่จะพึงกล่าวให้ยิ่งไปกว่าโดยการกล่าวถึงการละ (ประหณ) มีอยู่ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการละเม้มิตะไว้ ในพระบาลีทั้งหลายมีอาทิว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุละกรรม ๖ ประการได้แล้วก็อาจเข้าปฐมฌานอยู่ กรรม ๖ ประการเป็นไฉน ? คือกามฉันทะ ๑ พยาบาท ๑ ถีนมิตะ ๑ อุทธัจจะ ๑ กุกกุจจะ ๑ วิจิกิจจา ๑ ก็โทษในกามทั้งหลายแล ชื่อว่าอันบุคคลนั้นเห็น ดีแล้วด้วยสัมปชัญญะ ดังนี้ และว่า ภิกษุละนิรณ ๕ เหล่านี้แล้วจักรู้ ประโยชน์ตนบ้าง ประโยชน์ผู้อื่นบ้าง ด้วยปัญญาที่มีกำลัง ดังนี้ ส่วนรูปอัน บุคคลไม่พึงละ เหมือนอย่างที่ได้ตรัสไว้ว่า รูปชั้นธัมมัญญะพึงรู้ยิ่ง พึงกำหนด รู้ แต่ไม่พึงละ ไม่พึงเจริญ ดังนี้ มิตะจึงเป็นรูปเท่านั้น เพราะกล่าวถึง การละมิตะเมื่อนี้.

อาจารย์ผู้กล่าวมิตะค้านว่า ท่านไม่ควรกล่าวอย่างนั้น เพราะพระ คำตรัสการละเม้มซึ่งรูปก็มีอยู่ เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการละ เม้มซึ่ง

รูปนั้นแหละในพระบาลีนี้ว่า ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของพวกเธอ พวกเธอจงละรูปนั้นเสีย ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า มิทธะเป็นรูปนี้ จึงไม่ถูกต้อง.

อาจารย์ผู้ชี้แจงกล่าวว่า ท่านไม่ควรเห็นอย่างนั้น เพราะพระดำรัสนั้น ตรัสโดยประการอื่น จริงอยู่ ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการละรูปด้วยสามารถแห่งการละความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ อย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย การกำจัดฉันทราคะ (ความกำหนดด้วยสามารถความพอใจ) ในรูปอันใด การกำจัดนั้นเป็นการละในรูปนั้น ดังนี้ มิทธะจึงไม่ใช่รูป เพราะตรัสไว้โดยประการอื่นว่า คำว่ารูปตรัสว่าเป็นธรรมควรละเหมือนการละธรรม ๖ อย่าง ละนิวรณ ๕ อย่าง หามิได้ เพราะฉะนั้น พระสูตรเหล่านี้ที่ตรัสไว้มีอาทิว่า ภิกขุละนิวรณ ๕ เหล่านี้อันทำให้เศร้าหมอง ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ มิทธะเป็นรูปเท่านั้นโดยพระสูตรเหล่านั้นด้วย โดยพระสูตรเหล่านี้ด้วย.

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระสูตร มิใช่น้อยอันส่องถึงความที่มิทธะนั้นเป็นรูปเท่านั้นมีอาทิอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย นิวรณเป็นเครื่องกางกั้น ท่วมทับจิต บันทอนปัญญา ๕ ประการ เหล่านี้ ๕ ประการเป็นไฉน ? ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย กามฉันทะ ฯลฯ ถิ่นมิทธะเป็นนิวรณเครื่องกางกั้น ท่วมทับจิต บันทอนปัญญา ดังนี้ และว่า ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย ถิ่นมิทธะเป็นนิวรณทำให้มืด ไม่ทำจักษุ ไม่ทำญาณ ดับปัญญา เป็นพวกพินาศ ไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน ดังนี้ และว่า ดูก่อนพราหมณ์ ข้อนี้อันนั้นเหมือนกันแล สมัยใด บุคคลถูกถิ่นมิทธะกลุ่มรุมจิต ถูกถิ่นมิทธะครอบงำ

จิตอยู่ ดังนี้ และว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมนสิการอยู่โดย
อุบายไม่แยบคาย กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้น ฯลฯ ถิ่น-
มิทธะที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ และว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
กองแห่งอกุศลล้วน ๆ นี้ คือ นิวรณ์ ๕ นี้ ดังนี้ ก็เพราะมิทธะนี้
เป็นรูป ฉะนั้น จึงเกิดขึ้นแม้ในรูปธรรม จริงอยู่ คำนี้ตรัสไว้ในปัญฐาน
มหาปกรณ์ว่า ธรรมคือนิวรณ์อาศัยธรรมคือนิวรณ์เกิดขึ้น มิใช่อาศัยปุเรชาต-
ปัจจัยเกิดขึ้น พุทธวจนะทั้งหมดในวิภังค์พระดำรัสนี้ว่า อาศัยกามฉันทนิวรณ์
ในความเป็นรูปย่อมเกิดถิ่นมิทธะ อุทธัจจะและอวิชชานิวรณ์ ดังนี้ ให้
พิสดาร เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้พึงถึงความตกลงว่า มิทธะเป็นรูปเท่านั้น
ดังนี้.

ว่าด้วยกุกกุจจนิทเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในกุกกุจจนิทเทศ ต่อไป

บทว่า **อกปปีเย กปปียสญญิตา** (ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่
ควร) เป็นต้นตรัสไว้เพื่อแสดงกุกกุจะโดยมูล จริงอยู่ ในการก้าวล่วงที่ทำ
แล้ว โดยมีความสำคัญอย่างนี้ เมื่อภิกษุมีสติระลึกถึงวัตถุและอชฌาจารที่
สำเร็จแล้วอีก ก็เดือดร้อนอยู่เนื่อง ๆ อย่างนี้ว่า เราทำกรรมชั่วแล้วดังนี้
กุกกุจะนี้ จึงเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการตามเดือดร้อนในภายหลัง ด้วยเหตุ
นั้น เพื่อทรงแสดงกุกกุจะนั้นโดยมูล จึงตรัสคำมีอาทิว่า **อกปปีเย กปปีย-
สญญิตา** ดังนี้.

ในพระพุทฺธพจน์นั้น อธิบายว่า ภิกษุมีความสำคัญว่าควรย่อมฉัน
อาหารที่ไม่ควร มีความสำคัญว่าเนื้อที่ควรย่อมฉันเนื้ออันไม่ควร คือย่อมขบ
ฉัน (เคี้ยวกิน) เนื้อหมี่ด้วยสำคัญว่าเป็นเนื้อสุกร หรือย่อมขบฉันเนื้อเสื่อ-

เหลือด้วยสำคัญว่าเป็นเนื้อวาง เมื่อกาลผ่านไปแล้ว สำคัญว่ายังเป็นกาลอยู่ ห้ามกัณฑ์แล้วสำคัญว่าไม่ได้ห้ามกัณฑ์ เมื่อของที่ยังมิได้รับประเคนตกไปในบาตร ย่อมฉันด้วยสำคัญว่ารับประเคนแล้ว อย่างนี้ ชื่อว่า การทำการก้าวล่วงด้วยความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร. ภิกษุเมื่อขบฉันเนื้อสุกรด้วยความสำคัญว่าเป็นเนื้อหมี และฉันอาหารในเวลาด้วยความสำคัญว่านอกเวลา ชื่อว่า กระทำการก้าวล่วงด้วยความสำคัญในของที่ควรว่าไม่ควร.

อนึ่ง สิ่งบางอย่างไม่มีโทษภิกษุการทำด้วยความสำคัญว่ามีโทษและมีโทษทำความสำคัญว่าไม่มีโทษ ชื่อว่า กระทำการก้าวล่วงด้วยความสำคัญในสิ่งที่ไม่มีโทษว่ามีโทษ ด้วยความสำคัญในสิ่งที่มีโทษว่าไม่มีโทษ. ก็เพราะภิกษุจะนี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะการก้าวล่วงที่ทำแล้ว ความสำคัญว่ามีโทษในของที่ไม่มีโทษอย่างนี้ว่า กรรมอันดีเรายังมิได้กระทำหนอ กุศลเรายังมิได้กระทำ เครื่องป้องกันของคนกล้า ยังมิได้กระทำหนอ บาปเรากระทำแล้วหนอ ความหยาบช้า เรากระทำแล้ว ความร้ายกาจเรากระทำแล้ว ดังนี้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงอนุญาตวัตถุแม้อื่นแก่ภิกษุผู้มีภิกษุจะนั้นจึงตรัสคำมีอาทิว่า การร่ำคาญ ฯลฯ ซึ่งมีลักษณะเห็นปานนี้ อันใด ดังนี้. ในอธิการนี้ บทว่า ภิกษุจะ มีอรรถง่ายทั้งนั้น. อาการแห่งความร่ำคาญ ชื่อว่า **ภิกษุจะจายนา** (กิริยาที่ร่ำคาญ) ภาวะแห่งกรรมอันภิกษุจะให้เป็นไปแล้ว ชื่อว่า **ภิกษุจะจายิตตัต** (ความร่ำคาญ).

ในคำว่า เจตโส วิปปฏิสโร (ความเดือดร้อนใจ) นี้ ความว่าการเผชิญหน้าต่อกรรมที่ทำแล้วและยังไม่ทำ หรือเผชิญหน้าต่อสิ่งที่มีโทษและไม่มีโทษ ชื่อว่า **วิปปฏิสาร์** (ความเดือดร้อน) ก็เพราะความวิปปฏิสาร์นั้น ย่อมทำบาปอันทำแล้วให้เป็นกรรมที่ยังไม่กระทำ หรือย่อมไม่กระทำความดี

ที่ยังไม่ทำแล้วให้เป็นอันตนทำแล้ว ฉะนั้น การหวนระลึกไปพิจารณาหรือเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **วิปัสสาร์**. อนึ่ง เพื่อให้ทราบ ว่า วิปัสสาร์นั้นเป็นของจิต มิใช่ของสัตว์ ดังนี้ จึงตรัสว่า **เจตโส วิปัสสโร** (ความเดือดร้อนของจิต) ดังนี้. เนื้อความนี้เป็นการอธิบายสภาวะของกุกกุจะนั้น.

ก็กุกกุจะเมื่อเกิดขึ้น ย่อมสลักใจอยู่เหมือนปลาเหล็กแหลมขีดภาชนะ สำริดอยู่นั้นแหละเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า **มโนวิเลโข** (ความขุ่นใจ) เนื้อความนี้อธิบายกิจ (หน้าที่) ของกุกกุจะนั้น. ส่วนกุกกุจะ (ความรังเกียจ) ใดที่ตรัสไว้ในพระวินัยว่า ครั้นนั้นแล ท่านพระสารีบุตร รังเกียจว่า การอยู่ฉันอาหารในโรงฉันเป็นประจำ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้ามไว้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ยอมรับ ดังนี้ กุกกุจะ (การรังเกียจ) นั้น ไม่เป็นนิรวณ. เพราะพระอรหันต์ไม่มีความเดือดร้อนในภายหลังว่า สิ่งนี้เราทำผิดแล้ว ดังนี้ ก็ชื่อว่า **กุกกุจะ** (ความรังเกียจ) ในพระวินัยกล่าวคือการพิจารณานี้ว่า สิ่งนี้ควร สิ่งนี้ไม่ควร เป็นนิรวณปฏิรูปกะ (คล้ายกับนิรวณ).

ว่าด้วยธรรมเป็นนิรวณและสัมปยุตตธรรม

ในนิทเทสบทว่า **กตเม ธมฺมา นีรวณา เจว นีรวณสมปยุตฺตา** (ธรรมเป็นนิรวณแต่สัมปยุตด้วยนิรวณ เป็นไฉน ?) ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสแยกว่า ถินมิทหรนิรวณเป็นนิรวณ และสัมปยุตด้วยนิรวณโดยอวิชานิรวณ เพราะถินะและมิทหะมิได้เว้นซึ่งกันและกัน ดังนี้. แต่เพราะเมื่อ

อุทัจจะมียอยู่ กุกุจะก็ไม่มี อุทัจจะแม้เว้นจากกุกุจะก็เกิดได้ ฉะนั้น
จึงตรัสแยกอุทัจจะนั้น.

อนึ่ง นิ वर्ณใด ไม่ถึงการประกอบเข้ากับนิ वर्ณใด พึงทราบว่
นิ वर्ณนั้นพระองค์มิได้ทรงประกอบไว้ ก็นิ वर्ณเหล่านี้ควรเพื่อนำมากล่าวตาม
ลำดับแห่งกิเลสบ้าง ตามลำดับแห่งมรรคบ้าง ว่าด้วยลำดับแห่งกิเลส กาม
ฉันทนิ वर्ณและพยาปาทนิ वर्ณ อันอนาคามีมรรคย่อมละ ถีนมิทนิ वर्ณและ
อุทัจจนิ वर्ณ อันอรหัตมรรคย่อมละ กุกุจนิ वर्ณและวิจิกิจจานิ वर्ณ อัน
โศคาปัตติมรรคย่อมละ อวิชชานิ वर्ณ อันอรหัตมรรคย่อมละ ว่าโดยลำดับ
แห่งมรรค กุกุจะและวิจิกิจจา ย่อมละได้ด้วยโศคาปัตติมรรค กามฉันทะ
และพยาบาทย่อมละได้ด้วยอนาคามีมรรค ถีนมิทชะ อุทัจจะและอวิชชาย่อม
ละได้ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

ในปรมาสโคจจะ บทว่า เต ชมฺเม จเปตฺวา (เว้นปรมาส-
ธรรมเหล่านั้นเสีย) คือพระองค์ทรงกระทำให้เป็นพหูพจน์โดยเสมอกับคำถาม.

อุปาทานโคจรกะ

[๗๘๐] **ธรรมเป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?**

อุปาทาน ๔ คือ กามุปาทาน ทิณฺณอุปาทาน สิลฺลพฺพอุปาทาน อตฺตวาทุอุปาทาน.

[๗๘๑] บรรดาอุปาทาน ๔ นั้น **กามุปาทาน เป็นไฉน ?**

ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนดคือความใคร่ ความเพติดเพลินคือความใคร่ ตัณหาคือความใคร่ สีนหาคือความใคร่ ความเร่าร้อนคือความใคร่ ความสขบคือความใคร่ ความหมกมุ่นคือความใคร่ ในกามทั้งหลาย อันใดนี้ชื่อว่า กามุปาทาน.

[๗๘๒] **ทิณฺณอุปาทาน เป็นไฉน ?**

ความเห็นว่าเป็นทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบูชาไม่มีผล การบวงสรวงไม่มีผล ผลวิบากของกรรมที่ทำดีทำชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกอื่นไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี สัตว์ผู้ที่จุดและอุบัติไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบไม่มีในโลก สมณพราหมณ์ที่กระทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้คนอื่นรู้ได้ไม่มีในโลก ดังนี้ ทิณฺณ ความเห็นไปข้างทิณฺณ ปาชัญญคือทิณฺณ กัณฺธการคือทิณฺณ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิณฺณ ความผันแปรแห่งทิณฺณ สัตยโณชนคือทิณฺณ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิดทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด บ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ทิณฺณอุปาทาน.

เว้นสิลฺลพฺพอุปาทานและอตฺตวาทุอุปาทานเสีย มิจฺฉาทิณฺณแม้ทุกอย่างจัดเป็นทิณฺณอุปาทาน.

[๗๘๓] สิลัพพตูปาทาน เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมิได้ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลพรต
ของสมณพราหมณ์ในภายนอกแต่ศาสนานี้ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ
ปาชัญญคือทิฏฐิ กัณการคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปร
แห่งทิฏฐิ สัญโญชนคือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด
ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส
มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า สิลัพพตูปาทาน.

[๗๘๔] อัตตวาทุปาทาน เป็นไฉน ?

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายไม่ฉลาด
ในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้เห็น
สัตบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของ
สัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน หรือเห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป
ย่อมเห็นเวทนาเป็นตน หรือเห็นตนมีเวทนา เห็นเวทนาในตน เห็นตนใน
เวทนา ย่อมเห็นสัญญาเป็นตน หรือเห็นตนมีสัญญา เห็นสัญญาในตน เห็นตน
ในสัญญา ย่อมเห็นสังขารเป็นตน หรือเห็นตนมีสังขาร เห็นสังขารในตน
เห็นตนในสังขาร ย่อมเห็นวิญญูณเป็นตน หรือเห็นตนมีวิญญูณ เห็นวิญญูณ
ในตน เห็นตนในวิญญูณ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาชัญญคือทิฏฐิ
กัณการคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ
สัญโญชนคือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด
ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดย
วิปลาสมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า อัตตวาทุปาทาน.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอุปาทาน.

[๗๘๕] ธรรมไม่เป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?

เว้นอุปาทานธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือเวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอุปาทาน.

[๗๘๖] ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทาน นั้น เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะซึ่งเป็น กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

[๗๘๗] ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยอุปาทานธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน.

ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากอุปาทานธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน.

[๗๘๘] ธรรมเป็นอุปาทาน และเป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

อุปาทานเหล่านั้นนั้นแล ชื่อว่า ธรรมเป็นอุปาทานและเป็นอารมณ์ของ
อุปาทาน.

ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นอารมณ์ของอุปาทาน โดยอุปาทานธรรมเหล่านั้น
เว้นอุปาทานเหล่านั้นเสีย คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อพยากตธรรม ประเภท
ที่ยังมีอาสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่รูปฉันท ๑ ฯลฯ
วิญญูณฉันท ๑ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทานแต่ไม่เป็น
อุปาทาน.

[๓๘๕] ธรรมเป็นอุปาทานและสัมปยุตด้วยอุปาทาน เป็นไฉน ?

ทัญญาอุปาทาน เป็นอุปาทาน และสัมปยุตด้วยอุปาทานโดยกามุปาทาน
กามุปาทาน เป็นอุปาทาน และสัมปยุตด้วยอุปาทานโดยทัญญาอุปาทาน

สีลัพพตูปาทาน เป็นอุปาทาน และสัมปยุตด้วยอุปาทานโดยกามุปาทาน
กามุปาทาน เป็นอุปาทาน และสัมปยุตด้วยอุปาทานโดยสีลัพพตูปาทาน

อัตตวาทุปาทาน เป็นอุปาทาน และสัมปยุตด้วยอุปาทาน โดยกามุ-
ปาทาน กามุปาทาน เป็นอุปาทาน และสัมปยุตด้วยอุปาทานโดยอัตตวาทุปาทาน

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอุปาทานและสัมปยุตด้วยอุปาทาน.

ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยอุปาทานธรรมเหล่านั้น เว้นอุปาทานธรรม
เหล่านั้นเสีย คือ เวทนาฉันท ๑ ฯลฯ วิญญูณฉันท ๑ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน.

**[๓๘๖] ธรรมวิปยุตจากอุปาทานแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน
เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใดวิปยุตจากอุปาทานธรรมเหล่านั้น คือ กุศลธรรม
อกุศลธรรม อภัยกตธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร
อรูปาจร ได้แก่รูปขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมวิปยุตจากอุปาทานแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมวิปยุตจากอุปาทานและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน
เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน และไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

อุปาทานโคจรกะ จบ

อรรถกถาณิกเขปกัณฑ์

ว่าด้วยอุปาทานโคจรกะ

ในอุปาทานนิเทศ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้

ที่ชื่อว่า กามุปาทาน เพราะอรรถว่า ย่อมยึดมั่นซึ่งกามกล่าวคือ
วัตถุ. กามนั้นด้วย เป็นอุปาทานด้วย แม้เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กามุปาทาน.

บทว่า อุปาทาน (อุปาทาน) แปลว่า ความยึดมั่น. เพราะอุปศัพท์
ในคำนี้มีอรรถว่ามั่น เหมือนในคำทั้งหลายมีอุปายาสะ (ความคับแค้น)
อุปกัฏฐะ (ใกล้ถึงแล้ว) เป็นต้น.*

อนึ่ง ทิฏฐินั้นด้วย เป็นอุปาทานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ทิฏฐิ-
ุปาทาน หรือว่า ที่ชื่อว่า ทิฏฐุปาทาน เพราะอรรถว่า ย่อมยึดมั่นซึ่ง
ทิฏฐิ. เพราะทิฏฐิหลังย่อมยึดมั่นทิฏฐิอื่น เหมือนในประโยคมีอาทิว่า สตุตโต

* อุปายาสะ อุป + อายาส อุป มั่น อายาส ความลำบาก กฏฺฐ ใกล้แล้ว อุป + กฏฺฐ
ใกล้ถึงแล้ว

อตฺตา จ โลก จ (อัตตาและโลกเที่ยง) ดังนี้. อนึ่ง ที่ชื่อว่า สัตถัพพตูปาทาน เพราะอรรถว่า ย่อมยึดมั่นสัตถพรต. สัตถพรตนั้นด้วย เป็นอุปาทานด้วย แม้เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สัตถัพพตูปาทาน. จริงอยู่. คำว่า โคศีล และโควัตรเป็นต้น เป็นอุปาทานเองทีเดียว เพราะยึดมั่นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยสัตถพรตอย่างนี้. อนึ่ง ชื่อว่า วาตะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุกล่าว. ที่ชื่อว่า อุปาทาน เพราะอรรถว่า เป็นเหตุยึดมั่น ย่อมกล่าว ที่ยึดมั่นอะไร ? การกล่าวและการยึดมั่นอัตตาของตน ชื่อว่า อัตตวาทูปาทาน. อีกอย่างหนึ่ง เหตุสักแต่ว่าว่าเป็นอัตตาอย่างเดียว ชื่อว่า อัตตวาทูปาทาน เพราะอรรถว่า เป็นเหตุยึดมั่นว่าเป็นอัตตา.

ว่าด้วยนิทเทสคามูปาทาน

แม้ในคำว่า โย กามเมสุ กามฉนฺโท (ความพอใจคือความใคร่ในกามทั้งหลายอันใด) นี้ วัตถุกามทั้งหลาย และกิเลสกามทั้งหลายทรงประสงค์เอา กามทั้งหลายโดยไม่เหลือ เพราะฉะนั้น ความพอใจคือความใคร่ในวัตถุกามทั้งหลาย ชื่อว่า กามูปาทาน ในอธิการนี้ ฉะนั้น กามูปาทานนั้น จึงสำเร็จ (แก่ปุณฺณเป็นต้น) แม้แก่พระอนาคามี แต่กามราคะอันเป็นวัตถุของกามคุณ ๕ ย่อมไม่มีแก่พระอนาคามีนั้น.

ว่าด้วยนิทเทสทิฏฐูปาทาน

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสทิฏฐูปาทาน ต่อไป

บทว่า นตฺถิ ทิณฺห์ (ทานที่ให้แล้วไม่มีผล) ความว่า เขาย่อมรู้ว่า ชื่อว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีอยู่ คือใคร ๆ อาจเพื่อให้อะไร ๆ แก่ใคร ๆ ก็ได้ แต่ย่อมถือว่า ผลวิบากของทานไม่มี ดังนี้.

บทว่า นตฺถิ ยิณฺจ (การบูชาไม่มีผล) ความว่า การบูชาใหญ่ (มหาयाโค) ตรัสเรียกว่า ยิณฺจ (การบูชา) คือ ย่อมรู้ว่า การบูชานั้น ใคร ๆ อาจบูชาได้ แต่ย่อมถือว่า ผลวิบากของการบูชาไม่มี ดังนี้.

บทว่า **หุตํ** (การบวสรวง) ความว่า กิริยาที่บูชาและนำของมาให้
เพื่อมงคล บุคคลย่อมรู้กิริยาอันนั้นว่า ใคร ๆ ก็อาจทำได้ แต่ว่าเขาย่อมถือว่า
ผลวิบากของกิริยามงคลนั้นไม่มีผล.

ในบทว่า **สุกฺกทุกฺกณํ** (ผลวิบากของกรรมดีกรรมชั่ว) นี้
กุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า กรรมที่ดี อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า กรรมที่
ทำชั่ว. บุคคลย่อมรู้ถึงความที่กรรมดีกรรมชั่วเหล่านั้นมีอยู่ แต่ย่อมยึดถือว่า
ผลวิบากไม่มี ดังนี้.

บทว่า **นตฺถิ อยํ โลก** (โลกนี้ไม่มี) ความว่า บุคคลย่อมถือ
โลกนี้ด้วยคิดว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโลกอื่นของบุคคลผู้ทำกรรมดีกรรมชั่วเหล่านั้น
ไม่มี ดังนี้.

บทว่า **นตฺถิ มาตา นตฺถิ ปิตา** (มารดาไม่มี บิดาไม่มี) ความว่า
เขาย่อมรู้ความที่มารดาบิดามีอยู่ แต่เขาถือว่า ผลวิบากอะไร ๆ ด้วยการทำ
อุปการะในมารดาบิดาเหล่านั้น ไม่มี ดังนี้.

บทว่า **นตฺถิ สตุตา โอปปาทิกา** (โอปปาติกสัตว์ไม่มี) คือ
เขาถือว่า สัตว์ผู้จุติและปฏิสนธิ ไม่มี.

บทว่า **สมฺมุคฺคตา สมฺมาปฏิปन्นา** (ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ)
ความว่า เขาย่อมถือว่า สมณะและพราหมณ์ ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ผู้ดำเนินไปสู่
อนุโลมปฏิบัติทา ไม่มีในโลก.

บทว่า **เย อิมญฺจ โลกํ ปฺรญฺจ โลกํ สยํ อภิญฺญา สจฺจิกตฺวา**
ปเวทนฺติ (สมณพราหมณ์ที่กระทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาอัน
ยิ่งเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ ไม่มีในโลก) ความว่า ย่อมถือว่า ชื่อว่า

สัพพัญญูพุทธะผู้สามารถรู้โลกนี้และโลกอื่นด้วยญาณอันวิเศษยิ่งโดยตนเองเท่านั้น
ไม่มี ดังนี้.

ก็อุปาทานเหล่านี้ควรเพื่อนำมาโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรค
บ้าง. ว่าโดยลำดับกิเลส กามุปาทานอันมรรคทั้ง ๔ ย่อมประหาณ อุปาทาน
๓ ที่เหลือ อันโสดาปัตติมรรคย่อมประหาณ. ว่าโดยลำดับแห่งมรรค
โสดาปัตติมรรคย่อมประหาณทิฏฐุปาทานเป็นต้น มรรคทั้ง ๔ ย่อมประหาณ
กามุปาทาน.

กิเลสโคจรกะ

[๔๕๑] ธรรมเป็นกิเลส เป็นไฉน ?

กิเลสวัตถุ ๑๐ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิฉา ถีนะ
อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ.

[๔๕๒] บรรดาภิเลสวัตถุ ๑๐ นั้น โลภะ เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี
ความเพติดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพติดเพลิน ความกำหนัดนัก
แห่งจิต ความอยาก ความสงบ ความหมกมุ่น ความใคร่ ความรักใคร่
ความข้องอยู่ ความจมอยู่ ธรรมชาติผู้คร่ำไป ธรรมชาติผู้หลอกลวง ธรรมชาติ
ผู้ยังสัตว์ให้เกิด ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติอันรื้อยรัด ธรรมชาติ
อันมีข่าย ธรรมชาติอันกำซาบใจ ธรรมชาติอันซ่านไป ธรรมชาติเหมือน
เส้นด้าย ธรรมชาติอันแผ่ไป ธรรมชาติผู้ประมวลมา ธรรมชาติเป็นเพื่อนสอง

ปณิธาน ธรรมชาติผู้นำไปสู่ภพ ตัณหาเหมือนป่า ตัณหาเหมือนดง ความ
 เกี่ยวข้อง ความเชื่อใจ ความหวังใจ ความผูกพัน การหวัง กิริยาที่หวัง
 ความหวัง ความหวังรูป ความหวังเสียง ความหวังกลิ่น ความหวังรส
 ความหวังโณภูฏัพพะ ความหวังลาภ ความหวังทรัพย์ ความหวังบุตร ความหวัง
 ชีวิต ธรรมชาติผู้กระชับ ธรรมชาติผู้กระชับทั่ว ธรรมชาติผู้กระชับยิ่ง
 การกระชับ กิริยาที่กระชับ ความกระชับ การละโมภ กิริยาที่ละโมภ ความ
 ละโมภ ธรรมชาติเป็นเหตุชมชานไป ความใคร่ในอารมณ์ดี ๆ ความกำหนด
 ในฐานะอันไม่ควร ความโลภเกินพอดี ความคิดใจ กิริยาที่คิดใจ ความ
 ปรารตนา ความกระหึ่มใจ ความปรารตนานัก กามตัณหา ภวตัณหา
 วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูปภพ ตัณหาในนิโรธ [คือราคะที่
 สหระคด้วยอุจเฉททิฏฐิ] รูปตัณหา สัตถตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
 โณภูฏัพพตัณหา รัสมตัณหา โอชะ โยคะ คันถะ อุปาทาน อารมณ์
 นิเวรณั เครื่องปิดบัง เครื่องผูก อุปกิเลส อนุสัย ปริยภูฐาน ตัณหาเหมือน
 เถาวัลย์ ความปรารตนาวัตถุมีอย่างต่าง ๆ รากเหง้าแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์
 แดนเกิดแห่งทุกข์ บ่วงแห่งมาร เบ็ดแห่งมาร แดนแห่งมาร ตัณหาเหมือน
 แม่น้ำ ตัณหาเหมือนข่าย ตัณหาเหมือนเชือกผูก ตัณหาเหมือนสมุทร อภิขณา
 อุกุศลผลคือโลภะ อันใด นี้เรียกว่า โลภะ.

[๗๕๓] โทสะ เป็นไฉน ?

อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา
 อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อม
 เกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ กำลังทำความเสื่อมเสีย
 ฯลฯ จักทำความเสื่อมเสียแก่คนที่รักที่ชอบพอของเรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้

ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญ ฯลฯ จักทำความ
เจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา หรืออาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ใน
ฐานะอันใช่เหตุ จิตอาฆาต ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความแค้น
ความเคือง ความขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน โทสะ ความคิดประทุษร้าย
ความมุ่งคิดประทุษร้าย ความขุ่นจิต ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ โกรธ กิริยา
ที่โกรธ ความโกรธ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด [และ] การคิดประทุษร้าย
กิริยาที่คิดประทุษร้าย ความประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย
ความคิดปองร้าย ความโกรธ ความแค้น ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่
แช่มชื่นแห่งจิต นี้เรียกว่า โทสะ.

[๒๕๔] โมหะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ
ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วน
อนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจสุมป-
บาทธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น
ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามความเจริญ ความไม่
แทงตลอด ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่
พินิจ การไม่พิจารณา การไม่ทำให้ประจักษ์ ความทรมปัญญา ความโง่เขลา
ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชชา โอฆะคือ
อวิชชา โยคะคืออวิชชา อนุสัยคืออวิชชา ปริยภูฐานคืออวิชชา ลิมคืออวิชชา
อกุศลมูลคือโมหะ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า โมหะ.

[๒๕๕] มานะ เป็นไฉน ?

การถือตัวว่า เราดีกว่าเขา เราเสมอกับเขา เราเลวกว่าเขา การถือตัว
กิริยาที่ถือตัว ความถือตัว มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด การยกตน การเทิดตน
การเชิดชูตนคุณจริง การยกจิตขึ้น ความมีจิตต้องการเป็นคุณจริง นี่เรียกว่ามานะ.

[๗๕๖] ทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ความเห็น ว่า โลกเที่ยงก็ดี ว่าโลกไม่เที่ยงก็ดี ว่าโลกมีที่สุดก็ดี
ว่าโลกไม่มีที่สุดก็ดี ว่าชีพอันนั้น สรรีระก็อันนั้นก็ดี ว่าชีพเป็นอื่น สรรีระก็
เป็นอื่นก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอย่างนี้แต่ภพนี้ก็ดี ว่าสัตว์ไม่เป็นอย่างนี้แต่ภพนี้
แต่ภพนี้ก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอย่างนี้มี ไม่เป็นอย่างนี้มี อย่างนี้แต่ภพนี้ก็ดี
ว่าสัตว์ยังเป็นอย่างนี้ไม่ใช่ ไม่เป็นอย่างนี้ไม่ใช่อย่างนี้แต่ภพนี้ก็ดี ทิฏฐิ ความ-
เห็นไปข้างหน้า ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาชัญคือทิฏฐิ กัณดารคือทิฏฐิ
ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สัญโญชนคือทิฏฐิ
ความยึดถือ ความยึดถือมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด
ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะ
เช่นว่านี้ อันใด นี่เรียกว่า ทิฏฐิ

มิจฉาทิฏฐิแม้ทุกอย่างจัดเป็น ทิฏฐิ.

[๗๕๗] วิจิกิจฉา เป็นไฉน ?

ปุถุชนเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์
ในสิกขา ในส่วนอดีต ในส่วนอนาคต ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ใน
ปฏิจจสมุปบาทธรรมที่ว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น การ
เคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ
นานา ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทาง
สองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิด

ส่ายไป ความคิดพวไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระด้างแห่งจิต ความลึกลับใจมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจจา.

[๓๕๘] ถีนะ เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบแห่งจิต ความไม่ควรแก่การงานแห่งจิต ความท้อแท้ ความถดถอย ความหดหู่ อาการที่หดหู่ ภาวะที่หดหู่ ความซบเซา อาการที่ซบเซา ภาวะที่ซบเซาแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ถีนะ.

[๓๕๙] อุทธัจจะ เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความวุ่นวายใจ ความพล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า อุทธัจจะ.

[๔๐๐] อหิริกะ เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อหิริกะ.

[๔๐๑] อนอตตปปะ เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อนอตตปปะ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกิเลส.

[๔๐๒] ธรรมไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

เว้นกิเลสธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรม ที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ ๗๑ วิญญาณขันธ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นกิเลส.

[๘๐๓] ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาทธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปฉันท ๗ วิญญาณฉันท สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

[๘๐๔] ธรรมเศร้าหมอง เป็นไฉน ?

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียว กันกับอกุศลมูลนั้น เวทนาฉันท ๗ วิญญาณฉันท อันสัมปยุตด้วยอกุศลมูล นั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีอกุศลมูลนั้น เป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเศร้าหมอง.

ธรรมไม่เศร้าหมอง เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอัพยาทธรรม ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาฉันท ๗ วิญญาณฉันท รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เศร้าหมอง.

[๘๐๕] ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลส เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยกิเลสธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาฉันท ๗ วิญญาณฉันท สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลส.

ธรรมวิปยุตจากกิเลส เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากกิเลสธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาฉันท ๗ วิญญาณฉันท รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากกิเลส.

[๘๐๖] ธรรมเป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส

เป็นไฉน ?

กิเลสธรรมเหล่านั้นนั่นแล ชื่อว่า ธรรมเป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นอารมณ์ของสังกิเลสโดยกิเลสธรรมเหล่านั้น เว้นกิเลสธรรมเหล่านั้นเสีย คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่รูปจันท์ ฯลฯ วิญญาณจันท์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส.

[๘๐๗] ธรรมเป็นกิเลสและเศร้าหมอง เป็นไฉน ?

กิเลสเหล่านั้นนั่นแล ชื่อว่า ธรรมเป็นกิเลสและเศร้าหมอง.

ธรรมเศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เศร้าหมองโดยกิเลสธรรมเหล่านั้น เว้นกิเลสธรรมเหล่านั้นเสีย คือ เวทนาจันท์ ฯลฯ วิญญาณจันท์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเศร้าหมองแต่ไม่มีกิเลส.

[๘๐๘] ธรรมเป็นกิเลสและสัมปยุตด้วยกิเลส เป็นไฉน ?

โลภะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโลภะ.

โทสะ. เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโทสะ.

มานะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยมานะ.

ทัญญู เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยทัญญู.

วิจิกิจฉา เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยวิจิกิจฉา.

ถีนะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยถีนะ.

อุทธัจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธัจจะ.

อหิริกะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ.

อนัตตปปะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนัตตปปะ.

โลภะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธัจจะ อุทธัจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโลภะ.

โทสะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธัจจะ อุทธัจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโทสะ.

โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธัจจะ อุทธัจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ.

มานะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธัจจะ อุทธัจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยมานะ.

ทิฏฐิ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธังจะ อุทธังจะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยทิฏฐิ.

วิจิกิจฉา เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธังจะ อุทธังจะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยวิจิกิจฉา.

ถีนะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธังจะ อุทธังจะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยถีนะ.

อหิริกะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธังจะ อุทธังจะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ.

อโนตตปปะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธังจะ อุทธังจะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอโนตตปปะ.

โลกะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโลกะ.

โทสะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโทสะ.

โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ.

มานะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยมานะ.

ทิฏฐิ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยทิฏฐิ.

วิจิกิจฉา เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยวิจิกิจฉา.

ถีนะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยถีนะ.

อุทริจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทริจจะ.

อนัตตปปะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนัตตปปะ.

โลกะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนัตตปปะ อนัตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโลกะ.

โทสะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนัตตปปะ อนัตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโทสะ.

โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนัตตปปะ อนัตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ.

มานะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนัตตปปะ อนัตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยมานะ.

ทิฏฐิ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนัตตปปะ อนัตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยทิฏฐิ.

วิจิกิจฉา เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนัตตปปะ อนัตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยวิจิกิจฉา.

ถีนะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนัตตปปะ อนัตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยถีนะ.

อุทริจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนัตตปปะ อนัตตป-
ปะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทริจจะ.

อหิริกะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอโนตตปปะ อโนตตปปะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ ธรรมเป็นกิเลสและสัมปยุตด้วยกิเลส.

ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใดสัมปยุตด้วยกิเลสธรรมเหล่านั้น เว้นกิเลสธรรมเหล่านั้นเสีย คือ เวทนาคันธี ฯลฯ วิญญูณคันธี สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส.

[๘๐๕] ธรรมวิปยุตจากกิเลสแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใดวิปยุตจากกิเลสธรรมเหล่านั้น คือ กุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้ แก่รูปคันธี ฯลฯ วิญญูณคันธี สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากกิเลสแต่เป็นอารมณ์ของกิเลส.

ธรรมวิปยุตจากกิเลสและไม่เป็นอารมณ์ของกิเลส เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากกิเลสและไม่เป็นอารมณ์ของกิเลส.

กิเลสโคจณกะ จบ

อัญญาตลณี อรรถกถาธรรมสังคณี

ว่าด้วยกิเลสโคจณกะ

พึงทราบวินิจฉัยในกิเลสโคจณกะ ต่อไป

กิเลสเท่านั้น ชื่อว่า กิเลสวัตถุ อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วัตถุ

เพราะอรรถว่า เป็นที่อยู่ของสัตว์ผู้มีอาสวะยังไม่สิ้น เพราะความที่สัตว์เหล่านั้นตั้งอยู่ในกิเลสมิใช่เป็นต้น ที่ชื่อว่า กิเลสวัตถุ เพราะอรรถว่า กิเลส

เหล่านั้นด้วย เป็นวัตถุของสัตว์ผู้ตั้งอยู่ในกิเลสเหล่านั้นด้วย. ก็เพราะแม้กิเลสทั้งหลายเมื่อเกิดขึ้น โดยความเป็นอนันตรปัจจัยเป็นต้น ชื่อว่าย่อมอยู่ในกิเลสที่เป็นปัจจัยนี้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า กิเลสวัตถุ แม้ด้วยอรรถว่า เป็นวัตถุ (ที่อยู่) ของกิเลสทั้งหลาย.

ก็โลภะนี้ว่า ตตฺถ กตโม โลภ โย ราโค สาราโค (บรรดากิเลส ๑๐ เหล่านั้น โลภะเป็นไฉน ? ความกำหนัด ความกำหนัดหนัก) ดังนี้ ทรงขยายออกตั้งร้อยกว่าบท ในฐานะทั้ง ๓ คือ เหตุโคจรณะ คัมภีโคจรณะ และในกิเลสโคจรณะนี้. ทรงอธิบายไว้ในอาสวโคจรณะ สัญโญชนโคจรณะ โอมโคจรณะ โยโคจรณะ นีวรณโคจรณะ และอุปาทานโคจรณะ โคจรณะ ๘ บท. โลภะนั้น บัณฑิตพึงทราบทั่วว่า ทรงถือเอาโดยนิปปเทส (แสดงโดยไม่เหลือ) ในฐานะที่ทรงชี้แจงไว้ร้อยกว่าบทบ้าง ในฐานะที่ทรงชี้แจงไว้โคจรณะละ ๘ บทบ้าง ในโคจรณะเหล่านั้น ค้นหาที่ตั้งอยู่โดยส่วนเดียวกันนั้นแหละ ในเหตุโคจรณะ คัมภีโคจรณะ นีวรณโคจรณะ อุปาทานโคจรณะ กิเลสโคจรณะ พึงฆ่าด้วยมรรคทั้ง ๔. ค้นหาที่เป็นส่วนทั้ง ๒ ตั้งอยู่ในอาสวโคจรณะ สัญโญชนโคจรณะ โอมโคจรณะ โยโคจรณะ ก็พึงฆ่าด้วยมรรคทั้ง ๔. ค้นหาที่เป็นส่วนทั้ง ๒ นั้น อย่างไร ? คือในอาสวโคจรณะ เป็นกามาสวะ และภวาสวะ ในสัญโญชนโคจรณะ ได้แก่ กามราคสัญโญชน และภวาราคสัญโญชน ในโอมะ ได้แก่ กาโมมะและภโวมะ ในโยคะ ได้แก่ กามโยคะ และภวโยคะ ก็กิเลสวัตถุเหล่านี้ควรนำมาโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรคบ้าง.

ว่าโดยลำดับกิเลส โลภะอันมรรคทั้ง ๔ ย่อมประหาณ โทสะ
อันอนาคามีมรรคย่อมประหาณ โมหะและมานะอันอรหัตมรรคย่อมประหาณ

ทัญญูและวิจิกิจจานันโตดาปัตติมรรคย่อมประหาณ ถิ่นะเป็นต้นอันอรหัตมรรค
ย่อมประหาณ. ว่าโดยลำดับแห่งมรรค ทัญญูและวิจิกิจจานันโตดาปัตติมรรค
ย่อมประหาณ โทสะอันอนาคามีมรรคย่อมประหาณ กิเลส ๙ ที่เหลือ
อันอรหัตมรรคย่อมประหาณละนี้แล.

ปัญฺหิตุกะ

[๘๑๐] ธรรมอันโตดาปัตติมรรคประหาณ เป็นไฉน ?

สัณฺโณชน ๓ คือ สักกายทัญญู วิจิกิจจา สัพพตฺตปฺรามาส.

[๘๑๑] บรรดาสัณฺโณชน ๓ นั้น สักกายทัญญู เป็นไฉน ?

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย
ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้
เห็นสัตบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของ
สัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน หรือเห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป
ย่อมเห็นเวทนา ฯลฯ สัณฺณฺหา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญฺญาณเป็นตน หรือ
เห็นตนมีวิญญฺญาณ เห็นวิญญฺญาณในตน เห็นตนในวิญญฺญาณ ทัญญู ความเห็น
ไปข้างทัญญู ฯลฯ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า
สักกายทัญญู.

[๘๑๒] วิจิกิจจา เป็นไฉน ?

ปุถุชนเคลือบแคลงสงสัย ในพระศาสดา ฯลฯ ความกระด้างแห่งจิต
ความลึกลับใจ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจจา.

[๘๑๓] สัตถัพพตปรามาส เป็นไฉน ?

ความเห็นว่ ความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลพรต
ของสมณพราหมณ์ในภายนอกแต่ศาสนานี้ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ
การถือโดยวิปลาสมีลักษณะเช่นว่ นี้ อันใด นี้เรียกว่า สัตถัพพตปรามาส.

[๘๑๔] สัตถุโณชน ๓ ดังกล่าวมานี้ และกิเลสซึ่งตั้งอยู่ฐานเดียวกัน
กับสัตถุโณชน ๓ นั้น, เวทนาคันธ ฯลฯ วิญญานขันธอันสัมปยุตด้วย
สัตถุโณชน ๓ นั้น กายกรรม วาจิกรรม มโนกรรม อันมีสัตถุโณชน ๓ นั้นเป็น
สมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโสคาปัตติมรรคประหาณ.

ธรรมอันโสคาปัตติมรรคไม่ประหาณ เป็นไฉน ?

เว้นสัตถุโณชนธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อพยากตธรรม
ที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาคันธ
ฯลฯ วิญญานขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมอันโสคาปัตติมรรคไม่ประหาณ.

[๘๑๕] ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ เป็นไฉน ?

โลกะ โทสะ โมหะที่เหลือ และกิเลสซึ่งตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับ โลกะ
โทสะ โมหะ นั้น, เวทนาคันธ ฯลฯ วิญญานขันธอันสัมปยุตด้วย โลกะ
โทสะ โมหะ นั้น, กายกรรม วาจิกรรม มโนกรรม อันมีโลกะ โทสะ
โมหะ นั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓
ประหาณ.

ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ เป็นไฉน ?

เว้นธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม
อกุศลธรรม อพยากตธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร

โลกุตระ คือ เวทนาคันธี ฯลฯ วิญญานันธี, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ.

[๘๑๖] ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอันโสคาปัตติมรรคประหาณ
เป็นไฉน ?

สัญญาชนัน ๓ คือ สักกายทัญญู วิจิกิจฉา สลัปปตปราคาส.

[๘๑๗] บรรดาสัญญาชนัน ๓ นั้น สักกายทัญญู เป็นไฉน ?

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย
ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้
เห็นสัตบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของ
สัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน หรือเห็นคนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป
ย่อมเห็นเวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญานเป็นตนหรือ
เห็นตนมีวิญญาน เห็นวิญญานในตน หรือเห็นตนในวิญญาน ทัญญู ความเห็น
ไปข้างทัญญู ฯลฯ การยึดถือโดยวิปลาสมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า
สักกายทัญญู.

[๘๑๘] วิจิกิจฉา เป็นไฉน ?

ปุถุชนเคลือบแคลง สงสัย ในพระศาสดา ฯลฯ ความกระด้างแห่งจิต
ความลังเลใจ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจฉา.

[๘๑๙] สลัปปตปราคาส เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็น ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีล ด้วยพร ด้วยศีลพรต
ของสมณพราหมณ์ในภายนอกแต่ศาสนานี้ ดังนี้ ทัญญู ความเห็นไปข้างทัญญู
ฯลฯ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า สลัปปตปราคาส.

[๘๒๐] สัญโญชน์ ๓ ดังกล่าวมานี้ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับ สัญโญชน์ ๓ นั้น, เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยสัญโญชน์ ๓ นั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีสัญโญชน์ ๓ นั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคประหาณ

สัญโญชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส สภาวธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโสคาปัตติมรรคประหาณ, โลกะ โทสะ โมหะ อัน ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับสัญโญชน์ ๓ นั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สัมปยุตเหตุ อันโสคาปัตติมรรคประหาณ

ส่วนกิเลสอันตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับ โลกะ โทสะ โมหะ นั้น, เวทนา- ขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วย โลกะ โทสะ โมหะ นั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีโลกะ โทสะ โมหะ นั้น เป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคประหาณ.

ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคจะประหาณ เป็น ไฉน ?

เว้นธรรมอันโสคาปัตติมรรคประหาณเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศล- ธรรม อพยากธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคประหาณ.

[๘๒๑] **ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ เป็นไฉน ?**

โสกะ โทสะ โมหะที่เหลือ สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สัมปยุตเหตุ อันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ

ส่วนกิเลสอันตั้งอยู่ฐานเดียวกับ โลกะ โทสะ โมหะ นั้น, เวทนาขันธ ๗ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วย โลกะ โทสะ โมหะ นั้น, กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม อันมี โลกะ โทสะ โมหะ นั้น เป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ.

ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ จะประหาณ
เป็นไฉน ?

เว้นธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ ๗ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธรรม สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ จะประหาณ.

[๘๒๒] ธรรมมีวิตก เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ ๗ วิญญาณขันธอันสัมปยุตด้วยวิตก ในภูมิแห่งจิตมี วิตกที่เป็นกามาวจร รูปาวจร โลกุตระ เว้นวิตกเสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีวิตก.

ธรรมไม่มีวิตก เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ ๗ วิญญาณขันธ ในภูมิแห่งจิตไม่มีวิตก ที่เป็น กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตระ, วิตก รูปทั้งหมด และ อสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิตก.

[๘๒๓] ธรรมมีวิจาร์ เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ ๗ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยวิจาร์ ในภูมิแห่งจิต มีวิจาร์เป็นกามาวจร รูปาวจร โลกุตระ เว้นวิจาร์เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีวิจาร์.

ธรรมไม่มีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ ในภูมิแห่งจิตไม่มีวิจารณ์ ที่เป็น
กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ, วิจารณ์ รูปทั้งหมด และอสังขต-
ธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิจารณ์.

[๘๒๔] ธรรมมีปีติ เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยปีติ ในภูมิแห่งจิตมี
ปีติที่เป็นกามาวจร รูปาวจร โลกุตระ เว้นปีติเสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมมีปีติ.

ธรรมไม่มีปีติ เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ ในภูมิแห่งจิตไม่มีปีติ ที่เป็น
กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ ปีติ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ
สภาวธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีปีติ.

[๘๒๕] ธรรมสहरคด้วยปีติ เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยปีติ ในภูมิแห่งปีติ
ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร โลกุตระ เว้นปีติเสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมสहरคด้วยปีติ.

ธรรมไม่สहरคด้วยปีติ เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ ในจิตอันไม่เป็นภูมิแห่งปีติเป็นกา-
มาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ, ปีติ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่สहरคด้วยปีติ.

[๘๒๖] **ธรรมสหระคด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?**

สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยสุขเวทนาใน
ภูมิแห่งสุขเวทนาที่เป็นกามาวจร รูปาวจร โลกุตระ เว้นสุขเวทนาเสีย สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหระคด้วยสุขเวทนา.

ธรรมไม่สหระคด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ ในจิตอันไม่เป็นภูมิแห่งสุขเวทนาที่
เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ, สุขเวทนา รูปทั้งหมด และ
อสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่สหระคด้วยสุขเวทนา.

[๘๒๗] **ธรรมสหระคด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นไฉน ?**

สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธอันสัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนา
ในภูมิแห่งอุเบกขาเวทนาที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตระ
เว้นอุเบกขาเวทนาเสีย สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมสหระคด้วยอุเบกขา-
เวทนา.

ธรรมไม่สหระคด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ ในจิตอันไม่เป็นภูมิแห่งอุเบกขา-
เวทนาที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ อุเบกขาเวทนา รูป
ทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่สหระคด้วย
อุเบกขาเวทนา.

[๘๒๘] **ธรรมเป็นกามาวจร เป็นไฉน ?**

ขันธ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่ง
ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภูมিরะหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดคอเวจिनรกเป็นที่
สุด เบื้องสูงกำหนดเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตติเป็นที่สุด อันใด สภาวธรรมเหล่า
นี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกามาวจร.

ธรรมไม่เป็นกามาวจร เป็นไฉน ?

รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม อปรียาปันนธรรม สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นกามาวจร.

[๘๒๕] **ธรรมเป็นรูปาวจร เป็นไฉน ?**

จิตและเจตสิกธรรม ของท่านผู้เข้าสมบัติ (กุศลฉน) หรือของท่านผู้อุปบัติ (วิปากฉน) หรือของท่านผู้อยู่ด้วยทฤษฎีธรรมสุขวิหาร (กิริยาฉน) ซึ่งท้องที่ขยอย่นับเนื่องอยู่ในภุมิระห้วงนี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเทพชนนอกนิษฐ์เป็นที่สุด อันใด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นรูปาวจร.

ธรรมไม่เป็นรูปาวจร เป็นไฉน ?

กามาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม อปรียาปันนธรรม สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นรูปาวจร.

[๘๓๐] **ธรรมเป็นอรูปาวจร เป็นไฉน ?**

จิตและเจตสิกธรรม ของท่านผู้เข้าสมบัติ (กุศลฉน) หรือของท่านผู้อุปบัติ (วิปากฉน) หรือของท่านผู้อยู่ด้วยทฤษฎีธรรมสุขวิหาร (กิริยาฉน) ซึ่งท้องที่ขยอย่นับเนื่องอยู่ในภุมิระห้วงนี้ คือเบื้องต่ำกำหนดเทพผู้เข้าถึงอาภาสานัญญาชนภุมิเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญาชนภุมิเป็นที่สุด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอรูปาวจร.

ธรรมไม่เป็นอรูปาวจร เป็นไฉน ?

กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อปรียาปันนธรรม สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอรูปาวจร.

[๘๓๑] **ธรรมเป็นปริยาปันนะ เป็นไฉน ?**

กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปฉันท ๑๗ วิญญาณฉันท สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นปริยาปันนะ.

ธรรมเป็นอปริยาปันนะ เป็นไฉน ?

มรรค ผลของมรรค และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอปริยาปันนะ.

[๘๓๒] **ธรรมเป็นนียยานิกะ เป็นไฉน ?**

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นนียยานิกะ.

อนียยานิกธรรม เป็นไฉน ?

เว้นนียยานิกธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาฉันท ๑๗ วิญญาณฉันท รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อนียยานิกธรรม.

[๘๓๓] **ธรรมเป็นนียตะ เป็นไฉน ?**

อนันตริยกรรม ๕ นิยตมิจฉาทิฎฐิ และมรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นนียตะ.

ธรรมให้ผลไม่แน่นอน เป็นไฉน ?

เว้นนียตธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาฉันท ๑๗ วิญญาณฉันท รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมให้ผลไม่แน่นอน.

[๘๓๔] **ธรรมยังมีธรรมอื่นยิ่งกว่า เป็นไฉน ?**

กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขั้น ๕๗ วิญญาณขั้น ๕ สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมยังมีธรรมอื่นยิ่งกว่า.

ธรรมไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า.

[๘๓๕] **ธรรมเกิดกับกิเลส เป็นไฉน ?**

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสอันตั้งอยู่ฐานเดียว กัน กับอกุศลมูลนั้น, เวทนาขั้น ๕๗ วิญญาณขั้น ๕ อันสัมปยุตด้วยอกุศล มูลนั้น, กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม อันมีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเกิดกับกิเลส.

ธรรมไม่เกิดกับกิเลส เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอัพยากตธรรมที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขั้น ๕๗ วิญญาณขั้น ๕, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เกิดกับกิเลส.

ปิฎกาทกัฏฐะ จ

อรรถกถาปิฎกาทกัฏฐะ

ว่าด้วยนิเทศกามาวจรในปิฎกาทกัฏฐะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศกามาวจร ต่อไป.

บทว่า เหฏฐโต (เบื้องต่ำ) (บาลีข้อ ๘๒๘) ได้แก่ ส่วนข้างล่าง.

บทว่า อวิจิณฺรย (อเวจฺจฺนร) มีความหมายว่า ที่ชื่อว่า อวิจิ เพราะอรรถว่า ในนรกนี้ไม่มีช่องระหว่างระลอกแห่งเปลวไฟทั้งหลาย

หรือไม่มีช่องระหว่างระลอกแห่งทุกขเวทนาของสัตว์ทั้งหลาย ที่มีชื่อว่า นิริยะ (นรก) เพราะอรรถว่า ในที่นี้ไม่มีความเจริญกล่าวคือความสุข อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า นรก ด้วยอรรถว่า ไม่มีความยินดีบ้าง ด้วยอรรถว่า ไม่มีความพอใจบ้าง.

บทว่า ปริยหตุ กริตุวา (เป็นที่สุด) ได้แก่ กระทำนรกกล่าวคือ อเวจีนั่นเป็นที่สุด. บทว่า อุปริโต (เบื้องสูง) ได้แก่ ส่วนเบื้องบน. บทว่า ปรินิมิตตวสวตติเทเว (เทพปรินิมิตตวสวตติ) ความว่า เทพมิโวหาร อันได้แก่อย่างนี้ เพราะยังอำนาจให้เป็นไปในความใคร่ (กาม)ทั้งหลายอัน เทพอื่นนิमितให้. บทว่า อนุโต กริตุวา (เป็นที่สุด) ได้แก่ ก้นไว้ในที่สุด. บทว่า ยํ เอตสุมิ อนุตเร (ระหว่างนี้อันใด) ได้แก่ ในภูมินีอันใด.

ก็เพราะเหตุที่ธรรมเหล่าอื่น ย่อมท่องเที่ยวไปในระหว่างภูมินี้โดย ความเกิดในภูมิไหน ๆ ในกาลบางครั้งบางคราว ฉะนั้น เพื่อไม่ทรงรวมธรรม เหล่านั้นด้วยบทนี้ว่า เอตถาวจรา (การท่องเที่ยวไปนี้) จึงตรัสคำว่า อจรา (ท่องเที่ยว). ด้วยคำนั้น ธรรมเหล่าใด ย่อมท่องเที่ยวไปยังลงภายในระหว่าง ภูมินี้ โดยที่เกิดอยู่ทุกที่ทุกเมื่อ คือย่อมท่องเที่ยวไปในส่วนเบื้องต่ำโดยภูตรูป และอุปาทารูปก็เข้าไปในภายใต้ของอเวจिनรก จึงทรงกระทำการรวบรวมธรรม เหล่านั้นไว้ เพราะว่า ธรรมเหล่านั้น หยั่งลงแล้วเที่ยวไป คือหยั่งลงในส่วน เบื้องต่ำนั้นแหละ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสเรียกว่า อจร. จริงอยู่ เพราะธรรม เหล่านี้ ท่องเที่ยวไปในภูมินี้ ย่อมท่องเที่ยวไปแม้ในภูมิอื่น แต่ไม่นับเนื่องใน ภูมิอันนั้น ฉะนั้น จึงทรงกระทำการกำหนดธรรมเหล่านั้น ซึ่งท่องเที่ยวไปแม้ใน ภูมิอื่น ด้วยบทนี้ว่า เอตถ ปริยาปหนา (นับเนื่องในภูมินี้). บัดนี้ เมื่อจะแสดง

ธรรมเหล่านั้นอันเป็นธรรมนับเนื่องในภูมิจึงโดยความเป็นราสี (กอง) โดยความว่างเปล่า โดยความเป็นปัจจัย และเป็นสภาวะ จึงตรัสคำว่า ชันฐ์ เป็นต้น.

ว่าด้วยนิเทศแห่งรูปาจรธรรม

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศรูปาจรธรรม ต่อไป.

บทว่า **พुरुหมโลก** (พรุหมโลก) ได้แก่ สถานที่ดำรงอยู่แห่งพรุหมกล่าวคือ ปฐมฆานภูมิ. คำที่เหลือในนิเทศนี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในนิเทศกามวจรนั้นแหละ. ในบทมีอาทิว่า **สมาปนุนสฺส จ** (ของผู้เข้าสมาบัติ) พึงทราบว่า ตรัสกุศลฆานด้วยบทที่ ๑ ตรัสวิบากฆานด้วยบทที่ ๒ ตรัสกิริยาฆานด้วยบทที่ ๓ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศรูปาจรธรรม ต่อไป

บทว่า **อากาसानญายตฺตูปเค** (ผู้เข้าถึงอากาसानญายตณภูมิ) ได้แก่ ผู้เข้าถึงภพกล่าวคือ อากาसानญายตนะ. แม้ในบทที่ ๒ ถิ่นนัยนี้แหละ. คำที่เหลือในนิเทศนี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ.

ว่าด้วยนิเทศสทรณทุกะ (ที่ ๑๘)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสทรณทุกะ ต่อไป

บรรดาอภุสฺสมูล ๓ อภุสฺสมูล คือโมหะนี้ใด โมหะนั้นสัมปยุตด้วยโลภะ พึงทราบว่าเป็นสทรณะ (เกิดพร้อมไปกับกิเลสเป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้) โดยโลภะ โมหะที่สัมปยุตด้วยโทสะ เป็นสทรณะโดยโทสะ แต่โมหะที่สัมปยุตด้วยวิจิจิจฉาและอุทธัจจะ เป็นสทรณะโดยเป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับการประหารโดยกิเลสเป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้คือราคะอันสัมปยุตด้วยทิฏฐิ และกิเลสคือรูปราคะอรูปราคะ ดังนี้.

สุดตันติกทุกะ

[๘๓๖] **ธรรมเป็นไปในส่วนวิชา เป็นไฉน ?**

ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยวิชา สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เป็นไปในส่วนวิชา.

ธรรมเป็นไปในส่วนอวิชา เป็นไฉน ?

ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยอวิชา สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เป็นไปในส่วนอวิชา.

[๘๓๗] **วิชูปมธรรม เป็นไฉน ?**

ปัญญาในอริยมรรค ๓ เบื้องต่ำ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า วิชูปมธรรม.

วจิรูปมธรรม เป็นไฉน ?

ปัญญาในอรหัตมรรคเบื้องสูง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า วจิรูปมธรรม.

[๘๓๘] **พาลธรรม เป็นไฉน ?**

อหิริกะ อโนตตปปะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า พาลธรรม.

บัณฑิตธรรม เป็นไฉน ?

หิริ โอตตปปะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า บัณฑิตธรรม

กุศลธรรมแม้ทั้งหมดจัดเป็น บัณฑิตธรรม.

[๘๓๙] **กัณห์ธรรม เป็นไฉน ?**

อหิริกะ อโนตตปปะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า กัณห์ธรรม

อกุศลธรรมแม้ทั้งหมดจัดเป็น กัณห์ธรรม.

สุกกธรรม เป็นไฉน ?

หิริ โอตตัปปะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สุกกธรรม

กุศลธรรมแม้ทั้งหมดจัดเป็น สุกกธรรม.

[๘๔๐] ตปนิยธรรม เป็นไฉน ?

กายสุจริต วาจาสุจริต มโนสุจริต สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ตปนิยธรรม
อกุศลธรรมแม้ทั้งหมดจัดเป็น ตปนิยธรรม.

อตปนิยธรรม เป็นไฉน ?

กายสุจริต วาจาสุจริต มโนสุจริต สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อตปนิยธรรม
กุศลธรรมแม้ทั้งหมดจัดเป็น อตปนิยธรรม.

[๘๔๑] อธิวนิยธรรม เป็นไฉน ?

การกล่าวขาน สมัญญา บัญญัติ โวหาร นาม การขนานนาม
การตั้งชื่อ การออกชื่อ การระบุชื่อ การเรียกชื่อ ของธรรมนั้น ๆ อันใด
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อธิวนิยธรรม

ธรรมทั้งหมดแลชื่อว่า อธิวนิยธรรม.

[๘๔๒] นิรุติธรรม เป็นไฉน ?

การกล่าวขาน สมัญญา บัญญัติ โวหาร นาม การขนานนาม
การตั้งชื่อ การออกชื่อ การระบุชื่อ การเรียกชื่อ ของธรรมนั้น ๆ อันใด
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า นิรุติธรรม

ธรรมทั้งหมดแลชื่อว่า นิรุติธรรม.

[๘๔๓] บัญญัติธรรม เป็นไฉน ?

การกล่าวขาน สมัญญา บัญญัติ โวหาร นาม การขนานนาม
การตั้งชื่อ การออกชื่อ การระบุชื่อ การเรียกชื่อ ของธรรมนั้น ๆ อันใด
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า บัญญัติธรรม

ธรรมทั้งหมดแต่ชื่อว่า บัญญัติปถธรรม.

[๘๔๔] บรรดาธรรมเหล่านั้น นามธรรม เป็นไฉน ?

เวทนาคันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญานขันธ และอสังขตธาตุ
นี้เรียกว่า นามธรรม.

รูปธรรม เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นั้น นี้เรียกว่า รูปธรรม.

[๘๔๕] อวิชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชา.

ภวตัณหา เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ฯลฯ ความหมกมุ่นในภพ ในภพทั้งหลาย อันใด
นี้เรียกว่า ภวตัณหา.

[๘๔๖] ภวทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นตนและโลกจักเกิด ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ
 ฯลฯ การถือโดยวิปلاส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ภวทิฏฐิ.

วิภวทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นตนและโลกจักไม่เกิด ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้าง
ทิฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า วิภวทิฏฐิ.

[๘๔๗] สัสสตทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นตนและโลกเที่ยง ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ
 ฯลฯ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า สัสสตทิฏฐิ.

อุจเฉททิฏฐิ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่ ตนและโลกจักสูญ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปلاส มีลักษณะเช่นว่ นี้ อันใด นี้เรียกว่า อุจเฉททิฏฐิ.

[๘๔๘] **อนันตวาทิฏฐิ** เป็นไฉน ?

ความเห็นว่ ตนและโลกมีที่สุด ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่ นี้ อันใด นี้เรียกว่า อนันตวาทิฏฐิ.

อนันตวาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่ ตนและโลกไม่มีที่สุด ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่ นี้ อันใด นี้เรียกว่า อนันตวาทิฏฐิ.

[๘๔๙] **ปุพพัตถานุทิฏฐิ** เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาส อันใด ปรารภ ส่วนอดีต เกิดขึ้น นี้เรียกว่า ปุพพัตถานุทิฏฐิ.

อปรัณตานุทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาส อันใด ปรารภ ส่วนอนาคต เกิดขึ้น นี้เรียกว่า อปรัณตานุทิฏฐิ.

[๘๕๐] **อหิริกะ** เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประพฤติทุจริตอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปธรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อหิริกะ.

อนอตตปปะ เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติทุจริต อันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปธรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อนอตตปปะ.

[๔๕๑] หิริ เป็นไฉน ?

กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติดุจจริตอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า หิริ.

โอตตปปะ เป็นไฉน ?

กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพฤติดุจจริตอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า โอตตปปะ.

[๔๕๒] โทวจัสสตา เป็นไฉน ?

กิริยาของผู้ว่ายาก ภาวะแห่งผู้ว่ายาก ความเป็นผู้ว่ายาก ความขัดข้างขัดขื่น ความพอใจทางโต้แย้ง ความไม่เอื้อเฟื้อ ภาวะแห่งผู้ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ ความไม่รับฟัง ในเมื่อถูกว่ากล่าวโดยสหธรรม นี้เรียกว่า โทวจัสสตา.

ปาปมิตตตา เป็นไฉน ?

บุคคลเหล่าใด เป็นคนไม่มีศรัทธา ไม่มีศีล ไร้การศึกษา มีความตระหนี่ มีปัญญாதรม, การเสพ การช้องเสพ การช้องเสพด้วยดี การคบ การคบหา ความภักดี ความจงรักภักดีต่อบุคคลเหล่านั้น ความเป็นผู้มีกายและใจโน้มน้าวไปตามบุคคลเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ปาปมิตตตา.

[๔๕๓] โสวจัสสตา เป็นไฉน ?

กิริยาของผู้ว่าง่าย ภาวะแห่งผู้ว่าง่าย ความเป็นผู้ว่าง่าย ความไม่ขัดข้างขัดขื่น ความไม่พอใจทางโต้แย้ง ความเอื้อเฟื้อ ภาวะแห่งผู้เอื้อเฟื้อ ความเป็นผู้ทั้งเคารพ ทั้งรับฟัง ในเมื่อถูกว่ากล่าวโดยสหธรรม นี้เรียกว่า โสวจัสสตา.

กัลยาณมิตตตา เป็นไฉน ?

บุคคลเหล่าใด เป็นคนมีศรัทธา มีศีล เป็นพหูสูต มีจาคะ มีปัญญา, การเสพ การช้องเสพ การช้องเสพด้วยดี การคบ การคบหา ความรักดี ความจงรักภักดีต่อบุคคลเหล่านั้น ความเป็นผู้มีกายและใจโน้มน้าวไปตามบุคคลเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า กัลยาณมิตตตา.

[๘๕๔] อาปัตติกุสลตา เป็นไฉน ?

อาบัติทั้ง ๕ หมวด ๗ หมวด เรียกว่าอาบัติ, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ อันเป็นเหตุผลในอาบัติแห่งอาบัติทั้งหลายนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า อาปัตติกุสลตา.

อาปัตติวุฏฐานกุสลตา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ อันเป็นเหตุผลในการออกจากอาบัติเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า อาปัตติวุฏฐานกุสลตา.

[๘๕๕] สมาปัตติกุสลตา เป็นไฉน ?

สมาบัติที่มีวิตกมีวิจารณ์ มีอยู่ สมาบัติที่ไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ มีอยู่ สมาบัติที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีอยู่, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ อันเป็นเหตุผลในสมาบัติแห่งสมาบัติทั้งหลายนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า สมาปัตติกุสลตา.

สมาปัตติวุฏฐานกุสลตา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ อันเป็นเหตุผลในการออกจากสมาบัติเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า สมาปัตติวุฏฐานกุสลตา.

[๘๕๖] ธาตุกุสลา เป็นไฉน ?

ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตรธาตุ สัทธาธาตุ
โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ
ชีวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โสภณัพพาธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ
สัมผัสธาตุ มโนวิญญาณธาตุ, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง
ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ อันเป็นเหตุฉลาดในธาตุแห่งธาตุทั้งหลายนั้น ๆ
อันใด นี้เรียกว่า ธาตุกุสลา.

มนสิการกุสลา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความสอดคล้องธรรม สัมมา-
ทิฐิ อันเป็นเหตุฉลาดในการมนสิการซึ่งธาตุเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า
มนสิการกุสลา.

[๘๕๗] อายตনกุสลา เป็นไฉน ?

อายตนะ ๑๒ คือ จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ
ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โสภณัพพายตนะ
มนายตนะ ธรรมายตนะ, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจย
ธรรม สัมมาทิฐิ อันเป็นเหตุฉลาดในอายตนะแห่งอายตนะทั้งหลายนั้น ๆ
อันใด นี้เรียกว่า อายตนกุสลา.

ปฏิจสมุปปาตกุสลา เป็นไฉน ?

ปฏิจสมุปปาตว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงเกิดขึ้น
เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงเกิดขึ้น เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึง
เกิดขึ้น เพราะนามรูปเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิดขึ้น เพราะเวทนาเป็นปัจจัย
ผัสสะจึงเกิดขึ้น เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิดขึ้น เพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ต้นหาจึงเกิดขึ้น เพราะต้นหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงเกิดขึ้น เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงเกิดขึ้น เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงเกิดขึ้น เพราะชาติเป็นปัจจัย ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงเกิดขึ้น ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีได้ด้วยประการฉะนี้, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ ในปฏิจสมุปบาทนั้น อันใด นี้เรียกว่า ปฏิจสมุปบาทกุสตา.

[๘๕๘] ฐานกุสตา เป็นไฉน ?

ธรรมใด ๆ เป็นเหตุเป็นปัจจัยเพื่อความบังเกิดขึ้นแห่งธรรมใด ๆ ลักษณะนั้น ๆ เรียกว่า ฐานะ, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ ในฐานะนั้น อันใด นี้เรียกว่า ฐานกุสตา.

อัญฐานกุสตา เป็นไฉน ?

ธรรมใดๆไม่เป็นเหตุไม่เป็นปัจจัยเพื่อความบังเกิดขึ้นแห่งธรรมใด ๆ ลักษณะนั้น ๆ ชื่อว่า อฐานะ, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ ในอฐานะนั้น อันใด นี้เรียกว่า อัญฐานกุสตา.

[๘๕๙] อาชชวะ เป็นไฉน ?

ความซื่อตรง ความไม่คด ความไม่งอ ความไม่โก่ง อันใด นี้เรียกว่า อาชชวะ.

มัททวะ เป็นไฉน ?

ความอ่อนโยน ความละมุนละไม ความไม่แข็ง ความไม่กระด้าง ความเจียมใจ อันใด นี้เรียกว่า มัททวะ.

[๘๖๐] ชันติ เป็นไฉน ?

ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั้น ความไม่ดุร้าย ความไม่ปากร้าย ความแช่มช้อยแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ชันติ.

โสรัจจะ เป็นไฉน ?

ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา ความไม่
ล่วงละเมิดทางกายและวาจา อันใด นี้เรียกว่า โสรัจจะ

ศีลสังวรแม้ทั้งหมด จัดเป็นโสรัจจะ.

[๘๖๑] สาขัลยะ เป็นไฉน ?

วาจาใด เป็นปม เป็นกาก เผ็ดร้อนต่อผู้อื่น เกี่ยวผู้อื่นไว้ ยั่วให้
โกรธไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ ละวาจาเช่นนั้นเสีย, วาจาใด ไร้โทษ สบายหู
ไพเราะจับใจ เป็นวาจาของชาวเมือง เป็นที่ยินดีเจริญใจ ของชนหมู่มาก
กล่าววาจาเช่นนั้น, ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน ความเป็นผู้มีวาจาสะสลาย
ความเป็นผู้มีวาจาไม่หยาบคาย ในลักษณะดังกล่าวนี้ อันใด นี้เรียกว่า
สาขัลยะ.

ปฏิสันถาร เป็นไฉน ?

ปฏิสันถาร ๒ คือ อามิสปฏิสันถาร ธรรมปฏิสันถาร, บุคคลบางคน
ในโลกนี้ เป็นผู้ปฏิสันถาร โดยอามิสปฏิสันถารก็ดี โดยธรรมปฏิสันถารก็ดี
นี้เรียกว่า ปฏิสันถาร.

[๘๖๒] ความเป็นผู้ไม่สำรวมในอินทรีย์ ๖ เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว เป็นผู้ถืออนิมิต เป็นผู้
ถือโดยอนุพยัญชนะ, อภิชฌาโทมนัส อกุศลบาปธรรมทั้งหลาย พึงครอบงำ
บุคคลผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่นี้ เพราะเหตุที่ไม่สำรวม จักขุนทรีย์ใด, ไม่
ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น ไม่รักษาจักขุนทรีย์นั้น ไม่สำเร็จการสำรวม
ในจักขุนทรีย์นั้น

ได้ยินเสียงด้วยโสตแล้ว ฯลฯ สูดกลิ่นด้วยฆานะแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วย
ชีวหาแล้ว ฯลฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจ
แล้ว เป็นผู้ถืออนิมิต เป็นผู้ถือโดยอนุพยัญชนะ อภิขมา โทมนัส อกุศล-
บาปธรรมทั้งหลาย พึงครอบงำบุคคลผู้ไม่สำรวมมโนทริยอยู่นี้ เพราะเหตุที่
ไม่สำรวมมโนทริยใด ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนทริยนั้น ไม่รักษามโนทริย
นั้น ไม่สำเร็จการสำรวมในมโนทริยนั้น

การไม่คุ้มครอง กิริยาที่ไม่คุ้มครอง การไม่รักษา การไม่สำรวมซึ่ง
อินทริย์ ๖ เหล่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้ไม่สำรวมในอินทริย์ ๖.

ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่พิจารณาโดยแยกคาย บริโภคอาหาร เพื่อ
จะเล่น เพื่อจะมัวเมา เพื่อจะประเทืองผิว เพื่อความอ้วนพี, ความเป็นผู้ไม่
สันโดษ ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณ ความไม่พิจารณา ในโภชนาหารนั้น อัน
ใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร.

[๘๖๓] ความเป็นผู้สำรวมในอินทริย์ ๖ เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว เป็นผู้ไม่ถืออนิมิต เป็น
ผู้ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะ, อภิขมา โทมนัส อกุศลบาปธรรมทั้งหลาย พึง
ครอบงำบุคคลผู้ไม่สำรวมจักขุนทริยอยู่นี้ เพราะเหตุที่ไม่สำรวมจักขุนทริยใด,
ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทริยนั้น รักษาจักขุนทริยนั้น สำเร็จการสำรวมใน
จักขุนทริยนั้น

ได้ยินเสียงด้วยโสตแล้ว ฯลฯ สูดกลิ่นด้วยฆานะแล้ว ฯลฯ ลิ้มรส
ด้วยชีวหาแล้ว ฯลฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ
แล้ว เป็นผู้ไม่ถืออนิมิต เป็นผู้ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะ, อภิขมา โทมนัส

อกุศลบาปธรรมทั้งหลาย พึงครอบงำบุคคลผู้ไม่สำรวมมโนทริยอยู่นี้ เพราะเหตุที่ไม่สำรวมมโนทริยใด, ปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนทริยนั้น รักษา มโนทริยนั้น สำเร็จการสำรวมในมโนทริยนั้น

การคุ้มครอง กิริยาที่คุ้มครอง การรักษา การสำรวมอินทริย ๖ เหล่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้สำรวมในอินทริย.

ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนาหาร เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้พิจารณาโดยแยกคายว่า เราบริโภคอาหาร ไม่ใช่เพื่อจะเล่น ไม่ใช่เพื่อจะมัวเมา ไม่ใช่เพื่อจะประเทือง ไม่ใช่เพื่อจะให้อ้วนพี แต่เพียงเพื่อให้กายนี้ดำรงอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตินทริยเป็นไป เพื่อบำบัดความหิว เพื่อบรรเทาหิวพรมจรรย์ เพราะโดยอุบายนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่าเสียด้วย จักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้นด้วย ความดำรงอยู่แห่งชีวิต ความไม่มีโทษ และการอยู่โดยผาสุก จักมีแก่เราด้วย ดังนี้ แล้วจึงบริโภคอาหาร, ความสันโดษ ความรู้ประมาณ การพิจารณา ในโภชนาหารนั้น อันใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้รู้ ประมาณในโภชนาหาร.

[๘๖๔] มุฏฐัสจจะ เป็นไฉน ?

ความระลึกละไม่ได้ ความไม่ตามระลึกละ ความไม่หวนระลึกละ ความระลึกละไม่ได้ อาการที่ระลึกละไม่ได้ ความไม่ทรงจำ ความเลือนลอย ความหลงลืม อันใด นี้เรียกว่า มุฏฐัสจจะ.

อัสมปชฺฌญะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า อัสมปชฺฌญะ.

[๘๖๕] สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า สติ.

สัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด นี้เรียกว่า สัมปชัญญะ.

[๘๖๖] กำลังคือการพิจารณา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด นี้เรียกว่า กำลังคือการพิจารณา.

กำลังคือภาวนา เป็นไฉน ?

การเสพ การเจริญ การทำให้มาก ซึ่งกุศลธรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า กำลังคือภาวนา

โพชฌงค์แม้ทั้ง ๘ จัดเป็น กำลังคือภาวนา.

[๘๖๗] สมณะ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า สมณะ.

วิปัสสนา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด นี้เรียกว่า วิปัสสนา.

[๘๖๘] สมถนิมิต เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า สมถนิมิต.

ปัลลภานิमित เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมวายามะ อันใด นี้เรียกว่า
ปัลลภานิमित.

[๘๖๕] **ปัลลภะ** เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมวายามะ อันใด นี้เรียกว่า
ปัลลภะ.

อวิกเขปะ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า อวิกเขปะ.

[๘๗๐] **สีลวิบัติ** เป็นไฉน ?

ความล่วงละเมิดทางกาย ความล่วงละเมิดทางวาจา ความล่วงละเมิด
ทางกายและทางวาจา อันใด นี้เรียกว่า สีลวิบัติ

ความเป็นผู้ทุศีลแม้ทั้งหมด จัดเป็น สีลวิบัติ.

ทัญญูวิบัติ เป็นไฉน ?

ความเห็นวาทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบูชาไม่มีผล การบวงสรวง
ไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกอื่นไม่มี มารดา
ไม่มี บิดาไม่มี สัตว์ที่จุดีและอุบัตีไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ
ไม่มีในโลก สมณพราหมณ์ที่ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาอันยิ่งเอง
แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ไม่มีในโลก ดังนี้ ทัญญู ความเห็นไปข้างทัญญู ฯลฯ
การถือโดยวิปลาสมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ทัญญูวิบัติ

มิจนาทัญญูแม้ทั้งหมด จัดเป็น ทัญญูวิบัติ.

[๘๗๑] **สีลสัมปทา** เป็นไฉน ?

ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา ความไม่ล่วง
ละเมิดทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า สีลสัมปทา

ศีลสังวรแม่ทั้งหมด จัดเป็น ศีลสัมปทา.

ทฤษฎีสัมปทา เป็นไฉน ?

ความเห็นว่ ทานที่บุคคลให้แล้วย่อมมีผล การบูชาย่อมมีผล การ
บวงสรวงย่อมมีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำความชั่วมีอยู่ โลกนี้มีอยู่ โลกอื่น
มีอยู่ มารดามีอยู่ บิดามีอยู่ สัตว์ที่จุดและอุบัตมีอยู่ สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติ
ปฏิบัติชอบมีอยู่ในโลก สมณพราหมณ์ที่ทำให้แจ้ง ซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วย
ปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้มีอยู่ในโลก ดังนี้ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด
 ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทฤษฎีมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด
นี้เรียกว่า ทฤษฎีสัมปทา

สัมมาทฤษฎีแม่ทั้งหมด จัดเป็น ทฤษฎีสัมปทา.

[๘๑๒] **ศีลวิสุทธิ เป็นไฉน ?**

ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา ความไม่ล่วง
ละเมิดทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า ศีลวิสุทธิ

ศีลสังวรแม่ทั้งหมด จัดเป็น ศีลวิสุทธิ.

ทฤษฎีวิสุทธิ เป็นไฉน ?

ญาณเป็นเครื่องรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน (กัมมัสสกตาญาณ) ญาณ-
อันสมควรแก่การหยั่งรู้ร้อยสำ (สัจจานุโลมิกญาณ) ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียง
ด้วยมรรค (มัคคญาณ) ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล (ผลญาณ).

[๘๑๓] บทว่า ความหมดจดแห่งทฤษฎี นั้น มีนิตเสวว่า ปัญญา
กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทฤษฎี.

บทว่า ความเพียรแห่งบุคคลผู้มีทฤษฎีอันหมดจด นั้น มีนิตเสวว่า
การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ.

[๘๗๔] บทว่า ความสลัดใจนั้น มินิเทศว่า ญาณอันเห็นชาติ โดยความเป็นกัณ ญาณอันเห็นชราโดยความเป็นกัณ ญาณอันเห็นพยาธิโดยความเป็นกัณ ญาณอันเห็นมรณะโดยความเป็นกัณ.

บทว่า ฐานะเป็นที่ตั้งแห่งความสลัดใจ นั้น มินิเทศว่า ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ.

บทว่า ความพยายามโดยแยกกายแห่งบุคคลผู้มีใจสลัดแล้ว นั้น มินิเทศว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมระคองจิตไว้ ย่อมตั้งจิตไว้ เพื่อความไม่บังเกิดขึ้นแห่งอกุศล บาปกรรมทั้งหลายที่ยังไม่บังเกิดขึ้น เพื่อละอกุศลบาปกรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพื่อความบังเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่บังเกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ เพื่อความไม่จืดจาง เพื่อความเพิ่มพูน เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นแล้ว.

[๘๗๕] บทว่า ความไม่รู้จักอัมในกุศลธรรม นั้น มินิเทศว่า ความพอใจยิ่ง ๆ ขึ้นไปของบุคคลผู้ไม่รู้จักอัม ในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย.

บทว่า ความไม่ทอดลงในความพยายาม นั้น มินิเทศว่า ความเป็นผู้กระทำโดยเคารพ ความเป็นผู้กระทำติดต่อ ความเป็นผู้กระทำไม่หยุด ความเป็นผู้ประพฤติไม่ย่อหย่อน ความเป็นผู้ไม่ท้อถอย ความเป็นผู้ไม่ทอดธุระ การเสพ การเจริญ การกระทำให้มาก เพื่อความเจริญแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย.

[๘๗๖] บทว่า วิชา นั้น มินิเทศว่า วิชา ๓ วิชาคือญาณ อันตามระลึกชาติหนหลังได้ (บุพเพนิวาสานุสสติญาณ) วิชาคือญาณในจตุ

และอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย (จุตูปปาตญาณ) วิชาคือญาณในความสิ้นไป
แห่งอาสวะทั้งหลาย (อาสวักขยญาณ)

บทว่า วิมุตติ นั้น มีนิตะสว่า วิมุตติ ๒ คือ อริมุตติแห่งจิต (สมาบัติ ๘)
และนิพพาน.

[๘๗๗] บทว่า ขย ญาณ นั้น มีนิตะสว่า ญาณของท่านผู้พร้อม
เพรียงด้วยมรรค.

บทว่า อนุปปาเท ญาณ นั้น มีนิตะสว่า ญาณของท่านผู้พร้อม
เพรียงด้วยผล.

นิกเขปกัณฑ์ จบ

อรรถกถานิกเขปกัณฑ์

ว่าด้วยนิตะสววิชชูปมทูกะ

นิตะสวททั้งหลายแห่งสุดตันติทูกะเหล่านั้น โดยมากมีอรรถตั้ง
นั้น เพราะสุดตันติทูกะทั้งหลาย ข้าพเจ้าได้จำแนกแสดงโดยใจความในมาติกา
กถาแล้ว และเพราะนิตะสวทเหล่านั้น เข้าใจง่ายโดยนัยที่ได้กล่าวแล้ว
ในหนหลังนั้นแล. แต่ในที่นี้ข้าพเจ้าจะแสดงเนื้อความที่ต่างกันต่อไป

พึงทราบวินิจฉัยในวิชชูปมทูกะก่อน ได้ยินว่า บุรุษผู้มีจักขุเดินทาง
ไปในเวลารাত্রีมีเมฆมืด ทางย่อมไม่ปรากฏแก่บุรุษนั้น เพราะความมืด
สายฟ้าแลบแล้วจัดความมืดไป ที่นั่นทางก็ปรากฏแก่เขา เพราะปราศจาก
ความมืด เขาจึงเดินทางต่อไป แม้ครั้งที่สองความมืดก็ย่อมปกคลุมอีก ทางจึงไม่

ปรากฏแก่เขา สายฟ้าแลบแล้วจัดความมืดนั้น เมื่อปราศจากความมืดแล้ว ทางก็ได้ปรากฏ เขาจึงเดินทางต่อไป ครั้งที่สาม ความมืดได้ปกคลุมแล้ว ทางก็ไม่ปรากฏ สายฟ้าแลบแล้วก็จัดความมืดไป.

บรรดาข้ออุปมาเหล่านั้น การเริ่มวิปัสสนาของอริยสาวกเพื่อประโยชน์ บรรลุโสดาปัตติมรรค เหมือนการเดินทางของบุรุษผู้มีจักษุในเวลาที่มืด ความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่ทางไม่ปรากฏในความมืด เวลาที่แสงสว่าง คือโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่สายฟ้าแลบ ขึ้นกำจัดความมืด เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่โสดาปัตติมรรค เหมือนเวลาที่ ทางปรากฏในการปราศจากความมืด ก็การปรากฏของทางก็คือการปรากฏของ บุคคลผู้พึงพร้อมด้วยมรรคสมัยนั้นเอง.

การเริ่มวิปัสสนาของบุคคล เพื่อประโยชน์บรรลุสกทาคามิมรรคเหมือน การดำเนินไปครั้งที่สอง ความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่ทางไม่ปรากฏใน ความมืด เวลาที่แสงสว่างคือสกทาคามิมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาสายฟ้าแลบครั้งที่สองกำจัดความมืด เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่ สกทาคามิมรรค เหมือนเวลาที่ทางปรากฏในการปราศจากความมืด ก็การ ปรากฏของทางก็คือการปรากฏของบุคคลผู้พึงพร้อมด้วยมรรคนั้นแหละ.

การเริ่มวิปัสสนาเพื่อบรรลุอนาคามิมรรค เหมือนบุคคลเดินทางครั้งที่ สาม ความมืดอันปิดบังสัจจะ เหมือนทางไม่ปรากฏในความมืด เวลาที่แสงสว่าง คืออนาคามิมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่สายฟ้าแลบ กำจัดความมืดครั้งที่สาม เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่อนาคามิมรรค เหมือนเวลา ที่ทางปรากฏในเวลาปราศจากความมืด ก็การปรากฏของทางก็คือการปรากฏของ บุคคลผู้พึงพร้อมด้วยมรรคนั้นแหละ.

อนึ่ง แผ่นหิน หรือแก้วณี ชื่อว่า ไม่แตกไปด้วยวชิระ (ฟ้าผ่า)
ย่อมไม่มี วชิระตกไปในที่ใด ที่นั้นย่อมเป็นอันถูกขจัดแล้วทีเดียว วชิระ
เมื่อฟาดไปย่อมฟาดไปมิให้อะไรเหลือ ขึ้นชื่อว่า ทางที่วชิระผ่านไปแล้วจะไม่
เป็นสิ่งที่ปรากฏอีก ชื่อว่า กิเลสที่อหัตมรรคไม่ประหารแล้วก็ย่อมไม่มีอย่างนั้น
เหมือนกัน เมื่ออหัตมรรคยอมกำจัดกิเลสทั้งสิ้น คือเมื่อยังกิเลสให้สิ้นไปยอม
ให้สิ้นไปโดยไม่เหลือ เหมือนวชิระกำจัดอยู่นั้น ขึ้นชื่อว่า การกลับมาเกิด
อีกของกิเลสที่อหัตมรรคประหารแล้วย่อมไม่มี เหมือนทางที่วชิระผ่านไปแล้ว
ไม่กลับเป็นสิ่งที่ปรากฏอีก ฉะนั้น.

ว่าด้วยนิเทศพาลทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศพาลทุกะ ต่อไป

อหิริกะและอนัตตปะปรากฏแล้วในพาลชนทั้งหลาย. อนึ่ง อหิริกะ
และอนัตตปะเหล่านั้นยังเป็นมูลแห่งพาลธรรมที่เหลือ ด้วยว่าคนที่ไม่มีหิริ
ไม่มีโอตตปะชื่อว่าไม่ทำกุศลอะไร ๆ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๒
เหล่านั้นจึงตรัสแยกไว้ก่อนทีเดียว. แม้ในธรรมที่เป็นฝ่ายขาว (สุกขธรรม)
ก็นัยนี้แหละ. ในกัณห์ทุกะก็เหมือนกัน.

ว่าด้วยนิเทศตปนิยทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศตปนิยทุกะ ต่อไป

บัณฑิตพึงทราบ ตปนธรรม (ธรรมที่เราร้อน) เพราะเหตุที่ทำ
และเพราะเหตุที่ไม่ทำ จริงอยู่ กายสุจริตเป็นต้น ย่อมให้เราร้อนเพราะเหตุที่
ทำ กายสุจริตเป็นต้น ย่อมให้เราร้อนเพราะเหตุที่ไม่ทำ จริงอย่างนั้น บุคคล

* วชิระ เป็นชื่อของฟ้าผ่าก็มี เป็นชื่ออาวุธของพระอินทร์ก็มี

ย่อมเดือดร้อนว่า กายทุจริตเรากระทำไว้ และย่อมเดือดร้อนว่า กายสุจริต
เรามีได้กระทำไว้ ย่อมเดือดร้อนว่า วชิทุจริตเรากระทำไว้ ฯลฯ ย่อมเดือด
ร้อนว่า มโนสุจริตเรามีได้ทำได้. แม้ในอตปนิยธรรม (ธรรมที่ไม่เร่าร้อน)
ก็เช่นี้แหละ.

จริงอยู่ บุคคลผู้ทำความดี ย่อมไม่เร่าร้อนว่า กายสุจริตเราทำได้แล้ว
ย่อมไม่เร่าร้อนว่า กายทุจริตเราไม่ทำได้แล้ว ย่อมไม่เร่าร้อนว่า วชิสุจริตเรา
กระทำไว้ ฯลฯ ไม่เร่าร้อนว่า มโนทุจริตเราไม่ทำได้ ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสอริวจนทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสอริวจนทุกะ ต่อไป

บทว่า ยา เตสํ เตสํ ชมฺมานํ (ธรรมนั้น ๆ อันใด) ได้แก่ ทรง
รวบรวมเอาธรรมทั้งหมด. ที่ชื่อว่า สังขา (การกล่าวขาน) เพราะอันเขา
บอก คือย่อมสนทนากัน ย่อมสนทนากันอย่างไร ย่อมสนทนากันด้วยอาการ
หลายประการอย่างนี้ว่า เรา ของเรา คนอื่น ของคนอื่น ว่าเป็นสัตว์ เป็น
ภาวะ เป็นบุรุษ เป็นบุคคล เป็นนระ เป็นมานพ ชื่อว่า คิสสะ ชื่อว่า
ทัตตา ว่าเตยง ว่าตัง ว่าฟูก ว่าหมอน วิหาร บริเวณ ประคฺดู หน้าต่าง
ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สังขา (การกล่าวขาน).

ที่ชื่อว่า สมฺมัญญา (การกำหนดรู้) เพราะอรรถว่า ย่อมรู้โดยชอบ.
ย่อมรู้โดยชอบอย่างไร ย่อมรู้ว่า เรา ของเรา ฯลฯ ประคฺดู หน้าต่าง เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า สมฺมัญญา เพราะอรรถว่า ย่อมรู้โดยชอบ. ที่ชื่อว่า บัญญฺติ
เพราะอรรถว่า อันเขาย่อมแต่งตั้ง. ที่ชื่อว่า โวหาร เพราะอรรถว่า อัน
เขาย่อมร้องเรียก ย่อมร้องเรียกอย่างไร ย่อมร้องเรียกว่า เรา ของเรา ฯลฯ
ประคฺดู หน้าต่าง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โวหาร.

บทว่า นาม (นาม) ได้แก่ นาม ๔ อย่าง คือ

๑. สามัญนาม ชื่อทั่วไป
๒. คุณนาม ชื่อโดยคุณ
๓. กิตติมนาม ชื่อโดยการยกย่อง
๔. อุปปาติกนาม ชื่อตามที่เกิดขึ้น.

บรรดานาม ๔ อย่างนั้น นามของพระราชาว่า มหาสมมต ดังนี้ เพราะมหาชนในครั้งปฐมกับประชุมกันตั้งไว้ ชื่อว่า สามัญนาม ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า คุณ่อนวเสฏฐะ อักษรแรกว่ามหาสมมต ดังนี้ เกิดขึ้น เพราะมหาชนสมมติขึ้นแล. นาม อันมาแล้วโดยคุณอย่างนี้ว่า พระธรรมกถึก ผู้ทรงบังสุกุลจีวร พระวินัยธร ผู้ทรงพระไตรปิฎก ผู้มีศรัทธา ผู้เลื่อมใสแล้ว ดังนี้ ชื่อว่า คุณนาม.

แม้พระนามของพระตถาคตมีหลายร้อยอาทิว่า ภควา อรหิ สมฺมาสมฺพุทฺธ ดังนี้ ก็ชื่อว่า คุณนาม เหมือนกัน ด้วยเหตุนี้ท่านโบราณจารย์ จึงกล่าวว่า

อสงฺเขยฺยานิ นามานิ สตฺถุณฺณ มเหสีโน
คุณฺณ นามมฺพุทฺเธยฺยํ อปี นาม สหสฺสุโต
พระพุทฺธเจ้าผู้ทรงแสวงหาคุณอัน
ใหญ่มีพระนาม โดยพระคุณของพระองค์
นับไม่ถ้วน บัณฑิต พึงยกพระนามโดย
พระคุณขึ้นแสดงแม้เป็นพัน ๆ พระนาม ดังนี้.

ส่วนนามใด ที่พวกญาติทั้งหลายผู้ยืนอยู่ที่ใกล้กระทำสักการะแก่ พระทักษิณียบุคคลทั้งหลาย พวกเขาคิดกำหนดแล้วในวันที่ตั้งชื่อของเด็กผู้เกิด มากระทำการตั้งชื่อว่า เด็กนี้ชื่อโน้น นามนี้ ชื่อว่า กิตติมนาม.

อนึ่ง บัญญัติแรกย่อมตกไปในบัญญัติหลัง โวหารแรกย่อมตกไปใน โวหารหลัง เช่นพระจันทร์แม้นกัปก่อนชื่อว่าพระจันทร์ แม้นปัจจุบันก็ เรียกว่าพระจันทร์เหมือนกัน พระอาทิตย์ สมุท ปรภูมิ บรรพตในกัปก่อน ชื่อว่า บรรพต แม้นปัจจุบันก็เรียกว่าบรรพตนั้นแหละ นี่ชื่อว่า อุปปา-
ติกนาม. นามแม่ทั้ง ๔ อย่างนี้ ก็คงเป็นนามอย่างเดียวกันนั่นเอง.

บทว่า นามกมฺม (นามกรรม) คือการให้ชื่อ.

บทว่า นามเรขยฺย (นามเรขยะ) คือการตั้งชื่อ.

บทว่า นิรุตุติ (การออกชื่อ) ได้แก่ การเรียกชื่อ.

บทว่า พยุณฺหํ (การระบุชื่อ) ได้แก่ การประกาศชื่อ ก็เพราะ การระบุชื่อนี้ ย่อมปรากฏถึงความหมาย ฉะนั้น จึงตรัสไว้อย่างนั้น.

บทว่า อภิลโป (การเรียกชื่อ) ได้แก่ ชื่อที่เรียกนั่นเอง.

บทว่า สพุเพว ธมฺมา อธิวจนปถา (ธรรมทั้งหมดแล ชื่อว่า
อธิวจนปถธรรม) ได้แก่ ชื่อว่า ธรรมที่เป็นวิधिของธรรมที่เป็นชื่อไม่มีหามิได้
ธรรมหนึ่งย่อมรวมลงในธรรมทั้งหมด ธรรมทั้งหมดก็ประจุลงในธรรมหนึ่ง
ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือว่า ธรรมหนึ่งคือนามบัญญัตินี้นั้น ย่อมประมวลลงใน
ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๔ ทั้งหมด คือสัตว์ก็ดี สังขารก็ดี ชื่อว่า พ้นไปจาก
ชื่อหามิได้. แม้นมันไม่ว่าในดง และภูเขาเป็นต้น ก็ยังเป็นภาระ (คำพูด) ของ
ชาวชนบท เพราะว่า ชาวชนบทเหล่านั้น ถูกเขาถามว่า ด้นไม้มีชื่ออะไร ?

ก็จะบอกชื่อที่ตนรู้จักว่า ต้นไม้นั้นเป็นต้นตะเคียน ดังนี้ พวกเขาไม่รู้จักชื่อ ต้นไม้ใด ก็จะพูดว่า ต้นไม้นั้นไม่มีชื่อ ดังนี้ แม้คำว่าต้นไม้ไม่มีชื่อนั้น ก็เป็นนามเรขยะ (การตั้งชื่อ) ของต้นไม้นั้นนั่นเอง. แม้ปลาและเต่าเป็นต้นในทะเลก็เช่นี้แหละ.

สองทูกะนอกนี้ (คือนิรุตติทูกะและปัญญุตติทูกะ) มีเนื้อความเหมือนทูกะนี้แล.

ว่าด้วยนิเทศแห่งนามรูปทูกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งนามรูปทูกะ ต่อไป

ที่ชื่อว่า นาม ด้วยอรรถว่าเป็นนามภวณะ (การให้ชื่อ) ด้วยอรรถว่า การน้อมไปสู่อารมณ์ และด้วยอรรถว่าการยังอารมณ์ให้น้อมลงในตน. ในบรรดาอรรถทั้ง ๓ เหล่านั้น จันท์ ๔ ก่อน ชื่อว่า นาม ด้วยอรรถว่าการให้ชื่อ เหมือนอย่างพระนามว่า มหาสมมต ดังนี้ เป็นชื่อของพระเจ้ามหาสมมตพระองค์นั้น เพราะมหาชนยกย่องแล้วฉันใด หรือว่ามารคและบิดาตั้งชื่ออันมีเกียรติแก่บุตร อย่างนี้ว่า ลูกนี้จึงชื่อว่า ติสสะ ลูกนี้จึงชื่อว่า ปุสสะ ฉันใด หรือว่า นาม ที่มาโดยคุณว่า พระธรรมกถึก พระวินัยธร ดังนี้ฉันใด ชื่อของจันท์ ๔ มีเวทนาเป็นต้น จันนั้นหาไม่ได้เพราะจันท์ ๔ มีเวทนาเป็นต้นเมื่อจะทำชื่อของตนเกิดขึ้น ก็เป็นคฤมहाปฐพีเป็นต้น เมื่อเวทนาเป็นต้นเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้ว ชื่อของจันท์มีเวทนาเป็นต้น ก็ย่อมเกิดขึ้นโดยแท้จริงอยู่ ใคร ๆ จะพูดถึงเวทนาที่เกิดขึ้นแล้วว่า เจ้าจงชื่อว่า เวทนา ดังนี้หาได้ไม่. และกิจคือหน้าที่ที่จะตั้งชื่อของเวทนานั้นก็ไม่มี. เมื่อปฐพีเกิดขึ้นแล้ว กิจที่จะตั้งชื่อว่า เจ้าจงชื่อว่าปฐพีดังนี้มิได้มี เมื่อจักรวาล เขาสิเนรุ

ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ดาวนักขัตร เกิดขึ้นแล้ว กิจที่จะตั้งชื่อว่า เจ้าจง
ชื่อว่า จักรวาล เจ้าจงชื่อว่า สินธุ เจ้าจงชื่อว่า นักขัตร ดังนี้ มิได้มี
นาม (ชื่อ) เกิดขึ้นแล้วนั้นแหละ ย่อมตกลงไปในโอปปาติกบัญญัติ (ได้ชื่อ
ว่าตามสภาพที่เกิดขึ้น) ฉะนั้น เมื่อเวทนาเกิดขึ้นแล้ว ก็ฉะนั้น กิจที่จะตั้ง
ชื่อว่า เจ้าจงชื่อว่าเวทนา ดังนี้ มิได้มี. เมื่อเวทนานั้นเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า
เวทนา ก็ย่อมเกิดขึ้นนั้นแหละ. แม้ในขันธมีสัญญาเป็นต้นกัณยนี้เหมือนกัน.

จริงอยู่ เวทนาจึงชื่อว่า เวทนานั้นแหละ สัญญาจึงชื่อว่าสัญญา สังขาร
ก็ชื่อว่าสังขาร และวิญญาณก็ชื่อว่า วิญญาณเหมือนกัน แม้ในอดีต แม้ใน
อนาคต แม้ในปัจจุบัน. ถึงพระนิพพานก็ชื่อว่า พระนิพพานนั้นแหละแม้ใน
กาลทุกเมื่อ เพราะฉะนั้น ขันธ ๔ จึงชื่อว่า นาม โดยสภาวะกระทำชื่อ.

ส่วนในชื่อว่า การน้อมไปสู่อารมณ์ นี้ ขันธ ๔ ชื่อว่า นาม
จริงอยู่ ขันธ ๔ เหล่านั้น น้อมไปมุ่งเฉพาะต่ออารมณ์ นามแม้ทั้งหมด ชื่อ
ว่า นาม ด้วยอรรถว่าน้อมไป. เพราะขันธ ๔ ย่อมยังกันและกันให้น้อมไปใน
อารมณ์ พระนิพพานย่อมยังธรรมไม่มีโทษให้น้อมไปในตน เพราะเป็นอา-
รัมณชาติปิปัจจย.

ในอวิชาทุกนิเทศ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดอวิชาและ
ภวตัณหา เพื่อแสดงความเกิดขึ้นเป็นไปของวัฏฏล.

ในนิเทศภวทิกฺขุติ บทว่า ภวิสฺสตี อตฺตา จ โลโก จ (อตฺตา-
และโลกจักเกิด) ได้แก่ สัสสตทิกฺขุติ ที่ถือว่าขันธบัญญัติว่าเป็นอตฺตาและโลก
แล้วยึดถือไว้โดยอาการที่ยึดถือว่า ขันธบัญญัตินั้นจักเกิด. ทิกฺขุติที่ ๒ คือ
อุจฺเจททิกฺขุติ ซึ่งยึดถือเอาโดยอาการว่า ขันธบัญญัตินั้นจักไม่เกิด.

ในนิทเทสปุพพันตานุทฺติฏฺเฐ บทว่า ปุพฺพนฺตํ อารพฺภ

(ปรารภส่วนอดีต) ได้แก่ทำส่วนอดีตให้เป็นอารมณ์ ทรงถือเอาปุพพันตานุ-
ทฺติฏฺเฐ ๑๘ ที่มาในพรหมชาลสูตร ด้วยบทว่า ปุพฺพนฺตํ อารพฺภ นี้.

บทว่า อปรนฺตํ อารพฺภ (ปรารภส่วนอนาคต) ได้แก่ กระทำ
ส่วนอนาคตให้เป็นอารมณ์แล้วถือเอาปรนฺตานุทฺติฏฺเฐ ๔๔ อันมาแล้วในพรหม
ชาลสูตรนั้นนั่นแหละ. ด้วยบทว่า อปรนฺตํ อารพฺภ นี้.

ในโทวจัสสตานิทเทส บทว่า สหธรรมิกํ วุจฺจมานํ (เมื่อ
ถูกกล่าวโดยสหธรรม) ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบท
อันใด ชื่อว่า สหธรรมิก เมื่อภิกษุถูกชี้ถึงวัตถุในสิกขาบทนั้น ปรับอาบัติ
กล่าวอยู่ว่า ท่านต้องอาบัติชื่อนี้ นิมนต์ท่านแสดงอาบัติ นิมนต์ท่านออก
จากอาบัติ นิมนต์ท่านกระทำคืนอาบัติ ดังนี้.

ในบทว่า โทวจสุตํ (กิริยาของผู้ว่ายาก) เป็นต้น กรรมของ
ผู้ว่ายากซึ่งถูกตักเตือนอยู่อย่างนี้ โดยการประท้วงตอบบ้าง โดยไม่ยอมรับ
โอวาทโดยเคารพบ้าง ชื่อว่า โทวจสุตํ (กิริยาของผู้ว่ายาก) กิริยาของผู้
ว่ายากนั้นนั่นแหละ ตรัสเรียกว่า โทวจสฺสํ (ความเป็นผู้ว่ายาก) ดังนี้ก็มี.
ภาวะของความเป็นผู้ว่ายากนั้น ชื่อว่า โทวจสุตฺติ (ความเป็นผู้ว่ายาก) คำ
นอกจากนี้ มีคำว่า ความขัดขวางขัดขืน เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของความเป็น
ผู้ว่ายากนั่นแหละ.

บทว่า วิปฺปฏิกุลาหิตา (ความขัดขวางขัดขืน) ได้แก่ ความ
ขัดถือโดยไม่คล้อยตาม บุคคลชื่อว่า วิปฺจุนฺนิกาโต (พอใจทางได้แย้ง)
เพราะอรรถว่า มีความยินดีโดยการโต้แย้งกล่าวคือถือขัดขวางขัดขืน. คำนี้เป็นชื่อ
ของบุคคลผู้มีความสุขโดยพอใจว่าเราได้กระทำเขาให้หมดเสียด้วยคำที่สำคัญ

เพียงคำเดียวเท่านั้น. ภาวะของบุคคลผู้พอใจในทางโต้แย้งนั้น ชื่อว่า **วิปจน์ิกสาตตา** (ความพอใจทางโต้แย้ง) ภาวะของคนผู้ไม่เอื้อเฟื้อด้วยอำนาจความไม่รับเอาโอวาท ชื่อว่า **อนาทรีย** (ความไม่เอื้อเฟื้อ) คำนอกนี้มีภาวะแห่งผู้ไม่เอื้อเฟื้อเป็นต้น เป็นไวพจน์ของความไม่เอื้อเฟื่อนั้นนั่นแหละ อีกอย่างหนึ่ง อากาที่ไมเอื้อเฟื้อ ชื่อว่า **อนาทรिता** (ความเป็นผู้ไม่เอื้อเฟื้อ).

ภาวะที่ไม่เคารพอันเกิดขึ้นด้วยการไม่อยู่ในอำนาจปกครองของครู ชื่อว่า **อการวตา** (ความไม่เคารพ). ภาวะที่ไม่ยอมเชื่อฟังอันเกิดขึ้นด้วยการไม่อยู่ในอำนาจการปกครองของบุคคลผู้มีความเจริญ ชื่อว่า **อปปฏิสสุวตา** (ความไม่รับฟัง).

บทว่า **อัย วุจฺจติ** (นี้เรียก) ความว่า กิริยานี้ คือเห็นปานนี้ เรียกว่า **โทวจฺจสุตตา** (กิริยาของผู้ว่ายาก).

ก็**โทวจฺจสุตตา** (กิริยาของผู้ว่ายาก) นี้ว่าโดยใจความได้แก่ จันท์ ๔ อันเป็นไปโดยอาการนั้น หรือว่า ได้แก่ สังขารจันท์อย่างเดียว. แม้ในปาปมิตตดาเป็นต้น ถิ่นนี้แหละ จริงอยู่ โทวจฺจสุตตาและปาปมิตตดาเป็นต้น ชื่อว่า เป็นเจตสิกธรรมส่วนหนึ่งยอมไม่มี.

ที่ชื่อว่า **อสทฺฐา** (คนไม่มีศรัทธา) เพราะอรรถว่า ศรัทธาของบุคคลเหล่านั้นไม่มี อธิบายว่า เขาย่อมไม่เชื่อวัตถุทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น. บทว่า **ทฺฐสึลล** (ไม่มีศีล) ได้แก่ ขึ้นชื่อว่า ความผิดของศีลไม่มี คือผู้ไม่มีศีล. บทว่า **อปฺปสฺสุตฺตา** (มีศุตะน้อย) คือเว้นจากการศึกษา.

ที่ชื่อว่า **มัจฺฉริ** (มีความตระหนี่) เพราะอรรถว่า มีความตระหนี่ ๕ อย่าง. ที่ชื่อว่า **นิปฺปญฺญา** (มีปัญญาทราม) เพราะอรรถว่า ไร้ปัญญา. ชื่อว่า **เสวนา** (การเสพ) ด้วยสามารถการคบหา. การเสพที่มีกำลัง ชื่อว่า

นิเสวนา (การช่งเสพ). การเสพโดยประการทั้งปวง ชื่อว่า **ตัมเสวนา** (การช่งเสพด้วยดี). อีกอย่างหนึ่ง ทรงเพิ่มบท ด้วยอำนาจอุปสรรคแล้วตรัส การเสวนะแม้ทั้ง ๓ บททีเดียว.

บทว่า **ภขนา** (การคบ) ได้แก่ การเข้าไปใกล้.

บทว่า **สมุภขนา** (การคบหา) ได้แก่ การคบโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า การคบหา. อีกอย่างหนึ่ง ตรัสเพิ่มบทด้วยอำนาจอุปสรรค. บทว่า **ภคฺคิ** (ความภักดี) ได้แก่ ความภักดีอย่างแน่นแน. บทว่า **สมุภคฺคิ** (ความจงรักภักดี) ได้แก่ ความภักดีโดยส่วนทั้งปวง. อีกอย่างหนึ่ง ทรงเพิ่ม บทด้วยอุปสรรคแล้วตรัสความภักดีมั่นคงแม้ทั้งสองบท.

บทว่า **ตัมสมุปฺปวฺกตา** (ความเป็นผู้มีกายและใจโน้มน้าวไปตาม บุคคลนั้น) ได้แก่ภาวะที่โน้มน้าวไปด้วยกายและจิตในบุคคลเหล่านั้น อธิบายว่า ความเอียงไป ความโอนไป ความเื่อมไปในบุคคลนั้น. แม้นิทเทศโสวจัสสตา- ทุกะก็พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้ว.

ในนิเทศอาปัตติกุสลตาทุกะ บทว่า **ปญฺจปี อาปัตติขฺนฺธา** (อาบัติทั้ง ๕ หมวด) ได้แก่ อาบัติ ๕ หมวดเหล่านั้นตามนิเทศแห่งมาติกา คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ. บทว่า **สตฺตปี อาปัตติขฺนฺธา** (อาบัติทั้ง ๗ หมวด) ได้แก่ อาบัติ ๗ หมวดเหล่านี้ตาม นิเทศแห่งวินัย คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ฤทธัจจย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต.

บรรดาความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติเหล่านั้น ปัญญาที่รู้การกำหนดอาบัติ เหล่านั้นพร้อมด้วยวัตถุ ชื่อว่า **อาปัตติกุสลตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติ) ส่วนปัญญาที่รู้การกำหนดในการออกจากอาบัติพร้อมกับกรรมวาจา ชื่อว่า **อาบัติวุฏฐานกุสลตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติ).

ในนิเทศสมาบัติกุสตา ที่ชื่อว่า สมาบัติ เพราะอันพระโยคี
พึงเข้า ส่วนปัญญาที่รู้การกำหนดอุปนาพร้อมทั้งบริกรรม ชื่อว่า สมาปัตติ-
กุสตา (ความเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาบัติ) ชื่อว่า สมาปัตติฐาน-
กุสตา (ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ) เพราะเมื่อตั้งใจว่า เมื่อ
พระจันทร์ หรือพระอาทิตย์ หรือคาวนักษัตรโคจรมาสู่ที่นี้แล้ว เราจักออกจาก
สมาบัติ ดังนี้ มีอยู่ด้วยปัญญาเป็นเครื่องกำหนดการออกในสมัยนั้นไม่ผิดพลาด.

ในนิเทศธาตุกุสตาทุกะ ปัญญาที่รู้การกำหนดการเรียน การ
มนสิการ การฟัง การทรงจำ ซึ่งธาตุ ๑๘ ชื่อว่า ธาตุกุสตา (ความเป็น
ผู้ฉลาดในธาตุ) ปัญญาที่รู้การเรียน การมนสิการซึ่งธาตุเหล่านั้นนั้นแหละ
ชื่อว่า มนสิการกุสตา (ความเป็นผู้ฉลาดในมนสิการ).

ในนิเทศอายตนกุสตาทุกะ ปัญญาที่รู้การกำหนดการเรียน การ
มนสิการ การฟัง การทรงจำซึ่งอายตนะ ๑๒ ชื่อว่า อายตนกุสตา
(ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ).

อีกอย่างหนึ่ง บรรดากุสตาเหล่านี้แม้ทั้ง ๓ (ธาตุกุสตา มนสิการ-
กุสตา อายตนกุสตา) ความรู้ทั้งปวง คือ การเรียน มนสิการ การฟัง
การเข้าใจ การแทงตลอด การพิจารณาเห็น ย่อมสมควร. ในบรรดาการรู้ทั้ง
๖ เหล่านี้ การฟัง การเรียน การพิจารณาเห็นเป็นโลกีย์ การแทงตลอดเป็น
โลกุตระ การเข้าใจและมนสิการเป็นมิสสกะคือเป็นโลกีย์ก็มี เป็นโลกุตระก็มี.

บทว่า อวิชาปจฺจยา ส ขาร๑ เป็นต้นจักแจ่มแจ้งในปฏิจจสมุ-
ปาทวิภังค์. ปัญญาที่รู้ว่า ธรรมนี้เป็นปัจจัยแก่ธรรมนี้ ดังนี้ ชื่อว่า ปฏิจจ-
สมุปปาทกุสตา (ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปปาท).

ว่าด้วยนิเทศฐานฐานทุกะ

พึงทราบ วินิจชัยในนิเทศฐานฐานทุกะ ต่อไป

คำแม่ทั้ง ๒ นี้ว่า **เหตุปจฺจยา** (เป็นเหตุเป็นปัจจัย) เป็นคำไวพจน์
ของกันและกัน. จริงอยู่ จักขุประสาทเป็นเหตุ และเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ
ที่ทำรูปให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น. อนึ่ง โสตประสาทเป็นต้นก็เป็นเหตุและเป็น
ปัจจัยแก่โสตวิญญาณเป็นต้น พืชทั้งหลายมีพีชมะม่วงเป็นต้นก็เป็นเหตุและ
เป็นปัจจัยแก่ผลมะม่วงเป็นต้น .

ในนัยที่ ๒ พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า บทว่า **เย ธมฺนา** (ธรรมเหล่า
ใด) เป็นคำแสดงปัจจัยธรรมที่เป็นวิสภาคะกัน. บทว่า **เยสํ เยสํ** (เหล่าใด ๆ)
เป็นคำแสดงถึงปัจจัยสมุปปັນนธรรมที่เป็นวิสภาคะกัน. บทว่า **น เหตุ น
ปจฺจยา** (ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัย) ได้แก่ จักขุประสาท ไม่เป็นเหตุ
ไม่เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณที่เกิดขึ้นกระทำเสียงให้เป็นอารมณ์. อนึ่ง โสต-
ประสาทเป็นต้น ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณที่เหลือ และพีชมะม่วง
เป็นต้นก็ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นแห่งต้นตาลเป็นต้น ฉะนั้น.

ว่าด้วยนิเทศอาชวะและมัททวะ

พึงทราบวินิจชัยในนิเทศอาชวะ และมัททวะทุกะ ต่อไป

บทว่า **นิจฺจิตฺตตา** (ความเจียมใจ) นี้เป็นความต่างกันเพียงบท
เท่านั้น เนื้อความแห่งคํานี้ว่า บุคคลชื่อว่า **นิจฺจิตฺโต** (เจียมใจ) เพราะ
อรรถว่า มีใจเจียมโดยไม่มีมานะ. ภาวะแห่งบุคคลผู้เจียมใจ ชื่อว่า **นิจฺจิตฺตตา**
(ความเจียมใจ). คำที่เหลือมาในบทภาษณีย์แห่งจิตตชุกตา และจิตตมุตฺตา
นั้นแหละ.

ว่าด้วยนิเทศขันติทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศขันติทุกะ ต่อไป

ที่ชื่อว่า **ขันติ** ด้วยอำนาจการอดทน อากาเรแห่งความอดทน ชื่อว่า **ขมมตา** (กิริยาที่อดทน). ที่ชื่อว่า **อริวสนตา** (ความอดทน) เพราะ อรรถว่า เป็นเหตุอดทน คือเป็นเหตุยกขึ้นเหนือตนทนอยู่ ไม่ต่อต้าน ไม่เป็นข้าศึกดำรงอยู่.

ภาวะแห่งความไม่ดุร้าย ชื่อว่า **อณฺฑทิฏฺก** (ความไม่ดุร้าย) คำพูดที่เปล่งออกมาชั่ว เพราะยกขึ้นพูดหาความชอบมิได้ ในบทว่า **อนสุโรโป** (ความไม่ปากร้ายนี้) ท่านเรียกว่า ความปากร้าย. ชื่อว่า **อนสุโรโป** (ความไม่ปากร้าย) เพราะมีสภาพตรงกันข้ามกับปากร้ายนั้น ได้แก่ วาจาที่เปล่งออกมาดี. ในอธิการนี้ ทรงแสดงถึงเหตุ โดยผลูปจารณ์อย่างนี้.

บทว่า **อตุตมมตา จิตฺตสฺส** (ความเข้มข้นแห่งจิต) ได้แก่ ความที่จิตเป็นใจของตนด้วยอำนาจโสมนัส อธิบายว่า ภาวะแห่งจิตเป็นของตนนั้นแหละ คือ การที่จิตไม่พยายาบทแล้ว.

ว่าด้วยนิเทศโสรัจทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศโสรัจทุกะ ต่อไป

บทว่า **กายิโก อวิติฏฺกโม** (ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย) ได้แก่ กายสุจริต ๓ อย่าง. บทว่า **วาจสิโก อวิติฏฺกโม** (ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา) ได้แก่ วาจสุจริต ๔ อย่าง. ด้วยบทว่า **กายิกวาจสิโก** (ทางกายและทางวาจา) นี้ ทรงกำหนดถืออาชีวะฐานกศีล (ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘) ซึ่งตั้งขึ้นทางกายและทางวาจา. บทว่า **อิทํ วุจฺจติ โสรัจฺจ** (นี้เรียกว่าโสรัจจะ) นี้ ตรัสชื่อโสรัจจะไว้ เพราะความงดเว้นด้วยดีจากบาป. บทว่า **สพฺโพปิ**

สีลธัมม (ศีลสังวรแม่ทั้งหมด) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพื่อทรงแสดงการถือศีลทางใจ เพราะบุคคลมิใช่ประพฤติดอนาจารทางกายและทางวาจาเท่านั้น แม้ทางใจก็ต้องประพฤติเหมือนกัน.

ว่าด้วยนิเทศสาขัลยทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสาขัลยทุกะ ต่อไป

บทว่า อณุกา (เป็นปม) ได้แก่ เกิดเป็นปมด้วยวาจาปริภาส และเย็บหั้นประกอบด้วยโทสะ เหมือนกับปมที่เกิดขึ้นที่ต้นไม้ที่มีโทษ ฉะนั้น.

บทว่า กุกุสา (เป็นกาก) ได้แก่ วาจาเสีย คือ วาจาเป็นกาก เช่นเดียวกับต้นไม้ที่เสียย่อมเป็นกาก เป็นจุณไหลออกมา ฉะนั้น. วาจาที่เป็นกากนั้น เป็นราวกะเสียดสีสอดเข้าไป ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า เป็นกาก.

บทว่า ปรกฏา (เผ็ดร้อนต่อผู้อื่น) ได้แก่ เผ็ดร้อนไม่เป็นที่ชอบใจ ให้เกิดโทสะแก่ผู้อื่น. บทว่า ปรากิษฐนิ (เกี่ยวผู้อื่นไว้) ได้แก่ เป็นดุจกิ้งกือมีหนามงอแทงผิวหนังเกี่ยวผู้อื่นไว้ไม่ให้ไปแม้เขาจะไปที่ทำให้ติดอยู่ ย่อมไม่ให้ไป ฉะนั้น.

บทว่า โกรธามนุตา (ชั่วให้โกรธ) ได้แก่ เป็นวาจาใกล้ต่อความโกรธ. บทว่า อสมาธิส วตฺตนิกา (ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ) ได้แก่ ไม่เป็นไปเพื่ออุปปนาสมาธิ หรืออุปปจารสมาธิ คำเหล่านั้นทั้งหมดเป็นไวพจน์ของวาจาที่เป็นไปกับโทสะ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า ตถารูปี วาจิ ปหาย (ละวาจาเช่นนั้นเสีย) นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงว่า วาจาอ่อนหวานแม้เป็นไปในระหว่างของผู้มิได้ละพรุสวาจาตั้งอยู่ ก็ชื่อว่า วาจาไม่อ่อนหวานนั้นแหละ.

บทว่า เนพา อธิบายว่า โทยตฺรัสเรียกว่า เอฬ โทยของวajan นั้นไม่มี เพราะเหตุนี้ wajan จึงชื่อว่า เนพา (ไร้โทย) อธิบายว่า ไม่มีโทย จุสสีล (ที่ไร้โทย) ซึ่งตรัสไว้ในคำนี้ว่า เนพฺงโค เสตปจฺจาทอ เป็นต้น* แปลว่า รถก็อรรถภาพมีสีลอันหาโทยมิได้ มีการประดับด้วยบริวารขาว เป็นต้น.

บทว่า กณฺณสุขา (สบายหู) ได้แก่ สบายแก่หูทั้งสอง เพราะเป็น waja ที่ไพเราะโดยพยัญชนะ คือไม่ทำการเสียดแทงหูให้เกิดขึ้นตุการแทงด้วยเข็ม.

วajanใด ไม่ยังความโกรธให้เกิด ย่อมยังความรักให้เกิดขึ้นสรีระ เพราะเป็น waja ไพเราะโดยอรรถ เพราะเหตุนี้ wajan จึงชื่อว่า เปมณียา (วajan ไพเราะ).

วajanใด ไปสู่หทัย ไม่มีอะไรกระทบกระเทือนเข้าไปสู่จิตโดยง่าย เพราะเหตุนี้ wajan จึงชื่อว่า หทยงฺคมา (วajan จับใจ).

วajanใด เป็นของมีอยู่ในเมือง เพราะเป็น waja บริบูรณ์ด้วยคุณ เพราะเหตุนี้ wajan จึงชื่อว่า โปรี (วajan ของชาวเมือง). วajan ที่กล่าวเรียกว่า จุกอนกุมาริผู้ดี จุนาริผู้มีวัฒนธรรมอันดีในบุรี เพราะเหตุนี้ แม้ wajan ก็ชื่อว่า โปรี. วajan ใด เป็นของมีอยู่แก่ชาวเมือง เพราะเหตุนี้ แม้ wajan ก็ชื่อว่า โปรี อธิบายว่า เป็นถ้อยคำของชาวพระนคร จริงอยู่ ชาวพระนคร มีถ้อยคำสมควร ย่อมเรียกบุคคลคราวพ่อว่าพ่อ ย่อมเรียกบุคคลควรเป็นพี่ชายน้องชายว่าพี่ชายน้องชาย เป็นต้น.

วajan ใดเห็นปานนี้ ย่อมเป็นที่รักชอบใจแก่ชนเป็นอันมาก เพราะเหตุนี้ wajan จึงชื่อว่า พหุชนกฺขตา (วajan ที่ชอบใจของชนหมู่มาก).

* บ. อ. เล่ม ๒๕ ๑๕๑/๒๐๑

วาจาใดเป็นที่ตั้งใจให้ชุ่มชื่น คือ ทำความเจริญแห่งจิตแก่ชนจำนวน
มาก โดยความเป็นวาจาที่เจริญใจของชนหมู่มากนั้นแหละ เพราะเหตุนั้น
วานั้น จึงชื่อว่า พหูชนมนาปา (วาจาที่เจริญใจ).

บทว่า ยา ตตฺถ ได้แก่ วาจาใดในบุคคลนั้น.

บทว่า สญฺหาวจตา (ความเป็นผู้มีวาจาละเอียดอ่อน) ได้แก่
ความเป็นผู้มีวาจาสะสลาย.

บทว่า สขิลาวจตา (ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน) ได้แก่ วาจา
อ่อนน้อม.

บทว่า อพฺรุสวจตา (ความเป็นผู้มีวาจาไม่หยาบคาย) ได้แก่
วาจาไม่กักขะ.

ว่าด้วยนิเทศปฏิสันถารทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศปฏิสันถารทุกะ ต่อไป

บทว่า อามิสฺปฏิสนฺตาโร (อามิสปฏิสันถาร) ได้แก่ ช่องว่าง
(รอยแตกร้าวสามัคคี) ของชนเหล่าอื่นกับตน เพราะการไม่ได้อำมิส ย่อมปิด
สนิทแล้วโดยประการใด การต้อนรับแขกด้วยอำมิสโดยประการนั้น.

บทว่า ธมฺมปฏิสนฺตาโร (ธรรมปฏิสันถาร) ได้แก่ ช่องว่างของชน
เหล่าอื่นกับตน เพราะการไม่ได้ธรรม ย่อมปิดสนิทแล้วโดยประการใด การ
ต้อนรับแขกด้วยธรรมโดยประการนั้น.

บทว่า ปฏิสนฺตารโก โหติ (บุคคลผู้ปฏิสันถาร) ความว่า ช่อง
ของโลกสันนิวาสนี้ ๒ เท่านั้น บุคคลผู้ปฏิสันถาร (ผู้อุดช่อง) ทั้ง ๒ นั้นคือ
บุคคลผู้ปฏิสันถารนั้นย่อมอุดช่องคือกระทำเป็นนิตย์ ด้วยการปฏิสันถารทั้ง ๒ นี้

คือ ด้วยอามิสปฏิสันถาร หรือด้วยธรรมปฏิสันถาร ในอธิการนี้พึงทราบถาณี้
จำเดิมแต่ต้น.

จริงอยู่ ภิกษุผู้ทำปฏิสันถารเห็นอาคันตุกภิกษุมาอยู่ พึงลุกขึ้นต้อนรับ
รับบาตรจีวร ถวายอาสนะ พัดวีด้วยก้านใบตาล ถ้างทำทาน้ำมัน เมื่อมี
เนยใสและน้ำอ้อยก็พึงถวายเป็นเภสัช พึงเอื้อเฟื้อด้วยน้ำดื่ม พึงจัดที่อาศัย
ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า อามิสปฏิสันถารอันภิกษุกระทำโดยเอกเทศ.

อนึ่ง ในเวลาเย็น เมื่อภิกษุผู้อ่อนกว่ายังไม่มาสู่ที่บำรุงของตนนั้นแหละ
ควรไปสู่สำนักของภิกษุอาคันตุกะนั้น พึงนั่งถามปัญหาในวิสัย มิใช่ถามปัญหา
ที่เหลือวิสัยของเธอ คือไม่ถามว่า พวกเธอเรียนนิกายไหน พึงถามว่า อาจารย์
และพระอุปัชฌาย์ของท่านชำนานุคัมภีร์ไหน ดังนี้ แล้วถามปัญหาในฐานะ
พอเหมาะพอควร. ถ้าเธอสามารถตอบได้ ข้อนั้นเป็นการดี. ถ้าเธอไม่อาจตอบ
ก็พึงตอบเสียเอง ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า ธรรมปฏิสันถารอันภิกษุทำโดย
เอกเทศ.

ถ้าเธออยู่ในสำนักของตน พึงพาเธอไปที่ยวณิณฑาตเป็นนิตย์ ถ้า
เธอต้องการเพื่อจะไป วันรุ่งขึ้น ก็พึงพาเธอไปในทิศที่ควรไป ที่ยวณิณฑาต
ในบ้านหนึ่งแล้วก็พึงส่งกลับ. ถ้าพวกภิกษุถูกนิมนต์ในทางทิศอื่น ก็พึงพาภิกษุ
นั้นผู้ปรารถนาไปด้วย เมื่อไม่ปรารถนาจะไป ด้วยคิดว่า ทิศนี้ไม่ควรแก่เรา
ดังนี้ ก็พึงส่งพวกภิกษุที่เหลือให้ไป แล้วพาเธอที่ยวณิณฑาต อามิสที่ตน
ได้แล้วควรถวายเธอ อย่างนี้ชื่อว่า อามิสปฏิสันถารอันภิกษุกระทำแล้ว.

ถามว่า อามิสที่ตนได้แล้ว อันภิกษุผู้ทำปฏิสันถารพึงถวายใคร.

ตอบว่า ควรถวายภิกษุอาคันตุกะก่อน ถ้าภิกษุผู้อาพาธหรือยังไม่ได้
พรรษามีอยู่ไซ้ ก็พึงถวายแก่ภิกษุแม่ผู้อาพาธเป็นต้นเหล่านั้น พึงถวายแก่
อาจารย์และอุปัชฌาย์ พึงถวายแก่ภิกษุผู้แจกภัณฑะ แต่ภิกษุผู้บำเพ็ญสราณีย-

ธรรมฟังถวายแก่ภิกษุทั้งหลายผู้มาแล้ว ๆ แม้อัยครั้งพันครั้ง จำเดิมแต่เถร-
อาสน์ไป ส่วนภิกษุผู้ทำปฏิสันถารฟังให้แก่ภิกษุผู้ยังไม่ได้ ออกไปบ้านแล้ว
เห็นภิกษุหรือ ภิกษุณีผู้ชราหรืออนาถา ก็ฟังถวายแก่ท่านแม่เหล่านั้น. ในข้อ
นั้น มีเรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์.

ได้ยินว่า เมื่อพวกโจรปล้นบ้านชื่อว่าคุดตศาลา ในขณะนั้นนั่นแหละ
พระชีมาสวเถรีรูปหนึ่งออกจากนิโรธแล้วให้ภิกษุณีถือสิ่งของไปสู่ทางพร้อมกับ
มหาชน ถึงประตูบ้านนกุลนครนึ่งที่โคนไม้ในเวลาเที่ยงวัน ในสมัยนั้น
พระมหานาคเถระผู้อยู่ในวิหารกาฬวลิมณฑปเที่ยวไปบิณฑบาตที่บ้านนกุลนคร
ออกมาเห็นพระเถรีจึงถามเอื้อเพื่อด้วยกัถ พระเถรี ตอบว่า ดิฉันไม่มีบาตร.
พระเถระได้ให้กัถพร้อมทั้งบาตรว่า นิมนต์ท่านฉันด้วยบาตรนี้. พระเถรีทำ
กัถกิจเสร็จแล้วล้างบาตรถวายพระเถระแล้วกล่าวว่าท่านจักลำบากด้วยภิกขาจาร
เพียงวันนี้เท่านั้น หลวงพ่อ ตั้งแต่นั้นไปขึ้นชื่อว่าความลำบากด้วยภิกขาจาร
ของท่านจักไม่มี ดังนี้ ตั้งแต่นั้น ขึ้นชื่อว่าบิณฑบาตมีค่าหย่อนกว่ากหาปณะ
มิได้เกิดขึ้นแก่พระเถระเลย นี่ชื่อว่า อามิสปฏิสันถาร.

อันภิกษุกระทำปฏิสันถารนี้ควรตั้งอยู่ในฝ่ายสงเคราะห์บอกรรณฐาน
แก่ภิกษุนั้น ฟังบอกธรรม ฟังกำจัดความสงสัย ฟังทำกรณียกิจที่เกิดขึ้น ฟังให้
อัพภาน วุฏฐานะ มานัต และปริวาส ผู้ควรบรรพชาก็ฟังให้บรรพชา ผู้ควร
อุปสมบทก็ฟังให้อุปสมบท. การทำกรรมวาจาแม่แก่ภิกษุณีผู้หวังอุปสมบทใน
สำนักของคนที่ควร นี่ชื่อว่า ธรรมปฏิสันถาร.

ภิกษุผู้ทำปฏิสันถารทั้ง ๒ นี้ ย่อมยังลาภที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิด ย่อม
ทำลายที่เกิดขึ้นแล้วให้มั่นคง ย่อมรักษาชีวิตของตนในฐานะอันค้ำขัน (คือ
ประกอบด้วยภัยร้ายแรง) ได้ เหมือนพระเถระ (ผู้ตกอยู่ในฐานะอันค้ำขัน)

ใช้มือที่จับบาตรนั้นแหละถือกัตอันเลิส เกลี่ยถวายกัตในบาตรทั้งหมดต่อ
พระเจ้าโอรนาคราช ฉะนั้น.*

ส่วนในการยังลากที่ยังไม่ได้ให้เกิดขึ้น บัณฑิตพึงแสดงถึงเรื่องการ
ถวายมหาเกศ ที่พระเจ้ามหานาคผู้เสด็จหนีจากฝั่งนี้ไปฝั่งโน้นแล้วได้รับความ
อนุเคราะห์ในสำนักของพระเถระรูปหนึ่ง ได้กลับมาดำรงอยู่ในราชสมบัติอีก
ทรงประพฤติกให้เป็นไป ณ ลานวัดเสตัมพวิหาร ตลอดพระชนมชีพ. ในการทำ
ลากที่เกิดขึ้นแล้วให้ถาวร พึงแสดงเรื่องที่พวกโจรได้รับปฏิสันถารจากมือของ
พระทีฆภาณกอกัยเถระแล้วไม่ปล้นห่อภัณฑะที่เจตียบรรพต.

ว่าด้วยนิเทศอนิทรียะสู่อุตตทวารตาทุกะ

จะวินิจฉัยนิเทศความเป็นผู้ไม่สำรวมในอนิทรีย์ ต่อไป

บทว่า จกฺขุณา รูโป ทิสฺวา (เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว) ได้แก่เห็น
รูปด้วยจักขุวิญญานอันสามารถในการเห็นรูป ซึ่งมีโวหารอันได้แล้วว่า จักขุ
ดังนี้ ด้วยสามารถเป็นเหตุ. ก็พระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า จักขุย่อมไม่
เห็นรูปเพราะจักขุไม่ใช่จิต จิตก็เห็นรูป ไม่ได้ เพราะจิตไม่มีจักขุ แต่บุคคล
ย่อมเห็นได้ด้วยจิตที่มีปสาทวัตถุโดยการกระทบกันแห่งทวารและอารมณ์ ก็กลา
นี้เช่นนี้ ชื่อว่า สัมภารกถา เหมือนในประโยคมีอาทิว่า เขาอิงด้วยธนะ ดังนี้
เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้จึงมีคำอธิบายว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาน ดังนี้.

บทว่า นิमितฺตคฺคาหิ (ผู้ถือนิमित) ได้แก่ ย่อมถือนิमितว่าเป็นหญิง
เป็นชาย หรือนิमितอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสมีความงามเป็นต้น ด้วยอำนาจฉันท-
ราคะ ไม่ดำรงอยู่ในรูปเพียงการเห็นเท่านั้น.

* ได้ยินว่า พระเจ้าโอรนาคราชร้าย

บทว่า **อนุพยัญชนคฺคาหิ** (เป็นผู้ถือโดยอนุพยัญชนะ) ได้แก่
ถือเอากริยาอาการอันต่างด้วยมือ เท้า การข่ม การหิวระะ การพูด การมองดู
การเหลียวซ้ายแลขวาเป็นต้นอันได้ไฉนว่า **อนุพยัญชนะ** เพราะเครื่อง
ปรากฏของกิเลสทั้งหลาย คือ เพราะกระทำกิเลสให้ปรากฏ.

บทว่า **ยตุวาทิกรณเมณ** (เพราะเหตุที่ไม่สำรวจจักขุนทรีย์ใด)
ความว่า ธรรมทั้งหลายมีอภิขมาเป็นต้นเหล่านี้พึงครอบงำ คือ พึงติดตาม
พึงท่วมทับบุคคลนี้ ผู้มีจักขุนทรีย์ไม่สำรวจแล้วด้วยบานประตูคือสติ คือเป็น
ผู้ไม่มีจักขุทวารอันปิดกันแล้วอยู่นี้ เพราะเหตุไร เพราะเหตุที่ไม่สำรวจ
จักขุนทรีย์ใด.

บทว่า **ตสฺส ตํ วราย น ปฏิปชฺชติ** (ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวจ
จักขุนทรีย์นั้น) ความว่า ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่การปิดจักขุนทรีย์นั้น
ด้วยประตูคือสติ ก็บุคคลผู้เป็นอย่างนี้แหละ ตรัสเรียกว่า ผู้ไม่รักษาจักขุนทรีย์
ไม่สำเร็จการสำรวจจักขุนทรีย์ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ผู้ไม่สำเร็จการสำรวจในจักขุนทรีย์นั้น ว่า
สังวรก็ดี อสังวรก็ดี ย่อมไม่มีในจักขุนทรีย์แม้โดยแท้ เพราะว่าสติ หรือ
ความหลงลืมสติย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุประสาทหามีได้. แต่ว่า ในกาลใด
รูปารมณ์มาถึงคลองจักขุ ในกาลนั้น เมื่อภวังคจิตเกิดดับ ๒ วาระ
แล้ว กิริยามโนธาตุก็ยังอาวัชชนกิจให้สำเร็จเกิดดับ ในลำดับนั้น
จักขุวิญญาณก็ยังทักขณกิจให้สำเร็จเกิดดับ จากนั้นวิปากมโนธาตุก็ยัง
สัมปฏิจฉนกิจให้สำเร็จเกิดดับ จากนั้น วิปากาเหตุกมโนวิญญาณ
ธาตุก็ยังสันติรณกิจให้สำเร็จเกิดดับ จากนั้นมโนวิญญาณธาตุ อันเป็น
อเหตุกิริยาก็ยังโงฏฐานกิจให้สำเร็จเกิดดับ ในลำดับนั้น ขวนจิต

ยอมเล่นไป สวรรกดี อสังวรก็ดี จะมีอยู่ในสมัยแห่งภวังคจิตเมื่อนั้น
ก็หาไม่ หรือจะมีอยู่ในสมัยแห่งอาวัชชนจิตเป็นต้นสมัยใดสมัยหนึ่ง ก็หาไม่
แต่ในขณะแห่งชวนจิต ความเป็นผู้รู้สึกบ้าง ความหลงลืมสติบ้าง ความไม่รู้บ้าง
ความไม่อดทนบ้าง ความเกียจคร้านบ้างย่อมเกิดขึ้น อสังวรย่อมมี.
ก็อสังวรนั้นเป็นอย่างนี้ จึงตรัสเรียกว่า อสังวรในจกขุนทรีย์ ดังนี้. เพราะ
เหตุไร ? เพราะเมื่ออสังวรนั้นมีอยู่ แม้ทวารก็มีได้คุ้มครอง แม้ภวังค์ แม้
วิถิจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้นย่อมเป็นอันมิได้คุ้มครอง เหมือนอะไร ? เหมือน
ประตู ๔ ด้านในพระนครเขามิได้ปิดไว้ ถึงในภายในเรือน ชุมประตูและ
ห้องเป็นต้นจะปิดไว้อย่างดีก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ชื่อว่ามิได้รักษา มิได้คุ้มครอง
สิ่งของทั้งหมดไว้ในภายในพระนครได้เลย เพราะพวกโจรเข้าไปทางประตู
นคร พึงกระทำการปรารถนาได้ ฉะนั้น เมื่อความรู้สึกเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว
ในขณะ เมื่ออสังวรนั้นมีอยู่ ย่อมเป็นอันมิได้คุ้มครองแม้ทวาร แม้ภวังค์
แม้วิถิจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ฉะนั้นเหมือนกัน.

แม้คำมีอาทิว่า พังเสียงด้วยโสตแล้ว ก็นั้นนั่นแหละ.

บทว่า ย อิมลั (อินทรีย์ ๖ เหล่านี้อันใด) ความว่า การไม่คุ้ม
ครองอันใด กิริยาที่ไม่คุ้มครองอันใด การไม่รักษาอันใด การไม่สำรวจอัน
ใดแห่งอินทรีย์ทั้ง ๖ เหล่านี้ อธิบายว่า การไม่กั้น การไม่ปิดอินทรีย์ทั้ง ๖
เหล่านี้ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งโกชนะ อมัตตัญญูตา ต่อไป

บทว่า อิเธกัจโจ (บุคคลบางคนในโลกนี้) ได้แก่ บุคคลบางคน
ในสัตว์โลกนี้. บทว่า อปปฏิสงฺขา (ไม่พิจารณา) ได้แก่ ไม่รู้ คือไม่
ใคร่ครวญด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา. บทว่า อโยนิโส (โดยไม่แยบคาย)

ได้แก่ โดยมีใช้อยบาย. บทว่า อาหาร (อาหาร) ได้แก่ สิ่งที่พักกินกินมี
อาหารและน้ำดื่มเป็นต้น. บทว่า อาหารติ (บริโภคน) ได้แก่อยอมบริโภค
คือยอมกินกิน. บทว่า ทวาย (เพื่อจะเล่น) เป็นต้นนี้ตรัสไว้เพื่อแสดงถึง
สิ่งที่ไม่ใช้อยบาย จริงอยู่ บุคคลเมื่อบริโภคอาหารโดยไม่ใช้อยบาย ยอมบริโภค
เพื่อเล่น เพื่อมัวเมา เพื่อตกแต่ง^๑ หรือเพื่อการประดับ^๒ ไม่ชื่อว่า บริโภคน
เพราะอาศัยอยบายอันเป็นประโยชน์นี้.

ว่า ยา ตตฺถ อสนฺตุจฺจตา (ความเป็นผู้ไม่สันโดษ) ได้แก่
กิริยาที่ไม่พอใจ คือความที่ไม่พอใจในการบริโภคอาหาร โดยมีใช้อยบายนั้น
อันใด. บทว่า อมตฺตญฺญตา (ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณ) ได้แก่ ความที่
คนเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณ คือ การไม่รู้จักประมาณ กล่าวคือความพอดี.

บทว่า อยฺ รุจฺจติ (นี้เรียกว่า) ความว่า ความประพฤตินั้นไป
ด้วยอำนาจการบริโภคอาหารอันไม่พิจารณานี้ เรียกชื่อว่า โภชนเ อมตฺตญฺญ-
ตา (ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค).

ว่าด้วยนิทเทสอินทริยสุตฺตทวารคาถุกะ

จะวินิจฉัยนิทเทสความคุ้มครองทวารในอินทริย์ ต่อไป

บทว่า จกฺขุนา (ด้วยจักขุ) เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว
นั้นแหละ. บทว่า น นิमितฺตคฺคาหิ โหติ (เป็นผู้ไม่ถือนิมิต) ได้แก่อยอมไม่
ถือนิมิตมีประการตามที่กล่าวแล้ว ด้วยอำนาจฉันทราคะ. แม้บทที่เหลือพึง
ทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้วนั้น ด้วยประการฉะนี้.

ก็คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังว่า เมื่อความเป็นผู้ทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้น
ในขวนจิต เมื่ออสังวรนั้นมีอยู่ แม้ทวารก็ยอมเป็นอันมิได้คุ้มครอง แม้วงศ์
๑. บาลีว่า มนุชฺชานาย เพื่อประเทืองผิว ๒. วิภูสนาย เพื่อความอ้วนพี.

แม้วิถิจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้นก็เป็นอันมิได้คุ้มครอง จันใด ในอธิการนี้ที่จันนั้น เมื่อคิดเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิตนั้น แม้ทวารก็ย่อมเป็นอันคุ้มครองแล้ว แม้วังค์ แม้วิถิจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็ย่อมเป็นอันคุ้มครองแล้ว เหมือนอะไร ? เหมือนประตูพระนครที่ปิดดีแล้ว ภายในบ้านเป็นต้นไม่ได้ปิดไว้แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น สิ่งของทั้งหมดภายในพระนคร ก็ย่อมเป็นอันรักษาดีแล้ว คุ้มครองดีแล้วเหมือนกัน เพราะเมื่อประตูพระนครปิดแล้ว พวกโจร ก็ย่อมเข้าไปไม่ได้ จันใด เมื่อคิดเป็นต้นเกิดในชวนจิตแล้ว แม้ทวารก็เป็นอันคุ้มครองแล้ว แม้วังค์ แม้วิถิจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันคุ้มครองแล้ว จันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น สังวรแม้เกิดอยู่ในขณะแห่งชวนจิต พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สังวรในจักขุทริย ดังนี้.

แม้ในบทมีอาทิว่า ได้ยินเสียงด้วยโสตแล้ว ก็นัยนี้แหละ.

จะวินิจฉัยในนิเทศความเป็นผู้รู้ประมาณ ต่อไป.

บทว่า ปฐิสฺสา โยนิโส อาหาร อหารติ (พิจารณาโดยแบบคายบริโภคอาหาร) ได้แก่ รู้ด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาแล้วบริโภคอาหารโดยอุบาย.

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงอุบายนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า เนว ทวาย (ไม่ใช่เพื่อเล่น) ดังนี้. ในบทเหล่านั้น บทว่า เนว ทวาย ได้แก่ ไม่บริโภคเพื่อเล่น. ในพระบาลีนั้น นักเดินรำและคนกระโดดสูงเป็นต้น ชื่อว่า ย่อมบริโภคเพื่อเล่น. เพราะเมื่อเขาบริโภคโภชนะใดแล้ว การเล่นกล่าวคือฟ้อนรำ กายกอลอนและการเล่นโศลก ย่อมแจ่มใสยิ่งนัก ชนเหล่านั้นแสวงหาอาหารโดยอธรรมมิได้สม่ำเสมอแล้วย่อมบริโภคอาหารเหล่านั้น แต่ภิกษุนี้ไม่บริโภคอย่างนั้น.

บทว่า น มทาย (ไม่ใช่เพื่อจะมัวเมา) ได้แก่ ย่อมไม่บริโภคเพื่อ
ความเพิ่มพูนความเมาด้วยมานะและเมาด้วยสำคัญว่าเป็นบุรุษ. ในข้อนั้น พระ-
ราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา ชื่อว่า ย่อมบริโภคเพื่อความมัวเมา เพราะ
ชนเหล่านั้นย่อมบริโภคโภชนะมีรสกลมกล่อมและประณีต เพื่อความเพิ่มพูน
ความเมาด้วยมานะและเมาด้วยสำคัญว่าเป็นบุรุษของตน แต่ภิกษุนี้ย่อมไม่
บริโภคอย่างนั้น.

บทว่า น มนุทนาย (ไม่บริโภคเพื่อประเทืองผิว) ความว่า ไม่
บริโภคเพื่อตกแต่งสรีระ ในข้อนั้น หญิงแพศยา หญิงชาวบ้าน หญิงในเมือง
เป็นต้น ย่อมดื่มเนยใสและน้ำอ้อย ย่อมบริโภคอาหารแต่น้อยทั้งเป็นอาหาร
ที่ละเอียดอ่อน ด้วยคิดว่า การบริโภคอย่างนี้ การดำรงอยู่แห่งอวัยวะของพวก
เราจักดำรงอยู่ดี นวิวรรณในสรีระจักผ่องใส ดังนี้ แต่ภิกษุนี้ย่อมไม่บริโภค
อย่างนั้น.

บทว่า น วิฐุนาย (ไม่บริโภคเพื่อความอ้วนพี) ได้แก่ ไม่
บริโภคเพื่อต้องการประดับด้วยเนื้อในสรีระ ในบุคคลเหล่านั้น นักมวยปล้ำ
นักมวยกำหมัด และนักมวยสมัครเล่นเป็นต้น ย่อมยังสรีระให้ล่ำสันด้วยโภชนา-
หารมีปลาและเนื้อเป็นต้นที่สนิท โดยคิดว่า ด้วยการบริโภคอย่างนี้ เนื้อของ
พวกเรจักล่ำสันเพื่อประโยชน์แก่การที่จะทนต่อการต่อขดี ดังนี้ แต่ภิกษุนี้
ย่อมไม่บริโภคเพื่อประโยชน์ทำเนื้อให้ล่ำสันในสรีระอย่างนั้น.

บทว่า ยาวเทว (เพียง) นี้เป็นคำแสดงการกำหนดประโยชน์ในการ
กลืนกินอาหาร. บทว่า อิมสุต กายสุต จิตฺติยา (เพื่อให้กายนี้ดำรงอยู่ได้)
ได้แก่ ย่อมบริโภคเพื่อต้องการให้กรรกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้
ดำรงอยู่ ข้อนี้เป็นประโยชน์ในการกลืนกินอาหารของภิกษุนี้. บทว่า ยาปนาย

(เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป) ได้แก่ ย่อมบริโภคน้ำเพื่อประโยชน์แก่การให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป. บทว่า วิหิงสาปรตยา (เพื่อบำบัดความหิว) ได้แก่ ความหิวเกิดขึ้นเพราะการไม่ได้บริโภคน้ำเป็นปัจจัย ชื่อว่า วิหิงสา ย่อมบริโภคน้ำเพื่อการกำจัดวิหิงสานั้น คือเพื่อให้วิหิงสานั้นสงบลง. บทว่า พุรหมจิริยานุคฺคหาย (เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์) ความว่า ไตรสิกขา คือ ศาสนาทั้งสาม ชื่อว่า พรหมจรรย์ ย่อมบริโภคน้ำเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์นั้น. บทว่า อิติ นี่เป็นบทแสดงถึงอุบาย อธิบายว่า ด้วยอุบายนี้.

บทว่า ปุราณญจ เวทนํ ปฏิหํ ขามิ (เราจักกำจัดเวทนาเก่าเสียด้วย) ความว่า เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะการไม่ได้บริโภคน้ำเป็นปัจจัย ชื่อว่า เวทนาเก่า ภิกษุย่อมบริโภคน้ำด้วยคิดว่า เราจักกำจัดเวทนาเก่านี้.

บทว่า นวญจ เวทนํ น อุปฺปาตฺตสฺสามิ (จักไม่ให้เกิดเวทนาใหม่เกิดขึ้นด้วย) ความว่า เวทนาอันเกิดขึ้นเพราะการบริโภคน้ำเป็นปัจจัย* ชื่อว่า เวทนาใหม่ ภิกษุย่อมบริโภคน้ำด้วยคิดว่า เราจักไม่ให้เกิดเวทนาใหม่นี้ขึ้น ดังนั้น อีกอย่างหนึ่ง เวทนาอันเกิดขึ้นเพราะการบริโภคน้ำแล้วเป็นปัจจัย ชื่อว่า เวทนาใหม่ ภิกษุย่อมบริโภคน้ำเพื่อมิให้เกิดเวทนานั้นซึ่งยังไม่เกิดขึ้นนั้นแหละ.

บทว่า ยาตุรา จ เม ภวิสฺสติ แปลว่า ความดำรงอยู่แห่งชีวิตจักมีแก่เรา. บทว่า อนวชฺชตา จ (ความไม่มีโทษ) นี้ ได้แก่ ในการบริโภคน้ำ สิ่งที่มีโทษก็มี สิ่งที่ไม่มีความผิดก็มี ในสองอย่างนั้น การแสวงหาโดยไม่ชอบธรรม การรับเอาโดยไม่ชอบธรรม การบริโภคน้ำโดยไม่ชอบธรรม นี้ชื่อว่า สวชฺชชะ (มีโทษ). การแสวงหาโดยชอบธรรม การรับเอา การพิจารณาแล้วบริโภคน้ำโดยชอบธรรม นี้ชื่อว่า อนวชฺชชะ. (ไม่มีโทษ).

* ฉบับพิมพ์เป็น อติภุตฺตปจฺเจน.

บุคคลบางคนย่อมทำอาหารที่ไม่มีโชนนั้นแหละให้มีโชน คือทำอาหารที่ตนได้มาโดยธรรมแล้วบริโภคนั้นประมาณ เธอย่อมไม่อาจเพื่อให้อาหารนั้น ๆ ให้ย่อย ย่อมลำบากด้วยการอาเจียนและถ่ายท้องเป็นต้น พวกภิกษุทั้งหลายจึงต้องช่วยกันชวนชวายนในการปฏิบัติร่างกายและแสวงหาหาเป็นต้นให้ภิกษุนั้นเมื่อถูกถามว่า นี่อะไร ๆ กัน พวกภิกษุก็จะพูดว่า ภิกษุรูปโน้นท้องขึ้นดังนี้เป็นต้น ภิกษุทั้งหลายก็จะพากันดำหนิตีเดียกันว่า ท่านนี้มีปกติอย่างนี้เป็นนิกาลแหละ ย่อมไม่รู้จักประมาณท้องของตน ดังนี้ ภิกษุนี้ ชื่อว่า ย่อมทำอาหารที่ไม่มีโชนให้มีโชน อย่างนี้. ภิกษุไม่กระทำเหมือนอย่างนั้น ย่อมฉันอาหารด้วยมนสิการว่า ความไม่มีโชนจักมี ดังนี้.

แม้ในบทว่า ฆาตุวิหาโร จ (และการอยู่โดยผาสุก) นี้ความว่า การอยู่โดยผาสุกก็มี การอยู่โดยไม่ผาสุกก็มี.

พราหมณ์ตะกละ ๕ คน

ในการบริโภคนั้น การบริโภคของพราหมณ์ ๕ คนเหล่านี้ คือ พราหมณ์ชื่อ อาหารหัตถกะ ๑ พราหมณ์ชื่อ อลังสาฎกะ ๑ พราหมณ์ชื่อ ตัตถ-วิญญกะ ๑ พราหมณ์ชื่อ กากมาสกะ ๑ พราหมณ์ชื่อ ภูตตวมิตกะ ๑ ชื่อว่าอยู่ไม่ผาสุก.

จริงอยู่ บรรดาพราหมณ์เหล่านั้น พราหมณ์ชื่อ อาหารหัตถกะ บริโภคมามากไม่อาจลุกขึ้นได้ตามธรรมดาของตน จึงพูดว่า ช่วยอุคมือที ดังนี้. พราหมณ์ชื่อ อลังสาฎกะ บริโภคมามากแม้จะลุกขึ้นได้แต่ได้ไม่อาจนุ่งผ้าได้. พราหมณ์ชื่อ ตัตถวิญญกะ บริโภคมามากไม่สามารถลุกขึ้นได้ ย่อมกลิ้งอยู่ที่นั่นนั่นแหละ. พราหมณ์ชื่อ กากมาสกะ บริโภคมามากจนล้นถึงปาก จนถึงพกกอาจจิกกินได้. พราหมณ์ชื่อ ภูตตวมิตกะ บริโภคมามากไม่อาจเพื่อหุบปากได้ ย่อมอาเจียนในที่นั้นนั่นแล.

ภิกษุยอมไม่ทำอย่างนี้ ย่อมฉันอาหารด้วยคิดว่า การอยู่โดยผาสุกจักมีแก่เรา ดังนี้. การที่ท้องพร่องด้วยคำข้าว ๔-๕ คำ ชื่อว่า การอยู่เป็นผาสุก เพราะเมื่อภิกษุบริโภคอาหารเพียงนี้แล้วค้ำน้ำ อิริยาบถ ๔ ย่อมเป็นไปโดยสะดวก เพราะฉะนั้น พระธรรมเสนาบดี จึงกล่าวคาถาไว้อย่างนี้ว่า

จตุตถาโร ปณฺจ อาโลเป อญฺตุวา อุทกํ ปิเว

อลํ ผาสฺวหาราย ปหิตตฺตสฺส ภิกฺขุโน

ภิกษุไม่บริโภคอาหาร ๔-๕ คำแล้ว

พึงค้ำน้ำแทน การบริโภคอย่างนั้น สมควร

เพื่ออยู่เป็นผาสุกของภิกษุผู้มีจิตเป็นไปใน

กรรมฐาน ดังนี้.

องค์ ๑๒ ของภิกษุผู้ฉันอาหาร

ก็ในฐานะนี้ควรประมวลองค์ทั้งหลาย คือ

ชื่อว่า ไม่บริโภคเพื่อเล่น เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า ไม่บริโภคเพื่อมัวเมา เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า ไม่บริโภคเพื่อประเทืองผิว เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า ไม่บริโภคเพื่ออ้วนพี เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า เพื่อกายดำรงอยู่และชีวิตินทรีย์เป็นไป เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า เพื่อบำบัดความหิวเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า เพราะโดยอุบายนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่าและไม่ให้เวทนาใหม่
เกิด เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า ความดำรงอยู่แห่งชีวิตจักมีแก่เรา เป็นองค์ ๑

ความไม่มีโทษ และการอยู่เป็นสุข เป็นองค์ ๑

ในการบริโภคอาหารนี้ เป็นอานิสงส์แห่งการบริโภคโภชนะ.

พระมหาสิวละจัดองค์ไว้ ๘

ส่วนพระมหาสิวละกล่าว องค์ ๔ ข้างต้น ชื่อว่าเป็นข้อห้ามรวม
เป็นองค์ ๑ พึงประมวลองค์ ๘ เบื้องปลายมาในองค์ ๘ เบื้องปลายนั้น ชื่อว่า
เพียงให้กายนี้ดำรงอยู่ จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป
จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า เพื่อบำบัดความหิว จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า เพื่อประพฤติ
พรหมจรรย์ จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า ด้วยอุบายนี้เราจักกำจัดเวทนาเก่า
จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า จักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า
ความดำรงอยู่แห่งชีวิตจักมีแก่เรา จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า ความไม่มีโทษ
จัดเป็นองค์ ๑ ก็การอยู่ผาสุกเป็นผลของการบริโภค ดังนี้.

ภิกษุเมื่อบริโภคอาหารประกอบด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ ชื่อว่า เป็นผู้รู้จัก
ประมาณในการบริโภคอาหาร.

บทว่า อยิ วุจฺจติ (นี้เรียกว่า) ความว่า การบริโภคด้วยการ
พิจารณาเป็นไปด้วยสามารถการรู้จักประมาณอันควรในการแสวงหา การรับ
และการบริโภคนี้ ชื่อว่า โภชนะ มตฺตยฺยสุตา (ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภช-
นาหาร).

ว่าด้วยมุลฺลสัจฺจทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในมุลฺลสัจฺจทุกะ ต่อไป

บทว่า อสติ (ความระลึกไม่ได้) ได้แก่ นามขันธ์ ๔ ที่เว้นจากสติ.

บทว่า อนนุสฺสติ อปฺปณฺหิตฺติ (ความไม่ตามระลึก ความไม่หวน
ระลึก) นี้ทรงเพิ่มบทด้วยอำนาจอุปสรรค.

บทว่า อสธนา แปลว่า อาการที่ระลึกไม่ได้.

บทว่า อธธนา (ความไม่ทรงจำ) ได้แก่ ไม่อาจเพื่อจะทรงจำ เพราะบุคคลผู้ประกอบด้วยความไม่ทรงจำนั้นถึงตั้งใจจำก็ไม่อาจรักษาไว้ได้.

ที่ชื่อว่า ปีลาปนา (ความเลือนลอย) เพราะอรรถว่า ย่อมเลือนลอยในอารมณ์ เหมือนกระโหลกน้ำเต้าลอยในน้ำฉะนั้น.

บทว่า ปมุสสนตา* (ความหลงลืม) ได้แก่ เพราะไม่มีสติ หรือ หลงลืมสติ เพราะบุคคลผู้ไม่มีสติหรือหลงลืมสตินั้น ย่อมเป็นดุจกาที่เก็บก้อนข้าว และเป็นเช่นกับสุนัขจิ้งจอกที่เก็บก้อนเนื้อ ฉะนั้น.

ว่าด้วยภาวนาพลทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสภาวนาพละ ต่อไป

บทว่า กุสลาณ ฐมฺหณ (ซึ่งกุศลธรรมทั้งหลาย) คือโพธิปักขิยธรรม.

บทว่า อาเสวนา (การเสพ) คือการเสพตั้งแต่ต้น.

บทว่า ภาวนา (การเจริญ) คือการเพิ่มขึ้น.

บทว่า พหุลีกมฺ (กระทำให้มาก) คือกระทำบ่อย ๆ.

นิทเทสแห่งศีลวิบัติ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับโสรัจจนิทเทส นิทเทสแห่งทัญญูวิบัติ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับทัญญูสัมปทา และนิทเทสแห่งทัญญูสัมปทา พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับนิทเทสแห่งทัญญูปาทาน. นิทเทสแห่งศีลวิสุทธินั้นเหมือนกับนิทเทสแห่งศีลสัมปทาก็จริง ถึงอย่างนั้น ในนิทเทสแห่งศีลสัมปทานั้น พระองค์ตรัสปาฏิโมกขสังวรศีลอันให้ถึงวิสุทธิตัวใน นิทเทสแห่งศีลวิสุทธินี้ ตรัสศีลอันถึงวิสุทธิ.

* บาลีเป็น สมมุสสนตา

อนึ่ง โลกียะและโลกุตระธรรมแม้เป็นไปในภูมิ ๔ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ก็ตรัสไว้ด้วยทุกะทั้ง ๖ เหล่านี้ คือ

๑. สติและสัมปชัญญะ (ทูกะที่ ๓๐)
๒. ปฏิสังขานพละและภวานาพละ (ทูกะที่ ๓๑)
๓. สมถะและวิปัสสนา (ทูกะที่ ๓๒)
๔. สมณนิมิตและปัสคานิมิต (ทูกะที่ ๓๓)
๕. ปัสคาคะและอวิกเขปะ (ทูกะที่ ๓๔)
๖. สีสัมปทา ทิฏฐีสัมปทา (ทูกะที่ ๓๖).

ว่าด้วยนิทเทศทิฏฐิวิสฺวาทิทุกะ

พิจารณาปัจจัยในนิเทศกฏวิธีสุทธิต่อไป

บทว่า **กมฺมสฺสกตญาณํ** (ญาณเป็นเครื่องรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน) ได้แก่ ปัญญาเป็นเครื่องรู้ว่า นี่เป็นกรรมของตน นี่ไม่ใช่กรรมของตน บรรดากรรมทั้ง ๒ เหล่านั้น กรรมที่ตนทำแล้วหรือผู้อื่นทำแล้วจงยกไว้ อกุศลกรรมแม้ทั้งหมดไม่ใช่ของตน เพราะเหตุไร ? เพราะทำลาชอนรรต และเพราะให้เกิดอนรรต ส่วนกุศลกรรมชื่อว่าเป็นกรรมของตน เพราะทำลาชอนรรต และเพราะให้เกิดอรรต ในข้อนั้น เหมือนบุรุษมีทรัพย์มีโกศ เดินทางไกล ในระหว่างทาง เมื่อเขาประกาศเล่นงานนักยัตร์ในบ้านและนิคมเป็นต้น ก็มีได้คิดว่า เราเป็นอาคันตุกะ (แขก) พึงอาศัยใครหนอเล่นงานนักยัตร์ เมื่อเล่นนักยัตร์โดยทำนองที่ต้องการ ข้อมผ่านทางกันดารโดยสบาย จันใด สัตว์เหล่านี้ตั้งอยู่ในกัมมัสสกตญาณนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน กระทำกรรมอันเป็นวิญญูคามิมาก เสวยความสุขด้วยความสุข บรรลุพระอรหัตแล้วเหลือจะคณา.

บทว่า **สจฺจานุโลมิกญานํ** (สัจจานุโลมิกญาณ) ได้แก่ วิปัสสนาญาณที่เคลื่อนตามสัจจะ ๔.

บทว่า **มกฺกสมฺมกฺกิสฺส ญาณํ ผลสมฺมกฺกิสฺส ญาณํ** (ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล) ได้แก่ มรรคญาณและผลญาณนั้นแหละ.

ในนิทเทสแห่งบทว่า **ทิกฺขุจิวิสุทฺธิ โข ปน** (ความหมดจดแห่งทิกขุจิ) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกญาณ ๔ มี กัมมัตสกตญาณเป็นต้นนั้นแหละที่ตรัสไว้ในหนหลัง ด้วยบทมีอาทิว่า **ยา ปญฺญา ปชานนา** (ปัญญาภิริยาที่รู้ชัด อันใด) ดังนี้.

ในนิทเทสแห่งบทว่า **ยถา ทิกฺขุจิสฺส จ ปชานํ** (ความเพียรแห่งบุคคลผู้มีทิกขุจิอันหมดจด) ได้แก่ ความเพียรที่ทรงแสดงด้วยบทมีอาทิว่า **โย เจตสิโก วิริยารมฺโห** (การปรารภความเพียรทางใจอันใด) ดังนี้ มีคติอย่างปัญญานั้นแหละ ในฐานะแห่งปัญญาที่เป็นโลกีย์ ก็พึงทราบว่ามีวิชะนั้นเป็นโลกีย์ ในฐานะแห่งโลกุตระปัญญา ก็พึงทราบว่ามีวิชะนั้นเป็นโลกุตระ ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสสังเวคทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสสังเวคทุกะ ต่อไป

บทว่า **ชาติภยํ** (กลัวชาติ) ได้แก่ ญาณที่เห็นชาติ (ความเกิด) โดยความเป็นภยตั้งอยู่. แม้ในญาณที่เห็นชราและมรณะโดยความเป็นภยเป็นต้นก็เช่นนี้แหละ.

ด้วยบทว่า **อนุปฺปนฺนํ ปาปกาณํ** (เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลบาปกรรม) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความเพียรอันเป็นเหตุของ

ภิกษุผู้เห็นชาติเป็นต้น โดยความเป็นภัยแล้วใคร่เพื่อจะพ้นไปจากชาติ ชราพยาธิและมรณะ. ส่วนเนื้อความแห่งบทภาษนียจกมีแจ้งในอรรถกถาวิภังคกัณฐกถา.

ว่าด้วยนิเทศอสันตุฏฐตาคุณสูตรทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในบทนิเทศว่า อสันทุฏฐตา จ กุสเลสุ ฌมเมสุ
(ความไม่รู้จักอัมในกุศลธรรมทั้งหลาย) ต่อไป

บทว่า ภิกฺขุโย กมฺมตา (ความพอใจยิ่ง ๆ ขึ้นไป) ได้แก่ ความพอใจอย่างเยี่ยม จริงอยู่ บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมถวายเป็นภิกษุ (อาหารที่ถวายประจำปักษ์) บ้าง สลากภัต (อาหารที่ถวายโดยวิธีจับสลาก) บ้าง อุโปสถภัต (อาหารที่ถวายในวันอุโบสถ) บ้าง ปาฏิปติกภัต (อาหารที่ถวายในวันหนึ่งค่ำ) บ้าง ตั้งแต่เริ่มต้นทีเดียว บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่อัมด้วยการถวายทานนั้น ๆ จึงถวายธูรภัต* (ถวายอาหารประจำ) สังฆภัต (ถวายอาหารแก่สงฆ์) วัสสาวาสิกภัต (ถวายอาหารแก่ภิกษุผู้อยู่จำพรรษา) อีก ย่อมสร้างอาวาส ย่อมถวายเป็นภิกษุแม่ทั้ง ๔. เขาก็ยังเป็นผู้ไม่อัมใจแม้ในการถวายนั้น ๆ จึงรับสละทั้งหลาย สมาทานเบญจศีล เขาก็ยังเป็นผู้ไม่อัมใจแม้ในการทำกุศลนั้น ๆ จึงบวช ครั้นบวชแล้วก็เรียนกะพุทธวจนะ คือพระไตรปิฎก คือนิกายหนึ่ง สองนิกาย ย่อมยังสมบัติ ๘ ให้เกิด เจริญวิปัสสนาถือเอาพระอรหัต จำเดิมแต่การบรรลุพระอรหัตแล้ว ย่อมเป็นผู้ชื่อว่า มหาสันทุฏฐะ (อัมใจอย่างใหญ่) ความพอใจอย่างเยี่ยม (พิเศษ) จนถึงพระอรหัตตอย่างนี้ชื่อว่า ภิกฺขุโยกมฺมตา (ความพอใจยิ่ง ๆ ขึ้นไป).

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งบทว่า อปฺปฏฺวานิตา จ ปธานสมิ
(ความไม่ทอดอ้อมในความพยายาม) ดังนี้ เพราะภิกษุหน้าอยู่ในการเจริญ

* โยชนาว่า ธูรภัต อาหารที่ถวายผู้ทำความเพียร

กุศลธรรมอันยิ่งทั้งหลายในเสนาสนะอันสงัดทั้งหลาย ชื่อว่ายังความเพียรให้
ถ้อยถอย ภิกษุเมื่อไม่หน่าย ชื่อว่า ไม่ยังความเพียรให้ถ้อยถอย เพราะฉะนั้น
เพื่อทรงแสดงนัยนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า ยา กุสลาณํ ธมฺมานํ (เพื่อความ
เจริญแห่งกุศลธรรมอันใด) ดังนี้.

ในพระบาลีเหล่านั้น บทว่า สกุกฺขจกิริยา (ความเป็นผู้กระทำ
โดยเคารพ) ได้แก่ ความเป็นผู้กระทำโดยเคารพในการทำกุศลทั้งหลาย.

บทว่า สาทจกิริยา (ความกระทำติดต่อ) คือ ทำติดต่อกันนั้นแหละ.

บทว่า อญฺฐิตกิริยา (ความการทำไม่หยุด) คือ ทำไม่ให้ขาด
ทำไม่หยุด.

บทว่า อนิลินฺวตฺติตา (ความประพติไม่ย่อหย่อน) คือ ความ
ดำรงชีพไม่ย่อหย่อน หรือความประพติไม่ย่อหย่อน.

บทว่า อนิกฺขิตฺตณฺหตา (ความไม่ทิ้งนันทะ) คือ ไม่ทิ้งกุศลนันทะ.

บทว่า อนิกฺขตฺตธฺรตา (ความไม่ทอดธุระ) คือ ไม่ทอดทิ้งธุระความ
เพียรในการสร้างกุศล.

ว่าด้วยนิเทศวิชาทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสตีวณํ วิชา นี้ต่อไป

บทว่า ปุพฺพเพนิวาโส (บุพเพนิวาส) ได้แก่ จันท์ที่เคยอาศัยอยู่ใน
กาลก่อน และจันท์ที่เนื่องกัน. การตามระลึกบุพเพนิวาสได้ ชื่อว่า บุพเพนิ-
วาसानุสฺสตี. ญาณสัมปยุตด้วยบุพเพนิวาสานุสฺสตินั้น ชื่อว่า บุพเพนิวาสา-
นุสฺสตีญาณ. บุพเพนิวาसानุสฺสตีญาณนี้นั้น ชื่อว่า วิชา แม้เพราะอรรถว่า
ย่อมกำจัดความมืดอันปกปิดจันท์ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน คือญาณนั้นกำจัด
ความมืดแล้วกระทำจันท์เหล่านั้น อันตนรู้แจ้งแล้วให้ปรากฏ เพราะเหตุนี้
ญาณนั้น จึงชื่อว่า วิชา ด้วยอรรถว่า กระทำจันท์ให้ปรากฏ.

บทว่า จุตุปปาเต ญาณ (จุตุปปาตญาณ) ได้แก่ ญาณ (คือ ความรู้) ในจุติและอุปบัติ. ญาณเมื่อนี้ก็ชื่อว่า วิชา แม้ด้วยอรรถว่า ย่อมกำจัดความมืดอันปกปิดจิตและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย คือ ญาณนั้นกำจัดความมืดแล้วกระทำจิตและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายที่รู้แล้วให้ปรากฏ เพราะฉะนั้น ญาณนั้น จึงชื่อว่า วิชา แม้ด้วยอรรถว่า กระทำจิตปฏิสนธิที่รู้แล้วให้ปรากฏ.

บทว่า อาสวานํ ขย ญาณ (อาสวักขยญาณ) ได้แก่ ญาณในสมัยสิ้นสรรพกิเลสทั้งหลาย ญาณนี้นั้น ชื่อว่า วิชา แม้เพราะอรรถว่า ย่อมกำจัดความมืดอันปิดบังสัจจะทั้ง ๔ คือ ญาณนั้นกำจัดความมืดแล้วกระทำสัจจะ ที่รู้แล้วให้ปรากฏ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า วิชา แม้ด้วยอรรถว่า กระทำสัจจะให้แจ่มแจ้ง.

ในชื่อว่า จิตตุตฺต จ อธิมุตฺติ นิพฺพานญฺจ (อธิมุตติแห่งจิตและนิพพาน) นี้ สมบัติ ๘ ชื่อว่า อธิมุตติแห่งจิต ด้วยอรรถว่า น้อมไปในอารมณ์ และด้วยอรรถว่า หลุดพ้นด้วยดีจากกรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลาย. ส่วนญาณนอกนี้ชื่อว่า นิพพาน ด้วยอรรถว่า วานะกล่าวคือค้นหาไม่มีในนิพพานนี้ หรือ พระนิพพานนี้ออกไปจากวานะ (คือค้นหาเป็นเครื่องร้อยรัด) นั้น. บรรดาธรรมทั้ง ๒ (คืออธิมุตติแห่งจิตและนิพพาน) เหล่านั้น สมบัติ ๘ ตรัสว่า วิมุตติ เพราะหลุดพ้นแล้วจากกิเลสที่ข่มไว้ได้เอง. แต่นิพพาน ตรัสว่า วิมุตติ เพราะหลุดพ้นโดยส่วนเดียวจากสรรพกิเลสทั้งหลาย.

บทว่า มคฺคสมํกฺกิสฺส ญาณ (ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค) ได้แก่ มรรคญาณทั้ง ๔. บทว่า ผลสมํกฺกิสฺส ญาณ (ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล) ได้แก่ ผลญาณทั้ง ๔.

ในบรรดาญาณเหล่านั้น มรรคญาณที่ ๑ ชื่อว่า ขย ญาณ (ญาณในความสิ้นไป) เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นยังกิเลส ๕ อย่างให้สิ้นไป ให้ดับไป ให้สงบ ให้ระงับ. มรรคญาณที่ ๒ ยังกิเลส ๔ อย่าง ให้สิ้นไป. มรรคญาณที่ ๓ ก็ยังกิเลส ๔ อย่างให้สิ้นไปเหมือนกัน แต่มรรคญาณที่ ๔ ชื่อว่า ขย ญาณ (ขยญาณ) เพราะอรรถว่า ย่อมเกิดขึ้นทำกิเลส ๘ อย่างให้สิ้นไป ให้ดับไป ให้สงบ ให้ระงับ.

แต่ผลญาณของมรรคนั้น ๆ ชื่อว่า อนุปปาเท ญาณ (อนุปปาทญาณ) เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นในที่สุดแห่งการสิ้นไป ในที่สุดแห่งการดับไป ในที่สุดแห่งการสงบไป ในที่สุดแห่งการระงับไป ในที่สุดแห่งการไม่เกิดขึ้น ในที่สุดแห่งการไม่เป็นไปแห่งกิเลสเหล่านั้น ดังนี้แล.

การพรรณนานิกเขปกัณฑ์

อัญญาสาธินี อรรถกถาธรรมสังคณี จบ

อรรถุทธารกัณฑ์

ติกะ

[๘๙๘] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

กุศลในภูมิ ๔ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทฝ่ายอกุศล ๑๒ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

ธรรมเป็นอัปยาคฤต เป็นไฉน ?

วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปยาคฤตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปยาคฤต.

[๘๙๙] **ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง ฝ่ายอกุศล ๔ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก และฝ่ายกิริยา (อย่างละ) ๕ ดวง ฌาน ๓ (ในจตุกนัย) และ (ในปัญจกนัย) ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, ฌาน ๓ และ ๔ ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และ ฝ่ายวิบาก เว้นสุขเวทนาที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา.

ธรรมที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง กายวิญญูณที่สหระคด้วยทุกขเวทนา เว้นทุกขเวทนาที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านั้นเสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหระคด้วยทุกขเวทนา.

ธรรมสหระคด้วยอุทกขมสุขเวทนา เป็นไฉน ?

จิตอุปบาทที่สหระคด้วยอุเบกขาเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง
ฝ่ายอกุศล ๖ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๐ ดวง ฝ่ายอกุศลวิบาก ๖ ดวง
ฝ่ายกิริยา ๖ ดวง รูปาวจรจตุตถฌานฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา
อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา โลกุตระจตุตถฌาน ฝ่ายกุศล
และฝ่ายวิบาก เว้นอุทกขมสุขเวทนาที่บังเกิดในจิตอุปบาทเหล่านี้เสีย สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอุทกขมสุขเวทนา.

เวทนาทั้ง ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้จะกล่าวว่า ธรรม-
สัมปยุตด้วยสุขเวทณาก็ไม่ได้ ว่าธรรมสัมปยุตด้วยทุกขเวทณาก็ไม่ได้ ว่าธรรม
สัมปยุตด้วยอุทกขมสุขเวทณาก็ไม่ได้.

[๘๘๐] ธรรมเป็นวิบาก เป็นไฉน ?

วิบากในภูมิ ๔ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นวิบาก.

ธรรมเป็นเหตุแห่งวิบาก เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๔ อกุศล สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุแห่ง
วิบาก.

ธรรมไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุแห่งวิบาก เป็นไฉน ?

กิริยาอัพยากฤตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุแห่งวิบาก.

[๘๘๑] อุปาทินนุปาทานิยธรรม เป็นไฉน ?

วิบากในภูมิ ๓ และรูปที่กรรมแต่งขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
อุปาทินนุปาทานิยธรรม.

อนุปาทินอนุปาทานิยธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ อกุศล กิริยาอัปายากฤตในภูมิ ๓ และรูปที่กรรมมิได้
ตั้งขึ้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อนุปาทินอนุปาทานิยธรรม.

อนุปาทินนอนุปาทานิยธรรม เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า อนุปาทินนอนุปาทานิยธรรม.

[๘๘๒] **ธรรมเศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็น
ไฉน ?**

จิตตูปบาทฝ่ายอกุศล ๑๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เศร้าหมอง และเป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัปายากฤตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมไม่เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลสเป็นไฉน ?

มรรค ๔ ซึ่งเป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

[๘๘๓] **ธรรมมีวิตกมีวิจารณ์ เป็นไฉน ?**

กามาวจรกุศล อกุศล จิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ ดวง
ฝ่ายอกุศลวิบาก ๒ ดวง ฝ่ายกิริยา ๑๑ ดวง รูปาวจรปฐมฉาน ฝ่ายกุศล
ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา โลกุตระปฐมฉาน ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก เว้น
วิตกและวิจารณ์ที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
มีวิตกมีวิจารณ์.

ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

หุติขณานในรูปาวจรปัญจกนัย ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา
หุติขณานในโลกุตระปัญจกนัย ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก เว้นวิจารณ์ที่บังเกิดใน
จิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์.

ธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

ปัญจวิญญาณทั้ง ๒ ฌาน ๓ และ ๓ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่าย
วิบาก และฝ่ายกิริยา อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา ฌาน ๓
และ ๓ ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก วิจารณ์ที่บังเกิดในหุติขณาน
ในปัญจกนัย รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิตก
ไม่มีวิจารณ์.

วิจารณ์ที่บังเกิดร่วมกับวิตกจะกล่าวว่าไม่มีวิตกมีวิจารณ์ก็ได้ ว่าไม่มีวิตก
แต่มีวิจารณ์ก็ได้ ว่าไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ก็ได้.

[๘๘๔] ธรรมสหรรคด้วยปีติ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหรรคด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง
ฝ่ายอกุศล ๔ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๕ ดวง ฝ่ายกิริยา ๕ ดวง ฌาน ๒
และ ๓ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา ฌาน ๒ และ ๓
ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก เว้นปีติที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้
เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหรรคด้วยปีติ.

ธรรมสหรรคด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหรรคด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง
ฝ่ายอกุศล ๔ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๖ ดวง ฝ่ายกิริยา ๕ ดวง ฌาน ๓
และ ๔ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา ฌาน ๓ และ ๔

ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก เว้นสุขเวทนาที่บังเกิดในจิตอุปบาท เหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหคด้วยสุขเวทนา.

ธรรมสหคด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นไฉน ?

จิตอุปบาทที่สหคด้วยอุเบกขาเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง ฝ่ายอกุศล ๖ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๐ ดวง ฝ่ายอกุศลวิบาก ๖ ดวง ฝ่ายกิริยา ๖ ดวง รูปาวจรจตุตถฌาน ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา โลกุตระจตุตถฌาน ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก เว้นอุเบกขาเวทนาที่บังเกิดในจิตอุปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหคด้วยอุเบกขาเวทนา

ปีติไม่สหคด้วยปีติ แต่สหคด้วยสุขเวทนา ไม่สหคด้วย อุเบกขาเวทนา

สุขเวทนาไม่สหคด้วยเวทนา แต่ที่สหคด้วยปีติ ไม่สหคด้วย อุเบกขาเวทนามี ที่จะกล่าวไม่ได้ว่าสหคด้วยปีติก็มี

จิตอุปบาทที่สหคด้วยโหมนัสเวทนา ๒ ดวง กายวิญญานที่สหค ด้วยทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ จะ กล่าวว่ สหคด้วยปีติก็ได้ ว่าสหคด้วยสุขเวทนามีไม่ได้ ว่าสหค ด้วยอุเบกขาเวทนามีไม่ได้.

[๘๘๕] ธรรมอันโสคาปัตติมรรคประหาณ เป็นไฉน ?

จิตอุปบาทที่สัมปยุตด้วยทัญญิ ๔ ดวง จิตอุปบาทที่สหคด้วยวิจิกิ- ฉา สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโสคาปัตติมรรคประหาณ.

ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ เป็นไฉน ?

จิตอุปบาทที่สหคด้วยอุทัจจะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอัน มรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ ที่เป็นธรรมอันโสดา-
ปัตติมรรคประหณก็มี ที่เป็นธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหณก็มี.

ธรรมอันโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหณ
เป็นไฉน ?

กุศลในญมิ ๔ วิบากในญมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในญมิ ๓ รูป และนิพ-
พาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องสูง ๓
ไม่ประหณ.

[๘๘๖] **ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโสดาปัตติมรรคประหณ**
เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิ-
ฉาเว้นโมหะที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
มีสัมปยุตเหตุอันโสดาปัตติมรรคประหณ.

ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหณ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ เว้นโมหะที่บังเกิดในจิตตูปบาท
เหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓
ประหณ

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ที่เป็นธรรมมีสัมปยุต-
เหตุอันโสดาปัตติมรรคประหณก็มี ที่เป็นธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้อง
สูง ๓ ประหณก็มี.

ธรรมไม่มีสัมปยุตตเหตุอันโศคาปัตติมรรค และมรรคเบื้อง

สูง ๓ จะประหาณ เป็นไฉน ?

โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา โมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลใน
ภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปปายากฤตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีสัมปยุตตเหตุอันโศคาปัตติมรรค และมรรคเบื้อง
สูง ๓ จะประหาณ.

[๘๘๗] ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ และอกุศล สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุให้
จุติปฏิสนธิ.

ธรรมเป็นเหตุให้ถึงนิพพาน เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุ
ให้ถึงนิพพาน.

**ธรรมไม่เป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ และไม่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน
เป็นไฉน ?**

วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปปายากฤตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิและไม่เป็นเหตุ ให้ถึงนิพพาน.

[๘๘๘] ธรรมเป็นของเสกขบุคคล เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ และสามัญผล ๓ เบื้องต่ำ สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นของเสกขบุคคล.

ธรรมเป็นของอเสกขบุคคล เป็นไฉน ?

อรหัตผลเบื้องสูง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นของอเสกข-
บุคคล.

ธรรมไม่เป็นของเสกขบุคคล และไม่เป็นของอเสกขบุคคล

เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ อกุศล วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัพยาภกตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นของเสกขบุคคล และไม่
เป็นของอเสกขบุคคล.

[๘๘๕] ธรรมเป็นปริตตะ เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศล อกุศล กามาวจรวิบากทั้งหมด กามาวจรกิริยาอัพยา-
ภกตและรูปทั้งหมด ภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นปริตตะ.

ธรรมเป็นมหัคคตะ เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอัพยาภกตธรรมที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นมหัคคตะ.

ธรรมเป็นอัปปมาณะ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปปมาณะ.

[๘๘๐] ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เป็นไฉน ?

กามาวจรวิบากทั้งหมด กิริยามโนธาค อเหตุกิริยา มโนวิญญาณ-
ธาคที่สหจรด้วยโสมนัสเวทนา สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็น
ปริตตะ.

ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ เป็นไฉน ?

วิญญาณัญญาขณะ เนวสัณญวนาสัณญาขณะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ.

ธรรมมีอารมณ์เป็นอุปมาณะ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ และสามัญผล ๔ สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นอุปมาณะ.

จิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุตฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง จิตตูปบาท
ที่เป็นญาณวิปยุตฝ่ายกิริยา ๔ ดวง อกุศลจิตทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ที่มี
อารมณ์ปรีตตะกัมมิ ที่มีอารมณ์เป็นมหัคคตะแต่ไม่มีอารมณ์เป็นอุปมาณะกัมมิ
ที่จะกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นปรีตตะกัมมิไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นมหัคคตะกัมมิไม่ได้กัมมิ

จิตตูปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง จิตตูปบาท
ที่เป็นญาณสัมปยุตฝ่ายกิริยา ๔ ดวง รูปาวจรจตุตถฌาน ฝ่ายกุศล และฝ่าย
กิริยาอเหตุกกิริยามโนวิญญูณธาตุที่สหรัคด้วยอุเบกขา สภาวธรรมเหล่านี้
ที่มีอารมณ์เป็นปรีตตะกัมมิ ที่มีอารมณ์เป็นมหัคคตะกัมมิ ที่มีอารมณ์เป็นอุป-
มาณะกัมมิ ที่จะกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นปรีตตะกัมมิไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นมหัคคตะ
กัมมิไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นอุปมาณะกัมมิไม่ได้กัมมิ

ฌาน ๓ และ ๔ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา
จตุตถฌานวิบาก อาภาสอันญายตนะ อากิญจัญญายตนะ สภาวธรรมเหล่านี้
จะกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นปรีตตะกัมมิไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นมหัคคตะกัมมิไม่ได้ ว่ามี
อารมณ์เป็นอุปมาณะกัมมิไม่ได้

รูปและนิพพานจัดเป็นอนารัมมณะ.

[๘๕๑] **ธรรมทราธ เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่เป็นอกุศล ๑๒ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมทราธ.

ธรรมปานกลาง เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยาฤตในภุมิ ๓ และรูป
ทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมปานกลาง.

ธรรมประณีต เป็นไฉน ?

มรรค ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมประณีต.

[๘๕๒] **ธรรมเป็นมิจาสภาวะและให้ผลแน่นอน เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทัญญู ๔ ดวงจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัส
เวทนา ๒ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ ที่เป็นมิจาสภาวะ และให้ผลแน่นอนก็มี
ที่ให้ผลไม่แน่นอนก็มี

ธรรมเป็นสัมมาสภาวะและให้ผลแน่นอน เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นสัมมา
สภาวะ และให้ผลแน่นอน.

ธรรมให้ผลไม่แน่นอน เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหระคด้วยวิกิจจนา จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภุมิ ๓ วิบากใน
ภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมให้ผลแน่นอน.

[๘๕๓] **ธรรมมีมรรคเป็นอารมณ์ เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
เป็นญาณสัมปยุตฝ่ายกิริยา ๔ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ ที่มีมรรคเป็นอารมณ์
แต่ไม่มีเหตุคือมรรคก็มี ที่มีมรรคเป็นอธิบดี แต่จะกล่าวว่ามีมรรคเป็นอารมณ์
ก็ไม่ได้ ว่ามีมรรคเป็นอธิบดีไม่ได้ก็มี

อริยมรรค ๔ ไม่มีมรรคเป็นอารมณ์ แต่มีเหตุคือมรรค ที่มีมรรค
เป็นอธิบดีก็มี ที่จะกล่าวไม่ได้ว่ามีมรรคเป็นอธิบดีก็มี

รูปาวจรจตุตถฌานฝ่ายกุศล และฝ่ายกิริยา อเหตุกิริยามโนวิญญูณ-
ธาตุที่สพรกด้วยอุเบกขา สภาวธรรมเหล่านี้ ที่มีมรรคเป็นอารมณ์ แต่ไม่มี
เหตุคือมรรค ไม่มีมรรคเป็นอธิบดีก็มี ที่จะกล่าวไม่ได้ว่ามีมรรคเป็นอารมณ์
ก็มี

จิตอุปบาทที่เป็นญาณวิปยุตฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง อกุศลทั้งหมด
กามาวจรวิบากทั้งหมด จิตอุปบาทฝ่ายกิริยา ๖ ดวง ฌาน ๓ และ ๔ ที่เป็น
รูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา จตุตถฌานวิบาก อรูป ๔
ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา สามัญผล ๔ สภาวธรรมเหล่านี้ จะ
กล่าวว่ามิมรรคเป็นอารมณ์ก็ไม่ได้ ว่ามีเหตุคือมรรคก็ไม่ได้ ว่ามีมรรคเป็น
อธิบดีก็ไม่ได้

รูปทั้งหมด และนิพพาน จัดเป็นอนารัมมณะ.

[๘๔๔] ธรรมเกิดขึ้นแล้ว เป็นไฉน ?

วิบากในภุมิ และรูปที่กรรมแต่งขึ้น สภาวธรรมเหล่านั้น ที่เป็นธรรม
เกิดขึ้นแล้วก็มี ที่เป็นธรรมจักเกิดขึ้นก็มี จะกล่าวไม่ได้ว่าเป็นธรรมยังไม่
เกิดขึ้น

กุศลในภุมิ ๔ อกุศล กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และรูปที่กรรมได้แต่ง
ขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ ที่เป็นธรรมเกิดขึ้นแล้วก็มี ที่เป็นธรรมยังไม่เกิดขึ้น
แต่จะกล่าวไม่ได้ว่าเป็นธรรมจักเกิดขึ้นก็มี

นิพพาน จะกล่าวว่าเป็นธรรมเกิดขึ้นแล้วก็ไม่ได้ ว่าเป็นธรรมยังไม่
เกิดขึ้นก็ไม่ได้ ว่าเป็นธรรมจักเกิดขึ้นก็ไม่ได้.

[๘๔๕] ธรรมทั้งปวง เว้นนิพพานเสีย ที่เป็นอดีตก็มี ที่เป็นอนาคต
ก็มี ที่เป็นปัจจุบันก็มี

นิพพาน จะกล่าวว่าเป็นอดีตก็ไม่ได้ ว่าเป็นอนาคตก็ไม่ได้ ว่าเป็นปัจจุบันก็ไม่ได้.

[๘๙๖] **ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต เป็นไฉน ?**

วิญญานัญญาชยตนะ เนวตัณญานาสตัณญาชยตนะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต

ธรรมที่จะจัดว่ามีอารมณ์เป็นอนาคตโดยเฉพาะ ไม่มี.

ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เป็นไฉน ?

ปัญญวิญญาณทั้ง ๒ มโนธาตุ ๓ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน.

จิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๐ ดวง มโนวิญญาณธาตุที่สหระคด้วยอุเบกขา ฝ่ายอกุศลวิบาก อเหตุกิริยามโนวิญญาณธาตุที่สหระคด้วยโสมนัส สภาวธรรมเหล่านี้ ที่มีอารมณ์เป็นอดีตก็มี ที่มีอารมณ์เป็นอนาคตก็มี ที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันก็มี

กามาวจรกุศล อกุศล จิตตูปบาทฝ่ายกิริยา ๕ ดวง รูปาวจรจตุตถฌาน ฝ่ายกุศล และฝ่ายกิริยา สภาวธรรมเหล่านี้ ที่มีอารมณ์เป็นอดีตก็มี ที่มีอารมณ์เป็นอนาคตก็มี ที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันก็มี ที่จะกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นอดีตก็ไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นอนาคตก็ไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นปัจจุบันก็ไม่ได้ก็มี

ฌาน ๓ และ ๔ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก ฝ่ายกิริยา จตุตถฌานวิบาก อากาสาณัญญาชยตนะ อากิญจัญญาชยตนะ มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระและสามัญผล ๔ สภาวธรรมเหล่านี้จะกล่าวว่ามีอารมณ์อดีตก็ไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นอนาคตก็ไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นปัจจุบันก็ไม่ได้

รูป และนิพพาน จัดเป็นอนารัมมณะ.

[๘๘๗] ธรรมทั้งปวง เว้นรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ และนิพพาน
ที่เป็นภายในก็มี ที่เป็นภายนอกก็มี ที่เป็นทั้งภายในและภายนอกก็มี
รูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ และนิพพาน จัดเป็นภายนอก.

[๘๘๘] ธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน เป็นไฉน ?

วิญญูญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน.

ธรรมมีอารมณ์เป็นภายนอก เป็นไฉน ?

ฉาน ๓ และ ๔ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก ฝ่ายกิริยา
จตุตถฉานวิบาก อากาสนัญญายตนะ มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ และสามัญผล ๔
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นภายนอก.

กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาทธรรม ที่เป็นกามาวจรทั้งหมด
เว้นรูปเสีย, รูปาวจรจตุตถฉาน ฝ่ายกุศล และฝ่ายกิริยา สภาวธรรมเหล่านี้
ที่มีอารมณ์เป็นภายในก็มี ที่มีอารมณ์เป็นภายนอกก็มี ที่มีอารมณ์เป็นทั้งภายใน
และภายนอกก็มี

อากิญจัญญายตนะ จะกล่าวว่า มีอารมณ์เป็นภายในก็ไม่ได้ ว่ามี
อารมณ์เป็นภายนอกก็ไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอกก็ไม่ได้

รูป และนิพพาน จัดเป็นอนารัมมณะ.

[๘๘๙] ธรรมที่เห็นได้และกระทบได้ เป็นไฉน ?

รูปายตนะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เห็นได้และกระทบได้.

ธรรมที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ โสภณัญชีพายตนะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้.

ธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๔ อกุศล วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปายากฤตในภูมิ ๓ รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้แต่นับเนื่องในธรรมายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้.

ติกะ จบ

อัฐกถากัณทวารรณนา*

อธิบายเนื้อความหมวดติกะ

บัดนี้ ถึงลำดับการพรรณนาอัฐกถากัณท์ที่ท่านตั้งไว้ในลำดับแห่ง นิกเขปกัณท์. ถามว่า กัณท์นี้ ชื่อว่า อัฐกถากัณท์ เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะยกเนื้อความพระพุทธรพจน์คือพระไตรปิฎกขึ้นขยายความ.

จริงอยู่ ความแตกต่างกันแห่งธรรมที่มาในปิฎกทั้ง ๓ ท่านได้ กำหนดแยกแยะใคร่ครวญไว้ด้วยอัฐกถากัณท์นั้นแหละ ย่อมชื่อว่า เป็นคำ อันท่านวินิจฉัยดีแล้ว. แม้จะกำหนดทางแห่งนัยในพระอภิธรรมปิฎกทั้งสิ้น ตลอดจนการขยายความปัญหา การเป็นไปแห่งการนับในมหาปกรณ์ ไม่ได้ ก็ควรนำมาเปรียบเนื้อความดูจากอัฐกถากัณท์ได้.

ถามว่า ก็อัฐกถากัณท์นี้ เกิดแต่ใคร ?

ตอบว่า เกิดแต่พระสารีบุตรเถระ.

จริงอยู่ พระสารีบุตรเถระได้กล่าวอัฐกถากัณท์ให้สติ วิหาริกของท่านรูปหนึ่ง ซึ่งไม่อาจกำหนดขยายเนื้อความในนิกเขปกัณท์ได้ แต่อัฐกถากัณท์นี้ ท่านกล่าวคัดค้านไว้ในมหาอรรถกถาว่า ธรรมคาพระอภิธรรมไม่ใช่

* บาลีเป็น อตถทวารกัณท์

เป็นวิสัยของพระสาวก ไม่ใช่เป็นโคจรของพระสาวก พระอภิธรรมนี้เป็น
พุทธวิสัย เป็นโคจรของพระพุทธเจ้า แต่พระธรรมเสนาบติถูกสัทธีวาริก
ถามแล้ว จึงพาสัทธีวาริกนั้นไปสำนักพระศาสดา แล้วทูลถามต่อพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตรัสอรรถกถากัณฑ์ประทานแก่ภิกษุ
ได้ตรัสประทานอย่างไร ? คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามว่า กตเม ธมฺมา
กุสลา (ธรรมเป็นกุศลเป็นไหน). อธิบายว่า เธอกำหนดว่า ธรรมใดกุศลธรรม
ทั้งหลาย เป็นไหน ดังนี้. ครั้นนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงธรรม
มีกุศลเป็นต้นด้วยการขยายความกระทำให้เป็นข้อ ๆ เป็นพวง ๆ เป็น
กลุ่ม ๆ ประทานแก่ภิกษุผู้ศรัทธาภิกษุผู้ศรัทธาภิกษุผู้ศรัทธาภิกษุผู้ศรัทธา
ด้วยนัยมีอาทิว่า ธรรมเป็นกุศล เป็นไหน ? กามาวจรกุศลจิต
เกิดขึ้นในสมัยใด ดังนี้ เราแสดงแล้วมิใช่หรือ กุศลจิตนั้นแม้
ทั้งหมดในภูมิ ๔ สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ดังนี้.

ในคำพุทธพจน์เหล่านั้น บทว่า จตุสุ (ในภูมิ ๔) ได้แก่ กามาวจรภูมิ
รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตตรภูมิ. บทว่า กุสลํ (กุศล) ได้แก่
กุศลอันต่างด้วยกุศลมีผัสสะเป็นต้น. บทว่า อิม ธมฺมา กุสลา (สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล) ได้แก่ ธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดมีผัสสะเป็นต้น
ที่ตรัสไว้ในภูมิ ๔ เหล่านั้น ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ก็เพราะอกุศลธรรมทั้งหลายไม่มีความแตกต่างกันด้วยอำนาจภูมิ จึง
ตรัสว่า ทฺวาทส อกุสลจิตฺตูปปาทา (จิตตูปบาทฝ่ายอกุศล ๑๒ ดวง) ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อกุสลจิตตูปปาทา นั้นต่อไป.

ที่ชื่อว่า อุปปาโท (อุปปาทะ) เพราะอรรถว่า เกิดขึ้น. อุปปาทะ
คือ จิตนั่นเอง ชื่อว่า จิตตูปปาทะ ก็คำว่า จิตตูปปาทะนี้เป็นประธานของ

เทศนา เหมือนอย่างที่เขาบอกว่า พระราชาเสด็จมาแล้ว ดังนี้ ย่อมเป็นอันกล่าวถึงการมาแม้ของอำมาตย์เป็นต้น ฉะนั้น เมื่อพระองค์ตรัสว่า **จิตตูปบาท** ดังนี้ แม้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายก็เป็นอันตรัสแล้วด้วยจิตตูปบาทเหล่านั้น ฉะนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ด้วยศัพท์ว่าจิตตูปบาทในที่ทั้งหมด ฟังทราบว่า ทรงถือเอาจิตพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม ดังนี้.

ก็จำเดิมแต่นี้ไป เนื้อความแห่งบทที่พึงจำแนกด้วยบทติกะและทูกะ แม้ทั้งหมด มีอาทิว่า **จตุสฺส ภูมีสฺส วิปาโก** (วิปากในภูมิ) และนวัต-
ตัพพธรรม (คือธรรมที่ไม่พึงกล่าว) แห่งเวทนามีสุขเป็นต้นในเวทนาติกะ
เป็นต้น บัณฑิตใคร่ครวญพระบาลี และอรรถกถา ในหนหลังแล้วก็พึงทราบ
ได้โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ข้าพเจ้าจักกล่าวแต่เนื้อความที่ต่างกันเท่านั้น.

ว่าด้วยปริตตารัมมณติกะ

บรรดาติกะเหล่านั้น ฟังทราบปริตตารัมมณติกะ (บาลีข้อ ๘๕๐) ก่อน
ในชื่อว่า **สพฺพโท กามาวจรสฺส วิปาโก** (กามาวจรวิปากทั้งหมด)
นี้ได้แก่ ทวิปัญจวิญญาน (วิญญาน ๑๐) ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริต-**
ตะ (กามอารมณ์) เพราะอรรถว่าอาศัยจักขุประสาทเป็นต้นแล้วเริ่มเป็นไปใน
ธรรมคือรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ อันต่างโดยเป็นอภิสารมณ์และ
อนิภิสารมณ์เป็นต้น โดยแน่นอนทีเดียว. และ**มโนธาตุ ๒** คือ กุศลวิปาก
และอกุศลวิปาก ก็ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** เพราะอรรถว่า
อาศัยทหัตถูปการอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นนั้นแหละเป็นไป ในลำดับ
แห่งจักขุวิญญานเป็นต้นโดยแน่นอน.

อเหตุกโนวิญญานธาตุที่เป็นกุศลวิปาก สหระคด้วยโสมนัส ก็ชื่อ
ว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** เพราะอรรถว่า ปรารภอารมณ์กามาวจร

๖ มีรูปารมณฺ์เป็นต้น เป็นไปโดยแน่นอนคือด้วยอำนาจเป็นสันติระในทวาร ๕ ด้วยอำนาจเป็นตทารมณฺ์ในทวาร ๖.

อเหตุกมโนวิญญูณธาตุ ที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากทั้ง ๒ ก็ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณฺ์เป็นปริตตะ** เพราะอรรถว่า ปรรภกามาวจรอารมณฺ์ ๖ มีรูปเป็นต้นนั้นแหละโดยแน่นอน เป็นไปด้วยอำนาจสันติระในปัญทวาร ด้วยอำนาจตทารมณฺ์ในทวาร ๖ แม้เมื่อเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิที่ย่อมกระทำปริตกรรม หรือกรรมนิमित หรือคตินิमितให้เป็นอารมณฺ์ เมื่อเป็นไปด้วยอำนาจจุติในกาลเป็นที่สุดด้วยอำนาจวงศ์ในปวัตติ ก็กระทำปริตตอารมณฺ์นั้นนั้นแหละให้เป็นอารมณฺ์.

อนึ่ง สเหตุกกุศลวิบากจิตตูปบาท ๘ ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณฺ์เป็นปริตตะ** เพราะปรรภปริตธรรมนั่นเองให้เป็นไปด้วยอำนาจตทารมณฺ์ และด้วยอำนาจปฏิสนธิ ภวํค์ และจุติ โดยนัยที่กล่าวในอเหตุกมโนวิญญูณธาตุ ที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก ๒ ดวงนั้นนั้นแหละ.

กิริยามโนธาตุ (๑) ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณฺ์เป็นปริตตะ** เพราะปรรภอารมณฺ์มีรูปเป็นต้นเป็นไปในทวาร ๕. อเหตุกกิริยามโนวิญญูณธาตุที่สหรถด้วยโสมนัส (๑) ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณฺ์เป็นปริตตะ** เพราะปรรภธรรมมีรูปเป็นต้นที่เป็นกามาพจนันนั้นแหละที่เป็นปัจจุบันในทวาร ๖ แม้ที่เป็นอดีตและอนาคต และกระทำอาการร่าเริงให้เป็นไปแก่พระชีนาสพทั้งในมโนทวาร.

จิตตูปบาท ๒๕ เหล่านี้ ด้วยอาการอย่างนี้ พึงทราบว่ามีอารมณฺ์เป็นปริตตะ (กามอารมณฺ์) ส่วนเดียวเท่านั้น.

ว่าด้วยธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะเป็นต้น

ธรรมคือ วิญญาณัญญาขณะ และเนวสัญญานาสัญญาขณะ ชื่อว่า **มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ** เพราะปรารภสมบัติเบื้องต้นของตน ๆ เป็นไป.

ธรรมคือ มรรคและผล ชื่อว่า **มีอารมณ์เป็นอัปमानะ**.

จิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุต ๘ คือ ที่เป็นกุศล ๔ เป็นกิริยา ๔ ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** ในเวลาที่เสกขบุคคล ปุณฺณและพระ-
จินาสพปรารภกามาจรธรรมในเวลาให้ทาน การพิจารณา การฟังธรรมโดยไม่เคารพเป็นต้นเป็นไป ชื่อว่า **มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ** ในเวลาที่พิจารณา
ธรรมมีปฐมฌานเป็นต้นที่คล่องแคล่วยิ่ง ชื่อว่า **เป็นนวัตตัพพารมมณะ**
ในการพิจารณาปัญญัตถิกมิกสถิและนิมิตเป็นต้น. จิตตูปบาทที่เป็นทัญญิตตัม-
ปิยุตตจิต ๔ ดวงฝ่ายอกุศล ชื่อว่า **มีอารมณ์เป็นปริตตะ** ในเวลาที่ยินดี
เพิลิตเพลินด้วยความเห็นกามาจรธรรม ๕๕ ดวงว่าเป็นสัตว์มีอัตตา ชื่อว่า
มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาปรารภมหัคคตธรรม ๒๗ ดวง เป็นไปโดย
อาการเห็นผิคนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **มีอารมณ์เป็นนวัตตัพพะ** ในเวลาที่
ที่ปรารภบัญญัติธรรมเป็นไป. จิตตูปบาทที่เป็นทัญญิวปิยุต ฟังทราบว่ามี
อารมณ์เป็น **ปริตตะ มหัคคตะและนวัตตัพพะ** ในเวลาปรารภธรรม
เหล่านั้นนั่นแหละเป็นไปด้วยอำนาจความยินดีเพิลิตเพลินอย่างเดียว. และ
จิตตูปบาทที่เป็นปฏิขัมปิยุต ฟังทราบว่ามีอารมณ์เป็น**ปริตตะ มหัคคตะ**
และนวัตตัพพะ ในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจโทมนัส. จิตตูปบาทที่สัมปิยุต
ด้วยวิจิกิจฉา ฟังทราบว่ามี**อารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ และนวัต-**
ตัพพะ เป็นไปด้วยอำนาจความไม่ตกลงใจ. จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ
ก็ฟังทราบว่ามี**อารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะและนวัตตัพพะ** เป็น
ไปด้วยอำนาจความฟุ้งซ่าน คือด้วยอำนาจแห่งความไม่สงบ.

ก็บรรดาธรรมเหล่านั้น แม้ธรรมอย่างหนึ่ง ย่อมไม่อาจปรารภ
อุปมาธรรมให้เป็นไป เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า น อุปป-
มาณารมมณา (มีอารมณ์เป็นอุปมาณะไม่ได้).

จิตตูปบาทสัมปยุตด้วยญาณ ๘ คือ ฝ่ายอกุศล ๔ ฝ่ายกิริยา ๔ มี
อารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ นวัตถัพพะ ในเวลาพระเสกขบุคคล
ปฤชณ และพระจีณาสพปรารภธรรมมีประการตามที่กล่าวแล้วเป็นไปในการให้
ทาน การพิจารณา และการฟังธรรมโดยเคารพเป็นต้น. จิตตูปบาทสัมปยุต
ด้วยญาณ ๘ เหล่านั้น ฟังทราบว่าเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอุปมาณะในกาล
แห่งโคตรภู และในกาลพิจารณาโลกุตระธรรม.

ว่าด้วยจตุตถฌาน ๑๒ อย่าง

อนึ่ง รูปาวจรจตุตถฌานนี้ใด รูปาวจรจตุตถฌานนั้นฝ่ายกุศลก็ดี ฝ่าย
กิริยาก็คดี มีอย่างละ ๑๒ อย่าง คือ

- จตุตถฌานอันเป็นบาทในธรรมทั้งปวง ๑
- จตุตถฌานที่เป็นไปในอากาศสิน ๑
- จตุตถฌานที่เป็นไปในอาโลกสิน ๑
- จตุตถฌานที่เป็นไปในพรหมวิหาร ๑
- จตุตถฌานที่เป็นไปในอานาปานะ ๑
- จตุตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิระ ๑
- จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยโสต ๑
- จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ ๑
- จตุตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมุปกญาณ ๑
- จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักขุญาณ ๑
- จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ ๑
- จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ ๑
- จตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคังสญาณ ๑.

บรรดาจตุตถมานเหล่านั้น จตุตถมานในกสิณ ๘ ชื่อว่า จตุตถมาน เป็นบาทในธรรมทั้งปวง จริงอยู่ จตุตถมานในกสิณ ๘ นั้น เป็นบาทแห่ง วิปัสสนาบ้าง เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลายบ้าง เป็นบาทแห่งนิโรธบ้าง เป็น บาทแห่งวิญญูะบ้าง เพราะเหตุนี้มันแหละ จึงตรัสว่า จตุตถมานเป็นบาท ในธรรมทั้งปวง. ส่วนจตุตถมานที่เป็นไปในอากาศกสิณและอาโลก- กสิณ เป็นบาทแห่งวิปัสสนาบ้าง เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลายบ้าง เป็น บาทแห่งวิญญูะบ้าง แต่ไม่เป็นบาทแห่งนิโรธเท่านั้น. จตุตถมานที่เป็นไปใน พรหมวิหาร และ อานาปานสมาธิ เป็นบาทแห่งวิปัสสนา และเป็นบาทแห่ง วิญญูะเท่านั้น แต่ไม่เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลายและไม่เป็นบาทแห่งนิโรธ.

บรรดาจตุตถมานเหล่านั้น ฌานที่มีกสิณเป็นอารมณ์แม้ทั้ง ๑๐ (กสิณ ๑๐) ชื่อว่า นวัตตัพพารัมมณะ คือมีอารมณ์ที่ฟังกล่าวไม่ได้ ด้วยอำนาจแห่ง ปริตตารมณ์เป็นต้น เพราะปรารภกสิณบัญญัติเป็นไป จตุตถมานที่เป็นไปใน พรหมวิหาร ก็ชื่อว่า นวัตตัพพารัมมณะ คือมีอารมณ์ที่กล่าวไม่ได้ ด้วย อำนาจแห่งปริตตารมณ์เป็นต้น เพราะปรารภสัจตัพพัญญูเป็นไป. จตุตถมาน ที่ เป็นไปในอานาปานสมาธิ ก็ชื่อว่า นวัตตัพพารัมมณะ คือมีอารมณ์ที่ กล่าวไม่ได้ด้วยอำนาจแห่งปริตตารมณ์เป็นต้น เพราะปรารภนิมิตเป็นไป.

จตุตถมานที่เป็นไปในอิทธิวิระ ย่อมมีอารมณ์เป็นปริตตะ และ มหัคคตะ อย่างไร ? ก็ว่า ในกาลใด พระโยคาวจรมีความประสงค์ทำกาย ให้อาศัยจิตแล้วไป (เหาะไป) ด้วยกายที่มองไม่เห็นก็ยังกายให้เปลี่ยนไปด้วย อำนาจแห่งจิต ย่อมตั้งไว้ ย่อมยกกายขึ้นในมหัคคตะ ในกาลนั้น อิทธิวิระนั้น ก็มีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะมีรูปกายเป็นอารมณ์ เพราะทำอรรถาธิบาย ว่า มีอารมณ์ที่ได้แล้วด้วยการประกอบ. ในกาลใด พระโยคาวจรทำจิตให้

อาศัยกายมีความประสงค์จะไปด้วยกายที่มองเห็น ก็ยังจิตให้เปลี่ยนไปตามอำนาจแห่งกาย ย่อมตั้งจิตที่มีฉานเป็นบาทไว้ คือย่อมยกขึ้นตั้งไว้ในรูปกาย ในกาลนั้น อธิวิธะนั้น ก็มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ เพราะมีมหัคคจิตเป็นอารมณ์ เพราะทำอรรถาธิบายว่า มีอารมณ์ที่ได้ด้วยการประกอบ. จตุตถฌานที่เป็นไปด้วยทิพยโสต มีอารมณ์เป็นปริตตะอย่างเดียว เพราะปรารภเสียงเป็นไป.

จตุตถฌานที่เป็นไปด้วยเจโตปริยญาณ มีอารมณ์เป็นปริตตะเป็นมหัคคตะ และอัปปมาณะ. อย่างไร ? คือว่า ในเวลาที่รู้จิตอันเป็นกามาพจรของชนเหล่าอื่น เจโตปริยญาณนั้นก็มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่รู้รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิตของชนอื่น ก็มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้มรรคและผลของชนอื่น ก็มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ ในอธิการนี้ ปุณฺณช่อมไม่รู้จิตของพระโสดาบัน พระโสดาบันย่อมไม่รู้จิตของพระสกทาคามี ด้วยอาการอย่างนี้ พึงทราบจนถึงพระอรหันต์ แต่พระอรหันต์ย่อมรู้จิตของบุคคลทั้งหมด ก็อริยบุคคลอื่นอีกที่สูง ย่อมรู้จิตของบุคคลผู้ต่ำ พึงทราบความต่างกันดังกล่าวมานี้.

จตุตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมุปกฺคญาณ ย่อมมีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่รู้กรรมที่เป็นกามาพจร มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้กรรมที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร.

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักขุ มีอารมณ์เป็นปริตตะอย่างเดียวเพราะมีรูปเป็นอารมณ์.

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ มีอารมณ์ที่เป็นปริตตะ มหัคคตะ อัปปมาณะ และนัตตัพพะ. อย่างไร ? คือว่า ในเวลาที่ตามระลึก

ถึงขั้นเป็นกามาพจร บุพเพนิวาสญาณนั้น ก็มี**อารมณ์เป็นปริตตะ** ในเวลาที่ตามระลึกถึงขั้นเป็นรูปาวจรและรูปาวจร ก็มี**อารมณ์เป็นมหัคคตะ** ในเวลาที่ตามระลึกถึงมรรคที่ตนเองหรือบุคคลอื่นเจริญแล้ว และผลที่ตนหรือคนอื่นทำให้แจ้งแล้วในอดีต ก็มี**อารมณ์เป็นอัปปมาณะ** แม้บุพเพนิวาสญาณ โดยพิจารณา มรรค ผล พระนิพพาน ด้วยอำนาจการตามระลึกถึง พระพุทธเจ้าผู้มีวิภูษะอันขาดแล้วอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตเจริญมรรคแล้ว กระทำผลให้แจ้งแล้ว ปรีนิพพานแล้วด้วยนิพพานธาตุ ดังนี้ ก็มี**อารมณ์เป็นอัปปมาณะ** บุพเพนิวาสญาณมี**อารมณ์ที่ไม่พึงกล่าว** (นวัตตพารัมมณะ) ในเวลาที่ตามระลึกนาม โคตร และนิมิตปฐมวิกสิณเป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า วิปัสสี ได้มีแล้วในอดีตกาล พระนครของพระองค์มีนามว่า พันธุมดี พระราชบิดามีพระนามว่า พระเจ้า-พันธุมราช พระราชมารดามีพระนามว่า พันธุมดี ดังนี้.

แม้ในจตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณกัณยนี้เหมือนกัน. จริงอยู่ จตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณเมื่อนั้น มี**อารมณ์เป็นปริตตะ** ในเวลาที่รู้ว่า บุคคลนี้ในอนาคตกาลจักเกิดขึ้นกามาพจร ดังนี้. อนาคตังสญาณนั้นมี**อารมณ์เป็นมหัคคตะ** ในเวลาที่รู้ว่า บุคคลนี้ในอนาคตกาลจักเกิดในรูปาวจรหรือรูปาวจรดังนี้ มี**อารมณ์เป็นอัปปมาณะ** ในเวลาที่รู้ถึงบุคคลผู้มีวิภูษะอันขาดแล้วว่า ในอนาคตกาล บุคคลนี้จักเจริญมรรค จักกระทำผลให้แจ้ง จักปรีนิพพานด้วยนิพพานธาตุ ดังนี้ และมี**อารมณ์ที่ไม่พึงกล่าว** (นวัตตพารัมมณะ) ในเวลาที่รู้ชื่อและโคตรโดยนัยมีอาทิว่า ในอนาคตกาล พระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า เมตไตยจักเสด็จอุบัติขึ้น พราหมณ์นามว่า สุพพหมจักเป็นพระพุทธบิดา พราหมณ์นามว่า พรหมวดี จักเป็นพระพุทธรมารดา ดังนี้.

ส่วนจตุตถฌานที่เป็นไปในรูปาวจร และจตุตถฌานในความสิ้น
อาสวะทั้งหลาย ข้าพเจ้าจะกล่าวในที่พระบาลีมาแล้ว ๆ นั้นแหละ.

อเหตุกมโนวิญญูณธาตุเป็นกิริยาที่สหระคด้วยอุเบกขาเป็นปุเรจาริก
(ประพุดอยู่ข้างหน้า) แห่งกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตเหล่านี้แม่ทั้งหมด.
พึงทราบความต่างแห่งอารมณ์ของอเหตุกมโนวิญญูณธาตุเป็นกิริยาที่สหระค
ด้วยอุเบกขานั้น โดยนัยที่กล่าวไว้ในกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตเหล่านั้นนั้น
แหละ. แต่ในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจโกฎฐัพพะในทวาร ๕ ย่อมมีอารมณ์เป็น
ปริตตะอย่างเดียวกัน. ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรเป็นต้น มีอารมณ์
ไม่พึงกล่าว (นัตถัพพารัมมณะ) เพราะเป็นไปปรารภนัตถัพพธรรม (ธรรม
ที่ไม่พึงกล่าว) โดยความเป็นปริตตธรรมเป็นต้น. เพราะในฌาน ๓ และ ๔
แห่งรูปาวจรเหล่านี้ รูปาวจรทั้งหลายย่อมเป็นไปในปฐวิกลินเป็นต้น อากาสา-
นัญจายตนะก็เป็นที่ไปในการเพิกอากาศ อากิญจัญญายตนะก็เป็นที่ไปในการปราศ
จากวิญญูณของรูปฌาน ดังนี้แล.

ว่าด้วยมัคการัมมณดิกะ

พึงทราบวินิจฉัยในมัคการัมมณดิกะ ต่อไป

จิตอุปบาทที่ประกอบด้วยญาณ ๘ ที่ตรัสไว้ในเบื้องต้น เป็นธรรม
มีมรรคเป็นอารมณ์ (มัคการัมมณะ) ในเวลาที่พระเสกขะและอเสกขบุคคล
พิจารณาจรกที่ตนแทงตลอดแล้ว แต่ไม่มีเหตุคือมรรค เพราะไม่เกิดพร้อม
กับมรรค ที่ชื่อว่า มคฺคาธิปติโน (มีมรรคเป็นอธิปติ) ด้วยอำนาจอาร์มม-
ณาธิปติ ในการพิจารณากระทำมรรคที่ตนแทงตลอดแล้วให้นักหน่วง ในเวลา
ที่ทำธรรมอื่นเป็นอารมณ์ ไม่พึงกล่าวว่า มีมรรคเป็นอารมณ์ข้าง มีมรรค
เป็นอธิปติข้าง. อริยมรรค ๔ เป็นธรรมมีเหตุเป็นมรรคโดยส่วนเดียว เพราะ

มีเหตุกล่าวคือมรรค หรือเหตุที่สัมปยุตด้วยมรรค. แต่ในเวลาที่จะริษมรรค กระทำวิริยะหรือวิมังสาให้เป็นใหญ่เกิดพร้อมกับอธิบดีก็พึงมีมรรคเป็นอธิบดี ในเวลาที่ทำฉันทะ หรือจิตตะอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นใหญ่ ก็ไม่พึงกล่าวว่ามรรคเป็นอธิบดีจะนี้แล.

ในรูปาวจรจตุตถฌาน ๑๒ อย่าง จตุตถฌาน ๕ อย่างมีจตุตถฌานที่เป็นบาทในธรรมทั้งปวงเป็นต้น ไม่เป็นมัลลการัมมณะ (ไม่มีมรรคเป็นอารมณ์) ไม่เป็นมัลลเหตุกะ (ไม่มีเหตุคือมรรค) ไม่เป็นมัลลคหิปปิ (ไม่มีมรรคเป็นอธิบดี). ส่วนจตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ อนุเพนิวาสนญาณ และอนาคตังสญาณ มีมรรคเป็นอารมณ์ ในเวลาที่รู้มรรคจิตของพระอริยะทั้งหลาย แต่ไม่เป็นมัลลเหตุกะ (คือไม่มีเหตุคือมรรค) เพราะไม่เกิดพร้อมกับมรรค ไม่เป็นมัลลคหิปปิ (ไม่มีมรรคเป็นอธิบดี) เพราะไม่ทำมรรคให้หนักเป็นไป.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร จตุตถฌานทั้ง ๑๒ นี้จึงไม่ทำมรรคให้หนักหน่วง.

ตอบว่า เพราะตนเป็นมัลลเหตุกะ.

เหมือนอย่างชาวโลกทั้งหมดการทำพระราชให้เป็นทีเคารพ ส่วนพระมารดาและพระบิดาไม่ทรงกระทำความเคารพ เพราะพระมารดาบิดาเหล่านั้นเห็นพระราชแล้วก็ไม่ลูบจากอาสนะ ไม่กระทำอัญชลีเป็นต้น ย่อมตรัสเรียกโดยนัยที่ตรัสเรียกในเวลาทรงพระเยาว์นั้นแหละฉันใด แม้จตุตถฌานทั้ง ๑๒ ที่เป็นไปในเจโตปริยญาณเป็นต้นก็ฉันนั้น ย่อมไม่ทำมรรคให้หนักหน่วง เพราะความที่ตนเป็นมัลลเหตุกะ.

เมื่อเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่เป็นกิริยา (มโนทวาราวชชนจิต) ก็เป็น
มัลลการัมมณะคือมีมรรคเป็นอารมณ์ เพราะในเวลาพิจารณาพรรคของพระอริยะ
ทั้งหลายเป็นปุเรจาริกของปัจเจกขณะ แต่ไม่เป็นมัลลเหตุกะ (คือไม่มีเหตุ
คือมรรค) เพราะไม่เกิดพร้อมกับมรรค ไม่เป็นมัลลคาธิบดี (คือไม่มีมรรค
เป็นอธิบดี) เพราะไม่ทำมรรคให้หนักหน่วงเป็นไป.

ถามว่า เพราะเหตุไร จิตนี้จึงไม่ทำมรรคให้หนักหน่วง.

ตอบว่า เพราะความที่ตนเป็นเหตุกะ เป็นสภาพเลว เป็นความโง่.
เหมือนพระราชา ชาวโลกทั้งปวงย่อมเคารพ แต่ได้กรบใช้ซึ่งเป็นคนเดียวก่อม
เป็นต้น ซึ่งข้าราชการมิได้ทำความเคารพอย่างอิ่ง เหมือนผู้เป็นบัณฑิต
เพราะความที่ตนเป็นคนโง่ ฉลาด จิตแม้จะฉลาดนั้นเหมือนกันย่อมไม่ทำมรรค
ให้หนักหน่วง เพราะตนเป็นเหตุกะ เป็นสภาพเลว เป็นความโง่.

จิตอุปาทที่เป็นกุศลไม่ประกอบด้วยญาณเป็นต้น ย่อมไม่ได้อารมณ์ที่
มีอารมณ์เป็นมรรคเป็นต้น เพราะไม่มีญาณและเพราะมีอารมณ์เป็นโลกียธรรม
พึงทราบว่ จิตอุปาทนี้ย่อมเป็นนวัตตัพพารัมมณะเท่านั้นจะนี้แล.

ว่าด้วยอดีตารัมมณติกะ

พึงทราบวินิจฉัยในอดีตารัมมณติกะ ต่อไป

ธรรมคือ วิญญูณัญญาขณะ และเนวสัณญานาสัณญาขณะเป็นธรรม
มีอารมณ์เป็นอดีตโดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะถือเอาสมบัติที่เป็นอดีตในหน
หลังเป็นไป.

บทว่า นิโยคา อนาคตารมฺมณา นตฺถิ (ธรรมที่มีอารมณ์เป็น
อนาคตโดยเฉพาะไม่มี) ความว่า ชื่อว่า จิตที่มีอารมณ์เฉพาะโดยที่กำหนดไว้
ไม่มี. ถามว่า ก้อนาคตังสญาณมีอารมณ์เป็นอนาคตโดยส่วนเดียว แม้จิตที่

เป็นเจโตปริยญาณก็ปรารภอนาคตเป็นไป มิใช่หรือ ? ตอบว่า มิใช่ไม่ปรารภ
เป็นไป แต่จิตที่เป็นอนาคตังสญาณ และเจโตปริยญาณนี้มีอารมณ์เฉพาะดวง
ไม่มี มีแต่อารมณ์ที่เป็นมิสสกะควมหมักคจิตอื่น ๆ เพราะทรงสงเคราะห์ไว้
ด้วยรูปาวจรจตุตถฌาน ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า นิโยคา อนาคตารมมณา
นคฺคิ (ธรรมที่มีอารมณ์โดยเฉพาะไม่มี) ดังนี้.

ทวีปัญญาญาณ (ปัญญา ๑๐) และมโนธาตุ ๓ ชื่อว่า มีอารมณ์
เป็นปัจจุบัน เพราะเป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้นซึ่งเป็นปัจจุบัน.

ในบทว่า ทส จิตฺตูปปาทา (จิตตูปบาทที่เป็นวิบาก ๑๐) นี้
ได้แก่ สเหตุวิบาก ๘ ดวงก่อน ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นอดีตเท่านั้น ในเวลาที่
ปรารภกรรม หรือกรรมนิमितในเวลาถือปฏิสนธิของพวกเทวดาและมนุษย์เป็น
ไป. แม้ในเวลาเป็นภวังค์ และจุติ ก็นัยนี้แหละ.

แต่ว่าในเวลาที่ยึดนี้ปรารภคตินิमितถือปฏิสนธิและในเวลาที่เป็นภวังค์
ต่อจากปฏิสนธิมาเป็นปัจจุบันอารมณ์ (มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน) ในขณะที่เป็น
ไปในทวาร ๕ ด้วยอำนาจตารัมมณะก็มีอารมณ์เป็นปัจจุบันเหมือนกัน แต่
เพราะรับอารมณ์ต่อจากขณะที่มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันใน
มโนทวารเป็นไป จึงมีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน. แม้ในมโนวิญ-
ญาณธาตุที่สหรัคด้วยอุเบกขาฝ่ายกุศลวิบากอเหตุกะก็มีนัยนี้แหละ. ในอธิการ
นี้มีเนื้อความต่างกันอย่างนี้คือ มโนวิญญาณธาตุที่สหรัคด้วยอุเบกขา อเหตุ-
กุศลวิบากนั้นเป็นปฏิสนธิของคนทั้งหลายผู้บอดแต่กำเนิดเป็นต้นในหมู่มนุษย์
อย่างเดียว และมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ด้วยสามารถทำสังตริณกิจในปัญจทวาร
ส่วนมโนวิญญาณธาตุที่สหรัคด้วยโสมนัสกุศลวิบากอเหตุเป็นธรรมมีอารมณ์
ปัจจุบันด้วยสามารถทำสังตริณกิจ และตารัมมณกิจในปัญจทวาร และพึง

ทราบว่า มีอารมณ์ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ด้วยสามารถทวรัम्मณะ
ในมโนทวาร เหมือนมโนวิญญูณธาตุที่เป็นสเหตุกวิบาก ฉะนั้น.

ส่วนอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก มีคติเหมือนมโน-
วิญญูณธาตุที่สหรัคด้วยอุเบกขา อเหตุกกุศลวิบากนั่นเอง. แต่ในที่นี้มีความ
แปลกกันดังนี้ว่า อเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่เป็นฝ่ายอกุศลวิบากนั้นเป็นไปด้วย
อำนาจปฏิสนธิ ภวังค์ และจิตของพวกในอบายภูมิทั้งหลายอย่างเดียว. อเหตุก
มโนวิญญูณธาตุฝ่ายกิริยาสหรัคด้วยโสมนัส เมื่อทำอาการร่าเริงของพระจิตา-
สพทั้งหลายในปัญจทวาร ก็เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน, ในเวลาปรารภ
ธรรมอันต่างด้วยอดีตเป็นต้น ในมโนทวารเป็นไปด้วยอำนาจหสิตุปปาทนกิจก็
เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน.

ว่าด้วยจิตตูปาทกามาวจรกุศล ๘

พึงทราบบทมีอาทิว่า กามาวจรกุศล (กามาวจรกุศล) ต่อไป

ว่าโดยกุศลก่อน จิตตูปาทที่สัมปยุตด้วยญาณ ๔ ดวงของพระ-
เสกขะและปุณฺชนผู้พิจารณาขั้น ๓ ธาตุ และอายตนะอันต่างโดยอดีตเป็นต้น
ย่อมเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน. ในขณะพิจารณา
บัญญัติและพระนิพพานเป็นนัตตัพพารัมมณะ คือเป็นธรรมมีอารมณ์ไม่พึง
กล่าว. แม้ในจิตตูปาทที่เป็นญาณวิปยุตกัณฺณนี้แหละ. ในอธิการนี้ การ
พิจารณามรรคผลและนิพพานด้วยจิตตูปาทที่เป็นญาณวิปยุตเหล่านั้น ไม่มี
นี่เป็นการต่างกันอย่างเดียวกัน.

ว่าโดยฝ่ายอกุศล จิตตูปาทที่เป็นทัญญูจิตตสัมปยุต ๔ เป็นธรรมมี
อารมณ์เป็นอดีตเป็นต้นในเวลาที่ยินดีเพลิดเพลินใจและความถือผิดซึ่งขั้น ๓
ธาตุ และอายตนะอันต่างโดยขั้นที่เป็นอดีตเป็นต้น ย่อมเป็นธรรมมีอารมณ์

ไม่พึงกล่าว (นวัตตัพพารัมมณะ) ของบุคคลผู้ยินดีเพิลิเพลินปรารภบัญญัติ ผู้ยึดถือเป็นสัตว์เป็นอัตตา. แม้ในจิตตูปบาทที่เป็นทัญญูวิปปยุต ก็นัยนี้ เหมือนกัน. ในที่นี้ การยึดถือด้วยจิตตูปบาทที่เป็นทัญญูวิปปยุตไม่มีเพียง อย่างเดียวเท่านั้น.

จิตตูปบาทที่เป็นปฏิสนธิสัมปยุต ๒ ดวง ย่อมเป็นธรรมมียึดเป็นต้น เป็นอารมณ์แก่บุคคลผู้โทมนัสปรารภธรรมอันต่างด้วยอดีตอันเป็นต้น, เป็น ธรรมมียึดไม่พึงกล่าวแก่บุคคลผู้ถึงโทมนัสปรารภบัญญัติเป็นอารมณ์. จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉาและอุทธานจะ ในขณะที่เป็นไปในธรรมทั้งหลาย เหล่านั้นโดยความเป็นธรรมที่ตกลงใจไม่ได้ และความฟุ้งซ่าน ก็เป็นธรรมมียึด เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน และนวัตตัพพารัมมณะ.

ว่าโดยกิริยา สเหตุกจิตตูปบาท ๘ มีคตอย่างกุศลจิตตูปบาทนั้นแหละ. กิริยาเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่สหระคด้วยอุเบกขา ในขณะที่เป็นไปด้วยอำนาจ ทำโวภูตัพพณกิจในปัญจทวาร เป็นธรรมมียึดเป็นปัจจุบันเท่านั้น. ใน เวลาที่เป็นปุเรจาริกของชวนจิตที่มีธรรมเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันเป็นอารมณ์ และมีบัญญัติเป็นอารมณ์ในมโนทวาร จิตเหล่านี้ ก็เป็นธรรมมียึดเป็น อดีต อนาคต ปัจจุบัน และนวัตตัพพารัมมณะ.

ว่าด้วยจิตตูปบาทเป็นรูปาวจรจตุตถสถาน

ในจตุตถสถานที่เป็นรูปาวจรมีประเภทตามที่กล่าวแล้ว จตุตถสถาน ๕ เหล่านี้ คือ จตุตถสถานที่เป็นบาทแห่งธรรมทั้งปวง ๑ จตุตถสถานที่เป็นไปใน อากาสกสิณ ๑ จตุตถสถานที่เป็นไปในอาโลกสิณ ๑ จตุตถสถานที่เป็นไปในพรหมวิหาร ๑ จตุตถสถานที่เป็นไปในอานาปานสมาธิ ๑ เป็นนวัตตัพพารัมมณะ (คือเป็นธรรมมียึดไม่พึงกล่าว) ทั้งนั้น.

จุดตกฉานที่เป็นไปในอิทธิวิระ เป็นธรรมมโอดีตเป็นอรณณ์ เพราะความที่โยคาวจรบุคคลผู้ยังจิตให้เปลี่ยนไปตามอำนาจแห่งกายปรารภฉานจิตในอดีตเป็นบาทให้เป็นไป. แต่เป็นธรรมมโอรณณ์เป็นอนาคตแก่โยคาวจรบุคคลผู้อธิฐานธรรมอันเป็นอนาคต เหมือนพระมหากัสสปเถระเป็นต้น อธิฐานในคราวบรรจพระบรมสารีริกธาตุ ก็มีอรณณ์เป็นอนาคต.

ได้อันว่า พระมหากัสสปเถระ เมื่อบรรจพระบรมสารีริกธาตุได้อธิฐานว่า ในอนาคตกาลตลอด ๒๑๘ ปี ขอกลิ่นหอม เหล่านี้ อย่าพินาศไป ดอกไม้ทั้งหลายอย่าเหี่ยวแห้ง ประทีปทั้งหลายอย่าดับ ดังนี้ สิ่งทั้งหมดได้เป็นเหมือนอธิฐานนั้นแหละ. พระอัสสสุตเถระ เห็นหมู่ภิกษุที่ฉันภัตตาหารแห่งที่เสนาสนะโรงภัต จึงอธิฐานว่า ขอให้แอ่งน้ำจึ่งเป็นรสนมส้มในเวลาปุเรภัตทุกวัน ดังนี้ น้ำที่ตักมาในเวลาปุเรภัตจึงมีรสเป็นนมส้ม ในเวลาปัจฉาภัต น้ำนั้นก็เป็ปรกคิอย่างเดิมมันแหละ. แต่ในเวลาทีพระโยคิบุคคลทำกายให้อาศัยจิต (คือให้เป็นไปเร็วเหมือนจิต) แล้วไปด้วยกายที่มองไม่เห็นหรือว่าในเวลากระทำปาฏิหาริย์อื่น จุดตกฉานนั้นก็เป็ธรรมมโอรณณ์เป็นปัจจุบัน เพราะปรารภกายเป็นไป.

จุดตกฉานที่เป็นทิพโสธ เป็นธรรมมโอรณณ์เป็นปัจจุบัน เพราะปรารภเสียงที่มีอยู่นั้นแหละเป็นไป. จุดตกฉานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ ย่อมเป็ธรรมมโอรณณ์เป็นอดีต และเป็นธรรมมโอรณณ์เป็นอนาคต แก่บุคคลผู้รู้จิตของบุคคลเหล่าอื่นในอดีตภายใน ๗ วัน และในอนาคตภายใน ๗ วัน. แต่ในเวลาเกิน ๗ วันแล้วก็ไม่อาจเพื่อจะรู้จิตนั้นได้ เพราะว่า นั้นเป็วิสัยของอดีตังสญาณและอนาคตังสญาณ. แต่ในเวลาทีรู้จิตปัจจุบันของคนอื่นนี้ ก็เป็ธรรมมโอรณณ์เป็นปัจจุบัน.

ว่าด้วยปัจจุบันกาล ๓ อย่าง

ชื่อว่า ปัจจุบัน นี้ มี ๓ อย่าง คือ

ขณปัจจุบัน

สันตติปัจจุบัน

อทธาปัจจุบัน.

บรรดาปัจจุบัน ๓ เหล่านั้น ปัจจุบันที่ถึงอุปาทกขณะ ฐิติขณะ และ
กங்கขณะ ชื่อว่า **ขณปัจจุบัน**. ปัจจุบันเนื่องด้วยวาระเป็นไปติดต่อกันสิ้น
วาระหนึ่งหรือสองวาระ ชื่อว่า **สันตติปัจจุบัน**.

ในข้อสันตติปัจจุบันนั้น เมื่อบุคคลนั่งในที่มืดแล้ว ออกมาสู่ที่สว่าง
อารมณ์ยังไม่แจ่มแจ้งทันที อารมณ์นั้นจะปรากฏชัดเจนตราบไค ภายใต้วงนี้
พึงทราบวาระที่สืบต่อกันสิ้นหนึ่งหรือสองวาระ เมื่อบุคคลเที่ยวไปในที่แจ้งแล้ว
เข้าไปห้องน้อย (ห้องมืด) แล้วรูปารมณ์ก็ยังไม่ปรากฏทันทีก่อน รูปารมณ์นั้น
ยังไม่ปรากฏตราบไค ภายใต้วงนี้ ก็พึงทราบวาระการสืบต่อสิ้นหนึ่งวาระ
หรือสองวาระ ก็เมื่อบุคคลยืนอยู่ในที่ไกล แม้เห็นการไหวมือของพวกเขา
ช่างข้อมและการไหวมือเคาะระฆังติดลองก็ยังไม่ได้ยินเสียงทันที และยังไม่ได้ยิน
เสียงตราบไค ในระหว่างแม้นี้ ก็พึงทราบวาระการสืบต่อหนึ่งหรือสองวาระ.
ท่านมัชฌิมาภาณกาทจารย์กล่าวไว้อย่างนี้ก่อน.

ส่วนท่านสังยุตตภาณกาทจารย์กล่าวถึง สันตติมี ๒ อย่าง คือรูปสันตติ
และอรุปสันตติ แล้วกล่าวว่า ระลอกน้ำที่บุคคลเดินข้ามน้ำลุยไปยังฝั่ง ยังไม่ใส
สนิทตราบไค เมื่อบุคคลมาจากทางไกล ความร้อนในกายยังไม่สงบไปตราบไค
นี้ชื่อว่า **รูปสันตติ** (ความสืบต่อแห่งรูป) เมื่อบุคคลมาจากแดดเข้าไปสู่ห้อง
ความมืดยังไม่ไปปราศตราบไค เมื่อบุคคลมนสิการกรรมฐานภายในห้อง เปิด

หน้าต่างแลดูในเวลากลางวัน ความห้วนไหวแห่งนัยน์ตา ยังไม่สงบราบใด
นี้ก็ชื่อว่า **รูปสันตติ** วาระแห่งขวนะ ๒-๓ ชื่อว่า **อรุปสันตติ** (ความสลับต่อ
แห่งนาม) แล้วกล่าวว่า สันตติแม่ทั้งสองนี้ ชื่อว่า ปัจจุบัน.

ส่วนปัจจุบันที่กำหนดด้วยภพหนึ่ง ชื่อว่า อัทธาปัจจุบัน ในกัถเทก-
รัตตสูตร^๑ ท่านพระมหากัจจายนเถระหมายเอาอัทธาปัจจุบันที่พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าตรัสไว้ว่า โย จาวุโส มโน เย จ ธมฺมา สมฺปยุตฺตา อุภย

เมตฺ ปจฺจุปฺปนฺนํ ตสฺมี ปจฺจุปฺปนฺนํ ฯลฯ **ธมฺเมสุ ตํ หิริติ** (ดู
ก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ถ้าบุคคลมีความรู้สึก^๒ มีวิญญาณ) เนื่องด้วยฉันทรา-
คะในมโนและธรรมที่สัมปยุตกันทั้ง ๒ อย่าง ที่เป็นปัจจุบันนั้น เพราะความ
รู้สึกเนื่องด้วยฉันทราคะ บุคคลจึงผลิตเพลินมโนและธรรมนั้น เมื่อผลิต
เพลินจึงชื่อว่า ง่อนแง่นในธรรมที่เป็นปัจจุบัน ดังนี้.

ก็ในปัจจุบันที่เป็นสันตติและอัทธาเหล่านี้ สันตติปัจจุบันมาในอรรถ-
กถาทั้งหลาย. อัทธาปัจจุบันแล้วในพระสูตร ในขณปัจจุบันเป็นต้นนั้น เกจิ-
อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า จิตที่เป็นขณปัจจุบันย่อมเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ
ดังนี้. เพราะเหตุไร ? เพราะจิตของท่านผู้มีฤทธิ์ และของบุคคลอื่นเกิดขึ้น
ในขณะเดียวกัน.

ก็ความอุปมาของเกจิอาจารย์เหล่านั้น มีดังนี้

ในกำดอกไม้ที่บุคคลซัดไปในอากาศ ดอกหนึ่งย่อมสวม^๓ ขั้วด้วยขั้ว
ของดอกไม้ดอกหนึ่งได้แน่นอนันใด เมื่อพระโยคาวจรพิจารณาจิตของมหาชน
ด้วยสามารถเป็นกองว่า เราจักรู้จิตของคนอื่น ดังนี้ ก็จะมีจิตของบุคคลหนึ่งด้วย
จิตดวงหนึ่งในอุปาทกขณะ หรือฐิตិขณะ หรือภังคขณะได้แน่ ฉะนั้น ก็
คำของพวกเกจิอาจารย์นั้นท่านปฏิเสธไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า ไม่ถูกต้อง

๑. ม. อ. เล่ม ๑๔.๕๖๐/๓๖๕ ๒. ฉบับไทยเป็น นปปฏิวิหฺมติ ฉบับพม่าเป็น ปฏิวิหฺมติ

เพราะจิตสองดวงซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลเมื่อรำลึกแม่ร้อยปี แม่แสนปี ย่อมระลึกได้และย่อมรู้ได้ ไม่มีฐานร่วมกัน และเพราะโทษแห่งการถึงความที่อวิชชาจิตและชวนจิตมีอารมณ์แตกต่างกันในฐานะที่ไม่น่าปรารถนา. ส่วนสันตติปัจจุบัน อัทธาปัจจุบัน ฟังทราบว่าย่อมเป็นอารมณ์ ดังนี้

บรรดาสันตติปัจจุบัน และอัทธาปัจจุบันเหล่านั้น คำใดที่กล่าวไว้ในอรรถกถาว่าจิตของบุคคลอื่นใดในเวลาที่ยกไป ๒-๓ ชวนวิธิด้วยอำนาจจิตและอนาคตต่อจากชวนวิธิตปัจจุบัน จิตนั้นแม้ทั้งหมด ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน ส่วนอัทธาปัจจุบันฟังแสดงด้วยวาระแห่งชวนะดังนี้ คำนั้นท่านกล่าวไว้ดีแล้ว.

ในคำของท่านพระอรรถกถาจารย์ ท่านแสดงไว้ ดังนี้

ท่านผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะรู้จิตของบุคคลอื่นย่อมนึกถึง การนึกถึงย่อมกระทำจนปัจจุบันให้เป็นอารมณ์แล้วก็ดับไปพร้อมกับอารมณ์นั้นนั่นแหละ ต่อจากนั้นก็พ้นชวนะ ๔-๕ ชวนะ มีอิทธิจิตเป็นดวงสุดท้าย จิตที่เหลือเป็นกามาพจร บรรดาจิตทั้งหมดนั้น จิตที่ดับแล้วนั้นนั่นแหละย่อมเป็นอารมณ์จิตเหล่านั้นหาใช้มีอารมณ์ต่างกันไม่ ย่อมมีอารมณ์เดียวกันนั่นเอง เพราะความที่จิตเหล่านั้นมีอารมณ์ปัจจุบันด้วยอำนาจอัทธาปัจจุบัน ก็อิทธิจิตเท่านั้น ย่อมรู้จิตของบุคคลอื่นแม้ในอารมณ์เดียวกัน จิตอื่นหารู้ได้ไม่ เหมือนจักขุวิญญาณเท่านั้น ย่อมเห็นรูปในจักขุทวาร วิญญาณนอกนี้หาเห็นได้ไม่ เพราะฉะนั้น อิทธิจิตนี้จึงเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบันด้วยสามารถแห่งสันตติปัจจุบัน และอัทธาปัจจุบัน ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ก็เพราะสันตติปัจจุบันย่อมเป็นไปในนัยแห่งอัทธาปัจจุบันนั่นแหละ ฉะนั้น อิทธิจิตนี้ บัณฑิตก็ฟังทราบว่า เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ด้วยอำนาจอัทธาปัจจุบันนั่นเอง ดังนี้.

จุดตกมานที่เป็นไปในบุพเพนิวาส ฟังทราบว่าเป็นธรรมมีอารมณ์ไม่
ฟังกล่าว (นวัตตัพพารัมมณะ) แม้โดยการตามระลึกถึงชื่อและโคตรในการ
พิจารณาถึงนิพพานและนิมิตนั้นแหละ ฟังทราบว่าเป็นอดีตารัมมณะ คือเป็น
ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีตนั้นเองในกาลที่เหลือ. แม้จุดตกมานที่เป็นไปใน
ยถากัมมูปคญาณก็เป็นอดีตารัมมณะเหมือนกัน.

บรรดาจุดตกมานมีบุพเพนิวาสญาณเป็นต้นเหล่านั้น บุปเพนิวาสญาณ
และเจโตปริยญาณเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีตก็จริง ถึงอย่างนั้น บรรดาบุพเพ-
นิวาสญาณและเจโตปริยญาณเหล่านั้น บุปเพนิวาสญาณก็เป็นธรรมมีขั้นใน
อดีต และเป็นธรรมเนื่องด้วยขั้น ๖ อะไร ๆ ชื่อว่าไม่เป็นอารมณ์หาไม่ เพราะ
บุพเพนิวาสญาณนั้นมีคติเสมอด้วยสัพพัญญุตญาณในธรรมทั้งหลายมีขั้นและ
ธรรมที่เนื่องด้วยขั้นในอดีตเป็นอารมณ์. ส่วนเจโตปริยญาณมีจิตซึ่งผ่านไป
ภายใน ๗ วันเท่านั้นเป็นอารมณ์ เพราะเจโตปริยญาณนั้น ย่อมไม่รู้ขั้นอื่น
หรือธรรมที่เนื่องด้วยขั้น แต่โดยปริยายตรัสว่ามีมรรคเป็นอารมณ์ เพราะ
มีจิตสัมปยุตด้วยมรรคเป็นอารมณ์ ส่วนยถากัมมูปคตญาณเป็นมรรคคือเจตนา
ในอดีตเท่านั้น เป็นอารมณ์ ฟังทราบความต่างกัน ดังพรรณนามาจะนี้.

ในฐานะนี้ ฟังทราบนัยแห่งอรรถกถา ต่อไป

ก็เพราะตรัสไว้ในปฏิฐานว่า กุศลขั้นเป็นปัจจัยแก่อภิวิริยญาณ แก่
เจโตปริยญาณ แก่บุพเพนิวาสานุสสติญาณ แก่ยถากัมมูปคตญาณ และแก่
อนาคตังสญาณ ด้วยอำนาจอารมณ์ปัจจัย ดังนี้ ฉะนั้น ขั้นแม้ทั้ง ๔ จึง
เป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ และยถากัมมูปคตญาณ แม้ในญาณทั้ง ๒ เหล่า
นั้น ยถากัมมูปคตญาณก็มีกุศลและอกุศลนั้นแหละเป็นอารมณ์.

จุดตกมานที่เป็นไปในทิพยจักขุ ชื่อว่า เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน
เท่านั้น เพราะสี (วรรณะ) ที่เป็นอารมณ์มีอยู่. จุดตกมานที่เป็นไปใน
อนาคตังสญาณเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอนาคตเท่านั้น เพราะอนาคตังสญาณนั้น
มีคตอย่างสัพพัญญุตญาณในธรรมทั้งหลายที่มีขันธอนาคตและธรรมที่เนื่องด้วย
ขันธในอนาคตเป็นอารมณ์เหมือนบุพเพนิวาสญาณ. ในบรรดาเจโตปริยญาณ
และอนาคตังสญาณเหล่านั้น แม้เจโตปริยญาณจะมีอารมณ์เป็นอนาคตก็จริง ถึง
อย่างนั้น เจโตปริยญาณนั้นก็ทำจิตที่เกิดขึ้นภายใน ๗ วันเท่านั้นให้เป็นอารมณ์
อนาคตังสญาณนี้ย่อมกระทำจิตที่เกิดขึ้นบ้าง ขันธที่เกิดขึ้นบ้าง ธรรมที่เนื่อง
ด้วยขันธบ้าง ในอนาคตตั้งแสนกับให้เป็นอารมณ์ได้. ฌาน ๓ และฌาน ๔
ที่เป็นรูปาวจรเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นวัตถุพัทธมมณ คือเป็นธรรมมีอา-
รมณ์ พึงกล่าวไม่ได้โดยส่วนเดียว เพราะไม่ปรารภธรรมแม้อย่างหนึ่งในธรรม
ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันให้เป็นไป.

ว่าด้วยอรรถัตติกะเป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยในธรรมที่เป็นอรรถัตติกะ ต่อไป

บทว่า อนินทฺริยพฺพทฺฐรูปํ นพฺพานํ พหิทฺธา (รูปที่
ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ และนิพพานที่เป็นธรรมภายนอก) นี้ ตรัสว่า ธรรมชาติ
นี้ ชื่อว่า พหิทฺธา (เป็นธรรมภายนอก) เพราะไม่มีปริยายแห่งธรรมภายใน
ที่เกิดในตน โดยประการที่ว่า ธรรมชาตินี้ จะจักเป็นธรรมภายในโดยปริยาย
อะไร ๆ ไม่ได้ เหมือนรูปที่เนื่องด้วยอินทรีย์ แม้จิตเรียกว่า เป็นธรรมภายนอก
เพราะมีในสันดานของบุคคลอื่นก็นับว่าเป็นธรรมภายใน เพราะความที่อินทรีย์
รูปนั้นเป็นธรรมชาติเนื่องด้วยสันดานของตน มิใช่เพราะเหตุที่ไม่เกิดแต่เพียง
เป็นภายในตน.

ส่วนในอชัตตารัมมณิกะ ตรัสว่า เป็นพหิทธารมณ (ธรรมมี
อารมณ์เป็นภายนอก) ทรงหมายเพียงเหตุสักว่าการไม่เกิดขึ้นแก่ธรรมสักว่าเป็น
ภายในของตน. พระดำรัสที่ตรัสว่า **อาภิญญัญญายตนะ จะกล่าวว่า
มีอารมณ์เป็นภายในก็ไม่ได้** เป็นต้น เพราะพระองค์มียอมรับแม้ภาวะที่
เป็นภายใน แม้ภาวะที่เป็นภายนอก แม้ทั้งภายในทั้งภายนอกแห่งอารมณ์ของ
อาภิญญัญญายตนะโดยเหตุเพียงการปราศจากธรรมภายในเท่านั้น.

ในบรรดาธรรมมีอาภิญญัญญายตนะเป็นต้นเหล่านั้น อาภิญญัญญายตนะ
นั้นนั่นแหละ ใช่ว่าจะเป็น นวัตกรรมารัมมณะอย่างเดียวก็น่าไม่ แม้อาวัชชนะ
แม้อุปจารจิตทั้งหลายของอาภิญญัญญายตนะนั้น แม้จิตที่พิจารณาอารมณ์ของ
อาภิญญัญญายตนะนั้น แม้กุศลจิตทั้งหลายที่เป็นไปด้วยอำนาจความยินดี
เป็นต้นของอาภิญญัญญายตนะนั้นทั้งหมด ก็เป็นนวัตกรรมารัมมณะ (คือเป็น
ธรรมมีอารมณ์ไม่พึงกล่าว) ทั้งนี้ ก็ธรรมชาติเหล่านี้ เมื่อตรัสถึงอาภิญญ-
ัญญายตนะแล้ว ก็ถือว่าเป็นอันตรัสแล้วเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงมิได้
ตรัสไว้แผนกหนึ่ง.

ถามว่า ชื่อว่าเป็นอันตรัสแล้วเหมือนกัน อย่างไร ?

ตอบว่า ก็อาภิญญัญญายตนะ พึงมีอารมณ์อย่างเดียวกันกับธรรมชาติ
ที่เป็นปุเรจาริกของอาภิญญัญญายตนะนั้น ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งธรรมมี
อาวัชชะ และอุปจาระเป็นต้น ธรรมนั้นแม้ทั้งหมด ตรัสว่า เป็นนวัตกรรมารัมม-
ณะ คือ เป็นธรรมมีอารมณ์ไม่พึงกล่าวไม่ได้ เพราะในอดีตารัมมณิกะ
ทรงรับรองความที่จิตอุปบาทเหล่านี้ ซึ่งตรัสไว้อย่างนี้ว่า กามาวจรกุศล อกุศล
กิริยาจิตอุปบาท ๕ ดวง จตุตถฌานที่เป็นรูปาวจร ดังนี้ เป็นนวัตกรรมารัมมณะ
โดยนัยมีอาทิว่า ธรรมเหล่านั้นไม่พึงกล่าวว่า มีอารมณ์เป็นอดีต ดังนี้ และ

เพราะตรัสถึงความที่อาภิญญายตนะเป็นเพียงนวัตตพารัมมณะโดยส่วนเดียว
อย่างนี้ว่า ธรรมเหล่านี้ คือ อาภิญญายตนะ มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ
และสามัญผลแม่ ๔ ไม่พึงกล่าวว่า เป็นอดีตารัมมณะ (คือไม่พึงกล่าวว่า
เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต ดังนี้ก็มี).

บัดนี้ อาภิญญายตนะนั้นแม้พระองค์จะตรัสไว้อย่างเดียวในอรรถ-
ตารัมมณิกะ แต่เพราะความที่กุศลมีกามาพจรเป็นต้น เป็นนวัตตพารัมมณะ
(คือเป็นธรรมมีอารมณ์ไม่พึงกล่าว) จึงตรัสหมายถึงแม้ความเป็นอารมณ์อัน
เดียวกันกับอาภิญญายตนะนั้นในหนหลัง ฉะนั้น จึงแสดงความที่กุศลมีกามา-
พจรเป็นต้นเหล่านั้น เป็นนวัตตพารัมมณะแม้ในอรรถตารัมมณิกะนี้. จริง
อยู่ ธรรมอะไรเล่าจะเป็นข้อขัดขวางในความที่กุศลมีกามาพจรเป็นต้น ที่จะเป็น
อารมณ์อันเดียวกันกับอาภิญญายตนะนั้นเป็นนวัตตพารัมมณะ เมื่อตรัสถึง
อาภิญญายตนะนั้นแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ก็พึงทราบได้ว่ากุศลมีกามาพจร
นั้นเป็นอันตรัสไว้แล้วเหมือนกัน ฉะนั้นแล คำที่เหลือในที่นี้โดยพระบาลีใน
อรรถตารัมมณิกะมีเนื้อความดังนี้ทั้งนั้น.

ว่าด้วยการจำแนกอารมณ์จิตอุปบาท

ที่ว่าโดยการจำแนกด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ จิตอุปบาทเหล่านี้ คือ
วิญญาณัญญาตนะ และเนวสัญญานาสัญญาตนะเป็น ๖ ด้วยสามารถแห่งกุศล
วิปากิริยาก่อน พึงทราบว่ามรรคเป็นภายใน (อรรถตารัมมณะ) เพราะ
หน่วงเหนี่ยวสมบัติเบื้องต่ำที่เนื่องด้วยสันดานของตนเป็นไป.

ก็ในบรรดาจิตอุปบาท ๖ เหล่านี้ อากาสาัญญาตนะที่เป็นกิริยาข่อม
เป็นอารมณ์ของวิญญาณัญญาตนะที่เป็นกิริยาเท่านั้น หาเป็นอารมณ์ของวิญ-

ญาณัญญาตนะที่เป็นกุศลและวิบากนอกนี้ไม่ เพราะเหตุไร ? เพราะบุคคลผู้
พรั่งพร้อมด้วยอากาสนัญญาตนภิรียา ไม่มีวิญาณัญญาตนะที่เป็นกุศลหรือ
วิบาก. ก็กุศลย่อมเป็นอารมณ์แก่กุศล วิบาก และภิรียาทั้ง ๓ ได้ เพราะ
เหตุไร เพราะความที่บุคคลผู้ยังอากาสนัญญาตนกุศลให้เกิดแล้วตั้งอยู่ให้
วิญาณัญญาตนะแม้ทั้ง ๓ อย่างให้เกิดขึ้นสูงกว่าการเกิดของอากาสนัญญาตนะ
กุศลนั้น. ก็วิบากย่อมไม่เป็นอารมณ์ของจิตอุปบาทอะไร ๆ เพราะเหตุไร ?
เพราะจิต (ในสมาบัติ) ออกจากวิบากแล้วไม่มีอภินิหาร. แม้ในการทำให้เป็น
อารมณ์ของเนวสัญญานาสัญญาตนะ ก็นัยนี้แหละ. บัณฑิตพึงทราบความที่
จิตอุปบาทแม้ทั้งหมดมีฉานที่ ๓ ที่ ๔ ซึ่งเป็นรูปาวจรเป็นต้น เป็นพหิทถารัม-
มณะ คือ เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก เพราะปรารภปฏิวิคสิณเป็นต้นที่เป็น
ภายนอกเป็นไปโดยความเป็นภายนอกจากธรรมที่เป็นภายในของตน.

พึงทราบวินิจฉัยในชื่อว่า สัพเพว กามาวจรา กุสลากุสลา-
พฺยากตา ฐมา รูปาวจรจตุตถฉาน (กุศลธรรม อกุศลธรรมอัพฺยากต-
ธรรมที่เป็นกามพจรทั้งหมด..รูปาวจรจตุตถฉาน) นี้ ต่อไป

ว่าโดยกุศล จิตอุปบาทที่สัมปยุตด้วยญาณ ๔ ดวง เป็นธรรมมี
อารมณ์ภายใน (อชฉัตตารัมมณะ) แก่ผู้พิจารณาธรรมมีขั้นเป็นต้นของตน
เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก (พหิทถารัมมณะ) ในขณะที่พิจารณาขั้นเป็นต้นของ
คนเหล่าอื่น และในขณะที่พิจารณาบัญญัติและพระนิพพาน เป็นธรรมมีอารมณ์
ทั้งภายในและภายนอก (อชฉัตตพหิทถารัมมณะ) ด้วยสามารถแห่งการพิจารณา
ธรรมมีขั้นเป็นต้นทั้งของตนและบุคคลอื่นทั้งสองนั้น. แม้ในญาณวิปยุตก็
นัยนี้แหละ. การพิจารณาพระนิพพานของกุศลที่เป็นญาณวิปยุตเหล่านั้น
อย่างเดียวไม่มี.

ว่าโดยยอกุศล จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทวิภูติ ๔ ดวง เป็นธรรมมี
อารมณ์ภายใน เวลาอินดีเพลิดเพลิน และยึดถือความเห็นผิด ซึ่งธรรมมีชั้น
เป็นต้นของตน เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอกในเวลาที่เป็นไปอย่างนั้นแหละใน
ชั้นเป็นต้น และในรูปกสิณที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์เป็นต้นของบุคคลอื่น เป็น
ธรรมมีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้งสองนั้น.
แม้ในจิตตูปบาทที่เป็นทวิภูติวิปปยุตทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน. การยึดถือความ
เห็นผิดย่อมไม่มีแก่จิตตูปบาทที่เป็นทวิภูติวิปปยุตเหล่านั้นอย่างเดียว จิตตูปบาท
ที่สัมปยุตด้วยปฏิกะ ๒ ดวง เป็นธรรมมีอารมณ์ภายใน แก่บุคคลผู้ถึงโถมันต
ในชั้นเป็นต้นของตน เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก แก่บุคคลผู้ถึงโถมันตใน
ชั้นเป็นต้น และในรูปบัญญัติที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ของบุคคลอื่น เป็นธรรม
มีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้งสอง แม้จิตตูปบาท
ที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจา และอุทธัจจะ ก็พึงทราบว่ามีความเป็นอารมณ์ภายใน
เป็นต้นในเวลาเป็นไปด้วยสามารถแห่งความสงสัยและความหวั่นไหวในธรรม
ทั้งหลายมีประการตามที่กล่าวแล้ว.

จิตตูปบาท ๑๓ ดวงเหล่านี้ คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓
ในเวลาที่เป็นปรารภรูปเป็นต้นของตนเป็นไป เป็นธรรมมีอารมณ์ภายใน ในเวลา
ปรารภรูปเป็นต้นของบุคคลอื่นเป็นไป เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก เป็นธรรม
มีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วยอำนาจอารมณ์ทั้งสองนั้น.

อเหตุกวิบากมโนวิญญาณธาตุที่สหรัคด้วยโสมนัสเป็นธรรมมีอารมณ์
ภายใน ในเวลาเป็นไปปรารภธรรมมีรูปเป็นต้น ๕ อย่างของตนด้วยอำนาจสัน-
ติระณะและตทารัมมณะในปัญจทวาร และในเวลาเป็นไปปรารภกามาวจรธรรม
แม้เหล่าอื่นที่เป็นภายในด้วยอำนาจตทารัมมณะในมโนทวารนั้นแหละ, เมื่อเป็น

ไปในธรรมทั้งหลายเหล่านี้ก็เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก, เป็นธรรมมีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอกด้วยอำนาจอารมณ์ทั้งสอง. ในวิบากอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่สหรถด้วยอุเบกขาแม้ทั้ง ๒ ดวง ก็นัยนี้แหละ. ก็มโนวิญญูณธาตุเหล่านี้ย่อมเป็นไปในกรรมเป็นต้นอันต่างด้วยอัชฌัตตกรรมเป็นต้น แม้ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ในสุคติภูมิและทุคติภูมิเท่านั้น.

มหาวิบากจิต ๘ ดวง มีคติเหมือนวิบากอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่สหรถด้วยอุเบกขาแม้ทั้ง ๒ เหล่านี้นั่นแหละ แต่มหาวิบากจิตเหล่านี้ไม่ไปด้วยอำนาจแห่งสันติระณะอย่างเดียว ย่อมเป็นไปในสุคติภูมิด้วยอำนาจปฏิสนธิ ภวังค์และจุติของสัตว์เหล่านั้นเท่านั้น. อเหตุกิริยาที่สหรถด้วยโสมนัสเป็นธรรมมีอารมณ์ภายใน ในเวลาปรารภรูปเป็นต้นของตนด้วยอำนาจการกระทำอาการร่าเริงในปัญจทวาร เป็นธรรมมีอารมณ์ในภายนอกเป็นไปในรูปเป็นต้นของบุคคลอื่น, เป็นธรรมมีอารมณ์ภายในเป็นไปด้วยอำนาจหสิตุปบาทแก่พระตถาคตเจ้าผู้พิจารณาภิรยาที่พระองค์ทรงทำแล้วในเวลาเป็นโชติปาลมานพ ท้าวมฆเทวราช และกัณหาบสเป็นต้นในมโนทวาร, เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอกในเวลาปรารภการกระทำภิรยาของพระนางมัลลิกาเทวี สันตติมหาอำมาตย์และนายสุมนการเป็นต้นเป็นไป, เป็นธรรมมีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถอารมณ์ทั้งสอง.

ภิรยาอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่สหรถด้วยอุเบกขา เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นภายในเป็นต้น ในเวลาเป็นไปในปัญจทวารด้วยอำนาจโฏฐัพพะและในมโนทวารด้วยอำนาจอาวัชชนะ มหาภิรยาจิตตูปบาท ๘ ดวง มีคติเหมือนกุศลจิตนั้นแหละ. มหาภิรยาจิตตูปบาทเหล่านั้น ย่อมมีเกิดขึ้นแก่พระจิณาสพอย่างเดียว กุศลจิตย่อมเกิดแก่พระเสกขะและปุณฺณ เพราะฉะนั้น

ในข้อนี้จึงมีการทำที่ต่างกัน ด้วยคำมีประมาณเท่านี้. ในรูปาวจรจตุตถฌาน มีประการตามที่กล่าวแล้ว จตุตถฌานทั้ง ๕ มีจตุตถฌานที่เป็นบาทในธรรม ทั้งปวงเป็นต้น ย่อมได้โอกาสในดิกะนี้.

จริงอยู่ ฌานทั้ง ๕ ตามที่กล่าวนี้เป็นพหิทธารัมมณะ คือเป็นธรรม มีอารมณ์เป็นภายนอกเพราะ มีกสิณบัญญัติและนิมิตเป็นอารมณ์. จตุตถฌาน ที่เป็นไปในอิทธิวิระเป็นอัมมัตตารัมมณะ คือเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน เพราะกระทำกายและจิตของตนให้เป็นอารมณ์ในเวลาที่ยังจิตให้เปลี่ยนไปตาม อานาจกาย หรือยังกายเปลี่ยนไปตามอานาจิต และในเวลาที่ไม่รูปนิมิตรูปเป็น เพศกumarเป็นต้นของตน มีอารมณ์เป็นภายนอก (พหิทธารัมมณะ) ใน เวลาที่แสดงรูปเป็นรูปข้างและมัวเป็นต้นในภายนอก มีอารมณ์เป็นทั้งภายใน และภายนอก (อัมมัตตพหิทธารัมมณะ) ในเวลาที่เป็นไปในภายในตามกาล อันควรและในเวลาที่เป็นไปในภายนอกตามกาลอันควร.

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยโสศ มีอารมณ์เป็นภายใน (อัมมัตตารัมมณะ) ในเวลาฟังเสียงในท้องของตน มีอารมณ์เป็นภายนอก (พหิทธารัมมณะ) ในเวลาฟังเสียงคนอื่น มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก (อัมมัตตพหิทธารัมมณะ) ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ทั้งสอง.

จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ มีอารมณ์เป็นภายนอก อย่างเดียว เพราะมีจิตคนอื่นเป็นอารมณ์ ก็การใช้เจโตปริยญาณนั้นรู้จิตของตนไม่มี.

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณเป็นธรรม มีอารมณ์เป็น ภายใน ในเวลาติดตามระลึกถึงขั้นของตน เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก เพราะตามระลึกถึงขั้นของคนอื่น รูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ และบัญญัติทั้ง ๓ เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถอารมณ์ทั้งสอง.

จุดตกมานที่เป็นไปในทิพยจักขเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลา
เห็นรูปในท้องของตนเป็นต้น เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอกในเวลาที่จะเห็นรูป
ที่เหลือ เป็นธรรมมีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถแห่งอารมณ์
ทั้งสอง.

จุดตกมานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณเป็นธรรมมีอารมณ์ภายใน ในเว-
ลาที่ระลึกถึงขั้นในอนาคตของตน เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก ในเวลาที่จะระลึก
ถึงขั้นอันเป็นอนาคตของคนอื่น หรือรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ เป็นธรรมมี
อารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้งสอง.

เหตุที่อาภิจญาตนนฉานเป็นนัตตัพพารัมมณะ คือ เป็นอารมณ์
ฟังกล่าวไม่ได้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังแล้วแล.

เหตุโคจจกะ

[๕๐๐] ธรรมเป็นเหตุ เป็นไฉน ?

กุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๓ อัปยาคตเหตุ ๓ อโลภกุศลเหตุ อโทส-
กุศลเหตุ บังเกิดในกุศลทั้ง ๔ ภูมิ อโมหกุศลเหตุ บังเกิดในกุศลทั้ง ๔ ภูมิ
เว้นจิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุตฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง

โลภะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ ๘ ดวง

โทสะ บังเกิดขึ้นจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัส ๒ ดวง

โมหะ บังเกิดในอกุศลทั้งปวง

อโลภวิปากเหตุ อโทสวิปากเหตุ ย่อมเกิดในวิปากทั้ง ๔ ภูมิ เว้น
อเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรวิปาก

อโมหวิปากเหตุ บังเกิดในวิปากทั้ง ๔ ภูมิ เว้นอเหตุกจิตตูปบาท
ฝ่ายกามาวจรวิปาก [และ] เว้นจิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุต ๕ ดวง

อโลภกิริยเหตุ อโทสกิริยเหตุ บังเกิดในกิริยาทั้ง ๓ ภูมิ เว้นอเหตุก-
จิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรกิริยา

อโมหกิริยเหตุ บังเกิดในกิริยาทั้ง ๓ ภูมิ เว้นอเหตุกจิตตูปบาท ฝ่าย
กามาวจรกิริยา [และ] เว้นจิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุต ๔ ดวง

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุ.

ธรรมไม่เป็นเหตุ เป็นไฉน ?

เว้นเหตุทั้งหลายเสีย กุศลในภูมิ ๔ อกุศล วิปากในภูมิ ๔ กิริยา
อัพยากฤตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุ.

[๕๐๑] **ธรรมมีเหตุ เป็นไฉน ?**

อกุศลที่เหลือ เว้นโมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจญา [และ] ที่สหระคด้วย
อุทธัจจะ, กุศลในภูมิ ๔, วิปากในภูมิ ๔ เว้นอเหตุกจิตตูปบาท ฝ่ายกามา-
วจรวิปาก, กิริยาอัพยากฤตในภูมิ ๓ เว้นอเหตุกจิตตูปบาท ฝ่ายกามาวจร-
กิริยา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีเหตุ.

ธรรมไม่มีเหตุ เป็นไฉน ?

โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจญา โมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ ปัญจวิญ-
ญาณทั้ง ๒ มโนธาตุ ๓ อเหตุกมโนวิญญูณธาตุ ๕ รูป และนิพพาน สภาวะ-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีเหตุ.

[๕๐๒] **ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุ เป็นไฉน ?**

อกุศลที่เหลือ เว้นโมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจญา [และ] ที่สหระคด้วย
อุทธัจจะ, กุศลในภูมิ ๔, วิปากในภูมิ ๔ เว้นอเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายกามาวจร-

วิบาก, กิริยาอัปยาคฤตในภุมิ ๓ เว้นเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรกิริยา
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุ.

ธรรมวิปยุตจากเหตุ เป็นไฉน ?

โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา โมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ ปญฺจวิญญาณ
ทั้ง ๒ มโนธาตุ ๓ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๕ รูป และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากเหตุ.

[๕๐๓] **ธรรมเป็นเหตุและมีเหตุ เป็นไฉน ?**

เหตุ ๒-๓ บังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมเป็นเหตุและมีเหตุ.

ธรรมมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔, อกุศล, วิบากในภุมิ ๔ เว้นเหตุกจิตตูปบาท ฝ่าย
กามาวจรวิบาก, กิริยาอัปยาคฤตในภุมิ ๓ เว้นเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายกามาวจร-
กิริยา, เว้นเหตุทั้งหลายที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ.

ธรรมไม่มีเหตุ จะกล่าวว่าธรรมเป็นเหตุและมีเหตุก็ได้ ว่าธรรมมี
เหตุแต่ไม่เป็นเหตุก็ได้.

[๕๐๔] **ธรรมเป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ เป็นไฉน ?**

เหตุ ๒-๓ บังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมเป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ.

ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔, อกุศล, วิบากในภุมิ ๔ เว้นเหตุกจิตตูปบาทฝ่าย
กามาวจรวิบาก, กิริยาอัปยาคฤตในภุมิ ๓ เว้นเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายกามาวจร

กิริยา เว้นเหตุทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ.

ธรรมวิปยุตจากเหตุ จะกล่าวว่า ธรรมเป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ
ก็ไม่ได้ ว่าธรรมสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุก็ไม่ได้.

[๕๐๕] ธรรมไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔, อกุศล, วิบากในภุมิ ๔ เว้นอเหตุกจิตตูปบาทฝ่าย
กามาวจรวิบาก, กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ เว้นอเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายกามาวจร
กิริยา, เว้นเหตุทั้งหลายที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ.

ธรรมไม่เป็นเหตุและไม่มีเหตุ เป็นไฉน ?

ปัญจวิญญาณทั้ง ๒ มโนธาตุ ๓ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๕ รูป
และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุและไม่มีเหตุ.

ธรรมเป็นเหตุ จะกล่าวว่า ธรรมไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุก็ไม่ได้ ว่าธรรม
ไม่เป็นเหตุและไม่มีเหตุก็ไม่ได้.

เหตุโคจลกะ จบ

จูฬนตรทุกะ

[๕๐๖] สัปปัจจัยธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สัปปัจจัยธรรม.

อัปปัจจยธรรม เป็นไฉน ?

นิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อัปปัจจยธรรม.

[๕๐๓] **สังขตธรรม เป็นไฉน ?**

กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัปายากฤตในภุมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สังขตธรรม.

อสังขตธรรม เป็นไฉน ?

นิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อสังขตธรรม.

[๕๐๔] **สนิทัสสนธรรม เป็นไฉน ?**

รูปายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สนิทัสสนธรรม.

อนิทัสสนธรรม เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ โสภณูปายตนะ กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากใน
ภุมิ ๔ กิริยาอัปายากฤตในภุมิ ๓ รูปที่เห็นไม่ได้ที่กระทบไม่ได้ แต่นับเนื่อง
ในธรรมายตนะ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อนิทัสสนธรรม.

[๕๐๕] **สัพฺปญฺญธรรม เป็นไฉน ?**

จักขายตนะ ฯลฯ โสภณูปายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สัพ-
ปญฺญธรรม.

อัปปญฺญธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัปายากฤตในภุมิ ๓ รูปที่
เห็นไม่ได้ที่กระทบไม่ได้แต่นับเนื่องในธรรมายตนะ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า อัปปญฺญธรรม.

[๕๑๐] รูปิธรรม เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นั้น สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า รูปิธรรม.

อรุปีธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๔ อกุศล วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปายากฤตในภูมิ ๓ และ
นิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อรุปีธรรม.

[๕๑๑] โลเกยธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ อกุศล วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัปายากฤตในภูมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า โลเกยธรรม.

โลกุตรธรรม เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรม
เหล่านี้ ชื่อว่า โลกุตรธรรม.

[๕๑๒] ธรรมทั้งหมดแล จัดเป็นเคนจิวิญญูขยธรรม เคนจิน-
วิญญูขยธรรม.

อุพันตรทุกะ จบ

อาสวโคจจกะ

[๕๑๓] อาสวธรรม เป็นไฉน ?

อาสวะ ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิณฺฐาสวะ อวิชาสวะ

กามาสวะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ ๘ ดวง

ภวาสวะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ วิปยุตจากทิณฺฐิ ๔
ดวง

ทิฏฐาสวะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง

อวิขาสวะ บังเกิดในอกุศลทั้งปวง

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อาสวะธรรม.

ธรรมไม่เป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

กุศลที่เหลือเว้นอาสวะธรรมเสีย กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยา
อัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็น
อาสวะ.

[๕๑๔] ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ.

[๕๑๕] ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัส ๒ ดวง อกุศลที่เหลือ เว้นโมหะที่เกิด
ในจิตตูปบาท ๒ ดวงนี้ เว้นโมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจจา (และ) เว้นโมหะที่
สหระคด้วยอุทธัจจะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ.

ธรรมวิปยุตจากอาสวะ เป็นไฉน ?

โมหะ ที่เกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัส ๒ ดวง โมหะที่
สหระคด้วยวิจิกิจจา โมหะที่สหระคอุทธัจจะ กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔
กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
วิปยุตจากอาสวะ.

[๕๑๖] **ธรรมเป็นอาสวะและเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นไฉน ?**

อาสวะเหล่านั้นแล ชื่อว่าธรรมเป็นอาสวะและเป็นอารมณ์ของอาสวะ.

ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

อกุศลที่หล่อเหว็นอาสวะเสีย กุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๓ กิริยา-
อัปยาภกตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์
ของอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ จะกล่าวว่า เป็นอาสวะและเป็นอารมณ์
ของอาสวะก็ไม่ได้ ว่าเป็นอารมณ์ของอาสวะ แต่ไม่เป็นอาสวะก็ไม่ได้.

[๕๑๗] **ธรรมเป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ เป็นไฉน ?**

อาสวะ ๒-๓ อย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ.

ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

อกุศลที่หล่อเหว็นอาสวะทั้งหลายเสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
สัมปยุตด้วยอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ.

ธรรมวิปยุตจากอาสวะ จะกล่าวว่า เป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ
ก็ไม่ได้ ว่าสัมปยุตด้วยอาสวะ แต่ไม่เป็นอาสวะก็ไม่ได้.

[๕๑๘] **ธรรมวิปยุตจากอาสวะ แต่เป็นอารมณ์ของอาสวะ
เป็นไฉน ?**

โมหะที่บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโหมณัสเวทนา ๒ ดวง
โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจจา โมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภูมิ ๓ วิบาก
ในภูมิ ๓ กิริยาอัปยาภกตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมวิปยุตจากอาสวะแต่เป็นอารมณ์ของอาสวะ.

ธรรมวิปยุตจากอาสวะและไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็น

ไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอาสวะและไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ.

ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ จะกล่าวว่า ธรรมวิปยุตจากอาสวะแต่เป็นอารมณ์ของอาสวะก็ไม่ได้ ว่าธรรมวิปยุตจากอาสวะและไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะก็ไม่ได้.

อาสวโคจณกะ จบ

สัญญาชนโคจณกะ

[๕๑๕] สัญญาชนธรรม เป็นไฉน ?

สัญญาชน ๑๐ คือ กามราคสัญญาชน ปฏิฆสัญญาชน มานสัญญาชน ทิฏฐิสัญญาชน วิจิกิจฉาสัญญาชน สลัปปตปรามาสสัญญาชน ภวราคสัญญาชน อิสสาสัญญาชน มัจฉริยสัญญาชน อวิชาสัญญาชน

กามราคสัญญาชน บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ ๘ ดวง

ปฏิฆสัญญาชน บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโสมนัสเวทนา ๒ ดวง

มานสัญญาชน บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ วิปยุตจาก ทิฏฐิ

ทิฏฐิสัญญาชน บังเกิดในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๒ ดวง

วิจิกิจฉาสัญญาชน บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา

สลัปปตปรามาสสัญญาชน บังเกิดในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ

๔ ดวง

ภวราคะสัญโญชน์ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ วิปยุตจาก
ทัญญู ๔ ดวง

อิสสาสัญโญชน์ และมัจจริยสัญโญชน์ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระค
ด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง

อวิชาสัญโญชน์ บังเกิดในอกุศลทั้งปวง

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สัญโญชนธรรม.

ธรรมไม่เป็นสัญโญชน์ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือ เว้นสัญโญชน์ทั้งหลายเสีย กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ
๔ กิริยาอัพยาภตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่เป็นสัญโญชน์.

[๕๒๐] **ธรรมเป็นอารมณ์ของสัญโญชน์ เป็นไฉน ?**

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยาภตในภุมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสัญโญชน์.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสัญโญชน์ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสัญโญชน์.

[๕๒๑] **ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสัญโญชน์ เป็นไฉน ?**

อกุศลที่เหลือเว้นโมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมสัมปยุตด้วยสัญโญชน์.

ธรรมวิปยุตจากสัญโญชน์ เป็นไฉน ?

โมหะ ที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยา
อัพยาภตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุต
จากสัญโญชน์.

[๕๒๒] **ธรรมเป็นสัณฺโณชน์ และเป็นอารมณ์ของสัณฺโณชน์**

เป็นไฉน ?

สัณฺโณชน์เหล่านั้นแล ชื่อว่าธรรมเป็นสัณฺโณชน์และเป็นอารมณ์ของสัณฺโณชน์.

ธรรมเป็นอารมณ์ของสัณฺโณชน์แต่ไม่เป็นสัณฺโณชน์ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหี่ยวเว้นสัณฺโณชน์ทั้งหลายเสีย กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยาภกุตในภุมิ ๓ ละครูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสัณฺโณชน์แต่ไม่เป็นสัณฺโณชน์.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสัณฺโณชน์ จะกล่าวว่า ธรรมเป็นสัณฺโณชน์ และเป็นอารมณ์ของสัณฺโณชน์ก็ไม่ได้ ว่าธรรมเป็นอารมณ์ของสัณฺโณชน์แต่ไม่เป็นสัณฺโณชน์ก็ไม่ได้.

[๕๒๓] **ธรรมเป็นสัณฺโณชน์และสัมปยุตด้วยสัณฺโณชน์ เป็น**

ไฉน ?

สัณฺโณชน์ ๒-๓ อย่าง บังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นสัณฺโณชน์และสัมปยุตด้วยสัณฺโณชน์.

ธรรมสัมปยุตด้วยสัณฺโณชน์แต่ไม่เป็นสัณฺโณชน์ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหี่ยวเว้นสัณฺโณชน์ทั้งหลายเสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยสัณฺโณชน์แต่ไม่เป็นสัณฺโณชน์.

ธรรมวิปยุตจากสัณฺโณชน์ จะกล่าวว่า ธรรมเป็นสัณฺโณชน์และสัมปยุตด้วยสัณฺโณชน์ก็ไม่ได้ ว่าธรรมสัมปยุตด้วยสัณฺโณชน์แต่ไม่เป็นสัณฺโณชน์ก็ไม่ได้.

[๕๒๔] **ธรรมวิปยุตจากสัณฺโณชน์ แต่เป็นอารมณ์ของ**

สัณฺโณชน์ เป็นไฉน ?

โมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓ กิริยา
อัปยาคฤตในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมค สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุต
จากสัญโนชนัแต่เป็นอารมณ์ของสัญโนชนั.

ธรรมวิปยุตจากสัญโนชนั และไม่เป็นอารมณ์ของสัญโนชนั
เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากสัญโนชนัและไม่เป็นอารมณ์ของสัญโนชนั.

ธรรมสัมปยุตด้วยสัญโนชนั จะกล่าวว่า ธรรมวิปยุตจากสัญโนชนั
แต่เป็นอารมณ์ของสัญโนชนัก็ไม่ได้ ว่าธรรมวิปยุตจากสัญโนชนัและ
ไม่เป็นอารมณ์ของสัญโนชนัก็ไม่ได้.

สัญโนชนโคจลกะ จบ

คันถโคจลกะ

[๕๒๕] คันถธรรม เป็นไฉน ?

คันถะ ๔ คือ อภิขฌากายคันถะ พยาปาทากายคันถะ สีสัพพตปรามาส-
กายคันถะ อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ

อภิขฌากายคันถะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลกะ ๘ ดวง

พยาปาทากายคันถะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา
๒ ดวง

สีสัพพตปรามาสกายคันถะ และอิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ บังเกิดใน
จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิกฺขุ ๔ ดวง

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า คันถธรรม.

ธรรมไม่เป็นคันถะ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นคันถะทั้งหลายเสีย กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปายากฤตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นคันถะ.

[๕๒๖] **ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?**

กุศลในภูมิ ๓ อกุศล วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัปายากฤตในภูมิ ๒ และรูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

[๕๒๗] **ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะ เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระตด้วยโลภะ วิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง เว้นโลภะที่บังเกิดในจิตตูปบาทนี้เสีย, จิตตูปบาทที่สหระตด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง เว้นปฏิมะที่เกิดในจิตตูปบาทนี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะ.

ธรรมวิปยุตจากคันถะ เป็นไฉน ?

โลภะที่บังเกิดในจิตตูปบาท ที่สหระตด้วยโลภะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง ปฏิมะที่เกิดในจิตตูปบาทที่สหระตด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง จิตตูปบาทที่สหระตด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาทที่สหระตด้วยอุทธัจจะ กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปายากฤตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากคันถะ.

[๕๒๘] ธรรมเป็นคันธะและเป็นอารมณ์ของคันธะ เป็นไฉน ?

คันธธรรมเหล่านั้นแล ชื่อว่าธรรมเป็นคันธะและเป็นอารมณ์ของคันธะ.

ธรรมเป็นอารมณ์ของคันธะแต่ไม่เป็นคันธะ เป็นไฉน ?

อกุศลที่หลือเว้นคันธะทั้งหลายเสีย กุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของคันธะแต่ไม่เป็นคันธะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของคันธะ จะกล่าวว่า ธรรมเป็นคันธะและเป็นอารมณ์ของคันธะก็ไม่ได้ ว่าธรรมเป็นอารมณ์ของคันธะแต่ไม่เป็นคันธะก็ไม่ได้.

[๕๒๙] ธรรมเป็นคันธะและสัมปยุตด้วยคันธะ เป็นไฉน ?

ทัญญูและโลกะบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นคันธะและสัมปยุตด้วยคันธะ.

ธรรมสัมปยุตด้วยคันธะแต่ไม่เป็นคันธะ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหรคด้วยโลกะ ๘ ดวง จิตตูปบาทที่สหรคด้วย โทมนัสเวทนา ๒ ดวง เว้นคันธะทั้งหลายที่เกิดขึ้นในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยคันธะแต่ไม่เป็นคันธะ.

ธรรมวิปยุตจากคันธะ จะกล่าวว่าธรรมเป็นคันธะและสัมปยุตด้วยคันธะก็ไม่ได้.

[๕๓๐] ธรรมวิปยุตจากคันธะ แต่เป็นอารมณ์ของคันธะ เป็นไฉน ?

โลกะที่บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหรคด้วยโลกะ วิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง ปฏิมะที่บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหรคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง จิตตูปบาทที่สหรคด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาทที่สหรคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภูมิ ๓

วิปากในภูมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากคันถะแต่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

ธรรมวิปยุตจากคันถะและไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากคันถะแต่ไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะ จะกล่าวว่า ธรรมวิปยุตจากคันถะแต่เป็น
อารมณ์ของคันถะก็ไม่ได้ ว่าธรรมวิปยุตจากคันถะและไม่เป็นอารมณ์ของ
คันถะก็ไม่ได้.

คันถโคจลกะ จบ

[๕๓๑] โขมธรรม เป็นไฉน ฯลฯ โยคธรรม เป็นไฉน ฯลฯ

นิวรรณโคจลกะ

นิวรรณธรรม เป็นไฉน ?

นิวรรณ ๖ คือ กามฉันทนิวรรณ พยาบาทนิวรรณ ถีนมิทธนิวรรณ
อุทธัจจกุกกุจ्จนนิวรรณ วิจิกิจฉานนิวรรณ อวิชชานิวรรณ.

กามฉันทนิวรรณ บังเกิดในจิตอุปบาทที่สหระคด้วยโลภะ ๘ ดวง
พยาบาทนิวรรณ บังเกิดในจิตอุปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา
๒ ดวง

ถีนมิทธนิวรรณ บังเกิดในอกุศลจิตที่เป็นสสังขาริก

อุทธัจจนิวรรณ บังเกิดในจิตอุปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ

กุกกุจจนีวรรณ์ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหรรคด้วยโหมณัสเวทนา ๒

ดวง

วิจิกิจจानีวรรณ์ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหรรคด้วยวิจิกิจจา

อวิชชานีวรรณ์ บังเกิดในอกุศลจิตทั้งปวง

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า นีวรรณธรรม.

ธรรมไม่เป็นนีวรรณ์ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นนีวรรณ์ทั้งหลายเสีย กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔
กิริยาอัปายากฤตในรูป ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็น
นีวรรณ์.

[๕๓๒] **ธรรมเป็นอารมณ์ของนีวรรณ์ เป็นไฉน ?**

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัปายากฤตในภุมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของนีวรรณ์.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของนีวรรณ์ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของนีวรรณ์.

[๕๓๓] **ธรรมสัมปยุตด้วยนีวรรณ์ เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทฝ่ายอกุศล ๑๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุต
ด้วยนีวรรณ์.

ธรรมวิปยุตจากนีวรรณ์ เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัปายากฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากนีวรรณ์.

[๕๓๔] **ธรรมเป็นนิวรรณ์และเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ เป็นไฉน ?**

นิวรรณ์ธรรมเหล่านั้นแลชื่อว่า ธรรมเป็นนิวรรณ์และเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์.

ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์แต่ไม่เป็นนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

อกุศลที่หลือเว้นนิวรรณ์ทั้งหลายเสีย กุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์แต่ไม่เป็นนิวรรณ์.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ จะกล่าวว่า ธรรมเป็นนิวรรณ์และเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ก็ไม่ได้ ว่าธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์แต่ไม่เป็นนิวรรณ์ก็ไม่ได้.

[๕๓๕] **ธรรมเป็นนิวรรณ์และสัมปยุตด้วยนิวรรณ์ เป็นไฉน ?**

นิวรรณ์ ๒-๓ อย่าง บังเกิดร่วมกันในจิตตูปาทาไค สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นนิวรรณ์และสัมปยุตด้วยนิวรรณ์.

ธรรมสัมปยุตด้วยนิวรรณ์แต่ไม่เป็นนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

อกุศลที่หลือเว้นนิวรรณ์ทั้งหลายเสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยนิวรรณ์ แต่ไม่เป็นนิวรรณ์.

ธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์ จะกล่าวว่า ธรรมเป็นนิวรรณ์และสัมปยุตด้วยนิวรรณ์ก็ไม่ได้ ว่าธรรมสัมปยุตด้วยนิวรรณ์แต่ไม่เป็นนิวรรณ์ก็ไม่ได้.

[๕๓๖] **ธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์ แต่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ เป็นไฉน ?**

กุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์แต่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์.

ธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์ และไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์

เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์และไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์.

ธรรมสัมปยุตด้วยนิวรรณ์ จะกล่าวว่าธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์แต่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ก็ไม่ได้ ว่าธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์และไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ ก็ไม่ได้.

นิวรรณ์โคจจกะ จบ

ปรามาสโคจจกะ

[๕๓๗] ปรามาสธรรม เป็นไฉน ?

ทิฏฐิปรามาสะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ปรามาสธรรม.

ธรรมไม่เป็นปรามาสะ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นปรามาสะเสีย กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยา-
อัปยากฤตในภุมิ ๓ รูป. และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็น
ปรามาสะ.

[๕๓๘] ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะ เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัปยากฤตในภุมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

[๕๓๕] **ธรรมสัมปยุตด้วยปรามาสะ เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทักขิ ๔ ดวง เว้นปรามาสะที่บังเกิดใน
จิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยปรามาสะ.

ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลหะวิปยุตจากทักขิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหระคด้วยโณสเวทนา ๒ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาท
ที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภุมิ ๔ วิปากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยาทุกตในภุมิ ๓
รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ.

ปรามาสธรรม จะกล่าวว่า สัมปยุตด้วยปรามาสะก็ไม่ได้ ว่าวิปยุต
จากปรามาสะก็ไม่ได้.

[๕๔๐] **ธรรมเป็นปรามาสะ และเป็นอารมณ์ของปรามาสะ
เป็นไฉน ?**

ปรามาสธรรมนั้นแล ชื่อว่า ธรรมเป็นปรามาสะและเป็นอารมณ์ของ
ปรามาสะ.

ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะแต่ไม่เป็นปรามาสะ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นปรามาสะเสีย กุศลในภุมิ ๓ วิปากในภุมิ ๓ กิริยา-
อัพยาทุกตในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์
ของปรามาสะแต่ไม่เป็นปรามาสะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ จะกล่าวว่า ธรรมเป็นปรามาสะ
และเป็นอารมณ์ของปรามาสะก็ไม่ได้ ว่าธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะแต่ไม่
เป็นปรามาสะก็ไม่ได้.

[๕๔๑] **ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ แต่เป็นอารมณ์ของ
ปรามาสะ เป็นไฉน ?**

จิตตูปาทที่สหคด้วยโลหะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปาทที่
สหคด้วยขี้กัจฉา จิตตูปาทที่สหคด้วยอุทัจจะ กุศลในภุมิ ๓ วิบาก
ในภุมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมวิปยุตจากปรามาสะแต่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ และไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ
เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากปรามาสะและไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

ธรรมเป็นปรามาสะและสัมปยุตด้วยปรามาสะ จะกล่าวว่าธรรมวิปยุต
จากปรามาสะแต่เป็นอารมณ์ของปรามาสะก็ไม่ได้ ว่าธรรมวิปยุตจากปรามาสะ
และไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะก็ไม่ได้.

ปรามาสโคจลกะ จบ

มหันตฤกะ

[๕๔๒] **ธรรมมีเป็นอารมณ์ เป็นไฉน ?**

กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์.

ธรรมไม่มีอารมณ์ เป็นไฉน ?

รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีอารมณ์.

[๕๔๓] **ธรรมเป็นจิต เป็นไฉน ?**

จักขุวิญญาณ โสทวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน
มโนธาตุ มโนวิญญานธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นจิต.

ธรรมไม่เป็นจิต เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นจิต.

[๔๔๔] เจตสิกธรรม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เจตสิกธรรม.

อเจตสิกธรรม เป็นไฉน ?

จิต รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อเจตสิกธรรม.

[๔๔๕] จิตตสัมปยุตธรรม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตสัมปยุตธรรม.

จิตตวิปยุตธรรม เป็นไฉน ?

รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตวิปยุตธรรม

จิต จะกล่าวว่าจิตตสัมปยุตก็ได้ ว่าจิตตสัมปยุตธรรมก็ได้.

[๔๔๖] จิตตสังสङฺกฐธรรม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตสังสङฺกฐธรรม.

จิตตวิสังสङฺกฐธรรม เป็นไฉน ?

รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตวิสังสङฺกฐธรรม

จิต จะกล่าวว่าจิตตสังสङฺกฐธรรมก็ได้ ว่าจิตตวิสังสङฺกฐธรรมก็ได้.

[๔๔๗] จิตตสมุฏฐานธรรม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ กายวิญญัตติ วจิวิญญัตติ หรือรูปแม้อื่นใด ซึ่งเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน มีอยู่ ได้แก่

รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสาตฺ
อาโปธาตฺ รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัญญตา รูปอุปจยะ รูปสันตติ
กพพิงการาหาร สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตสมุฏฐานธรรม.

ธรรมไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นไฉน ?

จิต รูปที่เหลือ และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีจิต
เป็นสมุฏฐาน.

[๔๔๘] จิตตสหนุทธธรรม เป็นไฉน ?

เวทนาคันธ สัมมัญญะคันธ สังขารคันธ กายวิญญัตติ วจิวินญัตติ สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตสหนุทธธรรม.

ธรรมไม่เป็นจิตตสหนุ เป็นไฉน ?

จิต รูปที่เหลือ และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็น
จิตตสหนุ.

[๔๔๙] จิตตานุปริวัตติธรรม เป็นไฉน ?

เวทนาคันธ สัมมัญญะคันธ สังขารคันธ กายวิญญัตติ วจิวินญัตติ สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตานุปริวัตติธรรม.

ธรรมไม่เป็นจิตตานุปริวัตติ เป็นไฉน ?

จิต รูปที่เหลือ และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็น
จิตตานุปริวัตติ.

[๔๕๐] จิตตสังสัคคสมุฏฐานธรรม เป็นไฉน ?

เวทนา สัมมัญญะคันธ สังขารคันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตต-
สังสัคคสมุฏฐานธรรม.

ธรรมไม่เป็นจิตตสังสัณฺฐานสมุทฺฐาน เป็นไฉน ?

จิต รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นจิตต-
สังสัณฺฐานสมุทฺฐาน.

[๕๕๑] จิตตสังสัณฺฐานสมุทฺฐานสทฺทธรรม เป็นไฉน ?

เวทนาคันธ สัทธฺยาคันธ สังขารคันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตต-
สังสัณฺฐานสมุทฺฐานสทฺทธรรม.

ธรรมไม่เป็นจิตตสังสัณฺฐานสมุทฺฐานสทฺท เป็นไฉน ?

จิต รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นจิตตสัง-
สัณฺฐานสมุทฺฐานสทฺท.

[๕๕๒] จิตตสังสัณฺฐานสมุทฺฐานานุปริวตติกรรม เป็นไฉน ?

เวทนาคันธ สัทธฺยาคันธ สังขารคันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตต-
สังสัณฺฐานสมุทฺฐานานุปริวตติกรรม.

ธรรมไม่เป็นจิตตสังสัณฺฐานสมุทฺฐานานุปริวตติ เป็นไฉน ?

จิต รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นจิตต-
สังสัณฺฐานสมุทฺฐานานุปริวตติ.

[๕๕๓] อัชฌัตติกกรรม เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ มนายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อัชฌัตติกกรรม.

พาหิรกรรม เป็นไฉน ?

รูปลายตนะ ฯลฯ ธรรมายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า พาหิรกรรม.

[๕๕๔] อุปาทากรรม เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อุปาทา-
กรรม.

ธรรมไม่เป็นอุปาทา เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ มหา-
ภูตรูป ๔ และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอุปาทา.

[๕๕๕] อุปาทินนธรรม เป็นไฉน ?

วิบากในภุมิ ๓ และรูปที่กรรมแต่งขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
อุปาทินนธรรม.

อนุปาตินนธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และรูปที่กรรมมิได้
แต่งขึ้น มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า อนุปาตินนธรรม.

มหันตฺรทุกะจบ

อุปาทานโคจลกะ

[๕๕๖] อุปาทานธรรม เป็นไฉน ?

อุปาทาน ๔ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สิลัพพตูปาทาน อัตตวา-
ทูปาทาน

กามุปาทานบังเกิดในจิตตูปาทาทที่สหรคตด้วยโลกะ ๘ ดวง

ทิฏฐุปาทาน สิลัพพตูปาทาน และอัตตวาทูปาทาน บังเกิดในจิต-
ตูปาทาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อุปาทานธรรม.

ธรรมที่ไม่เป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นอุปาทานทั้งหลายเสีย กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔
กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่
ไม่เป็นอุปาทาน.

[๕๕๓] ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ อกุศล วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัพยาทุกตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

[๕๕๔] ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลกะสัมปยุตด้วยทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลกะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง เว้นโลกะที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน.

ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน เป็นไฉน ?

โลกะซึ่งเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลกะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัพยาทุกตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน.

[๕๕๕] ธรรมเป็นอุปาทานและเป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

อุปาทานธรรมเหล่านี้แล ชื่อว่าธรรมเป็นอุปาทานและเป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือ เว้นอุปาทานทั้งหลายเสีย กุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัปยากฤตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน จะกล่าวว่า ธรรมเป็นอุปาทานและเป็นอารมณ์ของอุปาทานก็ไม่ได้ ว่าธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทานก็ไม่ได้.

[๕๖๐] ธรรมเป็นอุปาทาและสัมปยุตด้วยอุปาทาน เป็นไฉน ?

ทัญญูและโลกะบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอุปาทานและสัมปยุตด้วยอุปาทาน.

ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลกะ ๘ ดวง เว้นอุปาทานทั้งหลายที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน

ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน จะกล่าวว่า ธรรมเป็นอุปาทานและสัมปยุตด้วยอุปาทานก็ไม่ได้ ว่าธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทานก็ไม่ได้.

[๕๖๑] ธรรมวิปยุตจากอุปาทานแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

โลกะที่บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลกะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัปยากฤตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน แต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมวิปยุตจากอุปาทานและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน

เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอุปาทานและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน

ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน จะกล่าวว่าธรรมวิปยุตจากอุปาทานแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทานก็ไม่ได้ ว่าธรรมวิปยุตจากอุปาทานและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทานก็ไม่ได้.

อุปาทานโคจณกะ จบ

กิเลสโคจณกะ

[๕๖๒] กิเลสธรรม เป็นไฉน ?

กิเลสวัตถุ ๑๐ คือ โลกะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา

ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตปปะ

โลกะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลกะ ๘ ดวง

โทสะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง

โมหะ บังเกิดในอกุศลทั้งปวง

มานะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภวิปยุตจากทิฏฐิ ๔ ดวง

ทิฏฐิ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง

วิจิกิจฉา บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา

ถีนะ บังเกิดในอกุศลที่เป็นสสังขาริก

อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตปปะ บังเกิดในอกุศลจิตทั้งปวง

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า กิเลสธรรม.

ธรรมไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นกิเลสทั้งหลายเสีย กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปยาคฤตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นกิเลส

[๕๖๓] **ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?**

กุศลในภูมิ ๓ อกุศล วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัปยาคฤตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของกิเลส.

[๕๖๔] **ธรรมเศร้าหมอง เป็นไฉน ?**

อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเศร้าหมอง.

ธรรมไม่เศร้าหมอง เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปยาคฤตในภูมิ ๓ รูปและนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เศร้าหมอง.

[๕๖๕] **ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลส เป็นไฉน ?**

อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลส.

ธรรมวิปยุตจากกิเลส เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปยาคฤตในภูมิ ๓ รูปและนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากกิเลส.

[๕๖๖] **ธรรมเป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?**

กิเลสธรรมเหล่านั้นแลชื่อว่า ธรรมเป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

อกุศลที่หลือเว้นกิเลสทั้งหลายเสีย กุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัปกฤตในภูมิ ๓ รูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส จะกล่าวว่า ธรรมเป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของสังกิเลสก็ไม่ได้ ว่าธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลสก็ไม่ได้.

[๕๖๗] **ธรรมเป็นกิเลสและเศร้าหมอง เป็นไฉน ?**

กิเลสธรรมเหล่านั้นแลชื่อว่า ธรรมเป็นกิเลสและเศร้าหมอง.

ธรรมเศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

อกุศลที่หลือเว้นกิเลสทั้งหลายเสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมเศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลส

ธรรมเศร้าหมอง จะกล่าวว่า ธรรมเป็นกิเลสและเศร้าหมองก็ไม่ได้ ว่า ธรรมเศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลสก็ไม่ได้.

[๕๖๘] **ธรรมเป็นกิเลสและสัมปยุตด้วยกิเลส เป็นไฉน ?**

กิเลส ๒-๓ อย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกิเลสและสัมปยุตด้วยกิเลส.

ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

อกุศลที่หลือเว้นกิเลสทั้งหลายเสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส.

ธรรมวิปยุตจากกิเลส จะกล่าวว่า ธรรมเป็นกิเลสและสัพปุตด้วย
ก็ไม่ได้ ว่าเป็นธรรมสัพปุตด้วยกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลสก็ไม่ได้.

[๕๖๕] ธรรมวิปยุตจากกิเลสแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส
เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัปปากฤตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากกิเลสแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมวิปยุตจากกิเลสและไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็น
ไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากกิเลสและไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมสัพปุตด้วยกิเลส จะกล่าวว่า ธรรมวิปยุตจากกิเลสแต่เป็น
อารมณ์ของสังกิเลสก็ไม่ได้ ว่าเป็นธรรมวิปยุตจากกิเลสและไม่เป็นอารมณ์ของ
สังกิเลสก็ไม่ได้.

กิเลสโคจณกะ จบ

ปิฎกิติทกะ

[๕๗๐] ธรรมอันโศดาปัตติมรรคประหาณ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สัพปุตด้วยทัญญิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหคตด้วยวิจิจจา
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโศดาปัตติมรรคประหาณ

จิตตูปบาทที่สหคตด้วยโลกะวิปยุตจากทัญญิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหคตด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ ที่เป็นธรรมอันโศดา-
ปัตติมรรคประหาณก็มี ที่เป็นธรรมอันโศดาปัตติมรรคไม่ประหาณก็มี.

ธรรมอันโศดาปัตติมรรคไม่ประหาณ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในกัมมิ ๔ วิบากในกัมมิ ๔
กิริยาอัปปายกฤตในกัมมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอัน
โศดาปัตติมรรคไม่ประหาณ.

[๕๗๑] ธรรมอันมรรคเบื่องสูง ๓ ประหาณ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอัน
มรรคเบื่องสูง ๓ ประหาณ

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปปยุตจากทักขิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ ที่เป็นธรรมอันมรรค
เบื่องสูง ๓ ประหาณก็มี ที่เป็นธรรมอันมรรคเบื่องสูง ๓ ไม่ประหาณก็มี.

ธรรมอันมรรคเบื่องสูง ๓ ไม่ประหาณ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทสัมปยุตด้วยทักขิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจจา
กุศลในกัมมิ ๔ วิบากในกัมมิ ๔ กิริยาอัปปายกฤตในกัมมิ ๓ รูป และนิพพาน
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันมรรคเบื่องสูง ๓ ไม่ประหาณ.

**[๕๗๒] ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโศดาปัตติมรรคประหาณ
เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยทักขิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจจา
เว้นโมหะที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมี
สัมปยุตเหตุอันโศดาปัตติมรรคประหาณ

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปปยุตจากทักขิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ ที่เป็นธรรมมีสัมปยุต-
เหตุอันโศดาปัตติมรรคประหาณก็มี ที่เป็นธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโศดาปัตติ-
มรรคไม่ประหาณก็มี.

ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคจะประหาณ เป็น

ไฉน ?

โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศล
ในกัมมิ ๔ วิบากในกัมมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในกัมมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคจะประหาณ.

[๕๗๓] **ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ**

เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ เว้นโมหะที่บังเกิดขึ้นในจิตตูปบาทนี้
เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหระคด้วยโทมนัส ๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ ที่เป็นธรรมมีสัมปยุตเหตุ
อันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณก็มี ที่เป็นธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุ อันมรรค
เบื้องสูง ๓ ประหาณก็มี.

ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ จะประหาณ

เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา
โมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในกัมมิ ๔ วิบากในกัมมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตใน
กัมมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุ
อันมรรคเบื้องสูง ๓ จะประหาณ.

[๕๗๔] **ธรรมมีวิตก เป็นไฉน ?**

กามาวจรกุศล, อกุศล, จิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ ดวง
ฝ่ายอกุศลวิบาก ๒ ดวง ฝ่ายกิริยา ๑๑ ดวง, รูปาวจรปฐมฌานฝ่ายกุศล ฝ่าย

วิบาก และกิริยา, โลกุตรปฐมฌาน ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก, เว้นวิตกที่บังเกิด
ในจิตอุปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีวิตก.

ธรรมไม่มีวิตก เป็นไฉน ?

ปัญจวิญญาณทั้ง ๒, ฌาน ๒ และ ๓ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล ฝ่าย
วิบาก และฝ่ายกิริยา, อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา ฌาน ๒
และ ๓ ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก, วิตก, รูป และนิพพาน
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิตก.

[๕๗๕] ธรรมมีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศล, อกุศล, จิตอุปบาทฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ ดวง
ฝ่ายอกุศลวิบาก ๒ ดวง ฝ่ายกิริยา ๑๑ ดวง, ฌาน ๑ และ ๒ ที่เป็นรูปาวจร
ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และกิริยา, ฌาน ๑-๒ ที่เป็นโลกุตระฝ่ายกุศล และ
ฝ่ายวิบาก, เว้นวิจารณ์ที่เกิดขึ้นในจิตอุปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมมีวิจารณ์.

ธรรมไม่มีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

ปัญจวิญญาณทั้ง ๒, ฌาน ๓ และ ๓ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่าย
วิบาก และฝ่ายกิริยา, อรูปาวจรฌาน ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา,
ฌาน ๓ และ ๓ ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก, วิจารณ์, รูป และ
นิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิจารณ์.

[๕๗๖] ธรรมมีปีติ เป็นไฉน ?

จิตอุปบาทที่สหคตด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง
ฝ่ายอกุศล ๔ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๕ ดวง ฝ่ายกิริยา ๕ ดวง, ฌาน ๒
และ ๓ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, ฌาน ๒ และ ๓

ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก, เว้นปิตีที่เกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีปิตี.

ธรรมไม่มีปิตี เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุเบกขาเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง
ฝ่ายอกุศล ๘ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ ดวง ฝ่ายอกุศลวิบาก ๗ ดวง
ฝ่ายกิริยา ๖ ดวง, ฌาน ๒ และ ๒ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และ
ฝ่ายกิริยา อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, ฌาน ๒ และ ๒
ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก, ปิตี, รูป และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีปิตี.

[๕๓๗] ธรรมสหระคด้วยปิตี เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง
ฝ่ายอกุศล ๔ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๕ ดวง ฝ่ายกิริยา ๕ ดวง, ฌาน ๒
และ ๓ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, ฌาน ๒ และ ๓
ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก เว้นปิตีที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหระคด้วยปิตี.

ธรรมไม่สหระคด้วยปิตี เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุเบกขาเวทนาฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง ฝ่าย
อกุศล ๘ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ ดวง ฝ่ายอกุศลวิบาก ๗ ดวง
ฝ่ายกิริยา ๖ ดวง, ฌาน ๒ และ ๒ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก,
และฝ่ายกิริยา, อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก, และฝ่ายกิริยา ฌาน ๒ และ ๒
ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก ปิตี, รูปและนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่สหระคด้วยปิตี.

[๕๗๘] **ธรรมสหระคด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?**

จิตอุปบาทที่สหระคด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง
ฝ่ายอกุศล ๔ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๖ ดวง ฝ่ายกิริยา ๕ ดวง, ฌาน ๓
และ ๔ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, ฌาน ๓ และ ๔
ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก, เว้นสุขเวทนาที่บังเกิดในจิตอุปบาท
เหล่านั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหระคด้วยสุขเวทนา.

ธรรมไม่สหระคด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?

จิตอุปบาทที่สหระคด้วยอุเบกขาเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง
ฝ่ายอกุศล ๘ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๐ ดวง ฝ่ายอกุศลวิบาก ๗ ดวง
ฝ่ายกิริยา ๖ ดวง รูปาวจรจตุตถฌานฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา,
อรุณ ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, โลกุตระจตุตถฌานฝ่ายกุศล
และฝ่ายวิบาก สุขเวทนา รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่สหระคด้วยสุขเวทนา.

[๕๗๙] **ธรรมสหระคด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นไฉน ?**

จิตอุปบาทที่สหระคด้วยอุเบกขาเวทนาฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง ฝ่าย
อกุศล ๖ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๐ ดวง ฝ่ายกุศลวิบาก ๖ ดวง ฝ่าย
กิริยา ๖ ดวง, รูปาวจรจตุตถฌานฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, อรุณ ๔
ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, โลกุตระจตุตถฌานฝ่ายกุศล และฝ่าย
วิบาก, เว้นอุเบกขาเวทนา ที่บังเกิดในจิตอุปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหระคด้วยอุเบกขาเวทนา.

ธรรมไม่สหระคด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นไฉน ?

จิตอุปบาทที่สหระคด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง
ฝ่ายอกุศล ๖ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๖ ดวง ฝ่ายอกุศลวิบาก ๑ ดวง

ฝ่ายกิริยา ๕ ดวง, ฌาน ๓ และ ๔ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบากและฝ่ายกิริยา, ฌาน ๓ และ ๔ ที่เป็นโลกุตระฝ่ายกุศลและฝ่ายวิบาก, อุเบกขาเวทนา, รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่สหรัคด้วยอุเบกขาเวทนา.

[๔๘๐] กามาวจรธรรม เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศล อกุศล วิบากแห่งกามาวจรทั้งหมด กามาวจรกิริยา อภัยกถุ และรูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า กามาวจรธรรม.

ธรรมไม่เป็นกามาวจร เป็นไฉน ?

รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นกามาวจร.

[๔๘๑] รูปาวจรธรรม เป็นไฉน ?

ฌาน และ ๕ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า รูปาวจรธรรม.

ธรรมไม่เป็นรูปาวจร เป็นไฉน ?

กามาวจร อรูปาวจร โลกุตระ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นรูปาวจร.

[๔๘๒] อรูปาวจรธรรม เป็นไฉน ?

อรุป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และกิริยา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อรูปาวจรธรรม.

ธรรมไม่เป็นอรูปาวจร เป็นไฉน ?

กามาวจร รูปาวจร โลกุตระ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอรูปาวจร.

[๔๘๓] ปริยาปันนธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ อกุศล วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัปปากฤตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ปริยาปันนธรรม.

อปริยาปันนธรรม เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อปริยาปันนธรรม.

[๔๘๔] นียยานิกธรรม เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า นียยานิกธรรม.

อนียยานิกธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ อกุศล วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปปากฤตในภูมิ ๓ รูปและนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อนียยานิกธรรม.

[๔๘๕] นิตยธรรม เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโหม-
นัสสเวทนา ๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ที่เป็นนิตยธรรมก็มี ที่เป็นอนิตยธรรมก็มี

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า นิตยธรรม.

อนิตยธรรม เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปปากฤตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อนิตยธรรม.

[๕๘๖] สุตตรธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ อกุศล วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัปายากฤตในภูมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สุตตรธรรม.

อนุตตรธรรม เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า อนุตตรธรรม.

[๕๘๗] สรณธรรม เป็นไฉน ?

อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สรณธรรม.

อรณธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปายากฤตในภูมิ ๓ รูป และ
นิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อรณธรรม.

ธรรมสังคณี จบ

อภิสกถกัณทวารรณนา

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศเหตุโคจจกทุกะ ต่อไป

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงเหตุโดยนัยมีอาทิว่า ตโย กุสเลเหตุ
ดังนี้แล้ว ทรงประสงค์จะแสดงเหตุเหล่านั้นนั้นแหละโดยฐานะแห่งการเกิดขึ้น
อีก จึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า จตุสุ ภูมิสุ กุสเลสุ อุปุปชชนิติ (บังเกิด
ในกุศลทั้ง ๔ ภูมิ) ดังนี้. นัยแห่งเทศนาแม้ในโคจจกะที่เหลือบัณฑิตพึงทราบ
โดยอุบายนี้.

ในนิเทศแห่งอาสวทุกะ (บาลีข้อ ๕๑๗) ว่า ยตถ เทว ตโย

อาสวา เอกโต อุปุปฺพชนฺติ (อาสวะ ๒-๓ อย่าง บังเกิดร่วมกันใน
จิตตูปบาทใด) นี้ บัณฑิตพึงทราบ ความเกิดขึ้นแห่งอาสวะรวมกัน ๓ อย่าง.

บรรดาอาสวะเหล่านั้น กามาสวะย่อมเกิดรวมกันโดย ๒ อย่าง คือ
เกิดขึ้นในทวิวิปปยุต ๔ ดวงรวมกับอวิชชาสวะ เกิดขึ้นในทวิวิสัมปยุต ๔ ดวง
พร้อมกับทวิวิสัมปยุตและอวิชชาสวะ ส่วนภวาสวะย่อมเกิดรวมกันอย่างเดียว คือ
เกิดในทวิวิปปยุต ๔ พร้อมกับอวิชชาสวะ.

อนึ่ง ในคำว่า อาสวะ ๒-๓ อย่าง บังเกิดร่วมกัน นี้ จันใด
แม้ในคำว่า สัญโญชน ๒-๓ บังเกิดรวมกันในจิตตูปบาทใด นี้ ก็ฉนั้น คือ
การเกิดของสัญโญชนทั้งหลายรวมกันพึงมี ๑๐ อย่าง.

บรรดาสัญโญชนเหล่านั้น กามราคสัญโญชนย่อมเกิดรวมกัน ๔ อย่าง
ปฏิฆะย่อมเกิดรวมกัน ๓ อย่าง มาฆะย่อมเกิดรวมกัน ๑ อย่าง วิจิกิจ्ञาและ
ภวราคะก็เกิดรวมกันอย่างละ ๑ อย่างเหมือนกัน ข้อนี้เป็นอย่างไร คือ กาม-
ราคสัญโญชนก่อน เกิดรวมกัน ๔ อย่างคือ เกิดรวมกันกับมานสัญโญชนและ
อวิชชาสัญโญชน ๑ เกิดรวมกันกับทวิวิสัมปยุตและอวิชชาสัญโญชน ๑
เกิดรวมกันกับสัพพัตตปารามาสและอวิชชาสัญโญชน ๑ เกิดรวมกันกับอวิชชา-
สัญโญชนเพียงเท่านั้น ๑.

ก็ปฏิฆสัญโญชนเกิดรวมกัน ๓ อย่างนี้ คือ เกิดรวมกันกับอิสสา-
สัญโญชนและอวิชชาสัญโญชน ๑ เกิดรวมกันกับมัจฺฉริยสัญโญชนและอวิชชา
สัญโญชน ๑ เกิดรวมกันกับอวิชชาสัญโญชนเพียงเท่านั้น ๑.

มานสัญญาสัญญาก่อนร่วมเป็นอันเดียวกันกับภวราคสัญญาสัญญานี้และอวิชาสัญญาสัญญานี้. วิจิจจนาสัญญาสัญญาก็นั้นเหมือนกัน. จริงอยู่ วิจิจจนาสัญญาสัญญานั้นย่อมเกิดร่วมกันอย่างเดียว คือร่วมกันกับอวิชาสัญญาสัญญานี้. แม้ในภวราคสัญญาสัญญานี้ก็เช่นี้แหละ สัญญาสัญญา ๒-๓ เกิดร่วมกันในกิเลสเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยนิรวณโคจจกทุกะ

พระคัมภีร์สโคที่ตรัสไว้ในนิรวณโคจจก (บาลีข้อ ๕๓๕) ว่า ยตถ เทว ตีณิ นิรวณานิ เอกโต อุปุปฺพชนฺติ (นิรวณ ๒-๓ อย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด) ดังนี้ แม้ในพระคัมภีร์นั้น บัณฑิตก็พึงทราบความบังเกิดร่วมกันแห่งนิรวณทั้งหลายมี ๘ อย่าง.

จริงอยู่ ในบรรดานิรวณเหล่านั้น กามฉันทเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง พยาบาทเกิดร่วมกัน ๔ อย่าง อุทธัจจะเกิดร่วมกันอย่างเดียว วิจิจจนาเกิดร่วมกันอย่างเดียวเหมือนกัน ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือ กามฉันทะก่อนย่อมเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง คือ เกิดร่วมกับอุทธัจจนิรวณและอวิชชานิรวณในอสังขาริกจิต ๑ เกิดร่วมกันกับถีนนิรวณ มิตถนิรวณ อุทธัจจนิรวณและอวิชชานิรวณในสสังขาริกจิต ๑. ก็คัมภีร์ที่ตรัสว่า นิรวณเกิดร่วมกัน ๒-๓ นั้น คำนั้น ข้าพเจ้ากล่าวโดยการกำหนดไว้ในเบื้องต้นแล้ว เพราะฉะนั้น การบังเกิดร่วมกันแห่งนิรวณแม้ทั้ง ๔ ก็ย่อมถูกต้องทีเดียว.

ส่วนพยาบาท บังเกิดร่วมกัน ๔ อย่าง คือ เกิดร่วมกับอุทธัจจนิรวณ และอวิชชานิรวณในอสังขาริกจิต ๑ เกิดร่วมกับถีนนิรวณ มิตถนิรวณ อุทธัจจนิรวณ และอวิชชานิรวณในสสังขาริกจิต ๑ เกิดร่วมกับอุทธัจจนิรวณ กุกกุจจนิรวณ และอวิชชานิรวณในอสังขาริกจิต ๑ เกิดร่วมกับถีนมิตถนิรวณ อุทธัจจนิรวณ กุกกุจจนิรวณ และอวิชา-

นิวรณ์ในสสังขาริกจิต ๑. ส่วนอุทฺธัจจนิวรณ์เกิดร่วมกันมีอย่างเดียว คือ เกิดร่วมกับอวิชชานิวรณ์เพียงอย่างเดียว วิจิกิจจะก็เกิดร่วมกันอย่างเดียว คือ เกิดกับอุทฺธัจจนิวรณ์และอวิชชานิวรณ์.

ว่าด้วยกิเลสโคจณทุกะ

แม้พระดำรัสนี้ใดที่ตรัสไว้ในกิเลสโคจณกะ (ข้อ ๘๖๘) ว่า ยตุถ

เทว ตโย กิเลสา เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ (กิเลส ๒-๓ อย่าง เกิดร่วมกันในจิตอุปบาทใด) ดังนี้. ในพระบาลีนั้นบัณฑิตพึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า กิเลส ๒-๓ อย่าง เกิดร่วมกับกิเลสเหล่านี้ หรือกิเลส ๓ อย่าง เกิดร่วมกับกิเลสเหล่านี้ ดังนี้ เพราะเหตุไร เพราะไม่มีกิเลส ๒ หรือ ๓ อย่างเกิดร่วมกัน ในพระบาลีนั้น การเกิดขึ้นร่วมกันแห่งกิเลสมิ ๑๐ อย่าง.

จริงอยู่ ในบรรดากิเลส ๑๐ เหล่านี้ โลกกิเลสย่อมเกิดร่วมกัน ๖ อย่าง ปฏิฆกิเลสเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง โมหกิเลสก็พึงทราบ ๒ อย่างเหมือนกัน. พึงทราบอย่างไร ? คือ โลกะก่อนเกิดร่วมกัน ๖ อย่าง คือ เกิดร่วมกับโมหะ อุทฺธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในอสังขาริกทัญญูวิปปยุตตจิต ๑ เกิดร่วมกับโมหะ ถีนะ อุทฺธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในสสังขาริกทัญญูวิปปยุตตจิต ๑ เกิดร่วมกับโมหะ มานะ อุทฺธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในอสังขาริกจิต นั้นแหละ ๑ เกิดร่วมกับโมหะ มานะ อุทฺธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในสสังขาริกจิตนั้นแหละ ๑ อนึ่ง เกิดร่วมกับโมหะ อุทฺธัจจะ ทัญญู อหิริกะ อโนตตปปะในอสังขาริกอันสัมปยุตด้วยทัญญู ๑ เกิดร่วมกับโมหะ ทัญญู ถีนะ มितฺตะ อุทฺธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในสสังขาริกประกอบด้วยทัญญู ๑.

ส่วนปฏิฆะเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง อย่างนี้ คือ เกิดร่วมกับโมหะ
อุทฺธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในอสังขาริกจิต ๑ เกิดร่วมกับโมหะ ถีนะ
อุทฺธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในสสังขาริกจิต ๑.

ส่วนโมหะเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง คือ เกิดพร้อมกับวิจิกิจณา อุทฺธัจจะ
อหิริกะ อโนตตปปะในจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจณา ๑ เกิดพร้อมกับอุทฺธัจจะ
อหิริกะ อโนตตปปะในจิตที่สัมปยุตด้วยอุทฺธัจจะ ๑. คำที่เหลือในที่ทั้งปวง มี
เนื้อความต้นทั้งนั้นแล.

อัฐฐกถากันหาพรรณนา

แห่งอัฐฐสาลินี อรรถกถาธรรมสังคณี จบ

นิคมกถา

ก็ด้วยคำมีประมาณเท่านั้น

พระโลกนารถเจ้า เมื่อจะทรงจำแนก

จิตตูปปกัณท์ รูปกัณท์ นิกเขปกัณท์ และ

อัตถุทธารกัณท์ อันนารัณรมยไจ ทรงแสดง

พระธรรมสังคณีใด การพรรณนาเนื้อความ

แห่งพระธรรมสังคณีที่ได้ทรงรวบรวมธรรม

โดยสิ้นเชิงแห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งทรงตั้ง
ไว้แล้วนั้น ข้าพเจ้าได้เริ่มแล้ว การ
พรรณานี้เนื้อความนี้เข้าถึงความสำเร็จ
แล้ว โดยชื่อว่า อัญญาสาธินี เพราะมีเนื้อความ
ไม่อาภูลโดยพระบาลี ๓๕ ภาณวาร เพื่อความ
ตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม

กุศลใด ที่ข้าพเจ้ายังอรรถวรรณนา
ให้จบลงนั้นสำเร็จแล้วด้วยอนุภาพแห่งกุศล
นั้น ขอสัตว์แม่ทั้งหมด จงรู้พระธรรมของ
พระธรรมราชา อันนำมาซึ่งความสุขแล้ว จง
บรรลุดีสุคติคือพระนิพพานอันยอดเยี่ยม หา
ความโศกมิได้ ไม่มีความคับแค้นใจ ด้วยข้อ
ปฏิบัติอันบริสุทธิ์โดยง่าย

ขอพระสัทธรรมจงดำรงอยู่สืบกาล
นาน ขอเหล่าสัตว์แม่ทั้งหมด จงเคารพธรรม
ขอฝนจงตกต้องตามฤดูกาล พระราชาแต่
เก่าก่อนทรงคุณธรรมอันดี ทรงปกครองปวง
ประชาโดยธรรมฉันใด ขอพระราชาปัจจุบัน
จงทรงปกครองปวงประชา โดยธรรม ดูก
พระโอรัสของพระองค์ ฉะนั้นเกิด.

อรรถกถาธรรมสังคณี ชื่อว่า **อัฐสาลินี** นี้ อันพระเถระผู้มีนาม
ที่ครูทั้งหลายขนาน^๑แล้วว่า **พุทธโฆสะ** ผู้ประคับค้ำด้วย ศรัทธา ปัญญา
และวิริยะอันหมดจดอย่างยิ่ง ผู้ยังหมู่แห่งคุณมีศีลอาจารย์ความซื่อตรง ความ
อ่อนโยนเป็นต้นให้ตั้งขึ้นแล้ว ผู้สามารถหยั่งลงสู่ขัฏ (การวินิจฉัยข้อความ
ที่ยุ่งยาก) ในความแตกต่างกันแห่งลัทธิของคนและคนอื่น ผู้ประกอบด้วยความ
ความเฉลียวฉลาดด้วยปัญญา ผู้มีปรีชาญาณอันไม่ติดขัดในสัตตสุตสัน อัน
ต่างด้วยปริยัติคือ พระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถา ผู้เป็นมหาไวยากรณ์
ผู้อธิบายเนื้อความได้กว้างขวาง ผู้ประกอบด้วยถ้อยคำไพเราะอันเลิศซึ่งเปล่ง
ออกไปได้คล่องแคล่วอันเกิดแต่กรรมสมบัติ เป็นนักพูดชั้นเยี่ยมโดยทั้งผู้ฟังทั้งแก้
เป็นมหากวี เป็นอสังการแห่งวงศ์ของเหล่าพระเถระฝ่ายมหาวีฬกวิหารซึ่งเป็นประทีป
แห่งเถรวาท^๒ ผู้มีความรู้อันตั้งมั่นดีแล้วในอุตรนิมุตตธรรมระดับด้วยคุณมี
การแตกฉานในอภิญา ๖ เป็นต้น มีปฏิสัมภิทาอันแตกฉานแล้วเป็นบริวาร
เป็นผู้มีความรู้ไพบลุย์ และหมดจดพิเศษแล้ว รจนาไว้.

ขออรรถกถาธรรมสังคณีนี้อ **อัฐสา-**
ลินีนี้ อันแสดงนัยแห่งปัญญาวิสุทธิ แก่กุล
บุตรทั้งหลาย ผู้แสวงหาธรรมเครื่องสลัดออก
จากโลก จงดำรงอยู่ในโลกตราบเท่าพระนาม
ว่า "**พุทธโฆ**" ของพระโลกเชษฐเจ้า ผู้เป็น
พระมหาฤาษี ผู้มีพระทัยบริสุทธิ์ ผู้คงที่ ยัง
เป็นไปในโลก เทอญ.

๑. ในที่นี้กล่าว นามเชย (การตั้งชื่อ) เป็นของพระพุทธโฆสะอาจารย์ที่ครูทั้งหลายขนานให้มีถึง
๑๓ บท.

๒. เถรวาท หมายถึงพระมหากัสสปเถระเป็นต้น และคำว่า "ผู้มีความรู้อันตั้งมั่นดีแล้วใน
อุตรนิมุตตธรรมระดับด้วยคุณมีการแตกฉานในอภิญา ๖ เป็นต้น มีปฏิสัมภิทาอันแตกฉาน
ดีแล้วเป็นบริวาร" เหล่านี้ เป็นคุณของพระมหากัสสปเถระเป็นต้น.